

ŠTUDIJNÉ ZVESTI

ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

65 – 2019

Š T U D I J N É Z V E S T I
ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

HLAVNÝ REDAKTOR
GERTRÚDA BŘEZINOVÁ A ALENA BISTÁKOVÁ
Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, 949 21 Nitra

Š T U D I J N É Z V E S T I
THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES

GENERAL EDITOR
GERTRÚDA BŘEZINOVÁ AND ALENA BISTÁKOVÁ
Edition: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

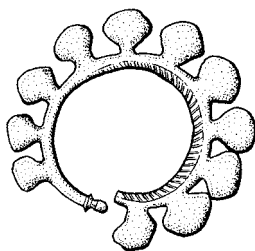
Š T U D I J N É Z V E S T I
ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

SCHRIFTFLEITER
GERTRÚDA BŘEZINOVÁ UND ALENA BISTÁKOVÁ
Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

ŠTUDIJNÉ ZVESTI

ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

65 – 2019

NITRA 2019

Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV
65 – 2019

Recenzovaný časopis / Peer-reviewed journal

Hlavný redaktor / Editor-in-chief

Gertrúda Brezinová a Alena Bistáková

Redakčná rada / Editorial board

Lucia Benediková, Jozef Bujna, Jana Čižmářová, Eva Fottová, Joachim Henning, Ivan Cheben, Alexandra Krenn-Leeb, Ján Rajtár, Peter C. Rams, Jozef Zábojník

Výkonný redaktor / Executive editor

Miriama Nemergutová

Počítačové spracovanie / Computer elaboration

Beáta Jančíková

Grafický návrh a počítačové spracovanie obálky / Graphic layout and computer elaboration of the cover

Ivan Kuzma

Tlač / Printed by VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava

© Archeologický ústav SAV, Nitra 2019

IČO vydavateľa – 00 166 723

Dátum vydania – máj 2019

Poradie vydania – 65. číslo

Evidenčné číslo MK SR 3403/09 / Ministry of culture evidence No. 3403/09

Kontaktná adresa (príspevky, ďalšie informácie) / Contact address (Contributions, Further informations)

Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

e-mail: gertruda.brezinova@savba.sk, alena.bistakova@savba.sk

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma / Distributing, booking and subscription receives

Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

e-mail: nraukniz@savba.sk, tel: +421 37 6943 209

Za znenie a obsah príspevkov zodpovedajú autori. / Authors are responsible for their contributions.

Žiadna časť tejto publikácie nesmie byť reprodukováaná alebo rozširováaná v žiadnej forme – elektronicky či mechanicky, vrátane fotokópií, nahrávania alebo iným použitím informačného systému vrátane webových stránok, bez predbežného písomného súhlasu vlastníka vydavateľských práv.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form – electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, including web pages, without the prior written permission from the copyright owner.

Vychádza dvakrát ročne. Príspevky v Študijných zvestiach sú indexované a evidované v databázach Web of Science (WOS), Emerging Sources Citation Index (ESCI, Clarivate Analytics); Scopus (Elsevier) a Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH).

Published twice a year. Articles in Študijné zvesti are abstracted and indexed in The Web of Science (WOS), The Emerging Sources Citation Index (ESCI, Clarivate Analytics); The Scopus (Elsevier) and The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH).

ISSN 0560-2793

OBSAH

Zoja Benkovsky-Pivovarová

Zum Vorčaka-Horizont in der Südwestslowakei	7
K predčakanskému horizontu na juhozápadnom Slovensku	17

Jana Mihályiová – Vladimír Mitáš

Makrozvyšky pestovaných rastlín v hroboch z doby popolnicových polí v Cinobani	19
Macroremains of Cultivated Plants in Burials from the Urnfield Period in Cinobaňa	37

Noémi Beljak Pažinová – Ladislav Chmelo

Sídlisko z neskorej doby bronzovej v Detve v polohe Lúčna štvrť	39
The Settlement from the Late Bronze Age in Detva, Lúčna štvrť (Meadow District) Site	55

Jozef Bujna

“Chained by her Destiny” – the Grave of a Female with a Toddler at the La Tène Cemetery in Nitra-Mlynárce	57
„Spútaná svojím osudom“ – hrob ženy s doččaťom na keltskom pohrebisku v Nitre-Mlynárčiach	68

Lucia Ježišková – Karol Pieta

Laténske hradisko v Stupnom	71
The LaTène Hillfort in Stupné	87

Rastislav Rusnák

Nové archeologické pramene k osídleniu košických predmestí v stredoveku a včasnóm novoveku	89
New Archaeological Sources Associated with Settlement of Košice Suburbs in the Middle Ages and Early Postmedieval Period	108

Zuzana Borzová – Martin Borza

Dokumentácia terénnych reliktov opevnených sídiel v Kostolianskej kotline a jej širšom okolí pomocou moderných metód	111
Documentation of Terrain Relics of Fortified Settlements in the Kostolianska kotlina Basin and its Wider Surroundings by Means of Modern Methods	131

Zora Bielichová – Marián Samuel – Karol Hensel

Ryby a pôst v Zoborskom kláštore pri Nitre vo svetle archeozoologických dokladov	133
Fish and Fasting in the Zobor Monastery in Nitra in the Light of Archaeozoological Evidence	175

Mário Bielich – Marián Soják

Nálezy hlinených fajok zo Spiša	179
Clay Pipes from Spiš Region	206

Jozef Hudec – Michal Cheben – Branislav Kovár

Výskumy lokality Duwejm Wad Hadž v Sudáne v rokoch 2017 a 2018	207
Research at Duweym Wad Haj in the Sudan in 2017 and 2018 Seasons	219

ZUM VORČAKA-HORIZONT IN DER SÜDWESTSLOWAKEI

Zoja Benkovsky-Pivovarová

Key words: southwestern Slovakia, Middle-Danube Tumulus culture, Carpathian Tumuli culture, Proto-Čaka horizon, Čaka culture, Velatice culture

On the Proto-Čaka Horizon in Southwestern Slovakia

The article deals with the concept of the Proto-Čaka horizon by J. Paulík from 1963 dated to the interface of stages BC/BD. Analysis of the sites of this horizon and typical shapes of pottery has proved that its existence cannot be confirmed on the basis of the finds published in 1963. Dating of this horizon has no support in the bronze industry and the pottery confirms not only surviving shapes of tumuli cultures until stages BD/HA1 but also distinct presence of the Velatice culture in the territory of the Čaka culture.

Dieser Beitrag befasst sich mit der Datierung des Vorčaka-Horizontes in der Südwestslowakei; sein unmittelbarer Anlass ist die Publikation des Gräberfeldes von St. Margarethen im Burgenland und die damit im Zusammenhang stehende Frage der kulturellen Zugehörigkeit der Hügelgräber der Stufen BD/HA1 in Ostösterreich.

Den Terminus „Vorčaka-Horizont“ führte in die Literatur J. Paulík im Jahre 1960 ein; der Autor betrachtete ihn als eine Arbeitshypothese, die durch neue Grabungen zu bestätigen wäre (Paulík 1960, 414, 426 f.). Den Beginn dieses Horizontes setzte J. Paulík in die Stufe BC, seine Dauer wurde von J. Paulík und A. Točík auf den Übergang der Stufen BC/BD eingeschränkt (Paulík 1960, 426 f.; Točík/Paulík 1960, chronologische Tabelle auf S. 93). In der slowakischen Literatur begegnet man aber außer der Beibehaltung der ursprünglichen Datierung (z. B. Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 123; 1999, 80; Oždáni 2015, 169) auch den leicht abgewandelten Datierungen des Vorčaka-Horizontes in die Stufen BC–BD (Točík/Vladár 1971, 406), in die Stufe BD (Romsauer/Veliačik 1987, 296) und in die späte Hügelgräberzeit/frühe Urnenfelderzeit (Novotná 1980, Abb. 1; 1984, Abb. 1). Es wird eine Entwicklung der Čaka-Kultur aus der Karpatenländischen Hügelgräberkultur angenommen (z. B. Furmánek 1981, 74; Furmánek/Veliačik 1980, 169; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 123; 1999, 80; Oždáni 2015, 169; Paulík 1963, 315; Točík 1964, 61; Točík/Vladár 1971, 406).

Im Jahre 1963 stellte J. Paulík eine Liste von Fundstellen der Čaka-Kultur zusammen, in der auch die des Vorčaka-Horizontes inkludiert waren (Paulík 1963, 294–306); sie ist die Ausgangsbasis dieses Beitrages. Da die von J. Paulík berücksichtigten Fundbestände nach wie vor unpubliziert sind, ist man gezwungen, sich mit der vor über 50 Jahren veröffentlichten Auswahl der Funde zu befassen. Es wird dabei die von J. Říhový ausgearbeitete Periodisierung der älteren Phase der westlichen Gruppe der Mitteldonauländischen Urnenfelderkultur - der Velatice-Kultur - angewendet, d. h. es werden die Stufen Blučina (Benkovsky-Pivovarová 2015, 75; ohne Kopčany, s. dazu Šabatová 2006, 107 f.), Baierdorf-Lednice und Velatice-Očkov zitiert (Říhový 1982, chronologische Tab. auf S. 91); weitere Termini sind in Klammern vor dem Namen des Autors angeführt. Eingangs ist darauf aufmerksam zu machen, dass J. Říhový bereits im Jahre 1963 auf einige Gefäßformen und -elemente in der Čaka-Kultur aufmerksam machte, die der Velatice-Kultur Südmährens und Niederösterreichs nahe stehen; er zählte dazu Amphoren mit trichterförmigem Hals und Schüsseln mit eingezogenem Rand, hochgezogene, dachförmig gekantete Henkel, schräge und waagrechte Facettierung der Schulter der Gefäße, Randlappen und Hohlfüßchen unterschiedlicher Größe (Říhový 1963, 82).

Die Liste J. Paulíks setzt sich aus 80 Fundstellen der Čaka-Kultur zusammen. Von ihnen wurden 11 in einen zumindest teilweisen Zusammenhang mit dem Vorčaka-Horizont gebracht, und zwar Bešeňov, Branč, Dolné Otrokovce, Dražovce, Horné Semerovce, Horné Lefantovce, Mlynárce, Poľný Kesov, Salka,

Tekovský Hrádok und Topoľčany. Da man sich bei der Zitierung des Vorčaka-Horizontes in der slowakischen Literatur immer auf einige dieser Fundstellen beruft (z. B. *Furmánek* 1981, 74; *Furmánek/Veliačik/Vladár* 1991, 124; 1999, 80; *Ožďáni* 2015, 169), werden die Angaben J. Paulíks zu den Fundstellen dieses Horizontes in einer Kurzform wiedergegeben. Für Behausungen wurde die slowakische Bezeichnung Hütte (chata) beibehalten.

Bešeňov (*Paulík* 1963, Nr. 5)

Siedlung; Funde aus einem Graben. Vorčaka-Horizont und Čaka-Kultur. Auswahl der Keramik (*Paulík* 1963, Abb. 12). Auf der Abbildung bei J. *Paulík* (1963, Abb. 40: F16) eine Amphore des Vorčaka-Horizontes.

Anm. d. Verf.: Nach der Abb. 157 bei J. *Paulík* (1960) stammen die Funde (*Paulík* 1963, Abb. 12: 3–11) aus Kulturschichten und die Funde (*Paulík* 1960, Abb. 157: 12–17) aus der Grube B5. Dort sind sie der Čaka-Kultur zugeordnet.

Branč (*Paulík* 1963, Nr. 8)

Siedlung; Hütte und vier Gruben. Übergangsstufe zwischen dem Vorčaka-Horizont und der Čaka-Kultur. Auswahl der Keramik (*Paulík* 1963, Abb. 14; lt. S. 317 aus der Grube 29, Anm. d. Verf.). Auf der Abbildung bei J. *Paulík* (1963, Abb. 40: J28) eine Schüssel des Vorčaka-Horizontes.

Dolné Otrokovce (*Paulík* 1963, Nr. 17)

Körpergräber. Vorčaka-Horizont und Čaka-Kultur. Ohne Abbildung.

Dražovce (jetzt Nitra-Dražovce; *Paulík* 1963, Nr. 18)

a) Streufunde; Keramik, u. a. eine Schüssel (*Paulík* 1963, Nr. 18, Abb. 18: 2). Vorčaka-Horizont.

b) Brandgrab; sechs Gefäße und eine Bronzenadel. Die Gefäße sind verschollen, nur die Zeichnung der Bronzenadel ist vorhanden (*Paulík* 1963, Nr. 18, Abb. 18: 1). Vorčaka-Horizont.

Horné Semerovce (*Paulík* 1963, Nr. 22)

Bronzefunde aus gestörten Brandgräbern (*Paulík* 1963, Abb. 21). Vorčaka-Horizont.

Horné Lefantovce (*Paulík* 1963, Nr. 23)

Siedlung; Hütte. Vorčaka-Horizont und Čaka-Kultur. Auswahl der Keramik (*Paulík* 1963, Abb. 20).

Mlynárce (Nr. 43; jetzt Nitra-Mlynárce)

Gräber. Vorčaka-Horizont. Ohne Abbildung.

Polný Kesov (*Paulík* 1963, Nr. 49)

a) Siedlung. Teil einer Grube. Keramik mit Reminiszenzen an die Maďarovce-Kultur, solche der ausklingenden Karpatenländischen Hügelgräberkultur mit neuen Elementen und die der Čaka-Kultur. Auswahl der Keramik des Vorčaka-Horizontes und der Čaka-Kultur (*Paulík* 1963, Abb. 27).

b) Ein allein stehendes Hügelgrab.

Salka (*Paulík* 1963, Nr. 52)

a) Ein allein stehendes Hügelgrab.

b) Gräber 66, 85 u. w. (ohne weitere Angaben, *Anm. d. Verf.*) im Gräberfeld der Karpatenländischen Hügelgräberkultur mit Keramikinventar vom Vorčaka-Charakter. Auf der Abb. 40: H22 bei J. *Paulík* (1963) eine Schüssel des Vorčaka-Horizontes von Salka (Salka I, Grab 161, *Anm. d. Verf.*).

Sládečkovce (jetzt Sládečkovce-Močenok; *Paulík* 1963, Nr. 54)

Siedlung. Eine Grube der Čaka- und eine weitere der Čaka-Velatices-Kultur (*Paulík* 1963, Abb. 28). Auf der Abbildung bei J. *Paulík* (1963, Abb. 40: G19) ein Doppelkonus des Vorčaka-Horizontes. *Anm. d. Verf.*: Im Jahre 1960 wurden beide Gruben dem Vorčaka-Horizont zugeordnet (*Paulík* 1960, Abb. 155).

Tekovský Hrádok (*Paulík* 1963, Nr. 63a)

Unterteil eines Kruges aus der Grabung von B. Novotný. Vorčaka-Horizont (*Paulík* 1960, Abb. 32).

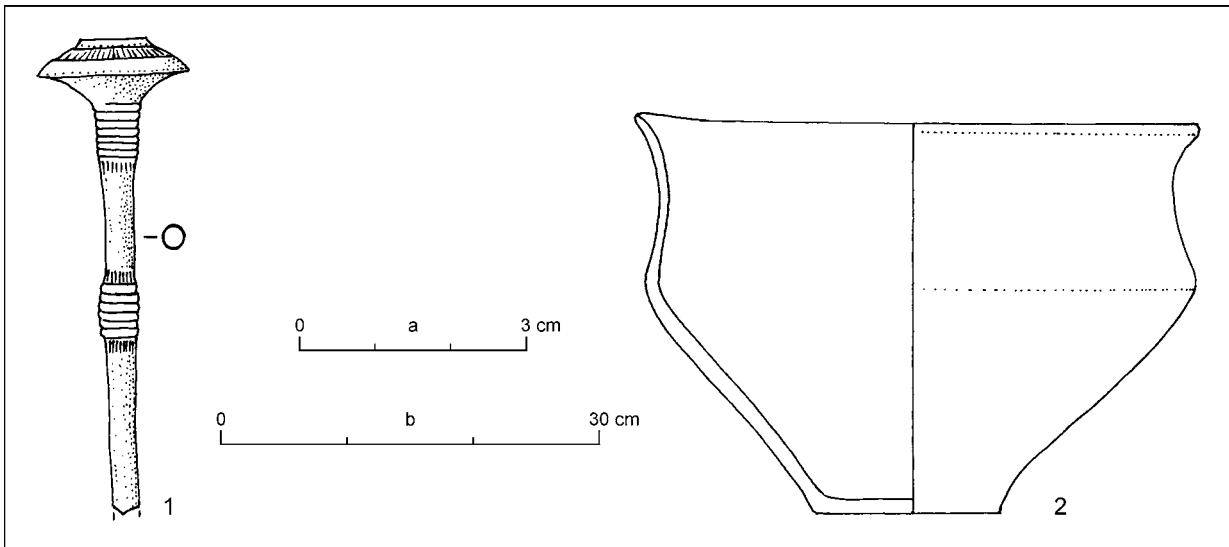

Abb. 1. Dražovce. 1 – Bronzenadel von der Fundstelle „b“; 2 – Gefäß von der Fundstelle „a“ (nach Paulík 1963). Maßstab: a – 1; b – 2.

Topoľčany (Paulík 1963, Nr. 66)

a) Siedlung. Vorčaka-Horizont und Čaka-Kultur. Auf der Abb. 34 bei J. Paulík (1963) eine Bronzenadel und Keramik des Vorčaka-Horizontes, auf der Abb. 40: E13 bei J. Paulík (1963) eine Schüssel dieses Horizontes.

b) Körpergrab (?). Vorčaka-Horizont.

Aus dieser Aufzählung der Fundstellen ist zu ersehen, dass die Funde des Vorčaka-Horizontes und der Čaka-Kultur in Horné Lefantovce in einer Hütte und in Poľný Kesov in einer Grube zusammen vor-kamen; zu ihnen wird weiter unten Stellung bezogen.

Die kulturelle Bewertung der Funde von Bešeňov, Branč sowie Sládečkovce – bei Bešeňov auch die Darstellung der Fundumstände – ist divergierend und zu den Körpergräbern von Dolné Otrokovce sind keine Angaben vorhanden. Unter diesen Umständen wären die Informationen über den Fundbestand des Vorčaka-Horizontes in erster Linie von jenen Fundstellen zu erwarten, die ausschließlich diesem Horizont angehören, ferner von der Zusammenstellung der Gefäßtypen dieses Horizontes in der Siedlung von Topoľčany und schließlich von den Repräsentanten dieses Horizontes im Vergleich mit jenen der Čaka-Kultur und von Vál I (Paulík 1963, Abb. 34; 40).

Ausschließlich dem Vorčaka-Horizont gehören nach J. Paulík die Fundstellen Dražovce, Horné Semerovce, Mlynárce, einige Gräber aus dem Gräberfeld der Karpatenländischen Hügelgräberkultur von Salka (Salka I, Anm. d. Verf.), Tekovský Hrádok und die Fundstelle „b“ von Topoľčany an. In Dražovce (Abb. 1) könnte die Bronzenadel nur für die Datierung der sechs verschollenen Gefäße von der Fundstelle „b“ verwendet werden; für die Datierung der Schüssel von der Fundstelle „a“ ist sie irrelevant. Von M. Novotná (1980, Nr. 454) wurde diese Nadel als eine Variante der Nadeln vom Typ Göggenhofen gewertet. Die große Schüssel von der Fundstelle „a“, die u. a. mit einem Fragment vom trichterförmigen Hals einer Amphore vergesellschaftet war, findet eine gute Entsprechung im Grab 3 im Hügelgrab von Farkasgyepű, Pörös-erdő I; dieses Hügelgrab mit 15 Gräbern wird von K. Jankovits in die Stufen BD/HA1 datiert (Jankovits 1992a, 77, Abb. 14: 1).

Unter den Bronzefunden von Horné Semerovce (Abb. 2) finden sich keine Typen, die eine spätere Datierung als eine in die mittlere Bronzezeit berechnen würden; sie sind nur dahin zu interpretieren, dass es in diesem Ort ein Gräberfeld wie z. B. in Salka I gab (Točík 1964, Abb. 6; 7). Die Petschaftkopfnadel gehört nach M. Novotná dem Typ Göggenhofen an (Novotná 1980, Nr. 451).

Bei den Gräbern von Mlynárce handelt es sich nach J. Říhovský, der die unpublizierten Funde in Autopsie kannte, um zwei Brandgräber der älteren Phase der Velatice-Kultur westlicher Prägung im Verbreitungsgebiet der Čaka-Kultur (Říhovský 1958b, Abb. 11; 1963, 82).

Das Inventar des Grabes 66 und einige Elemente aus dem Grab 85 der Karpatenländischen Hügelgräberkultur von Salka I wurden sowohl von J. Paulík als auch von A. Točík mit dem Vorčaka-

Horizont bzw. der Vorčaka-Kultur in Zusammenhang gebracht (Paulík 1963, 302; Točík 1964, 50). Nach O. Oždáni gehört eventuell auch noch das Grab 61 dazu (Oždáni 1986, 68; 2015, 161). Das Grab 85 kann aber nicht diesem Horizont zugeordnet werden, da der Typ der verkehrt herzförmigen Anhänger nach V. Furmánek nicht später als in die mittlere Hügelgräberzeit datiert werden kann (Furmánek 1980, 30, Nr. 483–485; Točík 1964, Taf. XVIII: 9, 10). Die Tasse aus dem Grab 66 ist hingegen tatsächlich als ein fremdes Element in diesem Gräberfeld zu bezeichnen (Točík 1964, Taf. XV: 1), aufgrund ihrer Form und ihres hochgezogenen, dachförmig gekanteten Bandhenkels wäre sie aber den Tassen der Čaka-Kultur zuzuordnen (z. B. Kaus 1993–1994, Taf. 6: 2; Novotná/Novák 2015, 81; Paulík 1966, Abb. 18: 3, 4). Dieses Grab kam beim Pflügen außerhalb der Grabungsfläche zum Vorschein, aber die Geschlossenheit seines Inventars wird durch das Vorkommen einer charakteristischen Tasse der Čaka-Kultur und einer Amphore, die m. E. der Karpatenländischen Hügelgräberkultur angehört, in der Grube 1 der Velatice-Kultur von Suchá nad Parnou gestützt; bedauerlicherweise ist über die Metallfunde, die am Rande dieser Grube zum Vorschein kamen, nichts bekannt (Novotná/Novák 2015, Abb. 1: 3; 3; 5; Točík 1964, Taf. XI: 6; XXIV: 1 u. w.).

Zum Befund des Unterteils eines Kruges mit senkrechter Rillenverzierung von Tekovský Hrádok liegen keine Angaben vor, deswegen sei nur auf das Vorhandensein eines solchen Kruges in der Siedlung der Čaka-Kultur von Ipel'ský Sokolec hingewiesen (Paulík 1963, Abb. 22: 19; 32).

Bei der Veröffentlichung des unsicheren Körpergrabes mit nicht gesichertem Inventar von Topolčany (Fst. „b“) wies V. Budinský-Krička darauf hin, dass die kleine Amphore sowohl in die Hallstattzeit als auch ins Äneolithikum datiert werden könnte (Budinský-Krička 1952, 34 f., Abb. 29 oben). Im Jahre 1984 wurde dieses Gefäß von E. Wiedermann als eines der Lengyel-Kultur ohne nähere Angaben zum Befund republiziert (Wiedermann 1985, Nr. 108, 29, 91, Taf. XII: 4).

Es ist äußerst bedauerlich, dass die Funde von der Siedlung von Topolčany noch immer nicht veröffentlicht sind. Es sei erwähnt, dass M. Novotná im Jahre 1995 Skepsis hinsichtlich der Zugehörigkeit dieser Siedlung zum Vorčaka-Horizont wegen der Andersartigkeit der Keramik anklagen ließ (Novotná 1995, 374, Anm. 7) und dass L. Veliačik und P. Romsauer sie für eine Siedlung der Čaka-Kultur hielten (Veliačik/Romsauer 1994, 199).

Zuerst ist darauf aufmerksam zu machen, dass die von J. Paulík abgebildete Nadel vom Typ Hradec bzw. Velká Lehota außerhalb der Siedlung zutage kam (Abb. 3: 1; Novotná 1980, 112 f.; Paulík 1963, Abb. 34: 1; Veliačik/Romsauer 1994, 199), sodass sie nicht zur Datierung dieser zugezogen werden kann. Das bedeutet, dass – so wie bei Dražovce und Horné Semerovce – auch in Topolčany die Datierung des Vorčaka-Horizontes in die Stufe C bzw. den Übergang der Stufen C/D über keine Stütze durch Bronzegegenstände verfügt. Die Siedlung selbst bestand nach L. Veliačik und P. Romsauer aus sieben Gruben (Nr. 2–8) und fünf als Hütten bezeichneten eingetieften Siedlungsobjekten unterschiedlicher Form, wobei es sich aber bei der Hütte 5 eher um einen Grubenkomplex oder eine Lehmentnahmegrube handeln dürfte (Nr. 2–6; Veliačik/Romsauer 1994, 197, 199). Eine kleine Auswahl der Funde wurde von J. Paulík (1960, Abb. 154), eine größere von A. Točík und J. Paulík (1960, Abb. 28–31) veröffentlicht, die Funde sind aber leider nicht immer verlässlich identifizierbar. Dass die veröffentlichten Funde nur einen Teil der Gefäßtypen aus den einzelnen Fundkomplexen repräsentieren, ist aus der ergänzenden Auswahl der Keramik aus der Hütte 5 zu ersehen, die im Jahre 1999 publiziert wurde (Furmánek/Veliačik/Vladár 1999, Abb. 31: 34–46). Unter den gegebenen Umständen kann es sich bei den Anhaltspunkten zur Datierung der Siedlung nur um vorläufige Erkenntnisse handeln.

Die Keramiktypen des Vorčaka-Horizontes aus dieser Siedlung stellte J. Paulík zusammen (Abb. 3). Sie stammen, soweit es sich feststellen ließ, aus vier Hütten und drei Gruben:

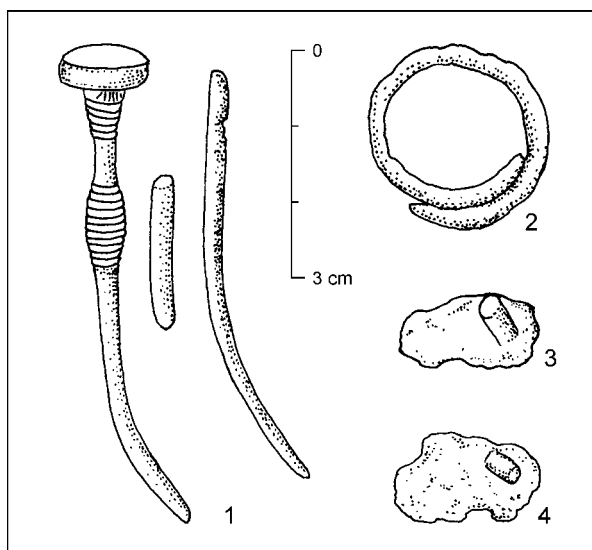

Abb. 2. Horné Semerovce. Bronzegegenstände aus angeschnittenen Gräbern (nach Paulík 1963).

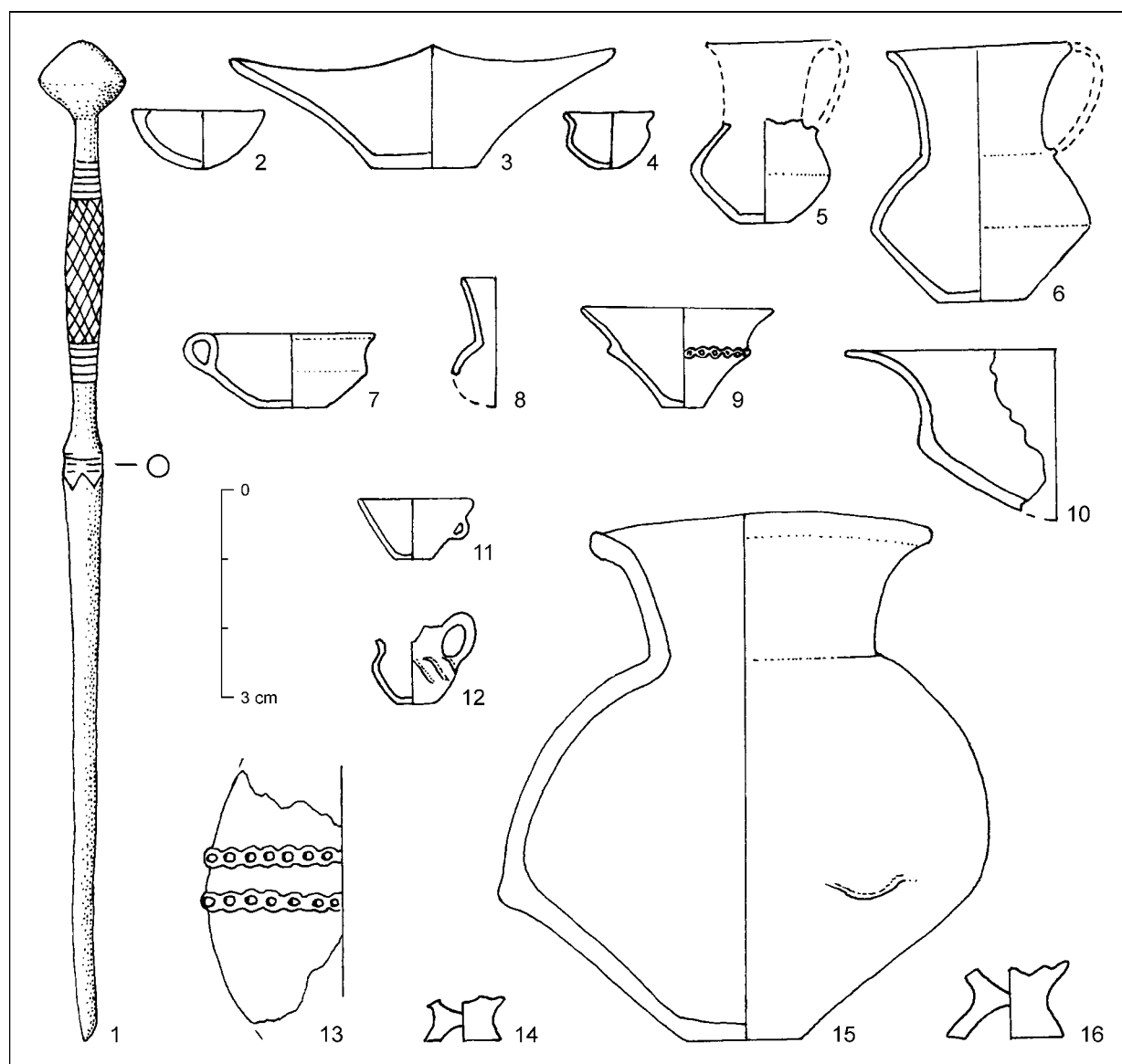

Abb. 3. Topoľčany, Stadion. 1 – Bronzenadel, Einzelfund; 2–16 – Auswahl der Keramik aus der Siedlung (ohne Maßstab; nach Paulík 1963).

Nr. 2, 3 (?), 10, 15, 16:	Grube 8	(Paulík 1960, Abb. 154: 1, 2; Točík/Paulík 1960, Abb. 30: 1).
Nr. 4, 5, 8, 14:	Hütte 4	(Paulík 1960, Abb. 154: 7; Točík/Paulík 1960, Abb. 30: 2).
Nr. 6:	Hütte 2	(Paulík 1960, Abb. 154: 8).
Nr. 7:	Hütte 5 (?)	(Točík/Paulík 1960, Abb. 28: 1 unten rechts).
Nr. 9:	Hütte 6	(Točík/Paulík 1960, Abb. 29: 2).
Nr. 11, 12:	Grube 4	(Točík/Paulík 1960, Abb. 28: 5).
Nr. 13:	Grube 6	(Točík/Paulík 1960, Abb. 28: 2).

In die typologische Tabelle der Vorčaka-Keramik wurden fünf Gefäße aus der Grube 8 aufgenommen. An Amphoren berücksichtigte man die Amphore mit trichterförmigen Hals und Lappen auf der größten Wölbung aus der Grube 8, diese Grube enthielt aber mehrere Amphoren unterschiedlicher Typen (Abb. 3: 15; 4: 1–4, 21). Sie sind als Typ auch in der Grube 6 und in den Hütten 3–6 vorhanden, d. h. in der Hälfte der Fundkomplexe (Točík/Paulík 1960, Abb. 28–30). J. Paulík war sich der Tatsache bewusst, dass es sich bei den Amphoren um einen im Großteil der mitteleuropäischen Kulturen verbreiteten Gefäßtyp des älteren Abschnitts der jüngeren Bronzezeit handelt, u. a. auch in der Velatice-Kultur (Paulík 1963, 289). Diese Tatsache

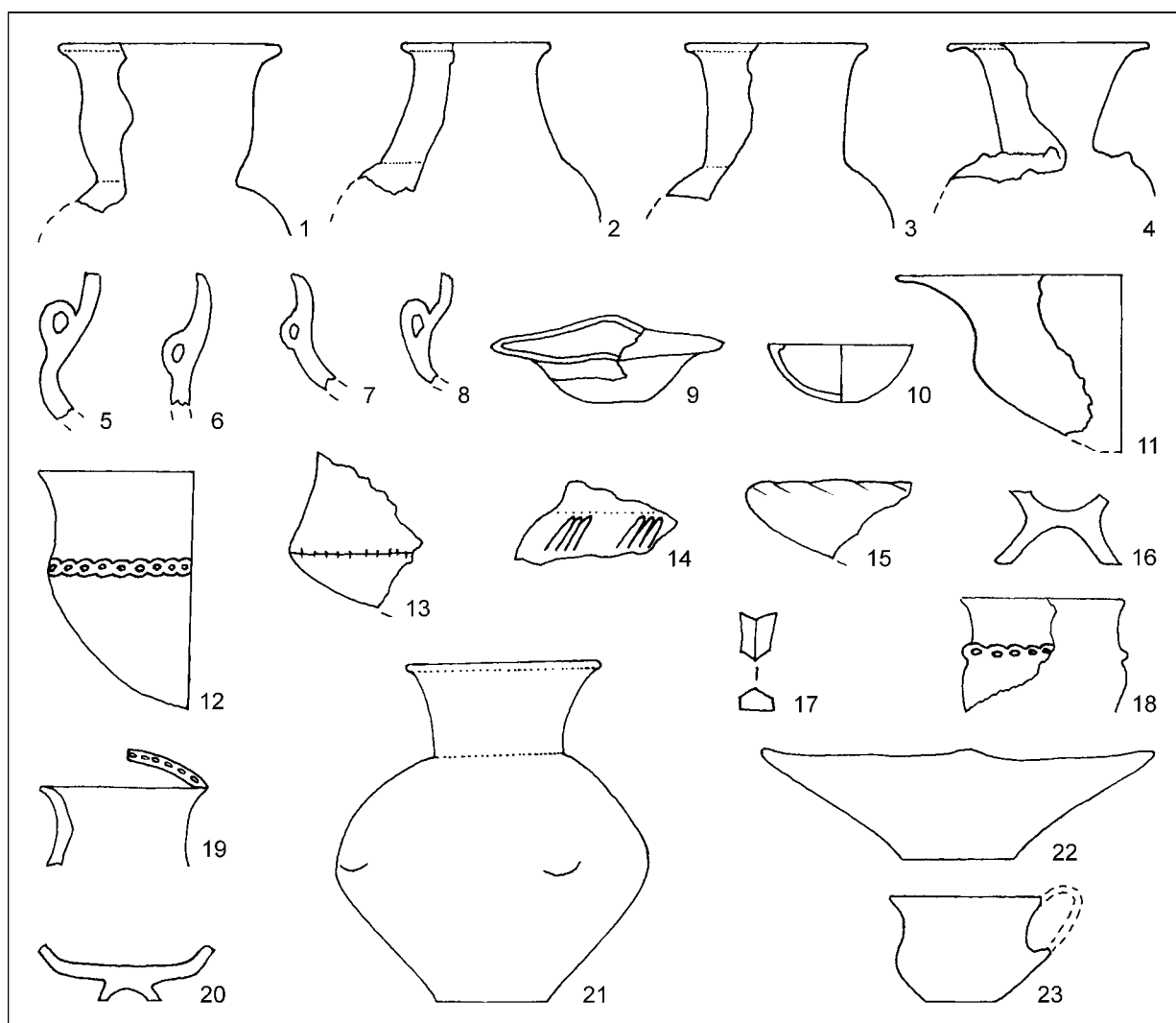

Abb. 4. Topolčany, Stadion. Auswahl der Keramik aus der Grube 8 (nach Točík/Paulík 1960 und Paulík 1960, Nr. 21–23). Ohne Maßstab.

wirkte sich darin aus, dass die von J. Paulík übernommene, von ihm dem Vorčaka-Horizont zugesprochene Amphore von Bešeňov von anderen Autoren als ein Gefäß der älteren Mitteldonauländischen Urnenfelderkultur bzw. der Velatice-Kultur gewertet wurde (Furmánek/Veljačik/Vladár 1991, Abb. 12: 20; 1999, Abb. 29: 20; Oždáni 2015, Abb. 155; Paulík 1963, Abb. 40: F16). Die Innenkantung des Mundsaumes der amphorenartigen Gefäße ist nach J. Říhovský ab der Stufe Blučina nachgewiesen (Blučina-Kopčany: Říhovský 1982, 37 f.), für die Datierung der Amphoren aus der Grube 8 ist aber ihre Vergesellschaftung mit einer Etagenhalsamphore von entscheidender Bedeutung (Abb. 4: 1). Nach J. Říhovský kommen die Amphoren mit derart profiliertem Hals in Südmähren, Niederösterreich, im Burgenland, in der Südwestslowakei und in Nordwestungarn erst in der Stufe HA auf (Říhovský 1958a, 94, Abb. 41; Salaš 1993, 297). Das bezieht sich auch auf eine Amphore aus dem Grab 5 von Zohor (Studeníková 1978, 30, Abb. 10: 4). Erst zu dieser Zeit setzen auch die Schüsseln mit eingezogenem und schräg gerilltem Rand an; eine Schüssel dieser Art war z. B. im Grab I von Velatice enthalten (Abb. 4: 15; Říhovský 1958b, 91; 1963, Abb. 14: 13; 1967, 38, Taf. IV: 84). Auch das Vorkommen einer S-förmig profilierten Schale mit hochgezogenem Bandhenkel (Abb. 4: 23) steht mit dieser Datierung im Einklang; dieser Gefäßtyp war nicht nur in der Grube I von Sládečkovce (Paulík 1963, Abb. 28: 1, 3), sondern auch in den Gräbern von Očkov, Großhöflein und Gemeinlebarn mit Kolbenkopfnadeln vergesellschaftet (Szombathy 1929, Taf. 21: 5, 6; Pittioni 1941, Taf. XII: 7, 12; Paulík 1962b, Abb. 15: 1, 2; 20: 13), wenngleich sein Auftreten nicht auf diese Stufe beschränkt ist (z. B. Říhovský 1963, Taf. 10B: 9; Lochner 1986, Taf. 6: 4). Mit der Grube 8 befindet man sich also in der Stufe Velatice-Očkov, d. h. in der Stufe HA1.

Ein Fragment der Schüssel mit geknickter Wand und weit ausladendem Rand (Abb. 3: 10; 4: 11) repräsentiert die sog. „Čakaer Schüsseln“ J. Paulíks; eine von ihnen fand sich im Brandgrab III von Čaka (Paulík 1963, 290 f.; Točík/Paulík 1960, Abb. 25: 1). Schüsseln dieser Art gehören zum Typenschatz der spätbronzezeitlich/frühurnenfelderzeitlichen Hügelgräberkultur in Transdanubien (Jankovits 1992b, Abb. 65: 10); im Grab 6 von Balatonfűzfő war eine Schüssel dieser Art u. a. mit einem Messer vom Typ Baierdorf vergesellschaftet, wobei dieses Grab auch in Bezug auf das gemeinsame Vorkommen der Amphore und der Schüssel mit dem Inventar der Grube 8 von Topoľčany vergleichbar ist (Ilon 2012, 93, Taf. 2: 2; 4: 1, 5). Einer Vergesellschaftung der beiden erwähnten Gefäßtypen begegnet man auch im Grab 2 von Némethánya, und zwar in Begleitung eines doppelkonischen Gefäßes mit gekerbtem Umbruch; auch dieser Gefäßtyp ist in der Grube 8 von Topoľčany vertreten (Abb. 4: 13; Ilon 1987, Taf. II).

Die Schüssel mit gelapptem Rand (Abb. 3: 3; 4: 22) ist ein charakteristischer Gefäßtyp der Mitteldonauländischen Hügelgräberkultur (z. B. Bartík 1996, Abb. 3, D 59; 2004, Abb. 8: 4, 5; 10: 1, 4; 13: 1; Bartík/Elschek/Varsik 2013, Abb. 17 unten; Lauermaun/Hahnel 1998–1999, Taf. 2: 9; Stuchlík 1990, 2: 1; 3: 2; 4: 7; 1993, Abb. 175: 5; 176: 10); ob die Schüssel Abb. 4: 22 mit der kleinen Schüssel Abb. 4: 9 identisch ist, lässt sich nicht beurteilen. Aufgrund ihrer bereits erwähnten Begleitfunde ist die Datierung dieser Schüssel in den Vorčaka-Horizont ausgeschlossen. Verschiedene Varianten der konischen Schüsseln mit Randlappen haben eine lange Lebensdauer bis in die Urnenfelderzeit hinein (z. B. Kemenczei 1990, Abb. 12: 9, 11; Palátová/Salaš 2002, Tab. 17: 7; Patek 1968, Taf. VI: 23, 27; Říhovský 1982, Taf. 45: 5).

Die kleine Schüssel mit waagrechtem, nach innen verbreitertem Rand (Abb. 3: 2; 4: 10) erinnert an die Schüsseln der Maďarovce-Kultur, worauf schon J. Paulík hinwies (Paulík 1963, 292; Typ D 4 nach Točík 1981, Beil. 1), ähnliche Schüsseln sind aber nicht nur in den von J. Paulík mit dem Vorčaka-Horizont in Zusammenhang gebrachten Fundstellen, sondern auch in der durch eine Kolbenkopfnadel datierten Grube I von Sládečkovce und in der Siedlung der Velatice-Kultur von Senec vorhanden (Paulík 1963, 292, Abb. 14: 11; 20: 3; 28: 5; 1972, Taf. III: 6).

Dass ein Hohlfüßchen (Abb. 3: 16; 4: 16) nicht für ein Spezifikum des Vorčaka-Horizontes gehalten werden kann, sei an der Keramik aus dem Grab von Marcelová und dem Grab IV von Čaka gezeigt (Paulík 1962a, Abb. 1: 5; 1963, Abb. 6: 14).

Aus der Hütte 4 stammen ein scharf profilierter Unterteil eines Kruges und ein Teil eines schlanken hochhalsigen Kruges (Abb. 3: 5, 8; Točík/Paulík 1960, Abb. 30: 2). Der Krug mit scharf profiliertem Unterteil aus der Hütte 2 wurde leider ohne Begleitfunde abgebildet (Abb. 3: 6; Paulík 1960, Abb. 154: 8). Ein solcher Krug fand sich nach einer ergänzenden Auswahl der Funde auch in der Hütte 5 (Furmánek/Veliáčik/Vladár 1999, Abb. 31: 34–46). Alle genannten Krüge finden in der Karpatenländischen Hügelgräberkultur keine Vorlagen; die scharf profilierten können mit der Mitteldonubischen Hügelgräberkultur in Verbindung gebracht werden, was schon J. Paulík aufzeigte (Bartík 1996, Taf. 2: 1; Palátová/Salaš 2002, Taf. 1: 6; Paulík 1963, 317). Vergleichbare Krüge sind aber auch in der Siedlung der Čaka-Kultur in Ipeľský Sokolec und in der Siedlung der Velatice-Kultur von Senec vorhanden (Paulík 1972, Taf. III: 7; 1963, Abb. 22: 18). Einer solchen Datierung entsprechen die Begleitfunde der Krüge in den Hütten 4 und 5 von Topoľčany, u. a. die Amphoren mit Innenkantung des Mundsauces und die typische Čaka-Schüssel (Točík/Paulík 1960, Abb. 28: 1; 30: 2). Deswegen ist die Datierung der Hütte I/80 von Dedinka, das nach J. Paulík vorwiegend die Keramik der Čaka-Kultur enthielt, in den Vorčaka-Horizont aufgrund des Kruges mit scharf profiliertem Unterteil nicht überzeugend (Paulík 1992, 48, Abb. 5). Eine Datierung in die Zeit der voll ausgebildeten Čaka-Kultur bezieht sich auch auf die kleine Schale und das Hohlfüßchen eines Gefäßes (Abb. 3: 4, 14) aus der Hütte 4 von Topoľčany.

Aus der Grube 4 wurden von J. Paulík zwei Gefäße in der Tabelle der Gefäßtypen des Vorčaka-Horizontes berücksichtigt, und zwar eine kleine konische Tasse und eine hohe Tasse mit hochgezogenem Bandhenkel und schräg gerillter Schulter (Abb. 3: 11, 12). Bei der konischen Tasse handelt es sich um einen im Rahmen der mittleren und späten Bronzezeit kulturell und chronologisch unempfindlichen Gefäßtyp (Říhovský 1982, 45), die hohe verzierte Tasse findet eine annähernde Entsprechung in Blučina (Říhovský 1963, Taf. 6: 8); in der Grube 4 wurden diese Gefäße u. a. von einer typischen Schüssel der Čaka-Kultur (Točík/Paulík 1960, Abb. 28: 5) begleitet. In der Lausitzer Kultur in der Slowakei gehören solche Schalen zum Typenschatz der Stufe IV (HA1) nach L. Veliáčik (1983, Abb. 7: IV-B1; 8).

Die letzten drei Gefäße in der Typentabelle sind eine Henkelschale, eine kleine Schüssel und ein Teil eines gebauchten Gefäßes. Der Fundzusammenhang der Schale mit kehligem Rand (Abb. 3: 7) lässt sich leider nicht einwandfrei eruieren; es kann nur angenommen werden, dass sie aus der Hütte 5 stammt (Točík/Paulík 1960, Abb. 28). Bei ihr handelt es sich um den Schalentyp 2 der Stufe Blučina mit Wurzeln in der jüngeren mitteldonauländischen Hügelgräberkultur (Říhovský 1982, 17 f., 45 f.). Zur konischen Schüssel mit Grübchenleiste (Abb. 3: 9) aus der Hütte 6 sind mir keine Vergleichsmöglichkeiten bekannt;

die Datierung dieser Hütte wurde bereits erörtert. Das Fragment eines gebauchten Gefäßes mit doppelter Grübchenleiste (Abb. 3: 13) aus der Grube 6 findet eine durch ein Messer vom Typ Baierdorf verlässlich datierte Analogie im Hügelgrab von Isztimér-Csőszpuszta (*Kustár* 2000, 25, Taf. 15: 6). Damit sind auch die Schalen mit schräg gerillter Schulter aus der Grube 6 und der Hütte 4 in diesen Zeitabschnitt datiert (*Paulík* 1960, Abb. 154: 5; *Točík/Paulík* 1960, Abb. 30: 2).

Die kurze Übersicht der in der Tabelle des Vorčaka-Horizontes enthaltenen Keramiktypen von Topoľčany zeigt, dass sie aus Fundverbänden der Stufen BD und HA1 mit einem starken Anteil der Keramik der Velatice-Kultur stammen.

Schließlich sind einige Gefäßtypen des Vorčaka-Horizontes aus der Südwestslowakei zu erwähnen, die diesen Horizont im Vergleich mit verwandten Typen der Čaka-Kultur und von Vál I repräsentieren sollen (*Paulík* 1963, Abb. 40). Zur Schüssel von Topoľčany und der Amphore von Bešenov (*Paulík* 1963, Abb. 40: E13, F16) wurde bereits Stellung genommen. Die Berücksichtigung des doppelkonischen Gefäßes von Sládečkovce (*Paulík* 1963, Abb. 40: G19) geht auf die bereits erwähnte Zuordnung der Fundstelle zum Vorčaka-Horizont im Jahre 1960 zurück, die im Jahre 1963 nicht mehr gültig war (*Paulík* 1960, Abb. 155: 10; 1963, 302 f.). Die Schüssel von Salka I (*Paulík* 1963, Abb. 40: H22) könnte zwar durchaus für einen Vorläufer der Schüsseln mit gelapptem Rand der Čaka-Kultur gehalten werden, aber Schüsseln dieser Art sind auch im Fundgut der benachbarten Piliny-Kultur anzutreffen (Typen II und V nach *Furmánek* 1977, Abb. 6). Der Fundzusammenhang der mit einer Grübchenreihe (?) verzierten Schüssel von Branč (*Paulík* 1963, Abb. 40: J28) ist unbekannt.

Das gemeinsame Vorkommen der mittel- und spätbronzezeitlichen Keramik in Horné Lefantovce, Poľný Kesov und Topoľčany entspricht der Situation im Gräberfeld von Zohor sowie in den Siedlungen von Suchá nad Parnou und Strachotín. Das Grab 7 von Zohor, das u. a. einen Krug und eine Tasse der Mitteldonauländischen Hügelgräberkultur, aber auch ein scharf profiliertes doppelkonisches Gefäß enthielt, wurde in die Stufe Blučina-Kopčany, die Stufe Strachotín-Velké Hostěrádky bzw. in die ältere mitteldonauländische Urnenfelderkultur gesetzt (*Furmánek/Veličák/Vladár* 1991, Abb. 12: 6, 10, 14; 1999, Abb. 29: 6, 10; *Říhovský* 1982, 15, Abb. 62A; *Studeníková* 1978, 37, Abb. 11: 1, 3) und die Grube 1 von Suchá nad Parnou, die u. a. je ein Gefäß der Karpatenländischen Hügelgräberkultur und der Čaka-Kultur barg, in die zweite Stufe der Velatice-Kultur datiert (*Novotná/Novák* 2015, 81). Das Nebeneinander der Keramikformen der jüngeren und späten Stufe der Mitteldonauländischen Hügelgräberkultur und der frühen und älteren Stufe der Mitteldonauländischen Urnenfelderkultur wurde durch die Gruben 222 und 1/75 von Strachotín sehr eindrucksvoll nachgewiesen (*Říhovský* 1982, 13 f., Taf. 28–31A). Im Bereich der Velatice-Kultur werden also seit den achtziger Jahren des 20. Jh. die kulturell „gemischten“ Fundverbände nach den „jüngeren“ Funden datiert, während J. Paulík solche Fundverbände im Bereich der Čaka-Kultur in den sechziger Jahren und auch noch später nach den „älteren“ Funden datierte. Aber bereits in den achtziger Jahren begegnet man auch einer anderen Vorgangsweise bei der Datierung eines Čakaer Fundkomplexes; die Grube 1 von Šarovce, die u. a. eine Amphore der Karpatenländischen Hügelgräberkultur barg, wurde der Čaka-Kultur zugeordnet (*Novotný/Novotná* 1981, 241, Abb. 10). Da es bei den erwähnten gemeinsamen Gefäßtypen der Velatice- und der Čaka-Kultur keine Nachweise für ihr früheres Auftauchen in der Čaka-Kultur gibt, sollten alle in der J. Paulíks Fundliste enthaltenen Fundkomplexe, die neben der Keramik der Čaka-Kultur auch die der Hügelgräberkultur enthalten, in die Zeit der vollentwickelten Čaka-Kultur datiert werden.

Mit den Gruben von Šarovce, Suchá nad Parnou, den in der Liste J. Paulíks enthaltenen kulturell „gemischten“ Fundkomplexen und wohl auch mit dem Grab 66 von Salka I beginnt sich auch im Gebiet der Karpatenländischen Hügelgräberkultur in der Südwestslowakei ein Nebeneinander der jüngsten Phase der genannten Kultur und der ältesten Phase der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur abzuzeichnen, das im Gebiet der Mitteldonauländischen Hügelgräberkultur in Mähren von J. Říhovský durch die teilweise gleichzeitige Existenz der Stufen Strachotín-Velké Hostěrádky und Blučina-Kopčany im Jahre 1982 nachgewiesen wurde (*Říhovský* 1982, chronologische Tabelle auf S. 91).

Zusammenfassend kann gesagt werden, dass die Existenz des Vorčaka-Horizontes in der Slowakei sich auf der Grundlage der von J. Paulík im Jahre 1963 vorgelegten Auswahl der Funde nicht bestätigen lässt. Der Autor war sich der Probleme, die sich aus dem Vorkommen derselben Gefäßtypen in der Čaka- und in der Velatice-Kultur ergeben, bewusst, aber die Prämisse über die Entstehung einer „karpatischen Velatice-Baierdorf-Kultur“ aus der Čaka-Kultur zwang ihn zur weitgehenden Negierung des Vorhandenseins der Velatice-Kultur im Čaka-Verbreitungsgebiet (*Paulík* 1963, 292 f., 320 ff.). Deswegen kann die Frage der Entstehung bzw. der Herkunft der Čaka-Kultur und ihres Habitus erst nach der Veröffentlichung der Fundquellen der mittleren und späten Bronzezeit, ihrer gründlichen, unvoreingenommenen Auswertung und ihrem Vergleich mit Niederösterreich sowie Südmähren auf der einen Seite und Nordtransdanubien sowie Nordburgenland auf der anderen Seite sinnvoll beurteilt werden.

LITERATUR

- Bartík 1996 J. Bartík: Sídliisko stredodunajskej mohylovej kultúry vo Veselom. *Slovenská archeológia* 44, 1996, 189–252.
- Bartík 2004 J. Bartík: Hromadný nález keramiky z Lozorna. Príspevok ku keramickým depotom stredodunajskej mohylovej kultúry na západnom Slovensku. *Zborník SNM. Archeológia* 14, 2004, 9–42.
- Bartík/Elschek/Varsík 2013 J. Bartík/K. Elschek/V. Varsík: *Praveké sídlisko v Lozorne-Širokých dieloch (západné Slovensko). Výskumy v rokoch 1999–2009*. Zborník SNM. Archeológia. Supplementum 7. Bratislava 2013.
- Benkovsky-Pivovarová 2015 Z. Benkovsky-Pivovarová: Zur Terminologie der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Mitteleuropa. *Zborník SNM. Archeológia* 25, 2015, 73–88.
- Budinský-Krička 1952 V. Budinský-Krička: Nové nálezy v Topoľčanoch. *Archeologické rozhledy* 4, 1952, 33–35, 42–45.
- Furmánek 1977 V. Furmánek: Pilinyer Kultur. *Slovenská archeológia* 25, 1977, 251–370.
- Furmánek 1980 V. Furmánek: *Die Anhänger in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde 11. München 1980.
- Furmánek 1981 V. Furmánek: The Bronze Age. In: *Archaeological Research in Slovakia. 10th International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Mexico 19.–24. October 1981*. Nitra 1981, 61–83.
- Furmánek/Veliačik 1980 V. Furmánek/L. Veliačik: Doba bronzová. *Slovenská archeológia* 28, 1980, 159–179.
- Furmánek/Veliačik/Vladár 1991 V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: *Slovensko v dobe bronzovej*. Bratislava 1991.
- Furmánek/Veliačik/Vladár 1999 V. Furmánek/L. Veliačik/J. Vladár: *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 15. Rahden/Westfalen 1999.
- Ilon 1987 G. Ilon: Egy sírépítménytípus a Bakony-vidéki kesőbronzkorban. Előzetes jelentés (2.) az 1984. Évi Németbánya-Felsőerdei-dűlői ásatásról. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18, 1986, 1987, 83–93.
- Ilon 2012 G. Ilon: Ein weitere Bestattung der frühurnenfelderzeitlichen Elite – das Grab Nr. 6 aus Balatonfüzfő (Ungarn, Komitat Veszprém). In: R. Kujovský/V. Mitáš (ed.): *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k 70. narodeninám*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes XIII. Nitra 2012, 137–150.
- Jankovits 1992a K. Jankovits: Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44, 1992, 3–81.
- Jankovits 1992b K. Jankovits: Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjákó. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44, 1992, 261–343.
- Kaus 1993–1994 M. Kaus: Ein mittelbronzezeitliches Hügelgrab mit Čaka-Nachbestattung von Neusiedl-Hutweide, Burgenland. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 123/124, 1993/1994, 89–109.
- Kemenczei 1990 T. Kemenczei: Der ungarische Donauraum und seine Beziehungen am Ende der Hügelgräberbronzezeit. In: *Beiträge zur Geschichte und Kultur der mitteleuropäischen Bronzezeit*. Berlin-Nitra 1990, 207–228.
- Kustár 2000 R. Kustár: Spätbronzezeitliches Hügelgrab in Isztimér-Csőszpuszta. *Alba Regia* 29, 2000, 7–53.
- Lauermann/Hahnel 1998–1999 E. Lauermann/B. Hahnel: Die mittelbronzezeitlichen Gefäßdepots von Großmugl in Niederösterreich. In: A. Krenn-Leeb/J.-W. Neugebauer (Hrsg.): *Depotfunde der Bronzezeit im mittleren Donauraum*. Archäologie Österreichs 9/10. Wien 1998/1999, 88–102.
- Lochner 1986 M. Lochner: Das frühurnenfelderzeitlich Gräberfeld von Baierdorf, Niederösterreich – eine Gesamtdarstellung. *Archaeologia Austriaca* 70, 1986, 263–293.
- Novotná 1980 M. Novotná: *Die Nadeln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XIII-6. München 1980.
- Novotná 1984 M. Novotná: *Halsringe und Diademe in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XI/4. München 1984.
- Novotná 1995 M. Novotná: Stand und Aufgaben der Urnenfelderforschung in der Slowakei und angrenzenden Gebieten. Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Hermann Müller-Karpe gewidmet. *Monographien des Römisch Germanischen Zentralmuseums* 35, 1995, 373–387.
- Novotná/Novák 2015 M. Novotná/P. Novák: *Zerstörte Siedlung der mitteldanubischen Urnenfelder in Suchá nad Parnou*. Zborník SNM. Archeológia. Supplementum 9. Gedenkschrift für Jozef Paulík. Bratislava 2015, 77–90.
- Novotný/Novotná 1981 B. Novotný/M. Novotná: Siedlung der Čaka- und Velatice-Kultur von Šarovce. Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. Beiheft 16. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte* 1, 1981, 237–250.

- Ožďáni 1986 O. Ožďáni: Zur Problematik der Entwicklung der Hügelgräberkulturen in der Südwestslowakei. *Slovenská archeológia* 34, 1986, 5–96.
- Ožďáni 2015 O. Ožďáni: Čakanská kultúra. In: *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. Archaeologica Slovaca Monographiae 4. Nitra 2015, 167–171.
- Palátová/Salaš 2002 H. Palátová/M. Salaš: *Depoty keramických nádob doby bronzové na Moravě a v sousedních zemích*. Pravěk Nová Řada. Supplementum 9. Brno 2002.
- Patek 1968 E. Patek: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. Archaeologia Hungarica. Series nova 44. Budapest 1968.
- Paulík 1960 J. Paulík: K problematike mladšej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. *Archeologické rozhledy* 12, 1960, 408–427.
- Paulík 1962a J. Paulík: Čakanské pohrebisko v Marcelovej. *Študijné zvesti AÚ SAV* 9, 1962, 99–108.
- Paulík 1962b J. Paulík: Das Velatice-Baierdorfer Hügelgrab in Očkov. *Slovenská archeológia* 10, 1962, 5–96.
- Paulík 1963 J. Paulík: K problematike čakanskej kultúry v Karpatskej kotline. *Slovenská archeológia* 11, 1963, 269–338.
- Paulík 1966 J. Paulík: Mohyla čakanskej kultúry v Kolte. *Slovenská archeológia* 14, 1966, 357–396.
- Paulík 1972 J. Paulík: Velatická kultúra na Slovensku. *Zprávy Československé společnosti archeologické* 14, sešit 1–2, 1972.
- Paulík 1992 J. Paulík: Osada čakanskej kultúry v Dedinke. *Zborník SNM* 86. *Archeológia* 2, 1992, 45–66.
- Pittioni 1941 R. Pittioni: *Beiträge zur Urgeschichte der Landschaft Burgenland im Reichsgau Niederdonau*. Wien 1941.
- Podborský s kol. 1993 V. Podborský s kolektivem: *Pravěk dějiny Moravy. Vlastivěda moravská. Země a lid*. Nová řada 3. Brno 1993.
- Romsauer/Veliačik 1987 P. Romsauer/L. Veliačik: Entwicklung und Beziehung der Besiedlung der Lausitzer und mitteldonauländischen Urnenfelder in der Westslowakei. In: *Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Symposium Liblice* 21.–25. 10. 1985. Praha 1987, 295–304.
- Říhovský 1958a J. Říhovský: Etážovitá osudí ve velatické kultuře. *Archeologické rozhledy* 10, 1958, 79–106.
- Říhovský 1958b J. Říhovský: Žárový hrob z Velatic I a jeho postavení ve vývoji velatické kultury. *Památky archeologické* 49, 1958, 67–118.
- Říhovský 1963 J. Říhovský: K poznání starší fáze kultury středodunajských popelnicových polí – velatické kultury. *Sborník Československé společnosti archeologické* 3, 1963, 61–115.
- Říhovský 1967 J. Říhovský: Starší (velatická) fáze středodunajského okruhu kultury popelnicových polí na Moravě. *Zprávy Československé společnosti archeologické při Čs. akademii věd* 9, 1967, 29–41.
- Říhovský 1982 J. Říhovský: *Základy středodunajských popelnicových polí na Moravě*. Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně 10. Brno 1982.
- Salaš 1993 M. Salaš: Kultura středodunajských popelnicových polí. In: *Podborský s kol.* 1993, 286–301.
- Studeníková 1978 E. Studeníková: Nálezy z doby bronzovej v Zohore, okres Bratislava-vidiek. *Zborník SNM* 72. *História* 18, 1978, 9–40.
- Stuchlík 1990 S. Stuchlík: Počátky mohylového pochovávání v době bronzové na Moravě. In: *Pravěk a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka*. Brno 1990, 128–145.
- Stuchlík 1993 S. Stuchlík: Středodunajská mohylová kultura. In: *Podborský s kol.* 1993, 272–286.
- Szombathy 1929 J. Szombathy: *Prähistorische Flachgräber bei Gemeinlebarn in Niederösterreich*. Römisch-Germanische Forschungen III. Berlin und Leipzig 1929.
- Šabatová 2006 K. Šabatová: K závěru vývoje mohylové kultury a počátku lužických popelnicových polí na střední a severní Moravě. *Pravěk Nová řada* 14, 2004, 2006, 101–122.
- Točík 1964 A. Točík: *Die Gräberfelder der karpatenländischen Hügelgräberkultur*. Fontes archaeologici pragenses 7. Pragae 1964.
- Točík 1981 A. Točík: *Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Madarovce-Kultur*. Materialia Archaeologica Slovaca III. Nitra 1981.
- Točík/Paulík 1960 A. Točík/J. Paulík: Výskum mohyly v Čake v rokoch 1950–1951. *Slovenská archeológia* 8, 1960, 59–124.
- Točík/Vladár 1971 A. Točík/J. Vladár: Prehľad bádania v problematike vývoja Slovenska v dobe bronzovej. *Slovenská archeológia* 19, 1971, 365–422.
- Veliačik 1983 L. Veliačik: *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei*. Studia Archaeologica Slovaca II. Nitra 1983.
- Veliačik/Romsauer 1994 L. Veliačik/P. Romsauer: *Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popelnicových polí na západnom Slovensku I*. Katalóg. Archaeologica Slovaca Catalogi VI. Nitra 1994.
- Wiedermann 1985 E. Wiedermann: *Archeologické pamiatky topolčianskeho múzea*. Materialia Archaeologica Slovaca VII. Nitra 1985.

K predčakanskému horizontu na juhozápadnom Slovensku

Zoja Benkovsky-Pivovarová

Súhrn

Príspevok sa zaoberá datovaním a kultúrnym postavením predčakanského horizontu na juhozápadnom Slovensku. Jeho bezprostredným dôvodom je publikovanie pohrebiska v St. Margarethen im Burgenland a s ním spätá otázka kultúrnej príslušnosti mohýl stupňa BD/HA1 vo východnom Rakúsku.

Termín „predčakanský horizont“ uviedol do literatúry J. Paulík v roku 1960. Považoval ho za pracovnú hypotézu, ktorá sa ešte musí overiť ďalšími výskumami (Paulík 1960, 414 nn., 426 n.). Počiatok tohto horizontu J. Paulík datoval do stupňa BC, jeho trvanie A. Točík a J. Paulík obmedzili na prechod stupňov BC/BD. V slovenskej literatúre sa však vyskytujú aj obmeny tohto datovania, napr. do stupňov BC–BD, do stupňa BD a do obdobia neskoršej mohylovej kultúry/ včasnej kultúry popolnicových polí. Predpokladá sa vývoj čakanskej kultúry z karpatskej mohylovej kultúry.

V roku 1963 J. Paulík uverejnil zoznam lokalít čakanskej kultúry, v ktorom sú zahrnuté aj lokality predčakanského horizontu. Tento zoznam je východiskom nášho príspevku.

Zoznam lokalít čakanskej kultúry zahŕňa 80 lokalít. 11 z nich J. Paulík dal aspoň do čiastočnej súvislosti s predčakanským horizontom, a to Bešeňov, Branč, Dolné Otrokovce, Dražovce, Horné Semerovce, Horné Lefantovce, Mlynárie, Poľný Kesov, Salku, Tekovský Hrádok a Topoľčany.

Zo stručného prehľadu lokalít predčakanského horizontu, podľa údajov J. Paulíka, vyplýva, že v chate v Horných Lefantovciach a v jame v Poľnom Kesove sa keramika predčakanského horizontu vyskytla spoločne s keramikou čakanskej kultúry. Údaje k nálezom z Bešeňova, Branča a Sládečkoviec sa v otázke kultúrnej príslušnosti k predčakanskému horizontu, resp. k čakanskej kultúre, rozchádzajú. Pri Bešeňove to platí aj o údajoch k nálezovej situácii a o kostrových hrobách z Dolných Otrokoviec, kde nie sú k dispozícii žiadne údaje.

Výlučne k predčakanskému horizontu J. Paulík zaradil nálezy z Dražoviec, Horných Semeroviec, Mlynáriec, Tekovského Hrádku, z lokality „b“ v Topoľčanoch a niekoľko hrobov z pohrebiska karpatskej mohylovej kultúry v Salku¹.

Ihlica z Dražoviec (obr. 1) pochádza z lokality „b“, tzn., že nedatuje misu z lokality „a“. Bronzy z narušených hrobov v Horných Semerovciach sú charakteristické pre strednú dobu bronzovú (obr. 2). Nepublikované hroby z Mlynáriec patria podľa J. Říhovského, ktorý ich poznal z autopsie, staršej fáze velatickej kultúry západného charakteru na území čakanskej kultúry. Hrob 85 zo Salky I je datovaný srdcovitými záveskami do strednej fázy mohylovej kultúry. Oproti tomu je šálka čakanskej kultúry v hrobe 66 zo Salky I cudzím prvkom v inventári karpatskej mohylovej kultúry. S podobným javom sa stretávame v jame 1 velatickej kultúry v Suchoj nad Parnou, v ktorom sa vyskytol iný typ čakanskej šálky spolu s amforou karpatskej mohylovej kultúry. Nálezový kontext džbánku z Tekovského Hrádku nie je známy. Džbánok tohto typu sa vyskytol na čakanskom sídlisku v Ipeľskom Sokolci.

Amforku z neistého hrobu na lokalite „b“ v Topoľčanoch republikoval E. Wiedermann v roku 1985 ako amforku lengyelskej kultúry. Ihlica z lokality „a“ sa našla mimo sídliska, tzn., že tak ako v Dražovciach a Horných Semerovciach, aj v Topoľčanoch nemá datovanie predčakanského horizontu na prechod stupňov C/D oporu v bronzovej industrii.

Na sídlisku v Topoľčanoch sa odkrylo sedem jám (2–8) a päť chát (2–6). Výber keramiky bol uverejnený na dvoch miestach, jednotlivé nádoby však nie sú vždy spoľahlivo identifikovateľné. Typy keramiky predčakanského horizontu (obr. 3) pochádzajú zo štyroch chát a troch jám. Pred posúdením ich kultúrnej príslušnosti je potrebné upozorniť na to, že J. Říhovský už v roku 1963 poukázal na niektoré tvary nádob, resp. prvky v náplni čakanskej kultúry, ktoré sa blížila velatickej kultúre na južnej Morave a v Dolnom Rakúsku, na amfory s lievikovitým hrdlom, misy s vťahnutým okrajom, strechovite hranené uchá, výčnievajúce nad okraj nádob, šikmé a vodorovné hranenie pliec nádob, lalokovité výčnelky na okraji nádob a duté nôžky. Vnútročné hranenie okraja amforovitých nádob sa podľa J. Říhovského začína vyskytovať až v stupni Blučina-Kopčany. V súčasnosti sa pre tento stupeň používa termín stupeň Blučina.

V typologickej tabuľke predčakanskej keramiky bolo zohľadnených päť nádob z jamy 8. Amfory reprezentuje variant s lievikovitým hrdlom a výčnelkami na vydutí (obr. 3: 15). Tento typ nádob sa vo variabilnej podobe vyskytol aj v jame 6 a v chatách 3–6, tzn. v polovici nálezových celkov. V jame 8 sú zastúpené viaceré varianty amfor. Z nich je z chronologického hľadiska najdôležitejšia amfora s etážovitým hrdlom. Nádoby s takto stvárneným hrdlom sa podľa J. Říhovského na južnej Morave, v Dolnom Rakúsku, v Burgenlande, na juhozápadnom Slovensku a v severozápadnom Maďarsku objavujú až v stupni HA. Datovaniu jamy 8 zodpovedá šálka s vysoko vťahnutým úškom (obr. 4: 23), ktorá je nielen v jame I/57 v Sládečkovciach, ale aj v hrobách z Očkova, Großhöfleinu a Gemeinlebarnu datovaná ihlicou s kyjovitou hlavicou. Výskyt tohto typu šálok však nie je obmedzený na tento stupeň. Misa s výrazne prehnutým okrajom (obr. 3: 10) reprezentuje tzv. „čakanské misy“ J. Paulíka. Misa s lalokovitým okrajom (obr. 3: 3) nadväzuje na charakteristický typ mís stredodunajskej mohylovej kultúry. Varianty tohto typu mís sa však vyskytujú aj v stredodunajskej kultúre popolnicových polí. Výskyt v stredodunajskej kultúre popolnicových polí platí aj v prípade misy s vodorovným,

¹ Salka I.

dovnútra rozšíreným ústím, ktorá nadväzuje na maďarovské misy typu D 4 podľa A. Točíka (obr. 3: 2). Duté nôžky (obr. 3: 16) sa vyskytujú aj na keramike čakanskej kultúry, napr. v Čake a Marcelovej.

Džbány s ostro lomenou spodnou časťou z chat 2 a 4 (obr. 3: 5, 6), podľa dopĺňujúceho výberu keramiky z roku 1999 aj z chaty 5, nadväzujú síce na tvary stredodunajskej mohylovej kultúry, ale analogické tvary sa vyskytli na sídliskách čakanskej kultúry v Dedinke a v Ipeľskom Sokolci, ako aj na sídlisku velatickej kultúry v Senci. Štíhly džbán, malú šálku a dutú nôžku z chaty 4 (obr. 3: 4, 8, 14) datujú amfory s vnútorným hnaním ústia a typická misa čakanskej kultúry. Kónická šálka z jamy 4 (obr. 3: 11) sa v rámci strednej a neskorkej doby bronzovej nedá presnejšie datovať. Vysoká šálka so šikmo žliabkovanou hornou časťou vydutia z tej istej jamy (obr. 4: 12) má približnú analógiu v Blučine. V lužickej kultúre je tento typ nádob datovaný do stupňa IV (HA1) podľa L. Veliačika. Nálezový kontext šálky s prehnutým hrdlom (obr. 4: 7), ktorá reprezentuje šálky typu Blučina, nie je jasný a pravdepodobne pochádza z chaty 5. Malú kónickú misku z chaty 6 (obr. 3: 9) datujú sprievodné nálezy do stupňa HA1. Nádobu s dvojitou plastickou páskou na vydutí z jamy 6 (obr. 3: 13) je v mohyle z Isztimér-Csószpuszta datovaná nožom typu Baierdorf. Tým sú datované aj šálky so šikmým žliabkovaním z chaty 4 a jamy 6 do tohto obdobia.

Z krátko prehľadu typov „predčakanskej“ keramiky zo sídliska v Topoľčanoch vyplýva, že ide o sídlisko stupňov BD/HA1 s výrazným podielom keramiky velatickej kultúry.

Napokon sa treba zmieniť o typoch nádob, ktoré majú reprezentovať predčakanský horizont v porovnaní s čakanskou kultúrou a kultúrou Vál I (Paulík 1963, obr. 40). Misa s lalokovitým okrajom z Topoľčian (E13) už bola spomenutá. Amforu z Bešeňova (F16) iní autori klasifikovali ako amforu kultúry stredodunajských popolnicových polí, resp. staršej fázy velatickej kultúry. Zohľadnenie dvojkónickej nádoby zo Sládečkoviec (G19) súvisí s datovaním z roku 1960, ktoré v roku 1963 už nebolo platné. Typ mís s jazykovitými výčnelkami na ústí (H22) nemusí byť predchodcom čakanských mís, keďže sa vyskytuje aj v pilinskej kultúre.

Spoločný výskyt keramiky „predčakanského horizontu“ a čakanskej kultúry v Horných Lefantovciach, Poľnom Kessove a Topoľčanoch zodpovedá situácii v oblasti rozšírenia stredodunajskej mohylovej kultúry a velatickej kultúry – na pohrebisku v Zohore a na sídliskách v Suchej nad Parnou a Strachotíne. Hrob 7 zo Zohora, ktorý obsahoval o. i. džbán a šálku stredodunajskej mohylovej kultúry, bol zaradený do stupňa Blučina-Kopčany, resp. do stupňa Strachotín-Velké Hostěrádky a do staršieho obdobia stredodunajskej kultúry popolnicových polí. Jama 1 zo Suchej nad Parnou je napriek prvkom mohylovej kultúry datovaná do druhého stupňa velatickej kultúry. Čiastočne paralelnú existenciu stredodunajskej mohylovej kultúry a velatickej kultúry presvedčivo dokazujú dve jamy na sídlisku v Strachotíne. V prípade velatickej kultúry sa teda používalo a dodnes používa datovanie nálezových komplexov podľa „mladších“ prvkov, kým J. Paulík sa v prípade čakanskej kultúry rozhodol pre opačný postup. Datovanie podľa „starších“ prvkov však v čakanskej kultúre nemá všeobecnú platnosť. Jama kultúry zo Šaroviec, ktorá obsahovala amforu karpatskej mohylovej kultúry, bola zaradená do čakanskej kultúry.

Výskyt keramiky mohylovej kultúry v čakanskej jame v Šarovciach, vo velatickej jame v Suchej nad Parnou spolu s nádobou čakanskej kultúry a v nálezových celkoch s kultúrne „zmiešaným“ inventárom v zozname čakanskej kultúry z roku 1963, ako aj pravdepodobný výskyt šálky čakanskej kultúry v hrobe 66 karpatskej mohylovej kultúry v Salke I, naznačuje prinajmenšom čiastočnú paralelnú existenciu najmladšej fázy karpatskej mohylovej kultúry a čakanskej kultúry. Tak je to aj na Morave v prípade stredodunajskej mohylovej kultúry a kultúry stredodunajských popolnicových polí (stupne Strachotín-Velké Hostěrádky a Blučina).

Z uvedeného vyplýva, že existencia predčakanského horizontu na juhozápadnom Slovensku sa na podklade nálezov, ktoré boli uverejnené v roku 1963, nedá potvrdiť. J. Paulík si bol vedomý problémov, ktoré vyplývali z výskytu tých istých typov keramiky v čakanskej a velatickej kultúre. Názor o vzniku „karpatskej velatickej kultúry“ z čakanskej kultúry ho však prinútil k negovaniu prítomnosti velatickej kultúry na území čakanskej kultúry. Otázka vzniku, resp. pôvodu čakanskej kultúry a jej náplne sa z tohto dôvodu dá riešiť až po publikovaní nálezových fondov, ich nepredpojatom vyhodnotení a ich porovnaní so situáciou v Dolnom Rakúsku a na Morave na jednej strane a v Zadunajsku, Burgenlande na druhej strane.

Obr. 1. Dražovce. 1 – bronzová ihlica z lokality „b“; 2 – nádoba z lokality „a“ (podľa Paulík 1960). Mierka: a – 1; b – 2.

Obr. 2. Horné Semerovce. Bronzové predmety z rozrušených žiarových hrobov (podľa Paulík 1963).

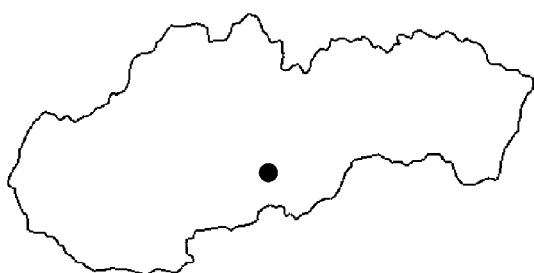
Obr. 3. Topoľčany, štadión. 1 – bronzová ihlica, ojedinelý nález; 2–16 – výber keramiky zo sídliska (bez mierky; podľa Paulík 1963).

Obr. 4. Topoľčany, štadión. Výber keramiky z jamy 8 (podľa Točík/Paulík 1960 a Paulík 1960). Bez mierky.

Key words and abstract translated by Mgr. Viera Tejbisová

MAKROZVÝŠKY PESTOVANÝCH RASTLÍN V HROBOCH Z DOBY POPOLNICOVÝCH POLÍ V CINOBANI¹

Jana Mihályiová – Vladimír Mitáš

Key words: Cinobaňa, burial ground, Urnfield period, macroremains of cultivated plants

Macroremains of Cultivated Plants in Burials from the Urnfield Period in Cinobaňa

The authors pay closer attention to macroremains of cultivated plants at the cremation burial ground from the Late Bronze Age (around 1200–750 BC) in Cinobaňa, Poltár district. 314 burials were systematically investigated and 730 archaeobotanical samples were collected between 2008 and 2014. Among the samples, charcoals from deciduous species used at cremation prevail. Macroremains of cultivated plants were identified only in seven burials and were taken from pottery vessels of various types and functions. In five cases they come from pea (*Pisum sativum*), one comes from naked barley (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*) and one from proso millet (*Panicum miliaceum*). The selected burials belong mainly to the Kyjatice culture, one to Piliny culture. The assortment of plants from Cinobaňa which has been preserved thanks to the burial rite is an indirect testimony of their cultivation in the Urnfield period in the southwest of the Slovenské rudohorie mountains.

ÚVOD

V príspevku sa bližšie venujeme menšiemu súboru zuhoľnatených makrozvýškov pestovaných rastlín – obilnín a strukovín, ktoré obsahovali výplne niektorých keramických nádob z doby popolnicových polí. Tie boli súčasťou hrovej výbavy na žiarovom pohrebisku z mladej a neskorej doby bronzovej (okolo 1200–750 pred n. l.) v Cinobani, okres Poltár. Ide o jedno z najlepšie preskúmaných nálezísk kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí (kultúr pilinskej a kyjatickej) na juhu stredného Slovenska a v priestore rozšírenia uvedených kultúr vôbec (Furmánek 2015, 190, 191, obr. 149).

Geomorfologická pozícia Cinobane je totožná s juhozápadným okrajom Slovenského rudohoria, západom Revúckej vrchoviny a Cinobanským predhorím. Pohrebisko sa nachádza severozápadne od obce na úpätí dominantnej hory Strieborná (718 m n. m.), na vrchole ktorej sú zvyšky hradiska kyjatickej kultúry. Odkrytá plocha pohrebiska leží v nadmorskej výške okolo 400 m, na východnom okraji polohy Jarčanisko (obr. 1). K obom zmieneným miestam s nálezmi z doby popolnicových polí prislúcha súdobé sídlisko. Je v polohe Krivé zeme južne od pohrebiska v nadmorskej výške asi 350 m a delí ho od neho hlboký jarok.

Od začiatku systematického terénneho výskumu lokality (obr. 2), t. j. od roku 2008 (Furmánek/Mitáš 2010a; 2011; 2013; Mitáš/Furmánek 2015b; 2016; 2017; 2018), sa kladol dôraz na interdisciplinárnu spoluprácu (Mitáš/Furmánek 2015a, 160, 161). Bolo tomu tak až do roku 2014 (Furmánek/Mitáš, v tlači), kedy sa terénne práce pozastavili. Archeológovia, vedúci výskumu V. Furmánek so spoluvedúcim i spoluautorom príspevku, priamo v teréne úzko kooperovali s odborníkmi viacerých vedných disciplín, najmä však s antropológom a archeobotanikom. S ohľadom na tému príspevku už v úvode zdôrazňujeme, že obsahy

¹ Práca vznikla v rámci grantového projektu 01/0243/17 agentúry VEGA a bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-16-0441. Príspevok je rozšírenou verziou vývesky Makrozvýšky pestovaných rastlín zo žiarových hrobov pilinskej a kyjatickej kultúry v Cinobani (okr. Poltár), ktorú autori prezentovali na medzinárodnom podujatí 13. konferencia environmentálnej archeológie/„Človek a krajina...“, 6.–7. februára 2017 v Nitre.

Obr. 1. Cinobaňa. Miesta nálezísk z doby popolnicových polí v krajine. Legenda: a – sídlisko; b – pohrebisko; c – hradisko. Foto V. Mitáš.

Obr. 2. Cinobaňa. Výskum pohrebiska v roku 2013. Foto V. Mitáš.

Obr. 3. Cinobaňa. Hrob 137/10. Foto V. Mitáš.

nádob (urien aj príloh) sa odoberali premyslene a systematicky. Prihliadalo sa na získanie maximálneho počtu vzoriek z čo najlepšie zachovaných (kompaktných) nádob a vo vybraných prípadoch z obsahov celého vnútra skrinkových hrobov. Po ich základnom spracovaní na výskumnej základni v Cinobani boli zuhoľnatené rastlinné makrozvýšky podrobené detailnej analýze v Archeologickom ústave SAV v Nitre. Laboratórny rozbor všetkých výskumných sezón pohrebiska je v súčasnosti ukončený. Parciálne výsledky archeobotanického bádania boli publikované v zborníku referátov z XII. medzinárodnej konferencie Doba popolnicových polí a doba halštatská (Mihályiová 2015b).

MATERIÁL

Zvýšky plodín sa v Cinobani našli vo výplni siedmich žiarových hrobov. Tieto hroby, s výnimkou jedného hrobu pilinskej kultúry, prislúchajú kyjatickej kultúre. Vyplýva to z dominantného zastúpenia, a teda i vyššieho počtu ovzorkovaných hrobov kyjatickej kultúry na preskúmanej ploche pohrebiska z mladej a neskorej doby bronzovej. V žiadnom z hodnotených hrobov nebol spozorovaný sekundárny „zásah“ z doby laténskej (Mitáš/Furmánek 2015a, 171, 174) alebo z novoveku (Mitáš 2016, 173, 177).

KATALÓG HROBOV S ARCHEOLOGIZOVANÝMI NÁLEZMI PESTOVANÝCH RASTLÍN

Usporiadaný je podľa čísel hrobov s indexom podľa jednotlivých sezón. Text obsahuje ich datovanie a opis nálezovej situácie.

- **Hrob 137/10** (obr. 3) – neskorá doba bronzová, kyjatická kultúra. Kameňmi označenú skrinku hrobu pokrývali rôzne veľké kamene. V relatívne priestrannej skrinke obdĺžnikového pôdorysu, medzi kameňmi, ako aj na kameňoch skrinky bol uložený početný keramický inventár. Pozostával najmenej zo 14 nádob. Spálené kosti boli identifikované vo viacerých nádobách (1, 3, 4, 5 atď.), poprípade rozsypané okolo nich. V nádobe 2, miske s objemom 0,3 l, sa našlo semeno hrachu siateho (*Pisum sativum*).

Obr. 4. Cinobaňa. Hrob 155/10. Foto V. Mitáš.

Obr. 5. Cinobaňa. Hrob 235/12. Foto V. Mitáš.

Obr. 6. Cinobaňa. Hrob 265/13. 1 – celok; 2 – detail miesta archeobotanického nálezu. Foto V. Mitáš.

Obr. 7. Cinobaňa. Hrob 271/13. Foto V. Mitáš.

Obr. 8. Cinobaňa. Hrob 285/13. Foto V. Mitáš.

Obr. 9. Cinobaňa. Hrob 301/14. Foto D. Marková.

- **Hrob 155/10** (obr. 4) – neskorá doba bronzová, kyjatická kultúra. Priestranná skrinka, ktorej obdĺžnikový pôdorys vyznačovali väčšie kamene. V hrobe bolo 13 keramických nádob a zvyšky bronzových predmetov. Kremačné zvyšky boli uložené do troch centrálnych nádob, amfor (označených 1, 3, 11 a prekrytých misami 2, 4, 12), poprípade ďalších nádob menších tvarov, no boli tiež rozsypané medzi nádobami, prevažne vo východnej časti hrobu. V hrobe boli prítomné i zlomky bronzových predmetov. Z amfory (nádoby 3) pochádza zrno jačmeňa siateho nahozrnového (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*).
- **Hrob 235/12** (obr. 5) – mladá doba bronzová, pilinská kultúra. Urnový hrob pod kameňmi. Kremačné zvyšky boli uložené v urne (nádoba 1), ktorú zakrývala profilovaná misa (nádoba 2). Z urny pochádza nález semena hrachu siateho (*Pisum sativum*). Od severozápadu bola k urne priložená menšia amfora. Juhozápadne od urny boli spozorované drobné uhlíky.
- **Hrob 265/13** (obr. 6) – neskorá doba bronzová, kyjatická kultúra. Hrob v naznačenej kamennej skrinke prekrytý kameňmi, resp. pod príkrovom. Hrobový celok s nadštandardným počtom keramických nádob, vyše 20, z ktorých väčšinu možno charakterizovať ako „keramické“ prílohy. V strede hrobu stála tzv. centrálna nádoba (označená 1), pri ktorej sa našli spálené kosti. Kremačné zvyšky sa zistili aj v ďalších nádobách, ale aj okolo nich. Identifikované semeno hrachu siateho (*Pisum sativum*) bolo odobraté z pokrievky (nádoba 21 s objemom hliny 2,5 l), prekrytej torzom nádoby vo východnej časti skrinky.
- **Hrob 271/13** (obr. 7) – mladá/neskorá doba bronzová, kyjatická kultúra. Hrob s plytkou hrobovou jamou obdĺžnikového tvaru, ktorú vyznačovali menšie kamene. V nej uložený keramický inventár pozostával z piatich nádob. V menšej amfore (nádoba 3) bolo zistené semeno prosa siateho (*Panicum miliaceum*). Spálené ľudské kosti boli roztrúsené okolo nádob (najmä okolo nádoby 1), zhruba v strede hrobovej jamy.
- **Hrob 285/13** (obr. 8) – neskorá doba bronzová, kyjatická kultúra. Hrobová jama tvaru obdĺžnika bola obložená väčšími kameňmi a čiastočne prekrytá kamennými platňami alebo menšími kameňmi. Ďalší hrob s nadštandardným počtom keramiky, bolo v ňom vyše 20 kusov. Spálené ľudské kosti spolu s nerekonštruovateľným bronzovým predmetom sa nachádzali v amfore (nádoba 1) prekrytej misou (nádoba 2), prípadne v ďalších keramických urnách, ale i roztrúsené na dne hrobovej jamy. Semeno hrachu siateho (*Pisum sativum*) sa našlo v hrnci s pokrievkou (nádoba 19 a 20).
- **Hrob 301/14** (obr. 9) – mladá doba bronzová, kyjatická kultúra. Skrinkový hrob s kamenným vencom. Keramický inventár uložený na kamennej platni zastupovalo päť nádob. V strede hrobovej jamy stála centrálna nádoba, urna (nádoba 1), pôvodne asi zakrytá misou, okolo boli menšie keramické prílohy. Preplavením hlinitého obsahu urny sa získalo semeno hrachu siateho (*Pisum sativum*).

METÓDY ARCHEOBOTANICKEJ ANALÝZY HODNOTENÝCH HROBOV

Stratégia odberu vzoriek v teréne

Generálne sa analyzovali preplavené výplne keramických nádob s dominantným podielom hlíny, v našom prípade vybrate z vyššie opísaných žiarových hrobov, prípadne aj uhlíky. Vzorkovanie od začiatku výskumu sledovalo otázky, ktoré nedokázal zodpovedať iný, v minulosti získaný hrobový materiál z juhu stredného Slovenska, kde sa pozornosť a metodika bádateľov viditeľne sústredila najmä na extrakciu a determináciu drier, uhlíkov (Hajnalová E. 1978a, 125).

V prípade hodnotených hrobových celkov sa použila stratégia cieleného, ale selektívneho vzorkovania (angl. *judgement sampling strategy* – Jones 1991), v rámci ktorej sa vzorky odoberali iba z výplní dobre (najmä kompaktné) uchovaných nádob, t. j. z istých častí hrobových celkov. Táto stratégia bola uplatnená aj pri zhromaždení súboru vzoriek uhlíkov, vyzdvihnutých ručne priamo z hrobových kontextov počas výskumu. Vyhodnotenie uhlíkov nie je súčasťou tohto príspevku.

Extrakcia rastlinného materiálu

Preplavovacia stanica bola umiestnená na výskumnej základni v Cinobani neďaleko od lokality. Uloženíny sa preplavovali súbežne s terénnym archeologickým výskumom. Rastlinné makrozvyšky sa zo sedimentov archeobotanických vzoriek extrahovali metódou manuálnej flotácie v celom objeme s použitím štandardných kalibrovaných sít veľkosti 10; 0,5; 0,125 mm (Hajnalová M./Hajnalová E. 1998). Preplavovalo sa pitnou vodou z miestnej studne.

Postup manuálneho preplavovania vzoriek

1. Objem pôvodnej uloženiny určenej na preplavovanie sa odmeral v kalibrovaných nádobách. Spolu s ďalšími informáciami o vzorke (objekt, dátum, popis nálezu a pod.) sa zaznamenal do archeobotanického denníka.
2. Pri menších objemoch (menej ako 1 liter) sa nasypala celá vzorka, pri väčších objemoch iba jej časť do dostatočne veľkej nádoby (vedra) a zaliala sa vodou. Nasledovalo jemné, niekoľkonásobné premiešanie vzorky a opatrné zliatie ľahkej frakcie (t. j. toho, čo vyplávalo na povrch) cez sústavu sít. Postup zaliatia uloženiny vodou, premiešania a zliatia cez sito sa opakoval, pokiaľ už žiadne nálezy neplávali. Frakcia zachytená na site sa následne premyla čistou vodou. Vo vybraných prípadoch sa uvedený proces fotograficky dokumentoval (obr. 10).
3. Podiely z preplavovacích sít sa zbalili do papierových obrúskov, opatrili sa štítkom a nechali na základni dosušiť.
4. Dôkladne vysušené podiely sa prebalili do umelohmotných vrecúšok a označili.

Obr. 10. Hrobová keramika v procese preplavovania. Foto V. Mitáš.

5. Ťažká frakcia (zostatok materiálu na dne vedra) sa premyla cez sitá s veľkosťou 10 a 0,5 mm. Na sitách sa vysušila. Nálezy z ťažkej frakcie sa vyberali ručne (úlomky keramiky, osteologický materiál, zlomky bronzových predmetov, sklené koráliky a iné artefakty).

Metóda laboratórnej analýzy

Laboratórnej analýze v AÚ SAV boli podrobené všetky preplavené frakcie aj všetky samostatne odobraté vzorky uhlíkov.

1. Po evidencii vzoriek do prírastkového katalógu, v ktorom sa každej vzorke pridelo špecifické archeobotanické číslo, boli informácie z terénneho výskumu k danej vzorke prepísané do laboratórneho protokolu.
2. Z preplavených frakcií sa pod binokulárnou stereoskopickou lupou Zeiss a Jenavert s maximálnym zväčšením 40x vytriedili všetky zuhoľnatené a nezuhoľnatené semená a uhlíky, ale aj ulity slimákov či úlomky (ľudských a zvieracích) spálených kostí. Rastlinné makrozvýšky sa následne druhovo determinovali a kvantifikovali. Ostatné nálezy sa zaznamenali do protokolu, zabalili a poskytli na ďalšiu analýzu, prípadne uložili v depozitári.
3. Pre taxonomickú determináciu semien bola využitá stereoskopická lupa Zeiss Discovery V 12, pre určenie uhlíkov stereoskopická lupou Zeiss a Jenavert s maximálnym zväčšením 250x. Vybrané nálezy sa dokumentovali aj (mikro)fotograficky.
4. Určené semená a uhlíky boli zabalené, označené ako spracované a sú uložené v archeobotanickom depozitári AÚ SAV v Nitre.

Identifikácia rastlinných makrozvýškov

Pri identifikácii rastlinných makrozvýškov, determinácii generatívnej časti rastliny a jej taxonomickému určenia, boli použité kritériá vytvorené na základe podobností a rozdielov v morfológii – štruktúre, textúre a rozmeroch rastlinných diaspór. Podľa kľúča, ktorý vypracovala S. Jacomet (2006), boli určované obilné zrná.² Výsledky archeobotanických analýz z jednotlivých sezón sú uvedené vo výskumných správach, ktoré sú uložené v dokumentácii Archeologického ústavu SAV (Mihályiová 2009; 2010a; 2010b; 2010c; 2014; 2015a; 2017).

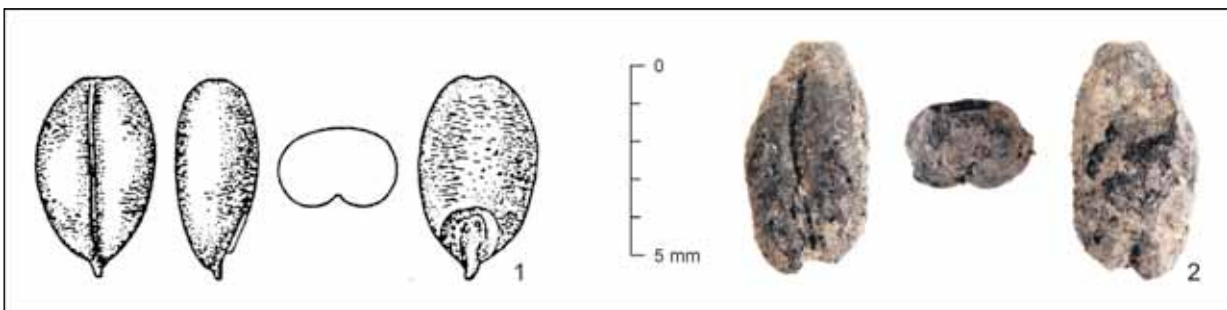
KRITÉRIA K URČOVANIU OBILNÝCH ZŔN A SEMIEN STRUKOVÍN

Obilniny

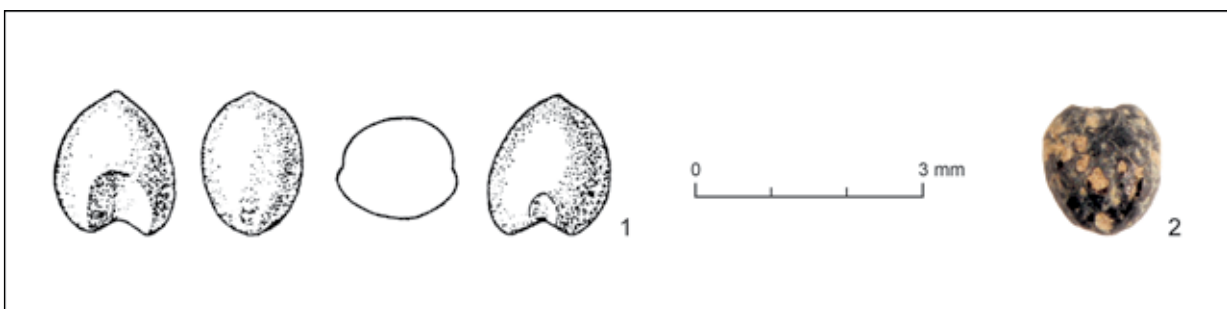
Botanicky patria k jednoročným trávam z čeľade lipnicovitých (*Poaceae*). Pestujú sa pre veľké semená, zrná s obsahom uhlohydrátov a niektoré aj s vyšším obsahom bielkovín. Sú bohatým zdrojom energie. Zrno je možné skladovať bez ujmy na kvalite dlhšiu dobu. Zo zrna sa melie múka, lámu krúpy, varia kaše, pečú placky, posúchy a chlieb (Hajnalová E. 1999, 19).

- **Jačmeň siaty** (*Hordeum vulgare*) má zrno symetricky vypuklé na ventrálnej aj dorzálnej strane, zužujúcim sa smerom k apexu a báze (obr. 11: 1). Ďalším dôležitým rozlišovacím znakom je široká a plytká ventrálna ryha (Jacomet 2006). Jačmeň zastupuje viacero typov a to podľa počtu fertilných zŕn na klasovom vretene: jačmeň dvojradový, štvorradový a šesťradový. U jačmeňa dvojradového (*Hordeum vulgare* subsp. *distichon*, syn. *Hordeum distichon*) je vyvinutý len jeden klások, resp. stredové zrno na jednom článku klasového vretena, ostatné dva bočné klásky sú nevyvinuté. Zrno je symetrické, rovné a netočené. V prípade jačmeňa šesťradového (*Hordeum vulgare* subsp. *vulgare*, syn. *Hordeum hexastichon*) sú vyvinuté všetky tri zrná. Prostredné zrno je rovné a symetrické, podobné nálezom dvojradového

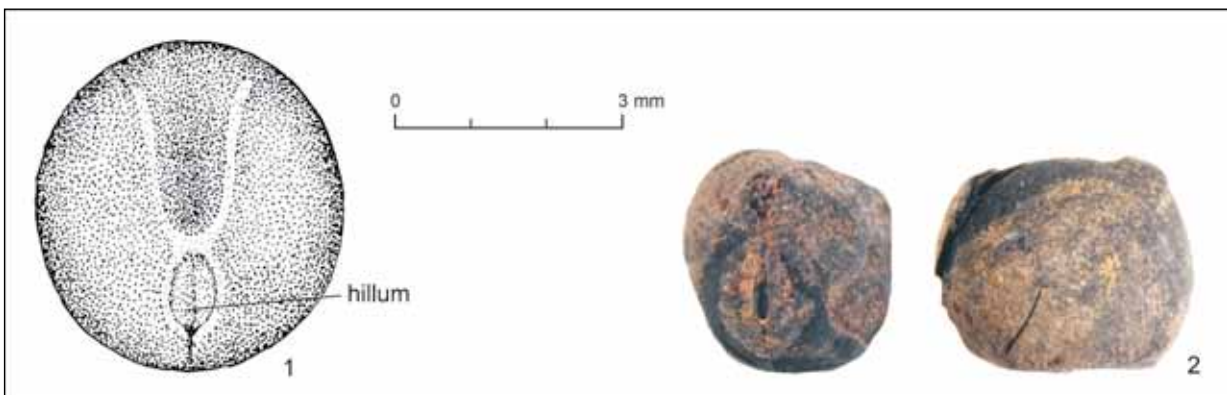
² Určovanie planorastúcich druhov rastlín a drevín z hrobových kontextov v Cinobani sa robilo s použitím atlasov semien, plodov a drevín/uhlíkov (Bejerinck 1947; Bojňanský/Farkašová 2007; Schermann 1967; Schweingruber 1978). Slovenské názvoslovie a ekológia rastlín sa opiera o atlasy a kľúče (Červenka a kol. 1986; Dostál/Červenka 1991).

Obr. 11. 1 – jačmeň siaty dvojradový nahý (*Hordeum distichon* var. *nudum*; kresba podľa Jacomet 2006); 2 – nález zrna jačmeňa siateho nahozrnového (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*) z pohrebiska v Cinobani (foto J. Mihályiová).

Obr. 12. 1 – proso siate (*Panicum miliaceum*; kresba podľa Jacomet 2006); 2 – nález z pohrebiska v Cinobani (foto J. Mihályiová).

Obr. 13. 1 – hrach siaty (*Pisum sativum*; kresba podľa Bojňanský/Farkašová 2007); 2 – nález z pohrebiska v Cinobani (foto J. Mihályiová).

jačmeňa, bočné zrná sú stočené doprava alebo doľava. Počítaním pomeru priamych a stočených zrn v pomere 1 : 2 možno (hypoteticky) stanoviť, či sa vo vzorke nachádza dvojradový, alebo šesťradový jačmeň, prípadne oba druhy (Jacomet 2006).

U oboch typov jačmeňa je možné archeobotanicky rozlíšiť nahé a plevnaté formy označované ako var. *coeleste* (ak ide o nahý jačmeň dvojradový) a var. *nudum* (ak ide o nahý jačmeň šesťradový). Plevnaté jačmene sa vyznačujú výrazne zúženými koncami, tak na apexe, ako aj na báze, a pozdĺžnymi vystupujúcimi lištami na ventrálnej a dorzálnej strane zrna. Zrno je v priereze hranaté. Nahé formy sú na rozdiel od plevnatých jačmeňov viac zaoblené, apex je výrazne tupý, nakoľko lišty absentujú. Zrno nahého jačmeňa je v priereze okrúhle. Na povrchovej štruktúre sú viditeľné horizontálne zvl-

nené línie (Jacomet 2006). Nález zrna jačmeňa z Cinobane bol determinovaný bližšie ako jačmeň nahý (obr. 11: 2). Na základe jedného zrna nie je možné rozhodnúť, či ide o jačmeň dvojradový alebo viacradový.

Možno dodať, že jačmeň siaty (*Hordeum vulgare*) je známy skôr ako nechlebová obilnina. Väčšinou sa konzumuje vo forme krúповých kaší, polievok a posúchov. Okrem toho je ho možné použiť aj na výrobu piva, čo má veľmi dlhú históriu (Hajnalová E. 1993, 72–75; Stika 2011). Taktiež je dôležitým krmivom domácich zvierat. Ide o ekologicky nenáročnú obilninu.

- **Proso siate** (*Panicum miliaceum*) spravidla nepresahuje veľkosť 2 mm. Má zrná oválneho až okrúhleho tvaru a špecifický typ embrya, ktoré môže niekedy absentovať, pričom sa na zrne vytvára typická priehlbina (obr. 12: 1). Embryo prosa siateho alebo preliačina po ňom je veľmi široká s rozbiehajúcimi sa okrajmi a zasahuje takmer do polovice zrna (Jacomet 2006). Nález z Cinobane (obr. 12: 2) má stále zachované embryo.

V súčasnosti je proso siate (*Panicum miliaceum*), ďalšia ekologicky nenáročná obilnina, podceňovaná až nepoznaná plodina. Veľmi dobre znáša extrémne vysoké teploty, pôdy chudobné na živiny ako aj dlhodobejšie suchá. Dajú sa z nej však pripraviť rôzne pečené a varené múčne jedlá (Hajnalová E. 1993, 91, 92). Celkovo by sa tento obilný druh mohol klasifikovať ako najodolnejší voči všetkým nepriaznivým klimatickým okolnostiam a podmienkam. Aj preto sa v súčasnosti pestuje v Rusku, východnej Ázii a na Blízkom Východe. Má krátky vegetačný cyklus a dozrieva už za 60–90 dní (Hajnalová E. 1993, 91, 92; Hajnalová M. 2012, 80).

Strukoviny

Sú jednoročné rastliny z čeľade vikovitých (*Fabaceae*). Na poliach sú spoločníkmi zrnovín a často sa pestujú v záhradách ako zelenina. Ich semená majú rovnakú morfológickú charakteristiku. Diagnostickými prvkami pre druhovú klasifikáciu strukovín (*Fabaceae*) sú veľkosť a tvar semena, no zásadným určovacím kritériom je dĺžka a tvar hillum (Anderberg 1994). Strukoviny možno v kuchyni mnohostranne využiť. Konzumujú sa čerstvé, ale môžu sa i sušiť a dlhodobo skladovať.

- **Hrach siaty** (*Pisum sativum*) dosahuje veľkosť 6–8 x 6–7,5 mm (obr. 13: 1). Má okrúhle, až valcovité a krátke hillum nepresahujúce štvrtinu obvodu semena (Anderberg 1994, 52). Nálezy z Cinobane boli determinované najmä na základe veľkosti, pravidelného guľovitého tvaru. Hillum bolo prítomné iba na jednom náleze (obr. 13: 2).

Hrach siaty zastupuje v nálezoch z doby bronzovej v Karpatskej kotline popredné miesto medzi strukovinami (Stika/Heiss 2013b, 355, tab. 19.5). Zo začiatku sa na prípravu pokrmov používali len jeho dokonale vyzreté a suché semená. Nezrelé a oveľa sladšie semená hrachu sa začali konzumovať až v novoveku. V období nedostatku obilnín sa mlel na múku. Najčastejšie sa z neho pripravovali kaše a polievky. Jedlá z hrachu sa bežne konzumovali, poprípade boli dôležitými obradnými pokrmami.³

VÝSLEDKY

Počas siedmich rokov výskumu pohrebiska v Cinobani sa z 216 hrobových celkov odobralo spolu 730 archeobotanických vzoriek. Z toho 519 vzoriek pochádza z preplavených obsahov nádob o celkovom objeme preplavenej hliny 775 l. Celkový počet nálezov zuhoľnatých rastlinných makrozvyškov získaných preplavením, ktoré zahŕňajú 26 botanických taxónov, je 4730. Väčšinu nálezov predstavujú uhľiky.⁴ V menšom počte sa determinovali zuhoľnaté i nezuhoľnaté semená planorastúcich rastlín, ktoré sú publikované na inom mieste (Mihályiová 2015b).

Z pestovaných druhov rastlín boli v hrobových celkoch z Cinobane (tabela 1) identifikované dve zrná dvoch druhov obilnín, a to jačmeňa siateho nahozrnového (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*) v hrobe 155/10 a prosa siateho (*Panicum miliaceum*) v hrobe 271/13. Obe obilné zrná sa našli v nádobách. Zo strukovín bol

³ http://ncpvat.cvtisr.sk/buxus/docs//Veda_v_CENTRE/VvC_2016/strukoviny.pdf

⁴ Okrem vzoriek hliny sa odoberali aj samostatné vzorky uhľikov (209 za sedem sezón na lokalite), ale tieto vzorky v príspevku nehodnotíme.

Tabela 1. Činobaňa. Prehľad nálezov v hodnotených hroboch.

Hrob	Plodiny		Počet semien	Dreviny	Počet uhlíkov	Semeno v nádobe číslo	Typ nádob	Úprava hrobu	Uloženie kostí	Vek a pohlavie	Datovanie	Poznámka	Počet vzoriek
155/10	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	jačmeň siaty nahozrnový	1	-	-	3	amfora/urna (jedna z urien)	kameňmi naznačená skrinka	spálené kosti v urnách aj na zemi okolo nádob	3 jedinci: dospelý muž/ Adultus; dospelá žena/ Adultus; malé dieťa/ Infans I	neskorá doba bronzová, kyjatická kultúra	okolo 13 nádob, bronz. ihlica	3
271/13	<i>Panicum miliaceum</i>	proso siate	1	<i>Fagus sylvatica</i>	7	3	amfórka	kameňmi naznačená skrinka	spálené kosti na zemi okolo nádob	blížšie neurčiteľné ľudské pozostatky	mladá/neskorá doba bronzová, amfórka kyjatická kultúra (nádoba č. 5)	5 nádob, miniatúrna amfórka (nádoba č. 5)	2
285/13	<i>Pisum sativum</i>	hrach siaty	1	<i>Quercus</i> sp.	7	19, 20	hrniec, pokrievka (obe ako prílohy)	hrobová jama obložená a prekrytá kameňmi	urna (viacurnový hrob) a spálené kosti aj na dne hrobu	malé dieťa/Infans I; dospievajúci jedinec/ Juvenis	neskorá doba bronzová, kyjatická kultúra	vyše 20 nádob v hrobe, bronz. Ihlica	14
265/13			1	<i>Quercus</i> sp.	6	21	pokrievka s črepmi	kameňmi naznačená skrinka, čiastočne prekrytá kameňmi	urna (viacurnový hrob) a spálené kosti aj okolo nádob	dospelá žena/Adultus; malé dieťa/Infans I	neskorá doba bronzová, kyjatická kultúra	vyše 20 nádob v hrobe	14
235/12			1	<i>Quercus</i> sp.	5	1, 2	amfora/urna, misa	prekrytý kameňmi	urna	malé dieťa/Infans I	mladá doba bronzová, pilinská kultúra	3 nádoby, JZ od urny uhliky	1
137/10	<i>Pisum sativum</i>	hrach siaty	1	<i>Quercus</i> sp.	2	2	miska (ako príloha)	kameňmi naznačená skrinka, čiastočne prekrytá kameňmi	spálené kosti v urnách aj na zemi okolo nádob	asi dospelý/blížšie neurčiteľný jedinec; malé dieťa/asi Infans I	neskorá doba bronzová, kyjatická kultúra	okolo 15 nádob	5
301/14			1	<i>Quercus</i> sp.	4	1	amfora/urna	kamenná skrinka s vencom	urna	dospelá žena/Adultus; malé dieťa/Infans I	mladá doba bronzová, kyjatická kultúra	5 nádob	6
				<i>Fagus sylvatica</i>	2								
				<i>Carpinus betulus</i>	1								

determinovaný hrach siaty (*Pisum sativum*), po jednom semene v piatich hroboch (137/10, 235/12, 265/13, 285/13 a 301/14).

S ohľadom na zdokumentovaný keramický inventár študovaných žiarových hrobov možno konštatovať, že hrach siaty bol objavený v miske/hrob 137/10 (obr. 14: 1), v urne prekrytej misou/hrob 235/12, v pokrievke prekrytej torzom nádoby/hrob 265/13 (obr. 6: 2), amfore prekrytej misou/hrob 285/13 a v urne zrejme pôvodne zakrytej misou/hrob 301/14. V preplavenom obsahu jednej z popolníc/amfory (obr. 14: 2) z hrobu 155/10 sa našlo zrno jačmeňa siateho nahozrnového a menšia amfora (obr. 14: 3) z hrobu 271/13 obsahovala semeno prosa siateho. Nádoby so zachovalými makrozvýškami pestovaných rastlín nie sú typologicky homogénnou skupinou: prevažujú amforovité tvary, ale sú tam tiež misy či pokrievka. Z funkčného hľadiska to boli buď urny⁵, alebo prílohy (obr. 14). V dvoch prípadoch sú v užšej analyzovanej skupine hroby z neskorej doby bronzovej s nadštandardným počtom keramických nádob, vyše 20 kusov (obr. 6; 8). Naznačuje to azda pomyselný „vzťah“, čím viac nádob v hrobe, tým vyššia úspešnosť identifikovať makrozvýšok (aj) pestovanej rastliny v nálezovom celku? Každopádne však platí, že počet nálezov/druhov škála pestovaných rastlín sú pomerne nízke i napriek skutočnosti, že sa preskúmalo 314 hrobov (obr. 15), väčšina z nich bola archeobotanicky vzorkovaná a preplavilo sa 775 l hliny. Príčinou, prečo je v kvantitatívne obsiahlom súbore vzoriek z Cinobane všeobecne nízky počet rastlinných makrozvýškov, môžu byť aj miestne pôdne podmienky⁶, ktoré nie sú žižlivé pre uchovanie organických zvyškov.

DISKUSIA

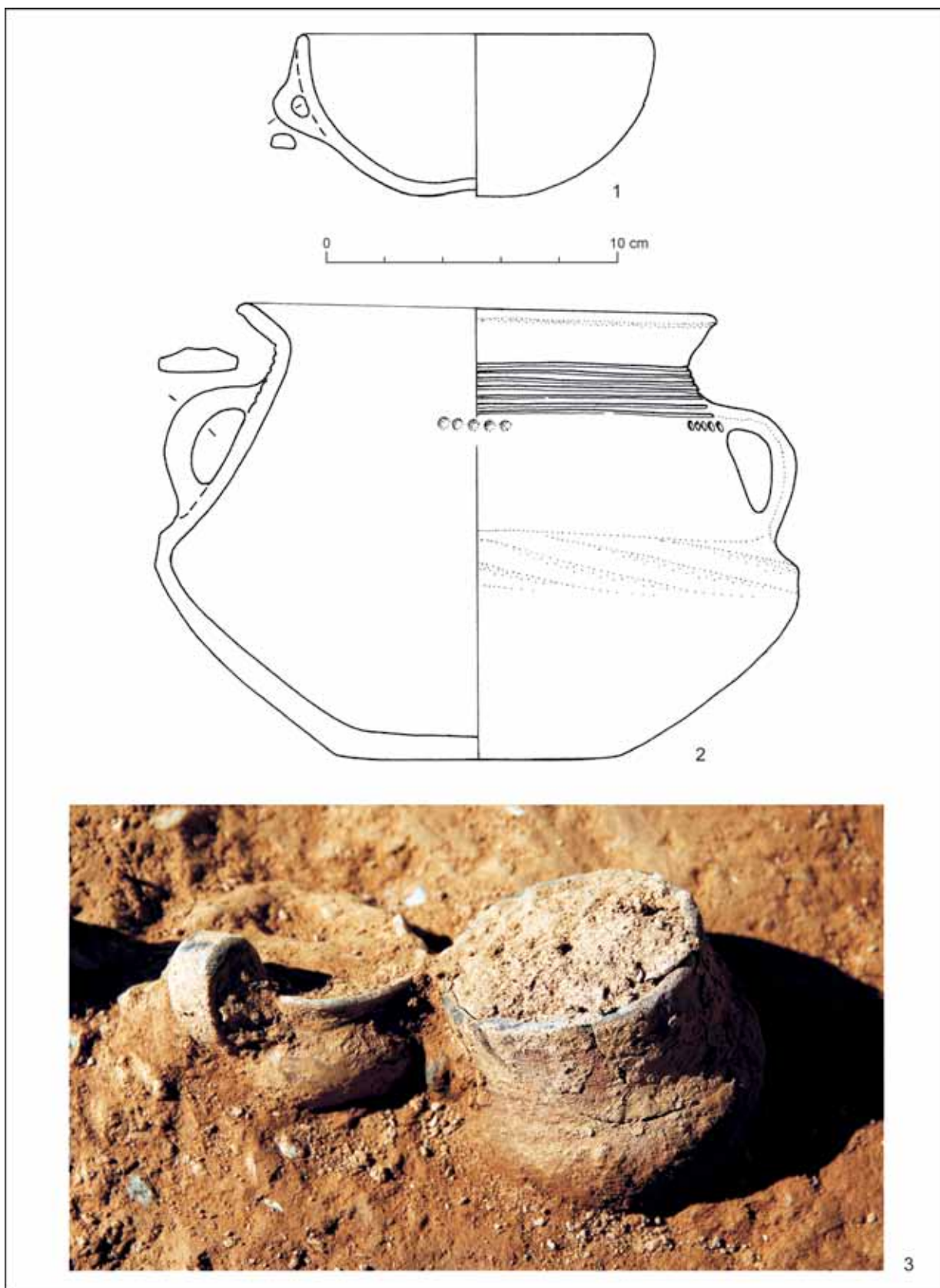
Doba bronzová predstavuje éru praveku s relatívne vysokou úrovňou systému hospodárstva (Furmánek 2015, 273, 274) a premyslenými poľnohospodárskymi stratégiami (Hajnalová M. 2012). Poľnohospodárstvo doby bronzovej v širšom priestore Európy dokumentujú milióny makrozvýškov pestovaných rastlín (Stika/Heiss 2013a, 189, obr. 1), pochopiteľne, že s regionálnymi diferenciami (Stika/Heiss 2013b, 364). Populácia doby popolnicových polí v kultúrnej krajine dokázateľne hospodárila na poliach, záhradách, pasienkoch, sadoch, ale aj v priľahlých lesoch a vodných plochách (Gyulai 2010, 127).

Podľa poslednej súhrnnej štúdie (Hajnalová M. 2012, 128, 129, obr. 8: 6) sa v archeobotanických súboroch datovaných do mladšej a neskorej doby bronzovej na území Slovenska objavuje predovšetkým nahozrnová pšenica siata (*Triticum aestivum/turgidum/durum*), proso siate (*Panicum miliaceum*) a pšenica špaldová (*Triticum spelta*), ktoré sú veľmi často sprevádzané strukovinami ako hrach siaty (*Pisum sativum*), šošovica kuchynská (*Lens culinaris*) a bôb konský (*Vicia faba*). V menšom množstve sa objavuje pšenica jednozrnová (*Triticum monococcum*), pšenica dvojzrnová (*Triticum dicoccum*) a jačmeň siaty (*Hordeum vulgare*). Ojedinele sa evidujú aj zrná raže siatej (*Secale cereale*) a ovsy (*Avena* sp.; Hajnalová M. 2012, 47–66). Tento obraz sa líši od starších údajov, kde v nálezoch prevládala pšenica dvojzrnová a jačmeň (Hajnalová E. 1993, 72–75).

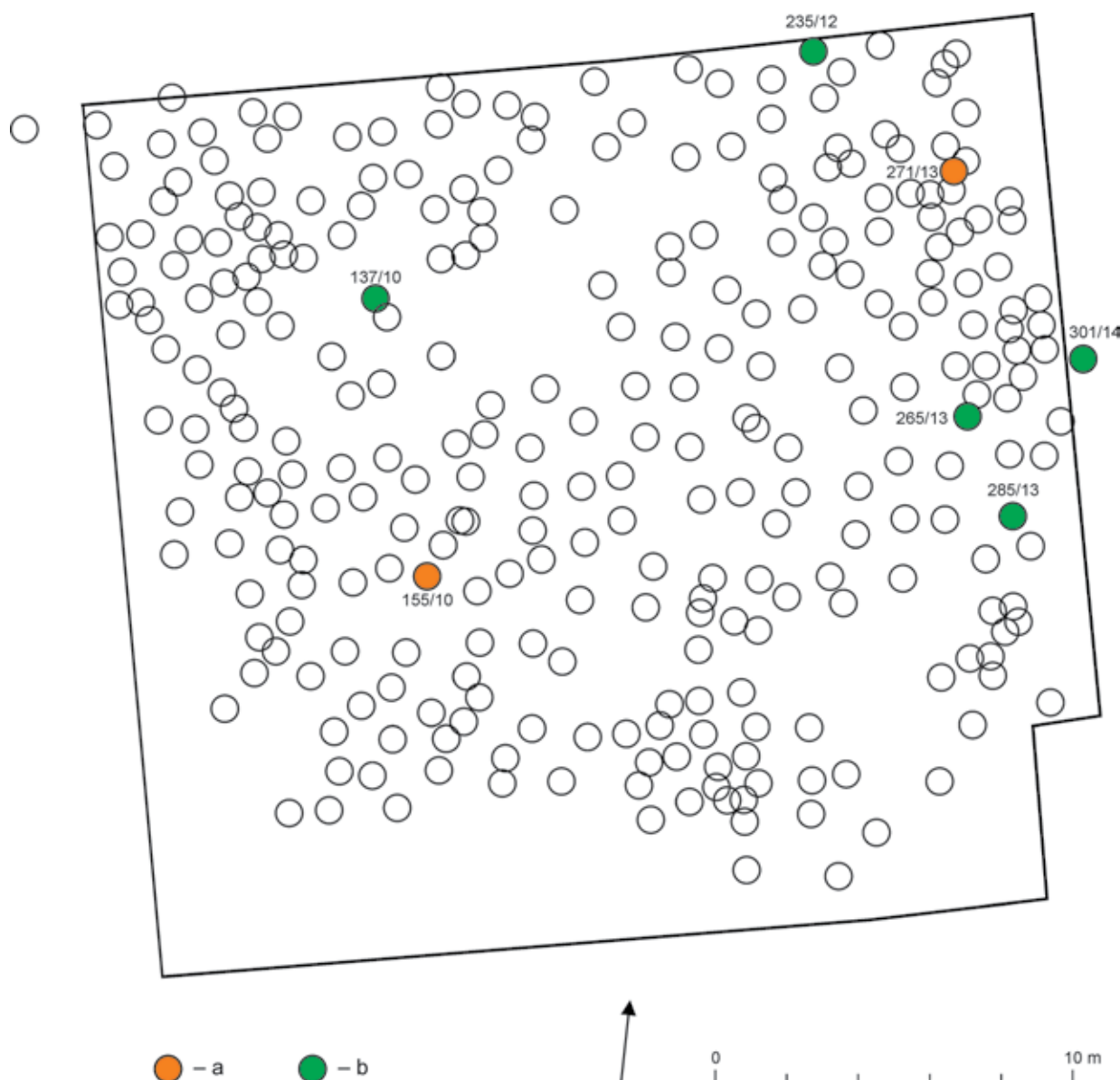
Väčšinu dokladov o pestovaní jačmeňa siateho, jačmeňa siateho var. nahozrnového a hrachu siateho v dobe popolnicových polí na území Slovenska poskytli výskumy sídlisk a hradísk, Dolný Kubín (Hajnalová E. 1976), Ilija-Sitno (Hajnalová E. 1985; 1990), Pobedim-Hradištia (Studeníková/Paulík 1983; Tempír 1969) a ďalšie (Hajnalová E. 1994, tab. 1, 3). Zo Zemplínskych Kopčian na východnom Slovensku pochádza sídliskový nález pravdepodobne umelo drvených zŕn jačmeňa siateho nahozrnového (*Hordeum vulgare* var. *Coeleste*; Hajnalová E. 1993, 74). Od strednej doby bronzovej bolo zámerne pestované na území Slovenska tiež proso siate (Hajnalová M. 2012, 80). Trojica bližšie sledovaných a na pohrebisku v Cinobani zidentifikovaných pestovaných rastlín bola prítomná a viacpočetne zastúpená aj na sídlisku lužickej kultúry v lokalite Hajná Nová Ves-Lúky (Hajnalová M. 2013, 135, 136, obr. 195; Wiedermann 2013) alebo na hradisku lužickej kultúry na lokalite Zemianske Podhradie-Hradištia (Hajnalová E./Poláčik 1999, tab. 1).

⁵ Podľa antropológickej analýzy J. Pavelkovej boli vo vybraných urnách jedinci rôzneho veku a pohlavia. Za informáciu jej kolegiálne ďakujeme.

⁶ Pôdny typ lokality – kambizem kyslá. Pedologickú analýzu vyhotovil v roku 2008 J. Hraško. Je súčasťou výskumnej dokumentácie z prvej výskumnej sezóny pohrebiska v Cinobani.

Obr. 14. Cinobaňa. 1 – misa kyjatickej kultúry s archeobotanickým nálezom *Pisum sativum*; 2 – amfora kyjatickej kultúry s archeobotanickým nálezom *Hordeum vulgare* var. *coeleste*; 3 – amforka kyjatickej kultúry s archeobotanickým nálezom *Panicum miliaceum*. Kresba Z. Nagyová, foto V. Mitáš.

Obr. 15. Cinobaňa. Lokalizácia nálezov makrozvyškov pestovaných rastlín na preskúmanej ploche pohrebiska. Legenda: a – obilniny; b – strukoviny. Plán V. Mitáš.

Archeobotanika na pohrebiskách

Doterajšie archeobotanické poznatky z pohrebísk z doby popolnicových polí na Slovensku predstavujú takmer výhradne informácie o drevinách/uhlíkoch z výplní keramických nádob (urien) alebo z ich blízkeho okolia, prípadne zo žiaroviska (Hajnalová E. 1978a, 124–125; 1978b).

Archeobotanické údaje pochádzajú z pohrebiska lužickej kultúry v Diviakoch nad Nitricou, pohrebiska kultúry Suciú de Sus v Zemplínskych Kopčanoch, pohrebiska lužickej kultúry v obci Medovarce alebo k Cinobani kultúrne príbuzného a teritoriálne neďalekého pohrebiska v Radzovciach (Furmánek/Mitáš 2010b, 39–42, 91, 92; Hajnalová E. 1978a, 124–125). Novšie publikované archeobotanické dáta sú z pohrebísk lužickej kultúry, napr. Zvolen, časť Balkán a Žiar nad Hronom (Hajnalová E./Hajnalová M./Mihályiová 2003, 49; Mihályiová/Zachar 2016, 175). Uhlíky z iných pohrebísk poskytl bohatší sortiment drevín ako Cinobaňa. Môže to odzrkadľovať rozličné geografické, pôdne a vegetačné podmienky preskúmaných lokalít, ale aj lokálne špecifiká pohrebného rítu. Podobne ako v Cinobani aj na ostatných lokalitách však bol prevládajúcou drevinou dub (*Quercus* sp.).

Obr. 16. Cinobaňa. Poľnohospodárske využitie miesta sídliska v súčasnosti. Foto V. Mitáš.

Len pohrebisko v Medovarciach by bolo výnimkou, kde je prítomný brest (*Ulmus* sp.). V tomto prípade uhľíky pochádzajú iba z jedného hrobu (nie však z výplne nádoby) a navyše tento súbor ani vzorka nie sú reprezentatívne (Hajnalová E. 1978a, 124).

Jedinou publikovanou lokalitou zo Slovenska, kde sa podobne ako v Cinobani preplavili vybrané obsahy nádob, avšak v omnoho menšom počte kusov, je pohrebisko lužickej kultúry v Ilave-Porubskej doline (Hajnalová M./Katkinová 2002). Na tejto lokalite sa z rastlinných makrozvyškov prislúchajúcich plodínám zistili z obilnín vidlička pšenice (*Triticum* sp.), bližšie neidentifikované zrno obilniny (*Cerealia* indet.) ako aj iné zvyšky po obilninách, napr. úlomky stebiel (slamy). Zo strukovín to bolo neúplné semeno hrachu siateho (*Pisum sativum*; Hajnalová M./Katkinová 2002, 23, tab. 1). Tzv. vidlička je zvyškom kláskov plevnatých druhov zrnovín. Pozostáva z článku kláskového vretna, teda lôžka, kde boli na rastlinu prirastené zrná a zo spodnej časti kláskových prípadne kvetných pliev. Ich veľkosť sa pohybuje pod 1 mm. Sú pre rozlišovanie jednotlivých druhov obilnín rovnako dôležité ako zrno.

Z východnej časti Maďarska, ktorá kultúrne priamo súvisí s teritóriom kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí, v súčasnosti neexistuje relevantný archeobotanický materiál zo žiarových pohrebísk pilinskej a kyjatickej kultúry (Gyulai 2010, 110–111, 127–134), ktorý by bolo možné komparovať s nálezmi z Cinobane. Nové dáta a z nich vyvstávajúce obohacujúce poznatky k riešeniu otázok pohrebného rítu mladšej doby bronzovej pribúdajú do archeobotanickej databázy skôr zo západnejšie situovaných lokalít, napr. z územia Moravy (Parma a i. 2016, 310–314; Parma a kol. 2017).

Zo súčasného štúdia pohrebísk z mladšej a neskorej doby bronzovej na Slovensku vyplýva, že poskytujú dôkazy relatívne nízkeho počtu makrozvyškov pestovaných rastlín, ktoré sa dostali do žiarových hrobov. Príčiny môžu byť rôzne, od nevhodných pôdných podmienok (t. j., že sa nezachovali iné, než žiarom zakonzervované rastlinné zvyšky), charakteru pohrebných obradov, stavu bádania vo vybraných regiónoch až po typicky ľudské faktory ako nepozornosť pri vyberaní nálezov alebo nezáujem o akékoľvek vzorkovanie, dôsledné preplavovanie uloženín bezo zvyšku a pod.

ZÁVER

Pestované rastliny v zuhoľnatenej podobe, zaevidované v rámci systematického výskumu pohrebiska v Cinobani, patria trom botanickým taxómom. V piatich prípadoch ide o hrach siaty (*Pisum sativum*), v jednom prípade o zrno jačmeňa siateho nahozrnového (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*) a semeno prosa siateho (*Panicum miliaceum*). Všetky semená hrachu aj so zrnami obilnín sa našli vo výplniach (rôznych typov) nádob. Tieto nálezy dokumentujú, že na pohrebnej hranici sa spolu s telom zosnulého spaľovali tiež obilniny a strukoviny, z ktorých časť sa dostala i do hrobu. Podobne, napríklad o zachytenom okamihu techniky kremácie (vhadzovanie obilia do ohňa hranice pri kremáčnom obrade a pod.), ale už pri komentovaní archeobotanickej analýzy materiálu z výplne hrovej keramiky uvažovali aj M. Hajnalová a J. Katkinová (2002, 23).

Hodnotiť nálezy plodín získané na pohrebisku v Cinobani z hľadiska sortimentu pestovaných plodín alebo poľnohospodárskych postupov je veľmi problematické. Spôsobuje ho nízky počet nálezov (obr. 15) aj skutočnosť, že ich výskyt odzrkadľuje pravdepodobne zvyky pohrebných rituálov, a nie ekonomické stratégie (napr. agrotechnické postupy). Preto, ak vylúčime možnosť kontaminácie materiálom z iných období (v našom prípade z doby laténskej a z novoveku), tak je možné iba konštatovanie, že v dobe popolnicových polí v oblasti Cinobane, resp. na západe Slovenského rudohoria, obyvatelia poznali ekologicky nenáročné obilniny, jačmeň siaty nahozrnový (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*) a proso siate (*Panicum miliaceum*). Tieto v sledovanom mikroregióne (obr. 16) indikujú možnosť obhospodarovania pôd nižšej kvality. Súveké obyvateľstvo podhorských a do istej – väčšej (?) miery odlesnených oblastí, sa venovalo skôr pastierstvu a menej intenzívnemu obrábaniu polí. Jasné doklady špecializovanej remeselnej výroby (napr. metalurgie farebných kovov) sa na sídlisku ani hradisku v Cinobani zatiaľ nepotvrdili.

Domnievame sa, že pokračovanie cielených a plánovaných odberov archeobotanických vzoriek na pohrebiskách z doby popolnicových polí, napríklad v záujmovom teritóriu na juhu stredného Slovenska, bude nápomocné pri interpretácii javov a skutočností spätých s (poľno)hospodárstvom a v poslednom rade i pohrebným ritom mladších stupňov doby bronzovej. Tento trend však záleží aj od možnosti užšej spolupráce archeológov s odborníkmi z iných vedných odborov priamo na terénnych výskumoch.

LITERATÚRA

- Anderberg 1994 A. L. Anderberg: *Atlas of seeds and small fruits of Northwest-European plant species (Sweden, Norway, Denmark, East Fennoscandia, Iceland)* 4. Resedaceae–Umbelliferae. Stockholm 1994.
- Beijerinck 1947 W. Beijerinck: *Zadenatlas der Nederlandsche Flora*. Wageningen 1947.
- Bojňanský/Farkašová 2007 V. Bojňanský/A. Farkašová: *Atlas of seeds and fruits of Central and East-European flora. The Carpathian Mountains Region*. Dordrecht 2007.
- Červenka a kol. 1986 M. Červenka: *Slovenské botanické názvoslovie. Príroda*. Bratislava 1986.
- Dostál/Červenka 1991 J. Dostál/M. Červenka: *Veľký kľúč na určovanie vyšších rastlín I, II*. Bratislava 1991.
- Furmánek 2015 V. Furmánek (zost.): *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. Nitra 2015.
- Furmánek/Mitáš 2010a V. Furmánek/V. Mitáš: Cinobaňa – eine weitere bedeutende Fundstelle aus der Urnenfelderzeit in der Slowakei. *Das Altertum* 55, 2010, 33–58.
- Furmánek/Mitáš 2010b V. Furmánek/V. Mitáš: Pohrebný ritus západní enklávy jihovýchodních popelnicových polí. Analýza pohřebiště v Radzovcích (Slovensko). *Památky archeologické* 101, 2010, 39–110 a príloha.
- Furmánek/Mitáš 2011 V. Furmánek/V. Mitáš: Výskum pohrebiska kyjatickej kultúry v Cinobani. *AVANS* 2008, 2011, 93–95, 299–301.
- Furmánek/Mitáš 2013 V. Furmánek/V. Mitáš: Pokračovanie výskumu v Cinobani. *AVANS* 2009, 2013, 101–102, 288–289.
- Furmánek/Mitáš, v tlači V. Furmánek/V. Mitáš: Siedma sezóna výskumu pohrebiska v Cinobani. *AVANS* 2014, v tlači.
- Gyulai 2010 F. Gyulai: *Archaeobotany in Hungary. Seed, Fruit, Food and Beverage Remains in the Carpathian Basin from the Neolithic to the Late Middle Ages*. Budapešť 2010.

Podakovanie

Za podnetné komentáre a odbornú konzultáciu ďakujeme doc. Mgr. Márii Hajnalovej, PhD.

- Hajnalová E. 1976 E. Hajnalová: Prehľad botanických nálezov z výskumov Archeologického ústavu SAV v roku 1975. *AVANS* 1975, 1976, 95–100.
- Hajnalová E. 1978a E. Hajnalová: Nálezy rastlín na pohrebiskách v pravekom a včasnohistorickom období Slovenska a ich úloha v pohrebnom rite. *Archeologické rozhledy* 30, 1978, 123–132.
- Hajnalová E. 1978b E. Hajnalová: Prehľad nálezov a analýz rastlinných makrozvyškov z archeologických výskumov. *AVANS* 1977, 1978, 78–91.
- Hajnalová E. 1985 E. Hajnalová: Paleobotanické nálezy zo sídlisk, jaskýň a objektov výrobného charakteru. *AVANS* 1984, 1985, 89–95.
- Hajnalová E. 1990 E. Hajnalová: Podiel výrobnéj a ostatnej činnosti človeka na Sitne v minulosti a zmena životného prostredia na základe paleobotanických poznatkov. *Študijné zvesti AÚ SAV* 26, 1990, 105–110.
- Hajnalová E. 1993 E. Hajnalová: *Obilie v archeobotanických nálezoch na Slovensku*. Acta Interdisciplinaria Archaeologica 8. Nitra 1993.
- Hajnalová E. 1994 E. Hajnalová: Katalóg archeobotanických nálezov z lokalít na západnom Slovensku z mladšej a neskej doby bronzovej a z doby halštatskej. In: L. Veliačik/P. Romsauer: *Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku*. I – Katalóg. Nitra 1994, 258–264.
- Hajnalová E. 1999 E. Hajnalová: *Archeobotanika pestovaných rastlín*. Učebné texty pre dištančné štúdium. Nitra 1999.
- Hajnalová E./Hajnalová M./Mihályiová 2003 E. Hajnalová/M. Hajnalová/J. Mihályiová: Archeobotanické nálezy zo starších archeologických výskumov na Slovensku. *AVANS* 2002, 2003, 47–50.
- Hajnalová E./Poláčik 1999 E. Hajnalová/Š. Poláčik: Vyhodnotenie vrstvy semien na základe archeobotanických a štatistických údajov na lokalite Zemianske Podhradie, poloha Hradišťa. *Študijné zvesti AÚ SAV* 33, 1999, 161–192.
- Hajnalová M./Hajnalová E. 1998 M. Hajnalová/E. Hajnalová: Preplavovanie - metóda získavania rastlinných makrozvyškov z archeologických objektov a vrstiev. *Informátor SAS pri SAV* 8, 1998, 6, 7.
- Hajnalová M. 2012 M. Hajnalová: *Archeobotanika doby bronzovej na Slovensku*. Štúdie ku klíme, prírodnému prostrediu, poľnohospodárstvu a paleoekonomii. Nitra 2012.
- Hajnalová M. 2013 M. Hajnalová: Plant macroremains from Lusatian Culture features at Hajná Nová Ves. In: E. Wiedermann (ed.): *The Prehistoric Multicultural Settlement of Hajná Nová Ves (Slovakia)*. Cultural-historical, settlement-archaeological and archaeo-environmental contexts in Western Carpathia at the end of the early prehistoric and in the late prehistoric periods. BAR International Series 2482. Oxford 2013, 135–139.
- Hajnalová M./Katkinová 2002 M. Hajnalová/J. Katkinová: Ilava-Porubská dolina, lužické žiarové pohrebisko: archeobotanická analýza výplne vybraných nádob. *Študijné zvesti AÚ SAV* 35, 2002, 19–26.
- Jacomet 2006 S. Jacomet (ed.): *Identification of cereal remains from archeological sites*. 2nd edition. Basel 2006.
- Jones 1991 G. E. M. Jones: Numerical analysis in archeobotany. In: W. van Zeist/K. Wasylikowa/K.-E. Behre (eds.): *Progress in the Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on the occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany*. Balkema – Rotterdam – Brookfield 1991, 63–80.
- Kühn 1981 F. Kühn: Rozbory nálezů polních plodín. *Přehled výzkumů* 1979, 1981, 75–79.
- Mihályiová 2009 J. Mihályiová: *Cinobaňa*. Výskumná správa 16858/2009. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 2009. Nepublikované.
- Mihályiová 2010a J. Mihályiová: *Cinobaňa*. Výskumná správa 17287/2010. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 2010. Nepublikované.
- Mihályiová 2010b J. Mihályiová: *Cinobaňa*. Výskumná správa 17288/2010. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 2010. Nepublikované.
- Mihályiová 2010c J. Mihályiová: *Cinobaňa*. Výskumná správa 17733/2010. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 2010. Nepublikované.
- Mihályiová 2014 J. Mihályiová: *Cinobaňa*. Výskumná správa 18661/2014. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 2014. Nepublikované.
- Mihályiová 2015a J. Mihályiová: *Cinobaňa*. Výskumná správa 18925/2015. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 2015. Nepublikované.
- Mihályiová 2017 J. Mihályiová: *Cinobaňa*. Výskumná správa 19118/2017. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 2017. Nepublikované.
- Mihályiová 2015b J. Mihályiová: Archeobotanické výsledky z výskumu žiarového pohrebiska kytatickej kultúry v Cinobani. In: Ožďáni, O. (ed.): *Popolnicové polia a doba halštatská. Zborník referátov z XII. medzinárodnej konferencie „Doba popolnicových polí a doba halštatská“ Hriňová-Polana 14.–18. máj 2012*. Nitra 2015, 149–157.
- Mihályiová/Zachar 2016 J. Mihályiová/T. Zachar: Rastlinné makrozvyšky z vybraných pohrebísk doby halštatskej a z obdobia popolnicových polí. *AVANS* 2011, 2016, 174–176.

- Mitáš 2016 V. Mitáš: Keramické fajky z niektorých archeologických nálezísk na Slovensku. *Študijné zvesti AU SAV* 59, 2016, 171–182.
- Mitáš/Furmánek 2015a V. Mitáš/V. Furmánek: Pohrebisko kultúrneho komplexu juhovýchodných popolnicových polí v Cinobani (Výskum v rokoch 2007–2012). In: O. Ožďani (ed.): *Popolnicové polia a doba halštatská. Zborník referátov z XII. medzinárodnej konferencie „Doba popolnicových polí a doba halštatská“ Hriňová-Poľana 14.–18. máj 2012. Nitra 2015*, 159–189.
- Mitáš/Furmánek 2015b V. Mitáš/V. Furmánek: Tretia sezóna výskumu pohrebiska v Cinobani. *AVANS 2010, 2015*, 160–162, 314–316.
- Mitáš/Furmánek 2016 V. Mitáš/V. Furmánek: Štvrtá sezóna výskumu pohrebiska v Cinobani. *AVANS 2011, 2016*, 176–177, 303–304.
- Mitáš/Furmánek 2017 V. Mitáš/V. Furmánek: Výskum pohrebiska pilinskej a kyjatickej kultúry v Cinobani. *AVANS 2012, 2017*, 125, 126, 201, 202.
- Mitáš/Furmánek 2018 V. Mitáš/V. Furmánek: Výskum pohrebiska v Cinobani. *AVANS 2013, 2018*, 126–127.
- Parma a i. 2016 D. Parma/M. Hajnalová/J. Kala/R. Kočárová/P. Kos/R. Křivánek: Pohřebiště v Podolí u Brna a fenomén žárových hrobů mladší doby bronzové s rozměrnými jámami na Moravě. *Archeologické rozhledy* 68, 2016, 291–332.
- Parma a kol. 2017 D. Parma a kolektiv: *Archeologie střední a mladší doby bronzové na Vyškovsku. Interpretací potenciál plošných záchranných výzkumů*. Brno 2017.
- Studeníková/Paulík 1983 E. Studeníková/J. Paulík: *Osada z doby bronzové v Pobedime*. Bratislava 1983.
- Tempír 1969 Z. Tempír: Archeologické nálezy zemědělských rostlin a plevelů na Slovensku. *Agrikultúra* 8, 1969, 7–66.
- Schermann 1967 Sz. Schermann: *Magismeret II*. Budapest 1967.
- Schweingruber 1978 F. H. Schweingruber: *Mikroscopic Wood Anatomy*. Zug 1978.
- Stika 2011 H.-P. Stika: Beer in Prehistoric Europe. In: W. Schiefenhövel/ H. Macbeth (eds.): *Liquid Bread. Beer and Brewing in Cross-Cultural Perspective*. New York – Oxford 2011, 55–62.
- Stika/Heiss 2013a H.-P. Stika/A. G. Heiss: Bronzezeitliche Landwirtschaft in Europa – Der Versuch einer Gesamtdarstellung des Forschungsstandes. In: K.-H. Willroth (Hrsg.): *Siedlungen der älteren Bronzezeit. Beiträge zur Siedlungsarchäologie und Paläoökologie des zweiten vorchristlichen Jahrtausends in Südkandinavien, Norddeutschland und den Niederlanden. Workshop von 7. bis 9. April in Sankelmark*. Mainz 2013, 189–222.
- Stika/Heiss 2013b H.-P. Stika/A. G. Heiss: Plant Cultivation in the Bronze Age. In: H. Fokkens/A. Harding (eds.): *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. First Edition. Oxford 2013, 348–369.
- Wiedermann 2013 E. Wiedermann: *The Prehistoric Multicultural Settlement of Hajná Nová Ves (Slovakia). Cultural-historical, settlement-archaeological and archaeo-environmental contexts in Western Carpathia at the end of the early prehistoric and in the late prehistoric periods*. BAR International Series 2482. Oxford 2013.

Internetový zdroj

http://ncpvat.cvtisr.sk/buxus/docs//Veda_v_CENTRE/VvC_2016/strukoviny.pdf [18. 5. 2018]

Macroremains of Cultivated Plants in Burials from the Urnfield Period in Cinobaňa

Jana Mihályiová – Vladimír Mitáš

Summary

The authors pay closer attention to the macroremains of cultivated plants at the cremation burial ground from the Late Bronze Age (around 1200–750 BC) in Cinobaňa, Poltár district. Between 2008 and 2014, 314 burials were systematically investigated and 730 archaeobotanical samples were collected under the supervision of V. Furmánek and Vladimír Mitáš (IA SAS, Nitra). Sampling strategy for collecting archaeobotanical material was systematic. Samples were collected by *judgement sampling strategy* (Jones 1991) from features with a determined function, i. e. from burials and vessels deposited in them. Plant macroremains assemblage consists of 4730 finds in which charcoal from deciduous trees used at cremations represent a majority. Macroremains of cultivated plants are rare and were identified

in seven graves – mainly from the Kyjatice culture, one from the Piliny culture. Five finds are seeds of sweet pea (*Pisum sativum*), one is naked barley (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*) and one is proso millet (*Panicum miliaceum*). The pea was discovered in a bowl from burial 137/10, in an amphora covered with a bowl in burial 235/12, in a lid covered with a torso of a vessel in burial 265/13, in amphora covered with a bowl in burial 285/13 and in an amphora probably originally covered with a bowl from burial 301/14. Grain of naked barley was found in the sample from one of the urns – amphora from burial 155/10. A small amphora from burial 271/13 contained a grain of proso millet. Vessels with detected macroremains of cultivated plants are typologically and functionally heterogeneous group representing the urns as well as “pottery (?)” added as “grave goods”. Two burials from the Late Bronze Age with above-standard number of pottery vessels – 20 exemplars – occur in the analysed group. It is yet unclear, whether there is a direct (hypothetical) connection between the number of vessels in the burials (“rich” graves) and the presence of cultivated plants. Nevertheless, the number of finds is low and the assortment of cultivated plants is narrow in spite of the very intensive sampling – 314 burials were studied, most of them were archaeobotanically sampled and 755 litres of soil were processed by flotation. The generally low number of plant macroremains in the extensively sampled assemblage from the burial ground in Cinobaňa also due to the local pedologic conditions (acid cambisol) which are generally not favourable for preservation of organic remains. The assortment of plants from Cinobaňa which is mediated and preserved thanks to the burial rite gives an indirect evidence of their utilisation and possibly local cultivation in the southwest of the Slovenské rudohorie mountains in the Urnfield period. Occurrence of ecologically undemanding cereals – naked barley (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*) and proso millet (*Panicum miliaceum*) – might point to exploitation of soils of lower quality and or other specific features of the Urnfield period’s environment in the studied (micro)region.

Fig. 1. Cinobaňa. Environment of the sites from the Urnfield period and their positions in the landscape. Legend: a – settlement, b – burial ground, c – hillfort. Photo by V. Mitáš.

Fig. 2. Cinobaňa. Investigation of the burial ground in 2013. Photo by V. Mitáš.

Fig. 3. Cinobaňa. Grave 137/10. Photo by V. Mitáš.

Fig. 4. Cinobaňa. Grave 155/10. Photo by V. Mitáš.

Fig. 5. Cinobaňa. Grave 235/12. Photo by V. Mitáš.

Fig. 6. Cinobaňa. Grave 265/13. 1 – whole, 2 – detail of the spot of archaeobotanical find. Photo by V. Mitáš.

Fig. 7. Cinobaňa. Grave 271/13. Photo by V. Mitáš.

Fig. 8. Cinobaňa. Grave 285/13. Photo by V. Mitáš.

Fig. 9. Cinobaňa. Grave 301/14. Photo by D. Marková.

Fig. 10. Burial pottery in the process of washing. Photo by V. Mitáš.

Fig. 11. 1 – Barley (*Hordeum distichon* var. *nudum*; according to Jacomet 2006); 2 – find barley (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*) from the burial ground in Cinobaňa (photo by J. Mihályiová).

Fig. 12. 1 – Proso millet (*Panicum miliaceum*; according to Jacomet 2006); 2 – find from the burial ground in Cinobaňa (photo by J. Mihályiová).

Fig. 13. 1 – Pea (*Pisum sativum*; according to Bojňanský/Farkašová 2007); 2 – find from the burial ground in Cinobaňa (photo by J. Mihályiová).

Fig. 14. Cinobaňa. 1 – bowl of the Kyjatice culture with an archaeobotanical find *Pisum sativum*; 2 – amphora of the Kyjatice culture with an archaeobotanical find *Hordeum vulgare* var. *coeleste*; 3 – a small amphora of the Kyjatice culture with an archaeobotanical find *Panicum miliaceum*. Drawing by Z. Nagyová, photo by V. Mitáš.

Fig. 15. Cinobaňa. Localization of macroremains of cultivated plants over the investigated area of the burial ground. Legend: a – cereal; b – legumes. Author of the plan V. Mitáš.

Fig. 16. Cinobaňa. Agricultural use of the settlement location at present. Photo by V. Mitáš.

Table 1. Cinobaňa. Overview of finds in analysed graves.

Translated by Mgr. Viera Tejbisová

Ing. Jana Mihályiová
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nraujmih@savba.sk

PhDr. Vladimír Mitáš, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
vladimir.mitas@savba.sk

SÍDLISKO Z NESKOREJ DOBY BRONZOVEJ V DETVE V POLOHE LÚČNA ŠTVRŤ¹

Noémi Beljak Pažinová – Ladislav Chmelo

Key words: Slovakia, Detva, Late Bronze Age, Urnfield cultures, rescue excavation, settlement finds

The Settlement from the Late Bronze Age in Detva, Lúčna štvrť (Meadow District) Site

The aim of this article is to present results of the rescue excavation carried out in spring 2016 at the site of Lúčna štvrť in Detva, where settlement from the end of the Bronze Age had been discovered. The article presents finds discovered during the removal of the topsoil and monitoring of excavated foundations of a detached house at building plot no. 7381/27 in the residential area of Detva. In the corner of the building plot with area of approx. 10 m², a rich cultural layer and groundplan of a quadratic structure with an oven in the interior were uncovered. Dating of the settlement to the Late Bronze Age is enabled by fragments of various smaller and bigger mostly thick-walled vessels and pottery with high-quality black burnished surface including slanted as well as vertical flutings. It is a newly discovered settlement corresponding with the known prehistoric hillfort of Detva-Kalamárka, which is approx. 5 km north of the studied site.

ÚVOD

Katedra archeológie UKF v Nitre realizovala v časti Lúčna štvrť v centre Detvy záchranný archeologický výskum v polovici apríla 2016. Na predmetnej polohe sa postupne rozrastá nová štvrť rodinných domov vrátane napojenia na inžinierske siete a komunikácie.

Časť Lúčna štvrť sa nachádza na pomedzí medzi starou historickou časťou mesta a novým sídliskom mesta Detva. Lokalita je situovaná na svahu klesajúcim juhovýchodným smerom k Detvianskemu potoku. Vyššie položené časti polohy (390–405 m n. m.) doteraz slúžili ako lúky, pasienky, resp. na poľnohospodárske účely, nižšie časti svahu (380–390 m n. m.) boli už v minulosti využité na výstavbu rodinných domov. Investičná výstavba novej zóny rodinných domov, ktorá v polohe začala v roku 2014, sa zameriava na zatiaľ stavebnou činnosťou nedotknutú hornú plochu.

Záchranný výskum na parcele 7381/27, k. ú. Detva, realizovali autori článku a vyvolaný bol stavbou rodinného domu. Už počas sledovania terénnych úprav na ploche parcely sa podarilo identifikovať prvé nehnuteľné archeologické objekty a bohatú materiálnu kultúru. Zámerom príspevku je predstaviť objavené minulé osídlenie polohy, pričom okrem analýzy nálezovej situácie a vyhodnotenia spracovania archeologických nálezov je cieľom skúmanú lokalitu zasadiť do rámca osídlenia Detvianskej kotliny v neskorej dobe bronzovej.

CHARAKTERISTIKA LOKALITY A PRIEBEH VÝSKUMU

Lokalita v časti Lúčna štvrť (obr. 1) sa nachádza mimo historického intravilánu obce Detva, situovanej severne od polohy a na hranici s novou bytovou zástavbou mesta. Z geomorfologického hľadiska

¹ Práca vznikla v rámci grantového projektu VEGA 1/0208/17 „Z pontských stepí na západ – ku Karpatom a Dunaju“ a bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-0063-17 *Vita intra muros* – interdisciplinárny výskum hradov stredného Slovenska.

patrí toto územie do celku Zvolenská kotlina a podcelku Detvianska kotlina. Geologická stavba územia je tvorená v prevažnej miere neogénnymi vulkanitmi stratovulkánu Poľana a stratovulkánu Javorie. Územie mesta Detva spadá prevažne do povodia Hrona. Hlavnou riekou oblasti je Slatina, ktorá preteká východo-západným smerom južnou časťou intravilánu mesta. Severnú časť mesta odvodňuje najvýznamnejší tok pretekajúci v severojužnom smere Detvou a je známy ako Detviansky potok, ktorý je pravostranným prítokom rieky Slatina. Časť Lúčna štvrť, na ktorej sa lokalita nachádza, je situovaná na pravej terase Detvianskeho potoka.

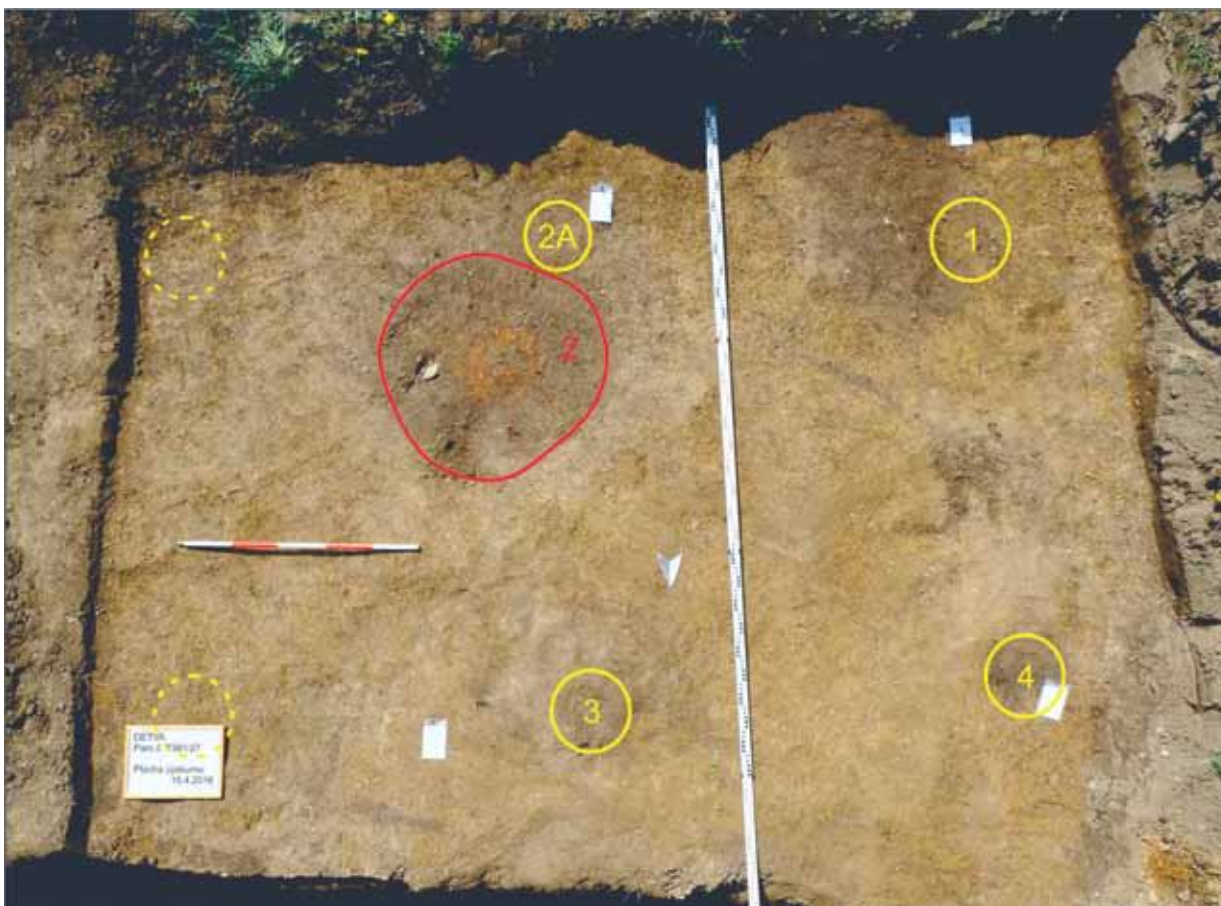
Skúmaná plocha pod novostavbou rodinného domu je súčasťou novej výstavby nadväzujúcej na západný koniec ulice Lúčna štvrť. Pozemok určený na výstavbu rodinného domu na parc. 7381/27 sa nachádza na mierne klesajúcej terase juhovýchodným smerom k Detvianskemu potoku. Parcela mala pred úpravou charakter lúky, donedávna bola využívaná ako poľnohospodárska pôda. Prevýšenie na mieste parcely z východu na západ dosahovalo asi 0,4 m, preto ako prvý krok v rámci zemných prác bola realizovaná skrývka ornice a úprava (vyrovnanie) terénu (obr. 2: 1). Hneď po skrývke druhého pásu ornice na ploche v juhozápadnej časti parcely sa podarilo identifikovať prvé črepové nálezy a v pôdoryse sa

Obr. 1. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Lokalizácia výskumu na základnej topografickej mape 1 : 10 000. Žltou farbou vyznačená parcela s pôdorysom rodinného domu. Červenou farbou zaznamenaná plocha s nálezovými situáciami.

Obr. 2. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Dokumentácia priebehu výskumu.

Obr. 3. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Identifikované archeologické objekty na ploche výskumu. 1, 2A, 3, 4 – kolové jamy (žltá plná čiara); 2 – vykurovacie zariadenie (červená plná čiara); predpokladané ďalšie kolové jamy (prerušovaná žltá čiara).

črtajúci archeologický objekt (obr. 2: 2). V týchto miestach sa preto postupovalo plošným odkryvom (obr. 2: 3). Na ostatnej ploche sa po odobraní ornice a úpravách terénu neidentifikovali žiadne archeologické nálezy ani situácie. Nálezy neboli zaznamenané ani počas zemných prác výkopu základov rodinného domu nepravidelného kvadratického pôdorysu s maximálnymi rozmermi 18,85 x 14,10 m (obr. 2: 4). Stavba rodinného domu nebola podpivničená a hĺbka základových pásov dosahovala 0,8 m. V profiloch výkopov základov sa zreteľne rysovala vrchná sivočierna humusová vrstva (ornica/podorničie; mocnosť 0,1–0,15 m) a pod ňou sa nachádzala vrstva tmavožltej hutnej ílovej hliny (podložie), ktorá siahala až po dno výkopu.

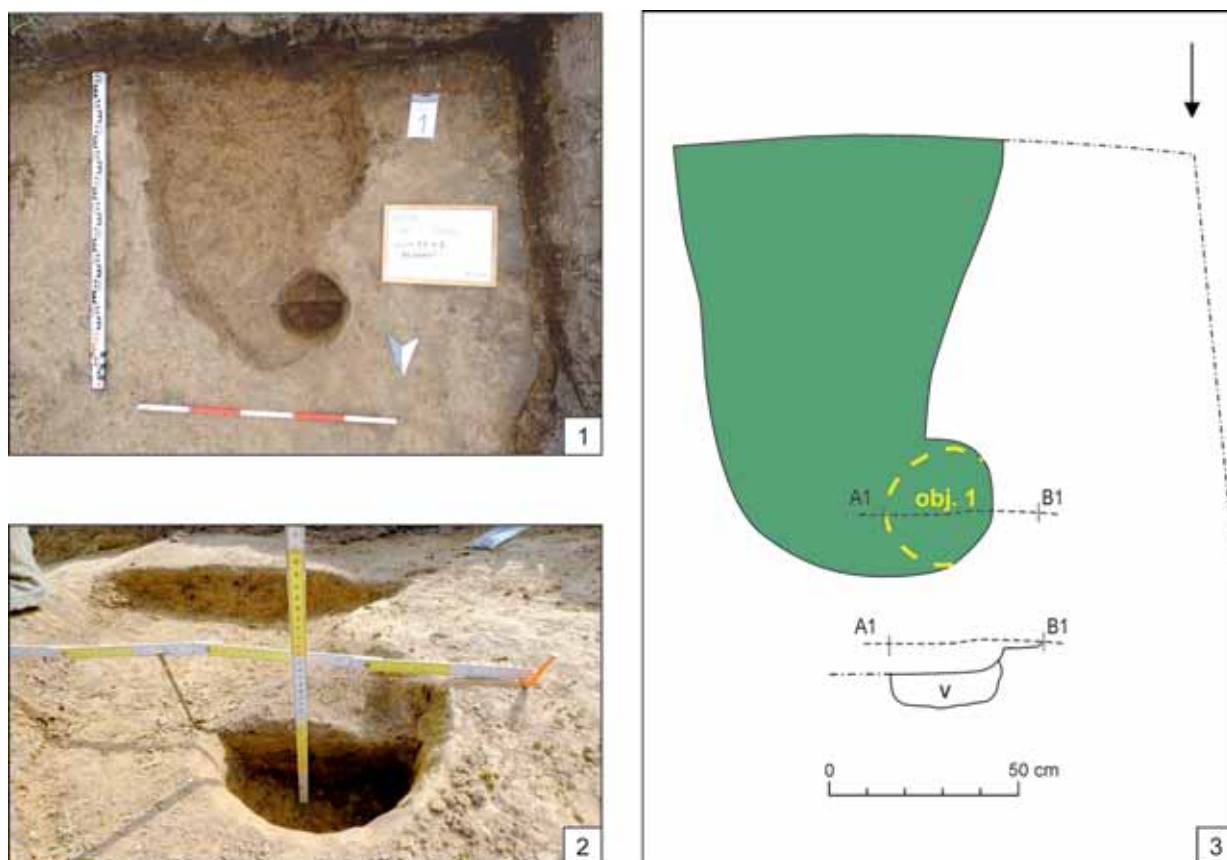
Nálezová situácia

Archeologické objekty a nálezy sa podarilo identifikovať v juhozápadnej časti plochy parcely 7381/27, k. ú. Detva. Manuálne začistenie plochy (obr. 3) ukázalo rozmiestnenie troch kolových jamiek (obj. 1, 3, 4) a jedného sídliskového objektu s výraznou vrstvou prepálenej hliny a uhlíkov (deštruované vykurovacie zariadenie), obj. 2. Ďalšia kolová jama (obj. 2A) sa črtala pri obode piecky (?).

Opis objektov

Objekt 1 (obr. 4)

Zapustený bol do súvislého žltohnedého ílovitého podložia a jeho výplň tvorila tmavočierna hlina. Mal pravidelný kruhový pôdorys (pr. 0,3 m), ktorého steny sa smerom ku dnu pozvoľna zužovali a prechádzali plynule do dna v max. hĺbke 0,11 m. Profil jamy bol v tvare písmena „U“. Objekt bol odkrytý najprv na polovicu (južná časť)

Obr. 4. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Fotografická (1, 2) a kresbová (3) dokumentácia kultúrnej vrstvy (zelená farba) a kovej jamy obj. 1 (prerušovaná žltá čiara). Legenda: V – tmavočierna výplň objektu; bodkočiarkovaná čiara – hranica parcely.

a po dokumentácii bol vybraný celý až po podložie. Našiel sa na severozápadnom okraji od okolitého prostredia farebne odlišiteľnej kultúrnej vrstvy s nálezmi. Vrstva bola pomerne plytká (0,03 m) a zachovala sa v podorníči len v juhozápadnom rohu skúmanej parcely.

Rozmery: dĺ. 0,3; š. 0,3; hĺ. 0,11 m.

Nálezy (z obj. 1 a kultúrnej vrstvy): 80 ks črepov (z toho 12 typických), 9 ks mazanice.

Poznámka: Pri začisťovaní plochy nad objektom sa objavila aj sánka veľkého prežúvavca (hovädzí dobytok) so zachovanou jednou stoličkou M 1. Nie je však isté, či ju môžeme priradiť k nálezovému celku, nakoľko sa nachádzala na pomedzí ornice a podložja. Tafonomicky ide o veľmi zle zachovanú kosť jedinca starého okolo 30 a viac mesiacov. Výrazné poškodenie kostného tkaniva naznačuje veľmi agresívnu pôdu (určila Mgr. K. Šimunková).

Interpretácia: kolová jama; súčasť pôdorysu stavby domu.

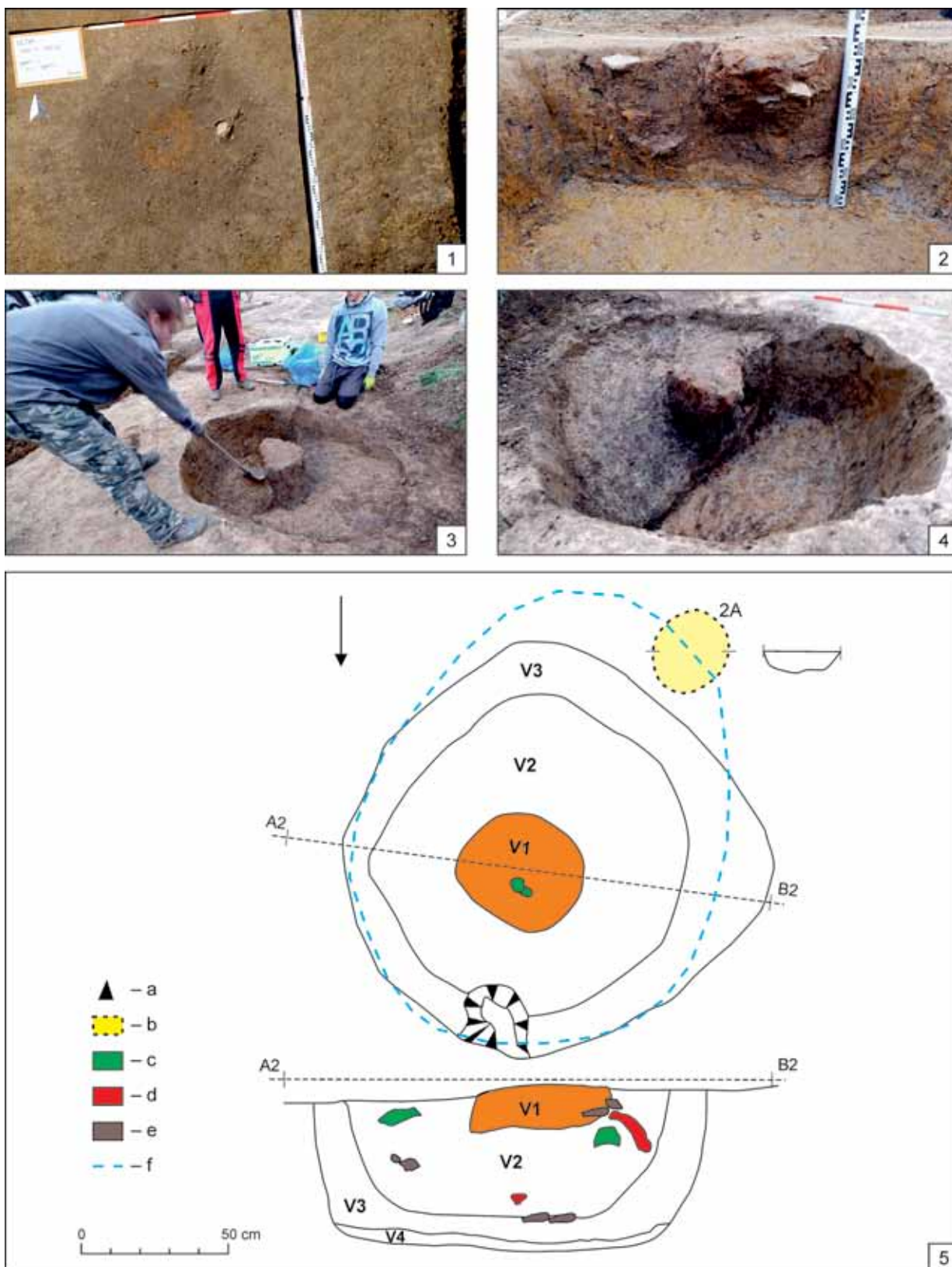
Objekt 2 (obr. 5)

Väčší objekt, ktorý mal tvar nepravidelného kruhového pôdorysu (pr. 1,0 m) so súvislou hutnou prepálenou mazanicou v strednej časti. Bol vybraný na polovicu (najprv južná časť), po kresbovej dokumentácii a fotodokumentácii bol dobratý až po žlté ílové podložie. Južný profil objektu má pravidelný lavorovitý tvar (písmeno „U“) s plynule klesajúcimi stenami k nerovnému dnu v hĺbke 0,54–0,56 m. V profile bolo možné jasne sledovať deštrukciu mazanicovej konštrukcie (vrstva V1), ktorú obkolesovala tmavosivo-čierna výplň objektu (vrstva V2), nasledovaná sivou až sivobiellou popolovou vrstvou (vrstva V3). Vo vrstve V2 sa objavilo aj väčšie množstvo andezitových kameňov. Na dne sa nachádzala sivočierna stlačená ílovitá vrstva (vrstva V4). Pri vyberaní okrajových častí objektu bola v jeho juhozápadnej časti objavená plytká kolová jama, obj. 2A.

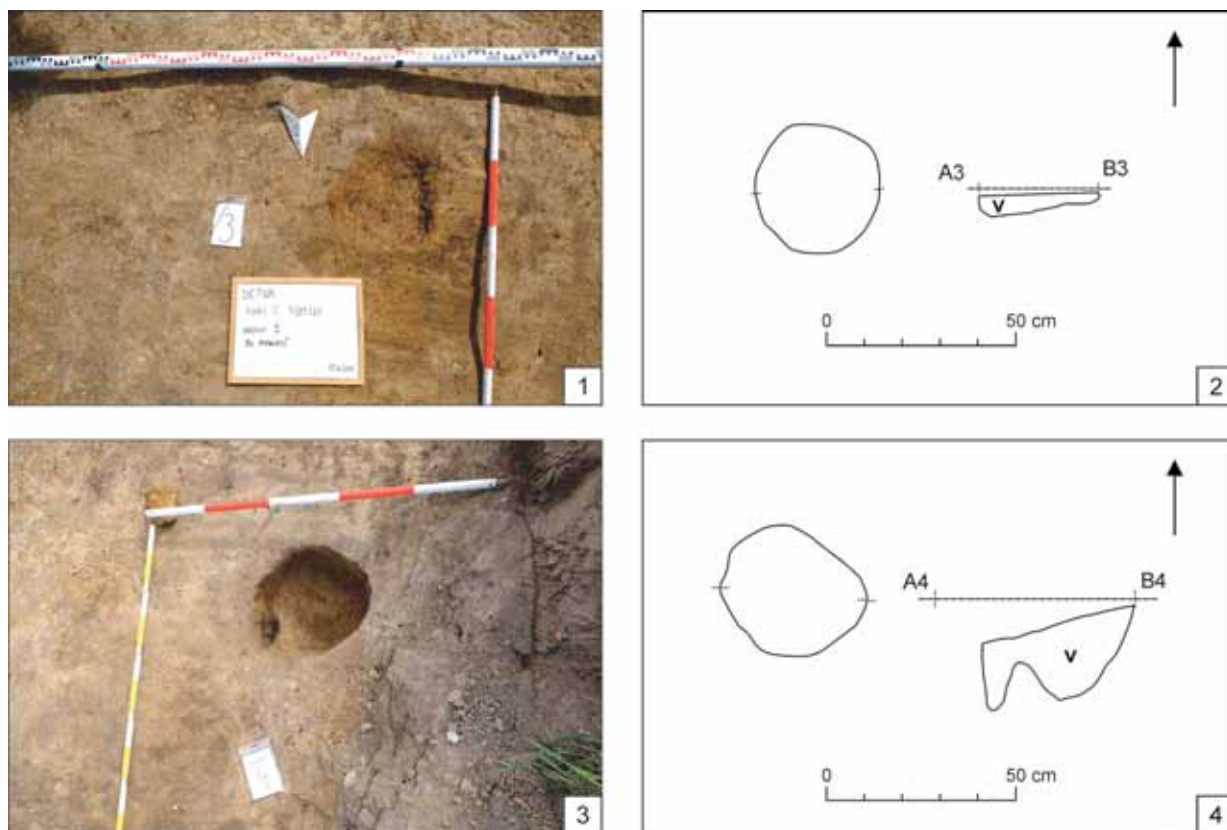
Rozmery: dĺ. 1,56; š. 1,42; hĺ. 0,56 m.

Nálezy: 127 ks črepov (z toho 34 typických), fragment kamenného závažia, fragment kamennej podložky, 1 ks štiepanej industrie, 1 ks kamennej osličky, min. 72 ks mazanice, 13 ks andezitových kameňov.

Interpretácia: interiérová azda vykurovacia (?) piecka, ktorá mohla byť súčasťou interiéru stavby, z ktorej sa podarilo zachytiť min. štyri kolové jamy.

Obr. 5. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27, obj. 2. 1 – pôdorys po začistení; 2 – južný profil; 3 – postupné vyberanie objektu; 4 – po vybratí južnej polovice objektu; 5 – dokumentácia vykurovacieho zariadenia (obj. 2) a kolovej jamy (obj. 2A). Legenda: V1 – súvislá sýtočervená mazanícová prepálená vrstva; V2 – tmavosivo-čierna výplň objektu; V3 – sivastá až sivobiela popolová vrstva; V4 – sivočierna stlačená ílovitá vrstva; a – ukotvenie JCB, porušená časť objektu; b – kolová jama (obj. 2A); c – keramika; d – mazanica; e – andezitové kamene; f – hranica objektu po výbere až po ílové podložie.

Obr. 6. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Dokumentácia kolových jám. 1, 2 – obj. 3; 3, 4 – obj. 4. Legenda: V – tmavohnedá výplň objektu.

Objekt 2A (obr. 5: 5)

Do žltohnedého podlažia jemne zahĺbený plytký objekt s tmavohnedou výplňou pravidelného kruhového pôdorysu (pr. 0,25 m). Steny sa smerom ku dnu pozvoľna znižujú a prechádzajú do plytkého dna v max. hĺbke 0,045 m od zachytenia. Profil objektu je v tvare písmena „U“. Objavený bol pri vyberaní juhozápadného okraja obj. 2.

Rozmery: dĺ. 0,25; š. 0,25; hĺ. 0,045 m.

Nálezy: bez nálezov.

Interpretácia: kolová jama; súčasť pôdorysu stavby domu.

Objekt 3 (obr. 6: 1, 2)

Do žltohnedého podlažia jemne zahĺbený objekt s tmavohnedou výplňou takmer pravidelného kruhového pôdorysu (pr. 0,34 m). Steny sa smerom ku dnu pozvoľna znižujú a prechádzajú plynule do plytkého dna v max. hĺbke 0,05 m od zachytenia. Objekt bol odkrytý najprv na polovicu (južná časť) a po dokumentácii bol vybraný celý až po podlažie. Profil je v tvare písmena „U“.

Rozmery: dĺ. 0,34; š. 0,35; hĺ. 0,05 m.

Nálezy: 41 ks črepov (z tohto 9 typických), min. 5 ks mazanice (z okolia objektu sa pri začistení podarilo vyzdvihnúť aj kus úzkeho andezitového kameňa).

Interpretácia: kolová jama; súčasť pôdorysu stavby domu.

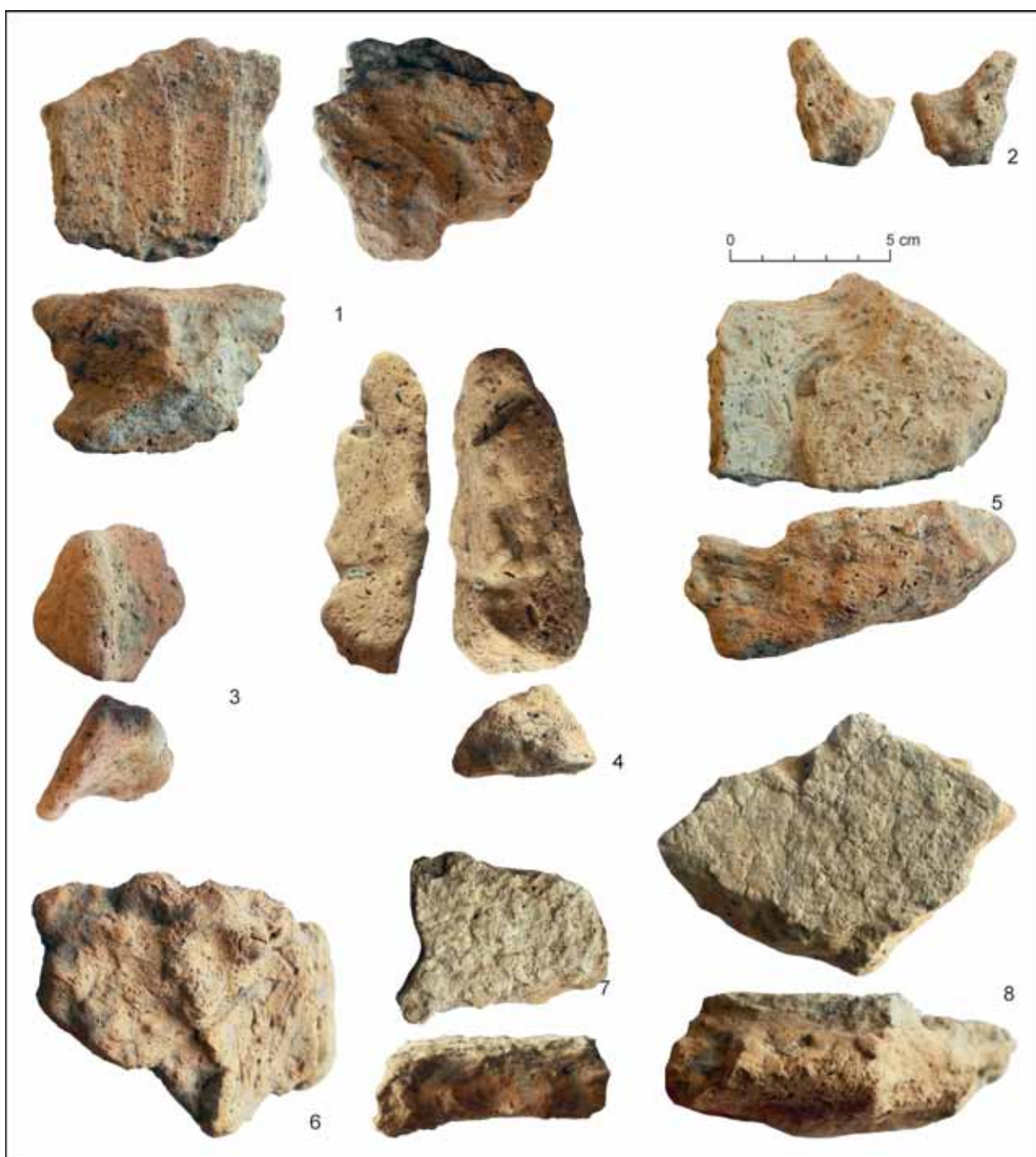
Objekt 4 (obr. 6: 3, 4)

Do žltohnedého podlažia zahĺbený objekt s tmavohnedou výplňou nepravidelného kruhového až oválneho pôdorysu (pr. 0,35–0,38 m). Najprv bola odkrytá polovica (južná časť) a po dokumentácii bol vybraný celý až po podlažie. Steny objektu sa na východnej strane smerom na dno v max. hĺbke 0,3 m pozvoľna znižujú. Na západnej strane je dno nepravidelné a značne zvýšené. Nachádza sa tu prehĺbenie (hĺbka približne 0,15 m), v ktorom bola výrazná koncentrácia štrkových kameňov.

Rozmery: dĺ. 0,35; š. 0,38; hĺ. 0,30 m.

Nálezy: 11 ks črepov (z okolia objektu sa pri začistení podarilo vyzdvihnúť aj 1 ks úzkeho andezitového kameňa).

Interpretácia: kolová jama; súčasť pôdorysu stavby domu. Prehĺbenie v jame mohlo slúžiť ako opatrenie na spevnenie ukotvenia kolu lomovým kameňom.

Obr. 7. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Mazanica s konštrukčnými prvkami.

NÁLEZOVÝ SÚBOR

Z archeologického výskumu parc. 7381/27, k. ú. Detva, pochádzalo početné množstvo hnuiteľných nálezov. Vieme ich rozdeliť na keramické zlomky (259 ks), kamenné artefakty (štiepaná industria, závažie, brúsik, podložka), mazanicu (desiatky kusov), andezitové kamene (15 ks).

Z plochy výskumu boli odobrané aj dve 5 l vzorky hliny na archeobotanickú analýzu (z výplne obj. 2, z vrstvy V2) a ad-block bola vybraná deštruovaná piecka. Ich analýza v archeobotanickom laboratóriu Katedry archeológie UKF v Nitre však nevykázala žiadne zvyšky pestovaných druhov. Vo vzorkách sa vyskytli plano rastúce druhy, a to zuhoľnatené semená mrlíka bieleho (*Chenopodium album* L.) a bazy

chabzdovej (*Sambucus ebulus* L.). Zároveň sa objavili aj zvyšky zuhoľnatého dreva (*Acer* sp.), ktoré sa nachádzali aj v podobe odtlačkov na dvoch kusoch mazanice.

Mazanica

Presný počet úlomkov mazanice nie je možné stanoviť. Prevažne išlo o desiatky drobných kusov (max. veľkosť 2 x 1 cm) z výplne obj. 2, ktoré pochádzali pravdepodobne z výmazu kupoly piecky. Viaceré vykazovali prepálenie a nebolo možné presné určenie stôp po konštrukcii, resp. boli veľmi nejasné kvôli malým rozmerom mazanice a jej značnej fragmentárnosti. Ďalších 32 väčších kusov mazanice (prevažne zo začisťovania plochy v okolí objektov a 9 ks z výplne obj. 2) obsahovali stopy konštrukčných prvkov. Vzorky pochádzali s veľkou pravdepodobnosťou zo stavby, v ktorej interiéri sa piecka nachádzala. Reprezentatívny súbor (obr. 7) bol analyzovaný podľa metodológie J. Ďuriša (2018).

Mazanica celkovo vykazovala prevažne stredne kompaktný habitus a bola materiálovo jednoliata, teda nemala výraznú organickú prímes. Materiál sa drvil a drobil len ojedinele (výnimku predstavovala ad-block vybraná časť piecky). Anorganické zrnká, resp. zložka (úlomky hornín) sa na mazanici nachádzala ojedinele vo veľkosti 2–3 mm. Z hľadiska farebnosti mazanica vykazovala škálu od bledosivo žltej až po stredne tehlovočerveno oranžovú.

Charakter konštrukčných prvkov na reprezentatívnom súbore mazanice bol nasledovný. Vzorky reprezentovali hlinený výmaz steny, hlinený výmaz s povrchovým omazom a plošný povrchový omaz. Hlinený výmaz plnil izolačný i ochranný charakter. Konštrukčná podoba ukázala jednoduchú vertikálnu líniu guľatiny i konštrukčné previazanie nosnej a podpornej guľatiny (vrátane kríženia s prútovinou), ktorá slúžila na lepšie spevnenie stien, resp. zabezpečenie ich stability. Ojedinele bolo možné zaznamenať horizontálnu paralelnosť medzi prútovinou/tyčovinou, resp. horizontálne pletenie medzi prútovinou/prútovinou. Taktiež sporadicky sa vyskytla horizontálna, resp. vertikálna paralelnosť medzi štiepaným drevom/štiepaným drevom. Na siedmich kusoch sa nachádzal jednostranný vyhladený rovný plošný povrchový omaz, pravdepodobne z exteriéru obvodovej steny. Ďalšie konštrukčné prvky na nich neboli zaznamenané.

Keramika

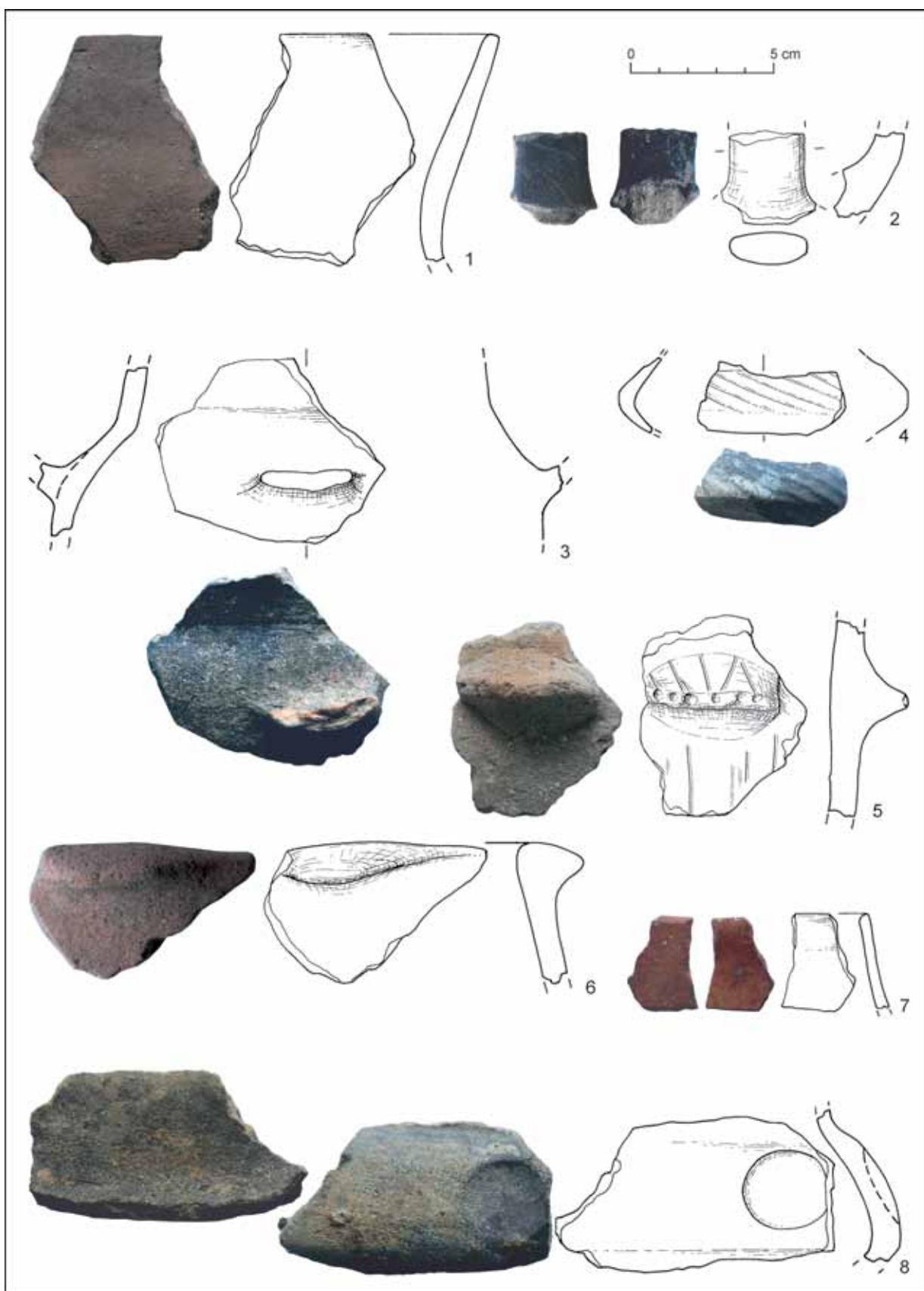
Napriek majoritnému podielu nevýraznej typovo-chronologicky insignifikantnej keramickej skladby sídliskového charakteru sa v súbore nachádzajú aj chronologicky výrazné prvky (55 typických črepov).

Amfory a amforovité vázy sú zastúpené fragmentom veľkej svetlohnedej nádoby plynulej profilácie so zvýšeným kužeľovitým hrdlom (obr. 8: 1), ktoré sa smerom von lievikovite roztvára. Má vzdialené príbuzné formy v lužickom prostredí stupňov HaA1–HaA2, no tie majú rovnejšie hrdlo. Nádoba pôsobí svojím výrazným lievikovite roztvoreným ústím archaizujúco. Presnejšie analógie vysledoval P. Šalkovský (2001, 45) v kyjatickom prostredí – Sajószentpéter, Szajla, Harsány a pod. (Kemenczei 1984, tab. 82: 20; 88: 12; 93: 3). Analogické nádoby v regióne nachádzame početne na blízkom hradisku Detva-Kalamárka (Šalkovský 2001, obr. 5: 3), kde predstavujú jeden z najzastúpenejších tvarov.

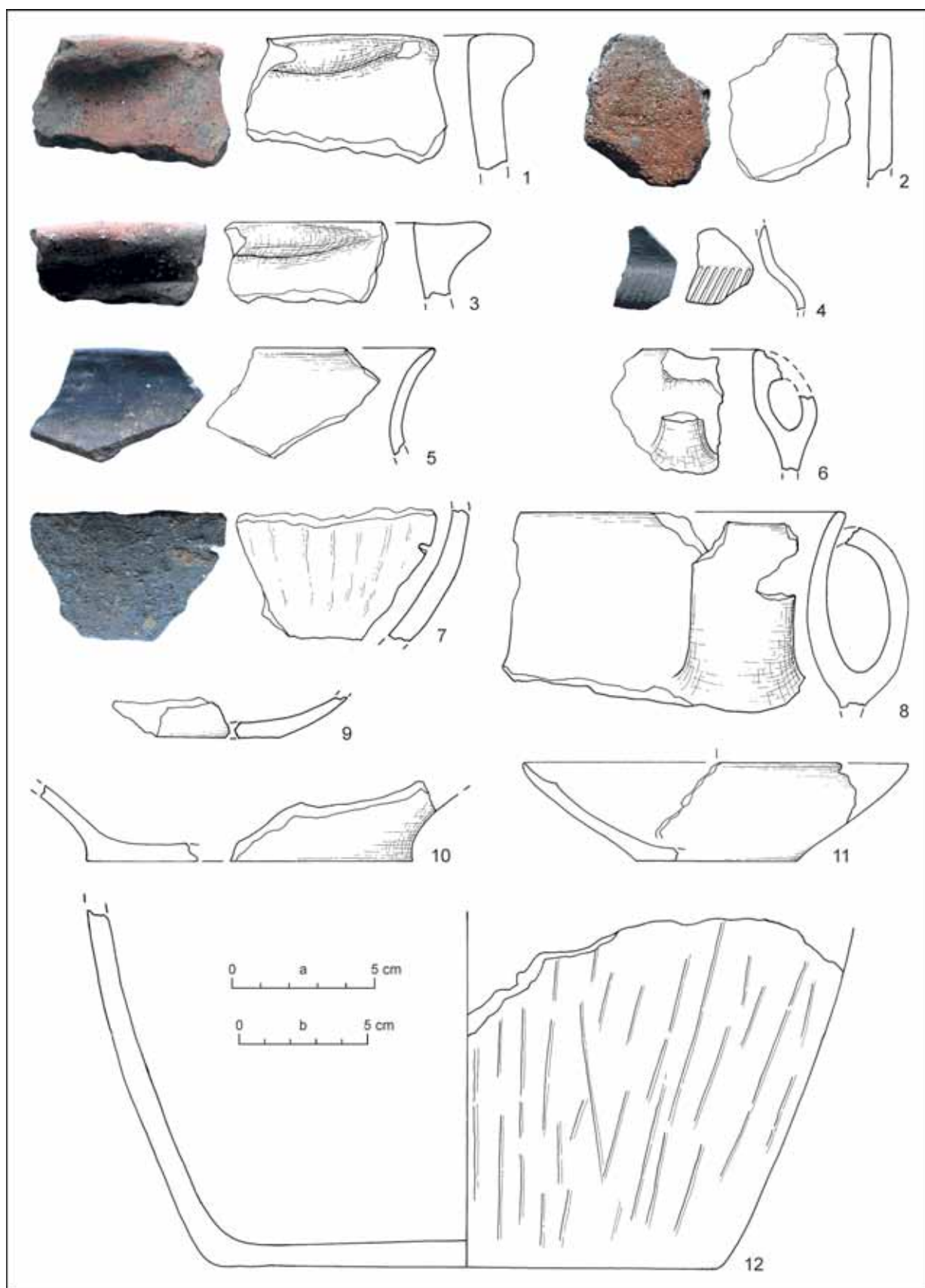
Fragment (obr. 9: 7) zdobený neupraveným vertikálnym zdrsnením, ktoré mohlo mať aj funkčný charakter, je dôležitý práve úpravou povrchu nakoľko táto úprava je bežná v mladšej a neskorej dobe bronzovej. Podobné fragmenty pochádzajú napr. z obj. 1/60 (Studeníková/Paulík 1983, tab. III: 12) alebo 10/60 (Studeníková/Paulík 1983, tab. VI: 7) z lokality Pobedim. Na danom fragmente je možné pozorovať aj reparačný otvor.

Fragment doširoka roztvoreného lievikovitého ústia nenaznačuje celú tektoniku nádoby, ale môže pochádzať z členenej amfory (obr. 9: 5). Tie sú charakteristické pre mladolužické obdobie a pochádzajú napr. z Pobedimu z obj. 11/61 (Studeníková/Paulík 1983, tab. XIII: 1). Z tohto objektu pochádza aj ďalší fragment (Studeníková/Paulík 1983, tab. XIII: 3), ktorý je zdobený klasickou plytkou jamkou (Studeníková/Paulík 1983, 110). Podobné ústia sú v Pobedime bežné. Vyskytli sa napr. aj v obj. 4/68 (Studeníková/Paulík 1983, tab. XXV: 1). Fragment zdobeného tela s takouto jamkou bol nájdený aj v Detve (obr. 8: 8) a bol navyše tuhovaný. Ide o bežnú výzdobu v lužickom prostredí mladšej a neskorej doby bronzovej.

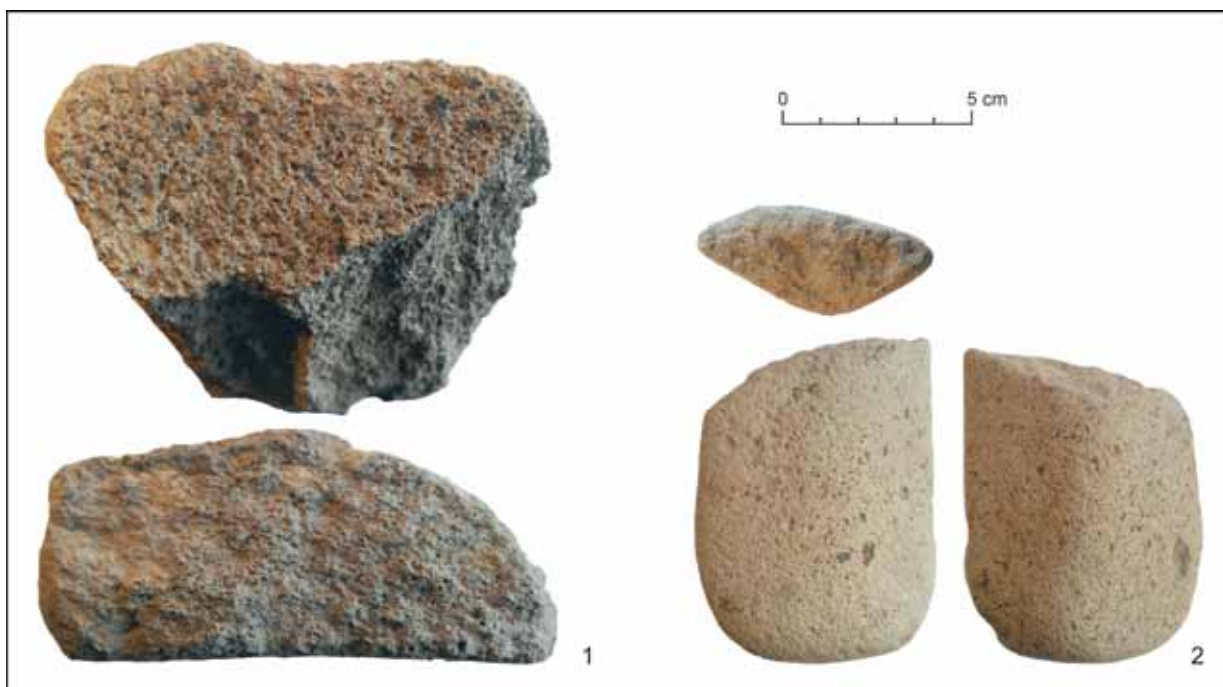
Ďalší fragment nie je dostatočne zachovaný, aby bolo presne možné určiť, z akej nádoby pochádza, ale podľa veľkosti, spôsobu vyhotovenia a naznačenej tektoniky môže ísť o jemne profilovanú

Obr. 8. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Výber tenkostennej a zdobenej keramiky.

Obr. 9. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Výber zdobenej keramiky a keramiky s funkčnými aplikáciami. Mierka: a – 1–7, 9; b – 8, 10–12.

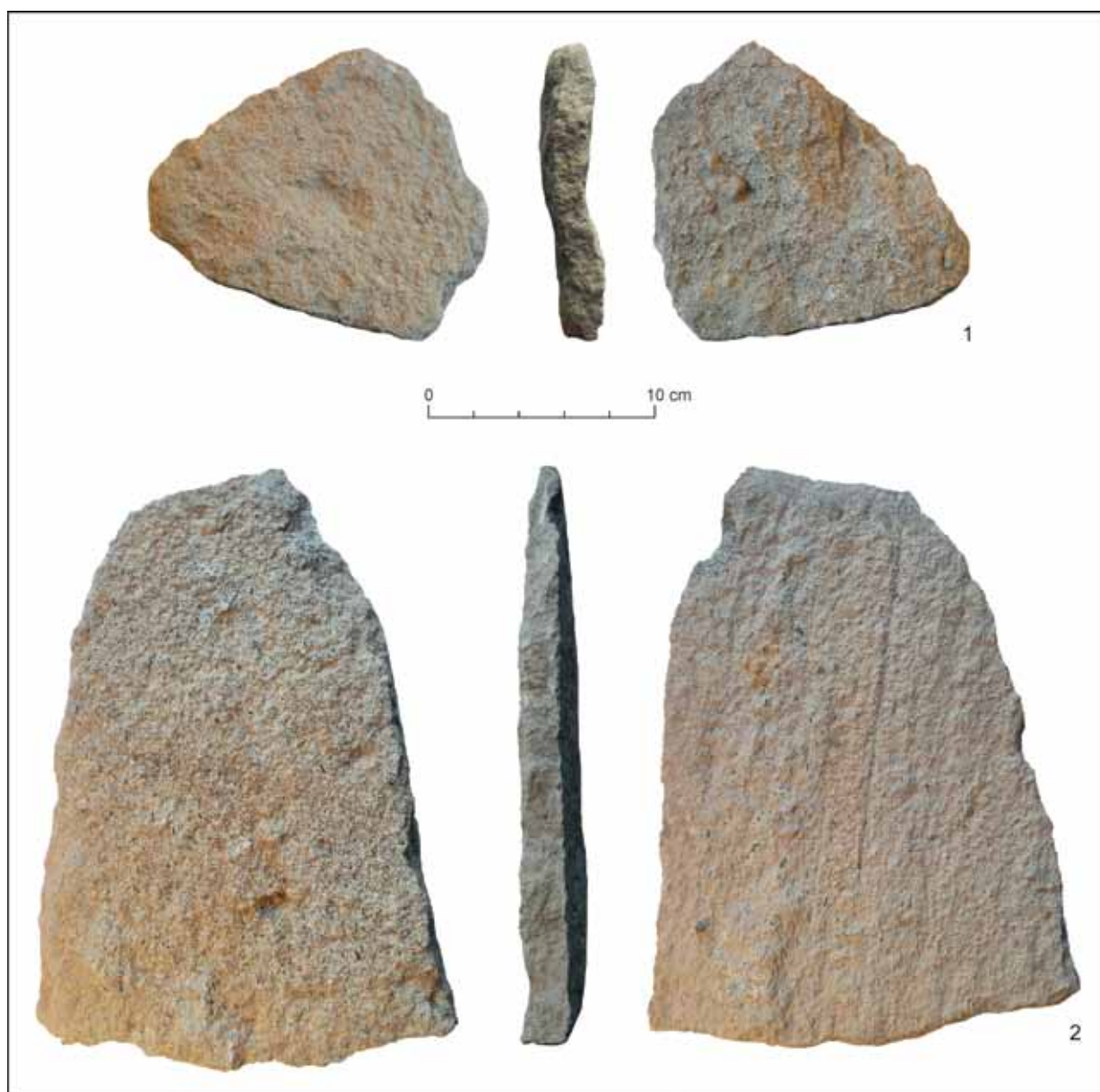
Obr. 10. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Nálezy z obj. 2. 1 – kamenná podložka; 2 – brúsny kameň.

tenkostennú šálku, džbánok alebo amforku (obr. 9: 4). Nádoba je už značne horizontálna, sploštená a nízka, čo svedčí o mladšom chronologickom zaradení. Je zdobená hustým diagonálnym žliabkovaním. Blízke analógie môžeme hľadať napr. vo Zvolene na pohrebisku Balkán v hrobe 24/54 (Bátora 1979, obr. 10: 7). Tento keramický tvar má v súbore aj ďalšie zastúpenie, a to fragmentom vydutia (obr. 8: 4), aj keď v inom vyhotovení. Je zdobený diagonálnym hnaním, resp. facetovaním a ukazuje na juhovýchodný vplyv na toto územie v mladšom úseku popolnicových polí. Podobná výzdoba je opätovne badateľná v hrobe 27/54 na pohrebisku Zvolen-Balkán (Bátora 1979, obr. 10: 5), kde skupina šálok predstavuje horizont HaA. V horizontálnom sploštenom vyhotovení ide pravdepodobne dokonca o mladší materiál. Početné zastúpenie majú aj na hradisku Detva-Kalamárka (Šalkovský 2001, obr. 7: 4–7). Sú častým prvkom v stupňoch HaA až HaB, napr. v Diviakoch nad Nitricou – hroby 21 a 29 (Veliachik 1991, obr. 11: 13) alebo ďalšie exempláre z pohrebiska Zvolen-Balkán – hroby 69/54 a 131/54 (Bátora 1979, obr. 10: 7, 10, 11).

V období popolnicových polí je rozšíreným tvarom aj hrniec s dvomi pásikovými uchami na rozhraní hrdla a tela, ktoré končia tesne pod ústím nádoby (obr. 9: 8). Podobné nálezy pochádzajú z regiónu Hontu z Medovariec z hrobu 2/75 (Bátora 1979, obr. 8: 8) a zo Zvolena-Balkánu z hrobov 13/54 a 122/54 (Bátora 1979, obr. 9: 11, 14). Hrdlo je valcovite prehnuté a okraj mierne vytiahnutý von. Na Morave je výskyt takýchto hrncov veľmi včasný. Sú známe už v neskoršej fáze vývoja mohylovej kultúry a vyskytujú sa aj v starolužickom stupni. Nálezový horizont tejto skupiny v regióne ale udáva pohrebisko Zvolen-Balkán, kde sa tieto hrnce vyskytujú spolu so šálkami s uchom vybiehajúcim nad okraj. Datujú ho do prelomu stupňov HaA a HaB (Bátora 1979, 64).

V zaujímavom vyhotovení je zastúpený jazykovitý výčnelok (obr. 8: 5) na fragmente tela pravdepodobne hrncovitej nádoby (možno súdkovitý hrniec). Špička „jazyka“ je zdobená vhlbenými jamkami a z jednej strany výčnelku aj rytými líniami. Jeho najbližšia analógia pochádza z hradiska Detva-Kalamárka. Absentuje na nej ale rytá výzdoba (Šalkovský 2001, obr. 8: 6). Súdkovité hrnce aj s lalokovými jazykovitými výčnelkami na ústí nádoby (obr. 9: 1, 3) sú v súbore preukázateľne zastúpené. Tieto tvary sú rovnako vlastné lužickým aj juhovýchodným popolnicovým poliam, pričom je zistený ich všeobecný vývojový trend od vyšších ovoidných-esovitých k vakovitým-súdkovitým. Dokladajú osídlenie lokality v mladších fázach oboch kultúr v HaA až HaB (Šalkovský 2001, 47, tu príklady analógií z oboch kultúrnych prostredí).

Jemne profilovaný súdkovitý hrniec s pásikovým uškom, vychádzajúcim priamo z vŕtahnutého hrdla (obr. 9: 6), patrí k bežnej výbave lužicko-kyjatického prostredia v HaA2 až HaB, napr. Diviaky nad

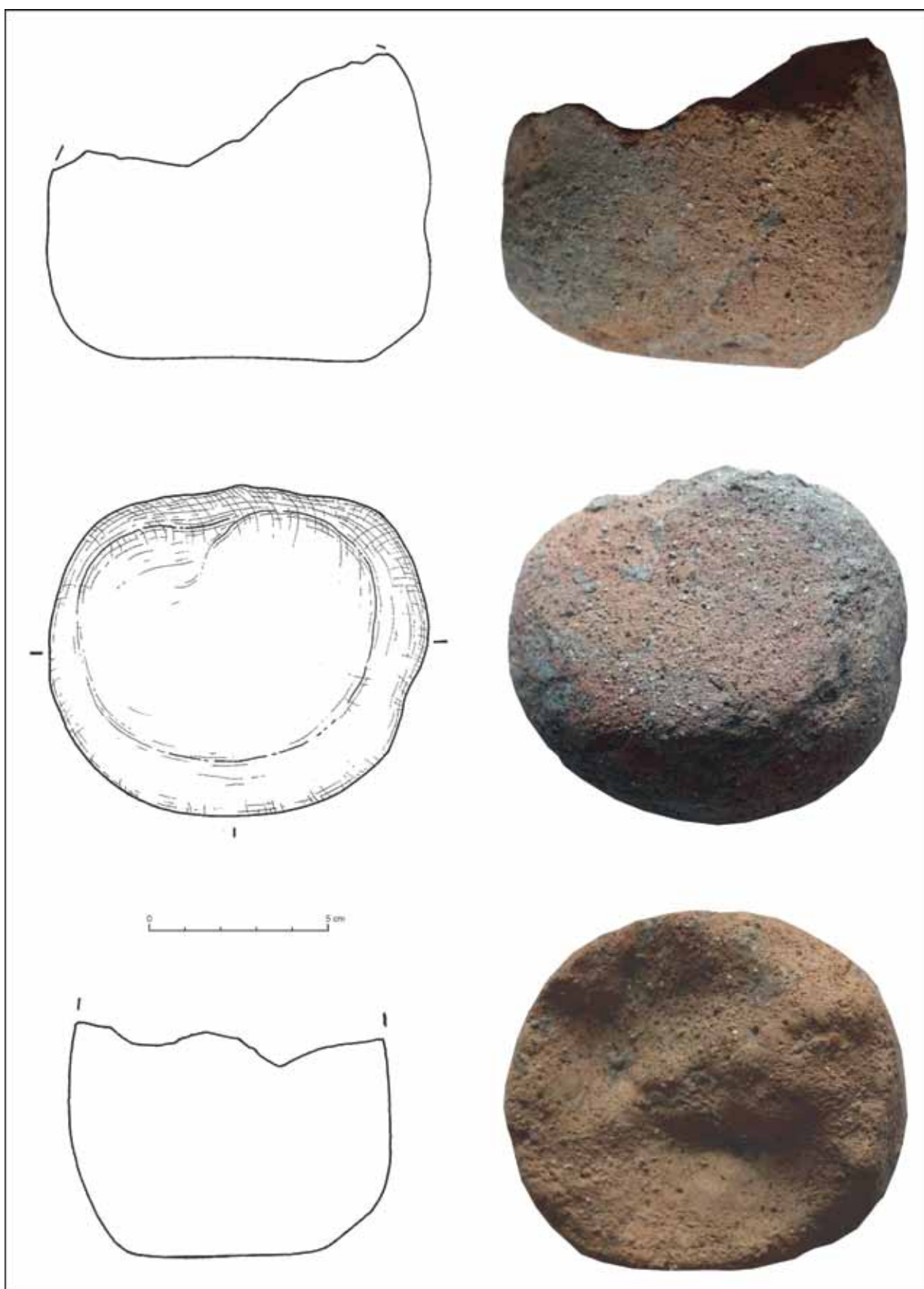
Obr. 11. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Ploché úzke andezitové kamene z kultúrnej vrstvy v okolí obj. 3 a obj. 4.

Nitricou – hrob 68, Radzovce; Sajózentpéter-Vízmű; Háj – hroby 57 a 71 (Šalkovský 2001, 47). Totožné exempláre pochádzajú aj z Detvy-Kalamárky (Šalkovský 2001, obr. 9: 1; 4: 5).

Kamenné podložky, nástroje a industria

Kamenné podložky sa na archeologických lokalitách všeobecne objavujú len vo fragmentárnom stave. Priamo z výplne obj. 2 (vrstva V2) pochádza fragment okrajovej časti podložky (obr. 10: 1). Jej veľkosť je 11 x 9 cm s max. hrúbkou 4 cm. Pracovná plocha má povrch hladný, avšak bez výraznejších stôp po pracovnej činnosti. Spodná časť predmetu je pomerne rovná a smerom k okraju sa steny podložky zaoblujú. V praveku mali kamenné podložky široké využitie, napr. pri príprave jedál na drvenie obilia, roztieranie minerálnych farbív, grafitu atď.

Pri začisťovaní v okolí obj. 3 aj 4 boli objavené dve pomerne úzke, ale rozmerovo väčšie nepravidelné fragmenty plochých andezitových kameňov (obr. 11). Zrejme pôvodne nepochádzali z jedného kusu.

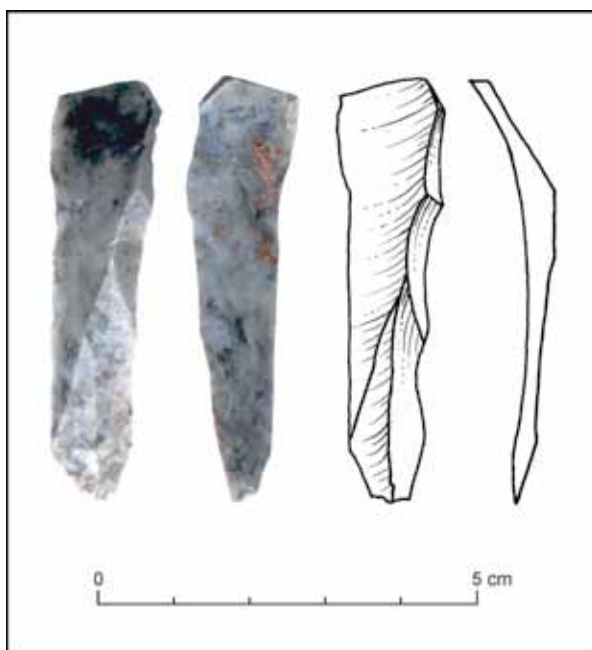
Obr. 12. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Nález fragmentu kamenného závažia z obj. 2.

Ich veľkosť bola 12 x 12 cm a 17 x 25 cm, hrúbka dosahovala 1,5–2 cm. Na nálezoch neboli viditeľné žiadne stopy po pracovnej činnosti a ani jedna strana nedisponovala výlučne hladným povrchom. Zrejme nešlo o pracovné nástroje, ale mohli byť súčasťou izolácie, prípadne tvorili podklad pôvodnej kamennej podmurovky v pôdoryse stavby. Paralely takéhoto konštruktívneho riešenia je možné badať napr. v prípade domu 3 patriacej kyjatickej kultúre na lokalite Radzovce (Ďuriš 2018, 73–75, obr. 8).

Na hospodárske, resp. výrobné aktivity ukazuje fragment závažia tkáčskeho stavu (obr. 12) objavený v severnej polovici obj. 2. Pôvodne išlo o masívne závažie kužeľovitého tvaru s okrúhlym dnom. Takéto tvary sú v mladšej až neskorej dobe bronzovej pomerne častým sídliskovým nálezom. Na základe zachovanej časti nie je možné postrehnúť značku vo vrchnej časti predmetu. Rozmery závažia: pr. dna 10 cm, výška fragmentu 9 cm.

Ďalší pracovný nástroj je kamenný brúsik (obr. 10: 2). Bol objavený v obj. 2 a jeho zlomok mal veľkosť 7,5 x 5,5 cm a max. hrúbku 2,5 cm. Vyrobený bol z tvrdého pieskovca (?). Brúsky mali rôznorodé využitie, často slúžili na ostrenie pracovných nástrojov pri poľnohospodárskej činnosti obyvateľov, ale mohli sa nimi ostríť aj nože a pod.

Z výskumu pochádzal aj jeden kus kamennej štiepanej industrie. Objavený bol taktiež vo výplni obj. 2. Ide o neopracovanú čepeľ (druhotnú z hrany jadra) s max. šírkou 1,4 cm a výškou 5,8 cm (obr. 13). Vyrobený je z miestneho limnosilicitu, ktorého najbližšie ložiská sú v Žiarskej kotline.

Obr. 13. Detva, Lúčna štvrť, parc. 7381/27. Nález štiepanej industrie z obj. 2.

VYHODNOTENIE A DATOVANIE OSÍDLENIA

Minulé archeologické výskumy v katastri mesta Detva i v bližšom okolí poukazujú na bohaté polykultúrne osídlenie územia (Beljak Pažinová 2018). Prvé stopy človeka evidujeme zo záveru staršej doby kamennej. Mladopaleolitické osídlenie bolo identifikované v okolí kóty 468, Voliarky na pravom brehu Slatiny, kde sa našlo škrabadlo a silicitové úštepky (Bárta 1978, 28). Hoci opomenúť nemožno ani mladšiu, prípadne neskorú dobu kamennú, keď hlavne v období ludanickej skupiny, resp. badenskej kultúry v oblasti vznikali osady (Beljak/Beljak Pažinová 2017; Beljak Pažinová 2014; Šalkovský 2018, 42). Najvýraznejšie stopy zanechalo až osídlenie z mladšej a neskorej doby bronzovej. Vo východnej časti Zvolenskej kotliny sa z tohto obdobia objavujú nálezy z viacerých polôh (Detva-Krnô, Melichova skala, vrch Detva), pričom k najznámejším sídliskám na Podpoľaní patrí skalná plošina Kalamárka (Šalkovský 1994; 2001), ktorá bola opevnená v závere neskorej doby bronzovej, a jej predpolie, Chrapková. Na lúčkach, juhovýchodne a južne od Kalamárky, vzniklo v neskorej dobe bronzovej aj otvorené sídlisko a na jeho okraji žiarové pohrebisko kyjatickej kultúry (Mosný 1995). Výšinné hradisko Kalamárka (800–808 m n. m.), ktoré je od centra Detvy vzdialené približne 5 km, ležalo na diaľkovej komunikácii vedúcej údolím Kriváňa z juhovýchodného na Stredné Slovensko, pričom ťažilo z diaľkového obchodu a strážilo horský priechod i bezpečnosť diaľkovej cesty. Ide zároveň o polykultúrnú lokalitu s potvrdeným osídlením aj v dobe halštatskej, laténskej, rímskej, období sťahovania národov až do včasného stredoveku (Šalkovský 2002; 2018, 43–51).

Žiadnym prekvapením teda nebolo, keď bola v centre mesta Detva v časti Lúčna štvrť identifikovaná ďalšia osada zo záveru doby bronzovej, ktorá zároveň mohla slúžiť ako hospodárske zázemie Kalamárky. Hoci v Lúčnej štvrti už archeologický dozor na niekoľkých parcelách realizovaný bol (informácia z Krajského pamiatkového úradu v Banskej Bystrici) a z polohy bol už v minulosti zdoku-

mentovaný zberový materiál (*Hrončiak 2018*), až počas sledovania terénnych úprav v apríli 2016 sa na sledovanej parc. 7381/27 podarilo identifikovať prvé nehnuteľné archeologické objekty.

V juhozápadnej časti parcely na ploche s veľkosťou 10 m² boli zaznamenané štyri pomerne pravidelné kruhové kolové jamy s priemerom okolo 0,3–0,35 m a ešte zachovanou hĺbkou medzi 0,05–0,3 m. Do týchto jám bol pôvodne zapustený drevený stĺp (kôl), ktorý tvoril súčasť kolovej konštrukcie stavby. Jednotlivé kolové jamy boli pravidelne rozložené a ich stredy boli od seba v severo-južnom i východo-západnom smere vzdialené presne 2 m. Po vyhnutí dreva sa jamy vyplnili hlinou a v ideálnych prípadoch sa aj do týchto jám dostala časť materiálnej kultúry, ktorú sme počas výskumu vyzdvihli. Na základe dispozičného rozloženia identifikovaných kolových jám je možné predpokladať ďalšie dve v rovnakej vzdialenosti východným smerom. Nakoľko však neboli hlboko zapustené, ich stopy sú veľmi nepatrné (jemný od podlažia odlišný farebný flák) a pri obrábaní svahu a terajšej skrývky ornice došlo k ich deštrukcii.

Podľa rozmiestnenia kolových jám (obr. 2) vieme rekonštruovať pôdorys sídliskového objektu, ktorý sa tu pôvodne nachádzal. Išlo zrejme o nadzemnú jednopriestorovú obytnú stavbu kvadratického pôdorysu, v ktorej interiéri sa nachádzalo tepelné zariadenie. Piecka situovaná pri južnej stene stavby v blízkosti kolovej jamy bola v deštruovanom stave. Jej objavené časti pozostávali zo zhoreného výmazu deštruovaných stien, prípadne kupoly. Tvar mala kruhový až jemne oválny (pr. asi 1,5 m) a siahala do hĺbky približne 0,5 m. Jej funkcia bola pravdepodobne vykurovacia. Vo výplni objektu sa nachádzal značný počet črepov, pracovné nástroje (čepeľ, brúsny kameň, podložka, závažie) i andezitové kamene. Tie mohli slúžiť ako izolácia vykurovacieho zariadenia. Ďalšie dve úzke ploché andezitové kamene, objavené vo vrstve v blízkosti kolových jám pri severnej stene stavby, mohli pôvodne tvoriť podklad pôdorysu stavby v podobe určitej podmurovky. Analogické situácie boli zaznamenané na ďalších lokalitách mladšej a neskorej doby bronzovej (*Đuriš 2018*, obr. 8; *Furmánek 1990*, 24–26; *Furmánek et al. 2015*, 259, 264).

Vzájomné časové prepojenie stavby domu a vykurovacieho zariadenia dokazujú dispozičné väzby, ako aj materiálna kultúra. Na základe rozboru keramického materiálu, v ktorom dominujú rôzne misky, hrnce a amfory aj s kvalitnou čiernou leštenou úpravou povrchu (vrátane šikmého i zvislého žliabkovania), je možné lokalitu datovať do obdobia konca mladších až neskorých popolnicových polí stupňov HaA2–HaB. Jej geografická poloha na periférii lužickej a kyjatickej kultúry sa odráža aj v keramickom inventári, kde badať prvky z oboch kultúrnych okruhov. Aj keď niektoré archaizujúce prvky prežívajúce z mladších popolnicových polí poukazujú na datovanie do staršieho stupňa spomínaného intervalu, práve intenzita elementov kyjatickej kultúry na keramike a tendencia nádob k horizontálnemu sploštenému vyhotoveniu nabáda na datovanie lokality do neskorej doby bronzovej.

O bežnom živote ľudí na tomto sídlisku svedčia okrem keramiky aj doklady výrobného charakteru. Je to napr. tkáčske závažie, ktoré dokladá textilnú produkciu, ďalej fragment osličky, brúsneho kameňa, ktorý by sprostredkovane mohol svedčiť o poľnohospodárstve. Nález zrnotierky zas vypovedá o príprave potravy obyvateľov.

O environmente osady veľa informácií nemáme. Na základe identifikovaných planorastúcich druhov vieme konštatovať, že osada sa nevymyká z rámca iných dobových osád z územia Slovenska (*Hajnalová 2012*, 70–92). Poľnou burinou je mrlík, ktorý sa do osady dostal asi spolu s pozbieranou úrodou obilnín, strukovín prípadne technických rastlín. Naopak, zbieraným plodom bola baza. Ide o ker, resp. menší strom, ktorý rástol na okrajoch polí, medzí, lesov, ako aj na zarastajúcich pasienkoch a lúkach.

DISKUSIA

Preskúmaná plocha a identifikovaná stavba domu je len nepatrnou časťou pôvodnej osady, ktorá sa tu v neskorej dobe bronzovej mohla nachádzať. Ďalšie sídliskové objekty vyplnené popolovitou vrstvou hlíny sa podarilo identifikovať aj západným smerom vyššie na svahu, a to počas ďalšieho archeologického výskumu v máji–júni 2016 na parc. 7381/29 (*Kvietok/Hrončiak 2016*). Pôdorys domu s rozmermi 5 x 8 m, ako aj ďalšie objekty boli zaznamenané na parc. 7381/28 a 7328/20 v marci–apríli 2017 (*Kvietok/Kvietková 2017*). Tieto výskumy realizovalo Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici, resp. súkromná archeologická spoločnosť Midland Adventure, s. r. o. pod vedením archeológov M. Kvietka, V. Kvietkovej a R. Hrončiaka. Výsledky z nich budú publikované samostatne.

ZÁVER

Objavenie pravekej lokality uprostred Detvy zo záveru doby bronzovej poukazuje na veľký význam jej územia začiatkom posledného tisícročia pred Kristom a je svedectvom o intenzívnom osídlení i nížinných na poľnohospodárstvo využívaných polôh v oblasti Poľany. Toto novoobjavené osídlenie korešponduje so známym pravekým hradiskom Kalamárka, vzdialeným od mesta Detva severným smerom približne 5 km. Strategická výšinná lokalita bola prvýkrát osídlená v neskoršej dobe bronzovej práve lužickou i kyjatickou kultúrou. V kontexte nálezovej situácie mohlo ísť v prípade náleziska v časti Lúčna štvrť v Detve o okrajový výrobný areál nížinného sídliska, ktoré bolo s týmto hradiskom súveké a nepochybne bolo v jeho zázemí.

Materiál z otvorených sídlisk z mladšej a neskoršej doby bronzovej v regióne poznáme väčšinou len z povrchových zberov a prieskumov, preto je obzvlášť dôležité a unikátne, že sa priamo v Detve podarilo identifikovať tieto nehnuteľné stopy minulého osídlenia. Objavená bola kvadratická stavba, dom so štyrmi jednoznačne zachytenými kolovými jamami a na základe pôdorysnej situácie predpokladanými ďalšími aspoň dvomi kolovými jamami, ktoré poukazujú na minimálny rozmer stavby 2 x 4 m. V jej interieri sa nachádzalo tepelné zariadenie, piecka, ktorá mohla slúžiť na vykurovanie, ale aj prípravu jedál. Výskyt andezitových kameňov v kultúrnej vrstve interiéru stavby vypovedá o konštrukčnom prvku slúžiacom na izoláciu.

Geografická poloha sídliska na periférii lužickej a kyjatickej kultúry sa odráža aj v keramickom inventári, kde badať prvky z oboch kultúrnych okruhov. Intenzita elementov kyjatickej kultúry na keramike a tendencia nádob k horizontálnemu sploštenému vyhotoveniu nabáda na datovanie lokality do neskoršej doby bronzovej. Tvary identifikovaných nádob (rôzne misky, hrnce a amfory) a ich kvalita vyhotovenia vypovedajú o stolovej i bežnej domácej keramike, ktorú obyvatelia sídliska používali. Kamenné nástroje sú svedectvom poľnohospodárskej činnosti i textilnej výroby.

Charakter objaveného sídliska svedčí o usadlom spôsobe života na miernom svahu v blízkosti vodných tokov a jej poľnohospodárskom charaktere. Samotná praveká osada s ďalšími hospodárskymi i obytnými stavbami sa rozprestierala na rozsiahlej ploche južnejšie aj západnejšie od sledovanej parc. 7387/27, k. ú. Detva. Nakoľko stavebná činnosť v Lúčnej štvrti v Detve je len na začiatku a naplánované sú tu stavby ďalších rodinných domov, inžinierske siete i cestná komunikácia, je samozrejmé, že ďalšie archeologické výskumy na lokalite prinesú početné nové nálezy hnutelného i nehnuteľného charakteru, ktoré potvrdia a doplnia nami zistené informácie o sídlisku.

LITERATÚRA

- Bátora 1979 J. Bátora: Žiarové pohrebiská lužickej kultúry v oblasti Zvolena. *Slovenská archeológia* 17, 1979, 57–84.
- Bárta 1978 J. Bárta: Archeologický prieskum Ipeľskej, Lučeneckej, Pliešovskej a Zvolenskej kotliny. *AVANS* 1977, 1978, 27–29.
- Beljak/Beljak Pažinová 2017 J. Beljak/N. Beljak Pažinová: Najstaršie dejiny územia Klokoča. In: J. Golian/J. Výboštok a kol.: *Obec Klokoč. História a súčasnosť*. Klokoč 2017, 34–43.
- Beljak Pažinová 2014 N. Beljak Pažinová: Kultúrne a chronologické vzťahy Stredného Pohronia v neolite a eneolite. In: M. Popelka/R. Šmidtová (ed.): *Neolitizace aneb setkání generací*. Soubor příspěvků z konference 13.–14. března 2014 v Praze. Praha 2014, 219–242.
- Beljak Pažinová 2018 N. Beljak Pažinová: Osídlenie Zvolenskej kotliny v praveku. In: N. Beljak Pažinová/Z. Borzová (ed.): *Stredné Slovensko v stredoveku. Vývoj osídlenia regiónu pred udeľným mestským privilegiám mestu Zvolen*. Zvolen 2018, 6–33.
- Đuriš 2018 J. Đuriš: *Radzovce v období popolnicových polí*. Nitra 2018.
- Furmánek 1990 V. Furmánek: *Radzovce. Osada ľudu popolnicových polí*. Bratislava 1990.
- Furmánek et al. 2015 V. Furmánek et al.: *Staré Slovensko 4. Doba bronzová*. Nitra 2015.
- Hajnalová 2012 M. Hajnalová: *Archeobotanika doby bronzovej na Slovensku. Štúdie ku klíme, prírodnému prostrediu, poľnohospodárstvu a paleoekonomii*. Nitra 2012.
- Hrončiak 2018 R. Hrončiak: Nález pravekých črepov v Detve. *AVANS* 2013, 2018, 69, 70.
- Kemenczei 1984 T. Kemenczei: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. Budapest 1984.
- Kvietok/Hrončiak 2016 M. Kvietok/R. Hrončiak: *Novostavba rodinného domu, Detva parc. 7381/29 v k. ú. Detva*. Výskumná správa 2/2016. Dokumentácia Stredoslovenského múzea Banská Bystrica 2016. Banská Bystrica 2016. Nepublikované.

- Kvietok/Kvietková 2017 M. Kvietok/V. Kvietková: „Rodinný dom“ v k. ú. Detva. Výskumná správa 3/2017. Dokumentácia Midland Adventure, s. r. o. Banská Bystrica 2017. Nepublikované.
- Mosný 1995 P. Mosný: Prieskum v okresoch Banská Bystrica a Zvolen. AVANS 1993, 1995, 99.
- Studeníková/Paulík 1983 E. Studeníková/J. Paulík: *Osada z doby bronzovej v Pobedime*. Bratislava 1983.
- Šalkovský 1994 P. Šalkovský: *Hradisko v Detve*. Materialia Archaeologica Slovaca Tomus 11. Nitra 1994.
- Šalkovský 2001 P. Šalkovský: Výšinné hradisko v Detve – osídlenie v mladšej a neskorej dobe bronzovej. *Slovenská archeológia* 49, 2001, 39–58.
- Šalkovský 2002 P. Šalkovský: Výšinné hradisko v Detve – protohistorické osídlenie. *Slovenská archeológia* 50, 2002, 96–126.
- Šalkovský 2018 P. Šalkovský: Praveké a včasnohistorické osídlenie Detvy a okolia. In: A. Ostrihoňová (ed.): *Detva. Monografia mesta*. Detva 2018, 42–51.
- Veliačik 1991 L. Veliačik: Beitrag des Gräberfeldes in Diviaky nad Nitricou zur Chronologie der Denkmäler der Lausitzer Kultur in der Slowakei. *Slovenská archeológia* 39, 1991, 143–214.

The Settlement from the Late Bronze Age in Detva, Lúčna štvrť (Meadow District) Site

Noémi Beljak Pažinová – Ladislav Chmelo

Summary

The Department of Archaeology of the Constantine the Philosopher University in Nitra carried out rescue excavation in Lúčna štvrť (Meadow district) in the centre of Detva in mid April 2016, during construction of a detached house on building plot 7381/27.

Lúčna štvrť is situated on the interface between the old historical part of the town and the new housing estate of Detva. The site is located on a slope falling south-eastwards to the Detviansky potok stream. The building plot was previously used as farm land – it was a meadow.

In the south-western part of the building plot, four regularly distributed pole pits with diameters of approx. 0.3–0.35 m and preserved depth of 0.05–0.3 m (feature 1, 2A, 3, 4) were discovered, together with one settlement feature with a distinct layer of burned earth and charcoals (destroyed heating device) – feature 2. The features were parts of a single-space above-ground residential structure with a quadratic groundplan whose interior contained the heating device (diameter of approx. 1.5 m, sunk 0.5 m deep). A considerable number of sherds, working tools (blade, grinding stone, slab, weight) and andesite stones was found in the backfill of feature 2. The stones could have been used as insulation of the heating device. Other two narrow andesite stones discovered in the layer near the pole pits near the northern wall of the structure could have been the original base of the structure's groundplan, maybe in form of a socle.

The archaeological research brought pottery (259 fragments), chipped stone industry (1 piece), lithic tools (weight, whetstone, and slab), daub (tens of exemplars), and andesite stones (15 pieces). Wild growing species *Chenopodium album* L. and *Sambucus ebulus* L. occurred in the obtained and analyzed samples of soil from the backfill of feature 2. There were also remains of carbonized wood of *Acer* sp. which were found in form of imprints on two pieces of daub.

On the basis of analysis of the pottery material in which various bowls, pots and amphorae – also with high-quality black burnished surface finish (including oblique and vertical flutings) – prevail, the site can be dated to the end of the late or final Urnfield culture, stages HaA2–HaB. Its geographical location on the periphery of the Lusatian and Kyjatice cultures is reflected also in the pottery inventory where we can observe elements from both cultural spheres. Although some archaizing elements surviving from the later Urnfield culture suggest dating to the older stage of the above mentioned interval, it is the intensity of elements of the Kyjatice culture in the pottery and the tendency of the vessels to horizontally flattened shape that suggests dating of the site to the Late Bronze Age.

Besides pottery, the everyday life of the people at the settlement is documented by evidence of production character. The evidence includes for instance a loom weight, which points to textile production, a fragment of a whetstone, which could indirectly confirm for instance farming. The find of a grinding slab might document preparation of food.

Wild growing species, particularly chenopod – which probably arrived at the settlement together with gathered crops – and elderberry growing on the edges of fields, balks or forests as well as overgrown pastureland and meadows, they all document the environment of the settlement.

The searched area and the identified structure of the house are just a small part of the original prehistoric settlement which could have been situated there in the Late Bronze Age.

The discovery of the settlement in the centre of Detva points to the great importance of its territory in the beginning of the last millennium BC and is a testimony of the intense settlement also in the lowland sites of the Poľana hills used for farming. This newly discovered settlement corresponds with the known prehistoric hillfort of Kalamárka situated approx. 5 km north of Detva. This strategically situated upland site was first settled in the Late Bronze Age by the Lusatian and Kyjatice cultures. Judging from the find context, the site in Lúčna štvrť (Meadow district) in Detva could have been a peripheral production area of a lowland site which was contemporary with the hillfort and was undoubtedly situated in its hinterland.

Fig. 1. Detva, Lúčna štvrť, building plot no. 7381/27. Location of investigation on basic topographic map 1 : 10 000. Yellow colour indicates the plot with groundplan of a family house. Red colour indicates the area with find contexts.

Fig. 2. Detva, Lúčna štvrť, building plot no. 7381/27. Documentation of the course of investigation.

Fig. 3. Detva, Lúčna štvrť, building plot no. 7381/27. Identified archaeological features in the excavated area. 1, 2A, 3, 4 – pole pits (solid yellow line); 2 – heating device (solid red line); other assumed pole pits (dashed yellow line).

Fig. 4. Detva, Lúčna štvrť, building plot 7381/27. Documentation of the cultural layer (green colour) and the pole pit of feature 1 (dashed yellow line). Legend: V – dark black filling of the feature; dot-and-dash line – limit of the building plot.

Fig. 5. Detva, Lúčna štvrť, building plot 7381/27, feature 2. 1 – trimmed groundplan; 2 – southern profile; 3 – gradual extraction from the feature; 4 – after extraction of the southern half of the feature; 5 – documentation of the heating device (feature 2) and pole pit (feature 2A). Legend: V1 – solid bright red burned daub layer; V2 – dark grey-black filling of the feature; V3 – greyish to grey-white ash layer; V4 – grey-black compressed clay layer; a – JCB anchoring, damaged part of the feature; b – pole pit (feature 2A); c – pottery; d – daub; e – andesite rocks; f – limits of the feature after extraction down to the clay subsoil.

Fig. 6. Detva, Lúčna štvrť, building plot 7381/27. Documentation of pole pits. 1, 2 – feature 3; 3, 4 – feature 4. Legend: V – dark brown filling of the feature.

Fig. 7. Detva, Lúčna štvrť, building plot 7381/27. Daub with construction elements.

Fig. 8. Detva, Lúčna štvrť, building plot 7381/27. Selected thin-walled and decorated pottery.

Fig. 9. Detva, Lúčna štvrť, building plot 7381/27. Selected decorated pottery and pottery with functional applications. Scale: a – 1–7, 9; b – 8, 10–12.

Fig. 10. Detva, Lúčna štvrť, building plot 7381/27. Finds from feature 2. 1 – grinding slab, 2 – grinding stone.

Fig. 11. Detva, Lúčna štvrť, building plot 7381/27. Flat and narrow andesite rocks from the cultural layer near features 3 and 4.

Fig. 12. Detva, Lúčna štvrť, building plot 7381/27. Find of a fragment of a stone weight from feature 2.

Fig. 13. Detva, Lúčna štvrť, building plot 7381/27. Find of chipped stone industry from feature 2.

Translated by Mgr. Viera Tejbisová

doc. PhDr. Noémi Beljak Pažinová, PhD.
Katedra archeológie
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Tr. A. Hlinku 1
SK – 949 74 Nitra
nbpazinova@ukf.sk

Mgr. Ladislav Chmelo, PhD.
Irish Archaeological Consultancy
Kilcoole
Co. Wicklow
Ireland A63 KT32
lchmelo@gmail.com

“CHAINED BY HER DESTINY” – THE GRAVE OF A FEMALE WITH A TODDLER AT THE LA TÈNE CEMETERY IN NITRA-MLYNÁRCE¹

Jozef Bujna

Key words: grave of a female with a toddler, cemetery, Middle La Tène period, Nitra region, southwest Slovakia

The article pays attention to a specific inhumation grave of a female with a toddler uncovered together with 10 cremation graves from the Middle La Tène period (stage LTC1) at the site of Nitra-Mlynárce. The inhumation grave is dated to the end of stage LTC1 (C1b–c) and it can be characterized by several specific attributes: 1 rare orientation of the buried woman with her head to the east; 2 depositing of remains of the dead female in a flexed (“hocker”) position on the right side which can be associated with the baby in her arms; 3 specific costume garniture characterized by absence of anklets, by a chain belt and an armband; 4 higher social status of the buried female indicated by textiles/burial shroud decorated with gold; 5 chain of 23 mutually hooked cramp irons probably as a symbol of the kinship of the mother and her child. The remarkable grave complex is assessed in the context of analogous finds and palaeodemographic profile.

The literary title “Chained by her destiny” hides a fatal story of a woman buried together with a toddler at a La Tène cemetery in Nitra-Mlynárce. Her life story ended by death apparently not long after she had given birth to her baby. The mode of her burial as well as grave goods suggest that it was an unusual burial.

FIND CONTEXT

We know about 90 sites with grave finds from the La Tène period in the southern territory of western Slovakia and approx. 800 graves altogether (for more details see *Repka 2014*). In the Middle La Tène period, a distinct settlement concentration was created between the Váh and Ipel rivers (*Repka 2014*, 32, fig. 2). In its northern part, the territory of the town of Nitra is situated (area of approx. 100 km²), from where 7 sites with grave finds from the La Tène period are known, one is questionable and the ninth one is just next to the town’s territory (Fig. 1; *Březinová 1999*, 66–69, fig. 4; tab. 2). In total, there are approx. 30 graves.

The cemetery with the studied grave of a female buried with a toddler was situated in Mlynárce, the part of the town Nitra on a low terrace of the Nitra river’s right bank. Ninety burials of the Lusatian culture including 11 burials from the La Tène period were uncovered over an area of 50 x 150 m by rescue excavations in 1972 during construction of an overpass (*Bujna 1992*). The 11 uncovered graves from the La Tène period included 10 cremation graves and one inhumation.²

A female of approx. 35–40 with a 7–8-month-old child was buried in inhumation grave 9.³ The context is indicated as 9A.

¹ This study was supported by research project 1/0680/16 of the Scientific Grant Agency VEGA of the Slovak Republic.

² I would like to extend my thanks to the Directory Board of the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences in Nitra for the opportunity to publish the La Tène burial complex from the site of Nitra-Mlynárce.

³ The anthropological estimation of age was provided by RNDr. J. Jakab, CSc. from the Institute of Archaeology of SAS in Nitra, for which I would like to express my thanks.

Fig. 1. Sites with grave goods from the La Tène period in the territory of the town of Nitra. 1 – Nitra-Mlynárce (Bujna 1992); 2 – Nitra, Štúrova ulica, Regional Court, previously Námestie 1. mája square (Paulík/Novotná/Benadiš 1962, 320, Fig. 58; Pieta 1993); 3 – Nitra, Slovenská poľnohospodárska univerzita – SPU (Slovak University of Agriculture), previously Vysoká škola poľnohospodárska – VŠP (Lichardus 1964); 4 – Nitra-Chrenová II (Pieta 1993, fig. 8: 2, 3); 5 – Nitra-Mikov dvor (Bujna/Kováčová 1988); 6 – Nitra-Zobor, Matinský vrch (Chropovský 1986); 7 – Nitra-Zobor, Šindolka (Chropovský/Kováčová/Csásta 1989); 8 – Nitra, Hypermarket Tesco (?; Bujna/Štefanka 2001); 9 – Lužianky (Eisner 1933, 170–176).

Context 9A

The shape and size of the grave pit were not detected by the rescue excavations during the earthworks related to the construction of the overpass. The female body deposited on the right side in a flexed (“hocker”) position and approx. east (head) – west oriented was uncovered 90 cm deep. A toddler was placed in the woman’s arms. The child’s skeleton was strongly decayed (Fig. 2; 3).⁴

Several pieces of spirals made of gold wire (1) were found scattered around the female and child bodies, an iron fibula (2) was placed on the chest, an iron chain belt with a bronze fibula secondarily used as a belt hook (3) was placed around the waist and a chain of cramp irons (4) was found under the trunk and along the back.

1. Gold wire spirals. Several pieces of small spirals made of a very fine gold wire multiply twisted into an oval spiral. Only two pieces were successfully picked up, diameter of 4–6 mm, weight of 0.45 g (Pl. I: 1a, b).
2. An iron fibula. A wire fibula, rather long biconically moulded foot, preserved in fragments, foot 36 mm long, spring diameter of 6 mm, external cord (Pl. I: 2).
- 3a. A bronze Certosa type fibula, without spring, 55 mm long. Used as a belt hook. An iron circular link inserted instead of a spring in the eye on the end of the bow, a link from an iron chain belt attached to the foot button by corrosion (Pl. I: 3a).
- 3b. An iron chain belt. Chain belt made from iron figure-of-8 links, link length of approx. 35 mm with central moulding, diameter of approx. 7 mm, connected by iron ring links, diameter of approx. 10 mm; preserved length approx. 350 mm (Pl. I: 3b).
4. A chain of cramp irons. Chain of 23 hooked cramp irons. Cramp irons in shape of flat bars, approx. 2 mm, narrowed towards the bent ends, max. width of 7–15 mm, some exemplars slightly bent, with various lengths of approx. 90–200 mm (Pl. I: 4a–k; II).

⁴ Plan of grave 9 in a digital form was created by Mgr. M. Styk, PhD from the Department of Archaeology of the Faculty of Arts of the Constantine the Philosopher University in Nitra, to whom I would like to express my thanks.

Fig. 2. Nitra-Mlynárce, grave 9. 1 – context 9A; 2 – context 9B. Photo source Archive of the Institute of Archaeology of SAS Nitra.

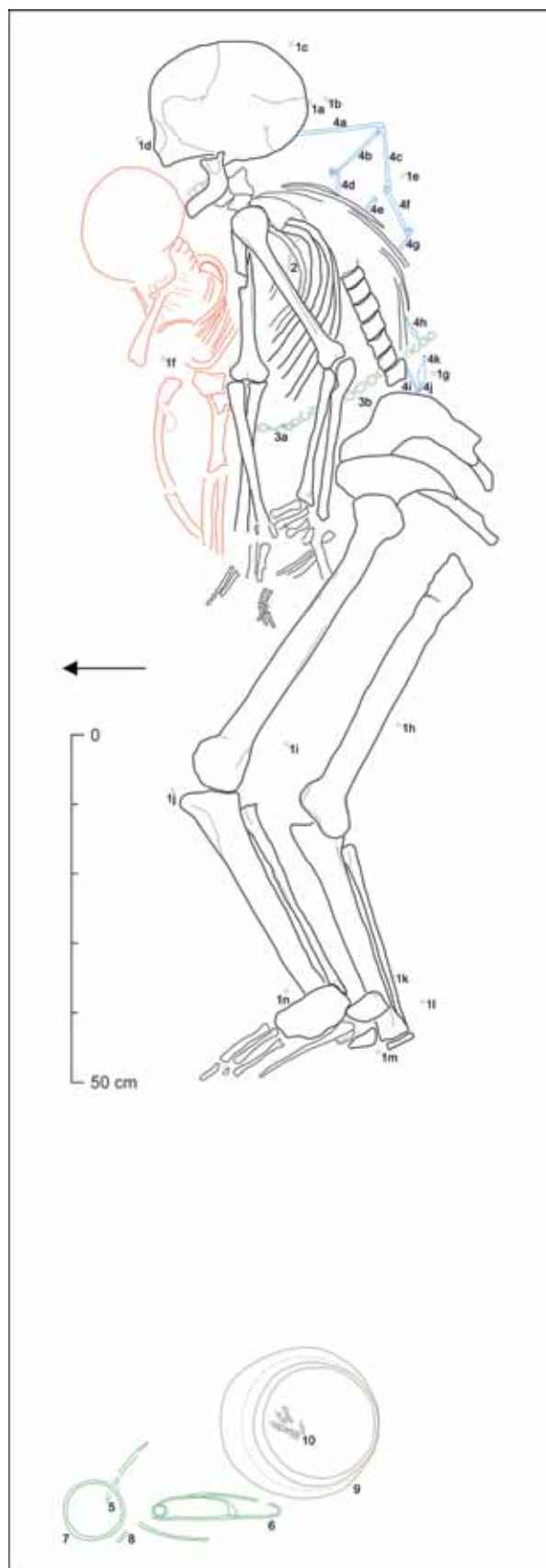

Fig. 3. Nitra-Mlynárce, grave 9, contexts 9A and 9B.

Context 9B

Approx. 40 cm west of the female's feet and 80–90 cm deep, bones from a swine cranium (10) and a vessel (9) under them were uncovered. Next to the vessel, there was a bronze fibula (5), an iron fibula (6), an iron ring (7) and a fragment of a bronze bar (8).

5. A bronze fibula with the foot decorated by a quadratic boss and strapped to a frame-shaped bow, spring 2 + 2, diameter of 6 mm, internal cord, total length of 42 mm (Pl. III: 1).
6. An iron fibula with a moulded foot strapped to a frame-shaped bow, spring 2 + 2, diameter of 11 mm, with external cord, total length of 142 mm (Pl. III: 2).
7. An iron ring, partly preserved plastic, slightly moulded decoration, inner diameter of 78 mm, outer diameter of 85 mm (Pl. III: 3).
8. A fragment of a bronze bar, 33 mm long, diameter of 3 mm, probably from a bracelet (Pl. III: 4).
9. A vessel on a short base, with a short neck separated from high shoulders by a distinct cordon like the conical body from the ring-shaped base, 235 mm tall, max. diameter of 220 mm; material with admixture of graphite (Pl. III: 5; Fig. 4).
10. Bones from a swine cranium.

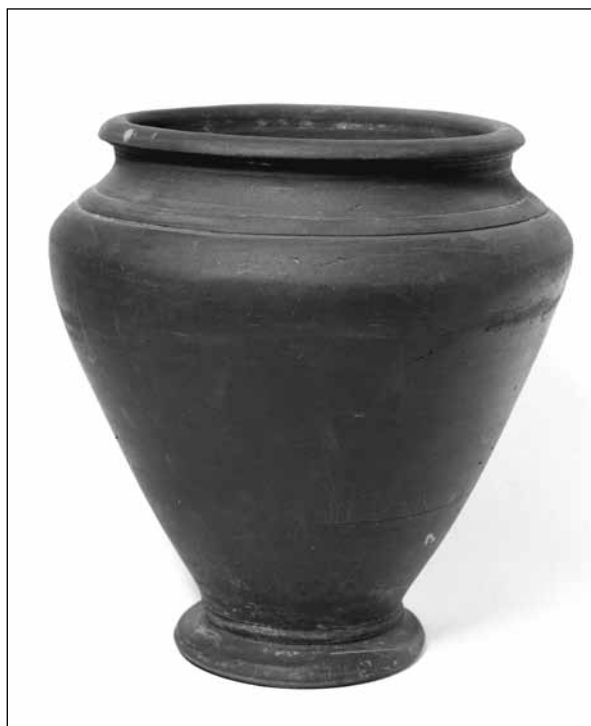

Fig. 4. Nitra-Mlynárce, grave 9, context B. Vessel. Photo source Archive of the Institute of Archaeology of SAS.

FINDS AND THEIR ASSESSMENT

Context 9A can be dated to the end of stage of stage LTC1 (C1b–c) on the basis of the iron fibula (find 2) of probably EF-Lx-A type (Bujna 2003, 81, fig. 60) and mainly of the iron belt chain (find 3b) of Gk-D-B type (Bujna 2011, 83–86, fig. 35; tab. 55). Context 9B also belongs to the final phase of stage LTC1, according to the find of the bronze fibula (find 5) of BF-Hy1-B type (Bujna 2003, 59, 60, fig. 26), the iron fibula (find 6) of EF-K-A type (Bujna 2003, 81, fig. 61) and probably also the iron ring (find 7) of ER-B2 type (Bujna 2005, 102, fig. 83).

The spatial relation of contexts 9A and 9B – with regard to absence of their groundplans – cannot be clearly defined. Since no bones of another human individual were found in the area of context 9B and according to the relative chronology, both contexts were probably contemporary and very close (approx. 40 cm from each other), contexts 9A and 9B were probably parts of one whole, i. e. one grave. If so, the bronze and iron fibulae as well as the iron and probably also the bronze rings (finds 5–8) deposited next to the female's body apparently for ritual reasons were parts of her personal goods. A similar situation has been documented e. g. in inhumation grave 38 at the La Tène cemetery in Mannersdorf am Leithagebirge in Lower Austria, where vessels were deposited next to the legs of the buried female together with five bronze fibulae and two bronze rings (Ramsl 2011, 48f., fig. 31; 32; tab. 68).

The chain belt of figure-of-8 links with central moulding and ring-links is frequent in the territory of Central Europe and the Carpathian Basin (Rustoiu 2008, 18 f., fig. 4). The monometalic form whose figure-of-8 links and central moulding are made of iron – Gk-D-B type (Bujna 2011, 83–86, fig. 35) occurs in stage LTC1 as part of female costume. This type of chain belts made of figure-of-8 links is known from the territory of southwestern Slovakia from 4 burial complexes with female goods. All four complexes belong to phases LTC1b–c. This type of chain belt is frequently documented from the cemetery in Ižkovce in eastern Slovakia (Bujna 2011, tab. 55).

Tab. 1. La Tène graves with golden objects in the grave goods from the territory of Slovakia and from the cemetery Mannersdorf am Leithagebirge (Lower Austria). F – Female; M – Male; Inf. – Child. Mannersdorf am Leithagebirge: graves 10/17 – LTB1b; 13/20a, 13/20b – LTB1a; 22/3b – LTB1b; 86/1, 86/2 – LTB1b; 115/7, 115/8 – LTB1c (*Ramsl 2011, 237, 238*).

Cemetery	Grave	Gender/ Age	Gold object	Dating LT	Literature
Dubník	19	M mat. II	annular finger-ring	B1/B2	<i>Bujna 1989, 268, fig. 24, pl. XX: 4; Jakab/Vondráková 1989, 357 f.</i>
Galanta-Nebojsa	5	F	annular finger-ring	B1c	<i>Chropovský 1958, 123–125, fig. 3, pl. III: 12.</i>
Hurbanovo-Bacherov majer	11	F mat.	annular saddled finger-ring	B1b	<i>Benadik/Viček/Ambros 1957, 66, 70, 71, pl. XXV: 4; Viček 1957, 238.</i>
Maňa	119	F(?)	annular saddled finger-ring	B1(?)	<i>Benadik 1983, 53 f., pl. XLII: 16; Dacik 1983, 155.</i>
Palárikovo	75	Inf.	annular saddled finger-ring	B1c	<i>Benadik 1975, 98, fig. 7, 8.</i>
Mannersdorf am Leithagebirge	5	F	5 finger-rings, 3 bracelets	B1a–c	<i>Ramsl 2011, 237, 238.</i>

Use of an antique Certosa type fibula as a belt hook is a peculiarity of the chain belt from burial 9 at the cemetery in Nitra-Mlynárce. An iron link is now inserted in the eye on the end of the bow, where its spring was originally inserted; a fragment of an iron link from the chain belt is attached by corrosion to the ball-shaped foot end of the fibula (Pl. I: 3a).

An almost completely preserved chain belt of figure-of-8 links comes from grave 96 at the cemetery in Mannersdorf am Leithagebirge, where an adult female was buried. The belt has a belt hook with a leaf-shaped body which is the most common type with this kind of belts (*Ramsl 2011, fig. 44; pl. 105: 4*). This complex of burials is well dated to the end of stage LTC1 by a bronze fibula with a figure-of-8 decoration on the strapped foot of BF-H3-A type (*Bujna 2003, 60 f., fig. 28: A*) and a blue glass ring decorated with tripple nipples of group 14 (*Bujna 2005, 137 f., fig. 110*).

The adult female buried in grave 96 at the cemetery in Mannersdorf am Leithagebirge has a specific costume garniture characterized by one or two armlets made of iron and/or glass worn on the left arm, an iron chain belt and absence of anklets. An analogous costume garniture is documented from female inhumation grave 2/1958 at the La Tène cemetery of Nitriansky Hrádok-Zámeček in southwestern Slovakia (*Březinová 2011, 260 f., fig. 2: 1; pl. 2*). The studied burial complex also belongs to the final phase of stage LT C1 – based on the bronze fibula with a false spring decoration on the strapped foot of BF-H3-c type (*Bujna 2003, 60 f., fig. 28: C*) and the glass ring of group 8b (*Bujna 2005, 135 f., fig. 108*). As for grave 9 at the cemetery of Nitra-Mlynárce, we probably deal with a similar female costume garniture characterized by absence of anklets, by an iron chain belt and an iron armlet.

Gold personal ornaments are rather rare finds in graves on the flat cemeteries from the La Tène period. Mostly they are represented by finger-rings made of precious metals.⁵ At the territory of southwestern Slovakia, gold finger-rings occurred in five La Tène graves – three female burials, one male burial and one child burial (Tab. 1). The above mentioned burial complexes with gold finger-rings chronologically belong to stage LTB1.⁶ Five graves with gold jewels (finger-ring, bracelet) from the cemetery in Mannersdorf am Leithagebirge can be dated to stage LTB1 as well (*Ramsl 2011, 237, 238; graves 10/17 – LTB1b, 13/20a, 13/20b – LTB1a, 22/3b – LTB1b, 86/1, 86/2 – LTB1b, 115/7 and 115/8 – LTB1c*).

Grave 9 from the cemetery in Nitra-Mlynárce is the only burial complex from the territory of Slovakia with gold ornament from stage LTC1. The gold spirals apparently decorated a sheet/burial shroud, in which the bodies of buried woman and child were wrapped.⁷

⁵ Finger-rings made of precious metals at La Tène cemeteries on the territory from the Swiss Plateau to the Carpathian Basin were processed by J. Waldhauser (1998). He collected 75 exemplars from 38 sites in that area. He mentions only one gold ring from Czech Republic – from female grave VII/67 at the cemetery in Hostomice (*Waldhauser 1998, 118*).

⁶ Finds of saddle-shaped finger-rings from the territory of the Carpathian Basin were most recently processed by A. Rustoiu (2016).

⁷ The mention of the scarf lined with gold that covered the burnt bones in the secondary chamber grave in the tumulus at Kleinaspargle in Baden-Württemberg is presented by Oscar Fraas, who excavated the chamber in 1879 (cited by Kimmig 1988, fig. 13).

Tab. 2. Burials of adults with little children at La Tène cemeteries from the territory of southwestern Slovakia and from the cemeteries Ludas-Varjú-dűlő (Hungary) and Mannersdorf am Leithagebirge (Lower Austria). F – Woman; M – Man; Inf. – Child; Inh. – Inhumation; Crem. – Cremation.

Cemetery	Grave	Inh.	Crem.	Gender/Age	Chain belt Type	Dating LT	Literature
Bajč-Vlkanovo	14	•	–	M(?) + inf.(?)	Gk-D-B	C1	<i>Benadik 1960</i> , 398.
Malé Kosihy	217	–	•	F + inf. 1–2	–	C1c	<i>Bujna 1995</i> , 53 n.; <i>Jakab 1995</i> , 192.
Maňa	129	•	–	F juv. + inf. 1–2	–	B2c	<i>Benadik 1983</i> , 60; <i>Dacik 1983</i> , 160.
Nitra-Mlynárce	9	•	–	F ad. + inf.I	Gk-D-B	C1b	–
Ludas – Varjú-dűlő (H)	699	–	•	F + inf. 1	–	C1a–b	<i>É. Tankó/K. Tankó 2012</i> , 200, 201.
Ludas – Varjú-dűlő (H)	1267	–	•	F + inf. 1	–	B2?	<i>É. Tankó/K. Tankó 2012</i> , 200, 201.
Mannersdorf am Leithagebirge (NÖ)	96 99	•	–	F ad. inf. 2	Gk-D-B	C1b	<i>Ramsl 2011</i> , 63–65.

PALAEODEMOGRAPHIC PROFILE

Burials of adults with little children are very rare at La Tène cemeteries (Tab. 2). Graves of children under 14, i. e. Infans 0–2, are not very numerous either. The share of children's burials at La Tène cemeteries with higher numbers of uncovered graves, i. e. with a statistically significant value, varies between 6 and 13 %.

There are several limiting factors to this phenomenon. Most young children – with regard to the ascribed status – were probably buried outside the cemetery. According to the anthropological analysis of 31 juveniles from the La Tène settlement and two related cemeteries with 170 inhumations at the site of Basel-Gasfabrik in Switzerland, most children died before they reached the age of 4 (*Rissanen et al. 2013*, 140). Another objective limiting factor is the cremation burial rite which is documented at approx. one third of the 1050 La Tène graves known from the territory of Slovakia (*Repka 2014*, 33). For instance, up to 60 % of the 102 uncovered graves at the La Tène cemetery at the Malé Kosihy site in southwestern Slovakia were of the cremation burial rite (*Bujna 1995*, 12). From the total number of uncovered graves, only 77 enabled anthropological identification of gender and/or age (*Jakab 1995*). The quality of the excavation technique and mainly the deficit of anthropological analysed can also be included among the subjective factors. Only 40 % of the total number of La Tène burials uncovered in Slovakia have been anthropologically analyzed.

In this context, palaeodemographic profiles elaborated for some La Tène sites are helpful. From the settlement including ritual activity of the Celtic Galatians in the town of Gordion in Turkey, 47 individuals were anthropologically analyzed, including 21 from the Later Hellenistic Period (late 3rd to 2nd centuries BC) and 26 from the Roman Period (1st to 2nd centuries AD). Only 5 % of children and up to 52 % of young or middle aged adult females were identified in the Late Hellenistic Galatian group, however, in the Roman group, there were up to 27 % of children and only 35 % of young or middle aged adult females (*Selinsky 2015*). The highest mortality is observed among women of young or middle age (adultus I–II) also at the La Tène cemetery of Brežice-Sejmišče in Slovenia (*Hincak/Guštin 2011*, 244, fig. 1). From the 77 anthropologically analyzed La Tène graves from Malé Kosihy, 29 individuals were identified as females, including 7 young or middle aged adults, which makes 24 % (*Jakab 1995*). Nevertheless, if we add half of the widely identified group of adultus to maturus to this value, i. e. 6 more individuals, we come to 48 %. To sum up, we can say that the highest mortality was seen among females of young or middle age (15–39 years of age), i. e. in the childbirth age – up to 50 % in total.

CONCLUSION

The female grave 9 from the La Tène cemetery in Nitra-Mlynárce can be characterized by several specific attributes. Orientation of the buried female with her head to the east is very rare at La Tène cemeteries from the territory of southwestern Slovakia. The mode of depositing of the dead woman's remains in a flaxed ("hocker") position on her right side is also very unique with regard to the burial rite of the

Celtic population in the territory of southwestern Slovakia; it could be associated with the toddler in her arms. The combination of ornaments and items of costume including a chain belt, an armlet and absence of anklets represent a specific costume garniture in stage LTC1 in the Celtic environment of southwestern Slovakia. Unlike the Celtic environment in Moravia and Czechia, anklets still occur among female grave goods in Slovakia in stage LT C1 (Bujna 2005, 158). Gold wire spirals decorating a winding-sheet or shroud, in which the bodies of buried woman and child were wrapped, are a specific and unique ornamental fittings in stage LTC1 in the Celtic environment not only in southwestern Slovakia. And, finally, probably the most bizarre part of grave goods – a chain of 23 hooked cramp irons. However, they are not part of the grave construction. The chain was probably supposed to symbolize the kinship of the mother and the child and express the fate of the deceased woman.

We can also consider other possible explanations of the meaning of the buried female's tied body. At the cemetery in Casalecchio di Reno in the north of Italy dated to the 4th century BC and attributed to the Boii, skeletons with dark bands were uncovered. The bands could be remains of ropes tying the dead bodies (Cesari/Neri 2010, 52–54; cited by Braccini 2014, 236, note 17). Tying – according to T. Braccini (2014, 236, note 17) – symbolized death.

In literature, we can also come across interpretation of the ropes as anti-revenant measures (see to it Bujna 2014, 455 f.). T. Braccini, who deals with anomalous burials in the light of archaeological investigations in one chapter of his publication on "vampire archaeology", is skeptical to such interpretation after assessment of multiple find contexts.

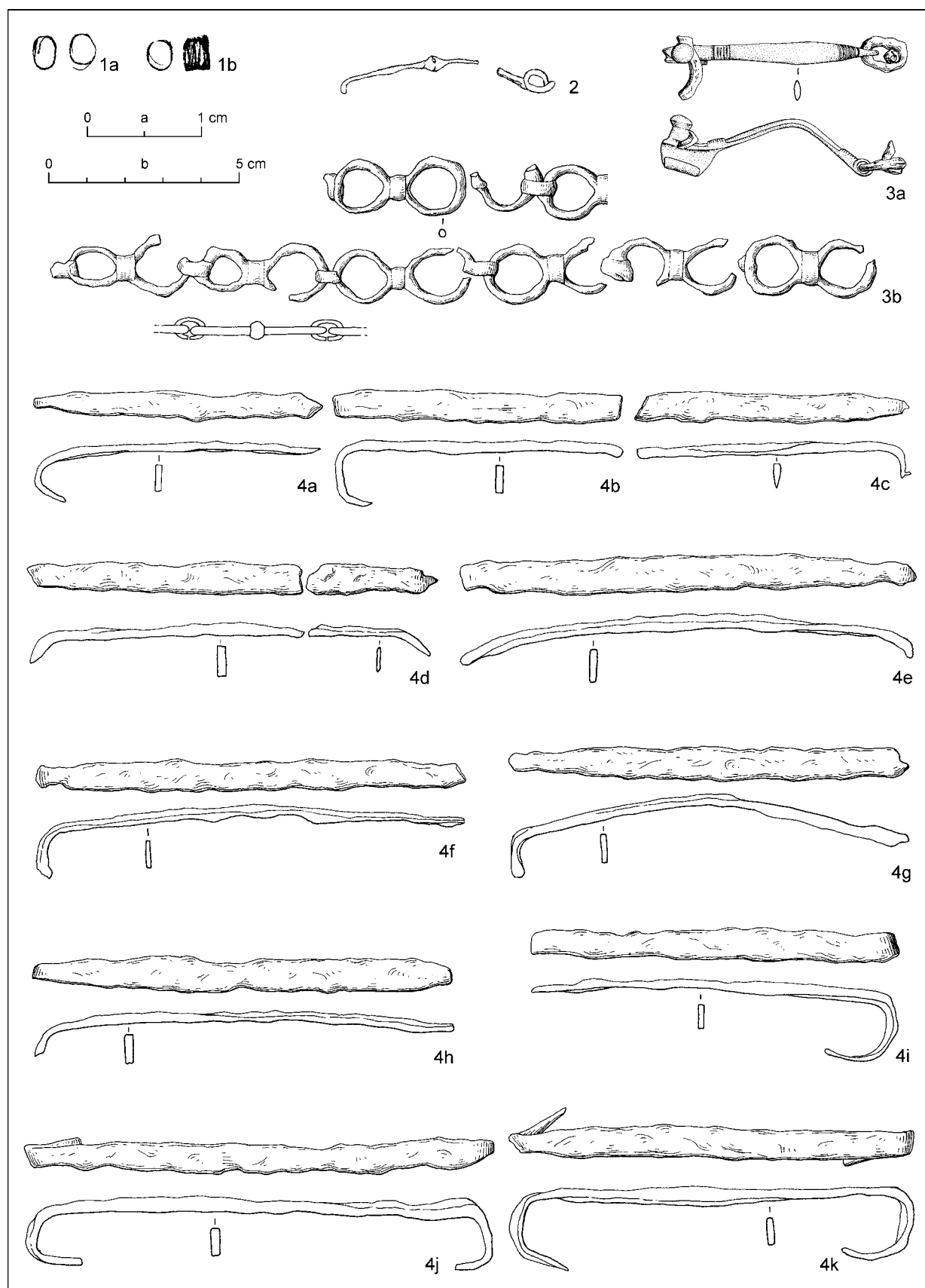
The determining factors of this unique burial at the cemetery in Nitra-Mlynárce might have included a specific social status of the buried woman in the community, or her foreign origin and – the last, but not least – the circumstances of her death.

Translated by Mgr. Viera Tejbusová

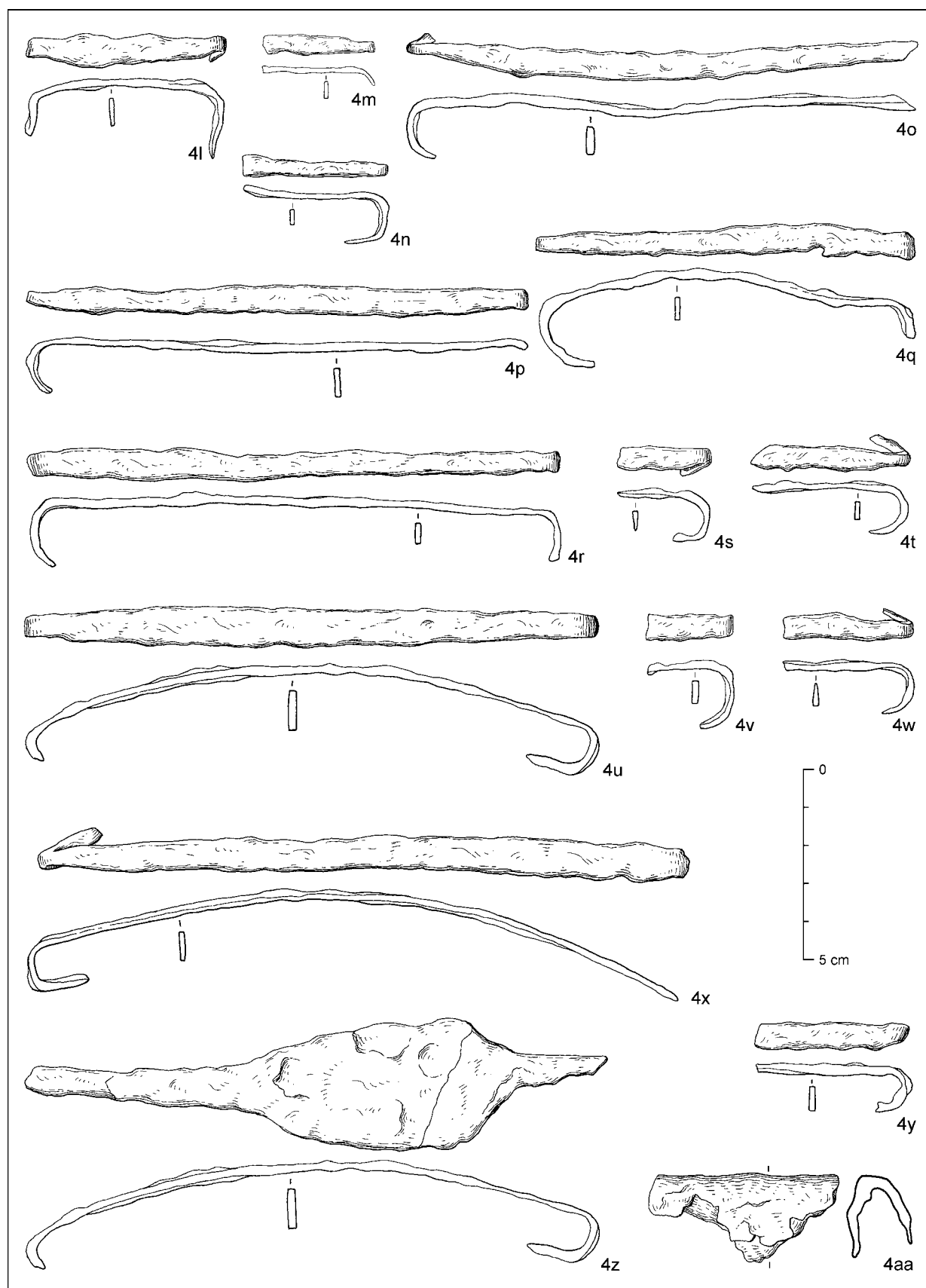
BIBLIOGRAPHY

- Benadik 1960 B. Benadik: Keltské pohrebisko v Bajči-Vlkanove. *Slovenská archeológia* 8, 1960, 393–451.
- Benadik 1975 B. Benadik: Besonders angelegte Gräber auf keltischen Gräberfeldern der Slowakei und ihre gesellschaftliche Bedeutung. Ausgrabung des Gräberfeldes in Palárikovo und sein Charakter. *Alba Regia* 14, 1975, 97–106.
- Benadik 1983 B. Benadik: Maňa. *Keltsches Gräberfeld*. Fundkatalog. Nitra 1983.
- Benadik/Vlček/Ambros 1957 B. Benadik/E. Vlček/C. Ambros: Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku – Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei. Bratislava 1957.
- Braccini 2014 T. Braccini: *Před Draculou. Archeologie upíra*. Argo 2014. (Prima di Dracula. *Archeologia del vampiro*. 2011. Preklad T. Sieglóvá).
- Březinová 1999 G. Březinová: Sídliisko z doby laténskej v Nitre-Šindolke a jeho postavenie v rámci regiónu stredného Ponitria. *Slovenská archeológia* 47, 1999, 61–74.
- Březinová 2011 G. Březinová: The Biritual Cemetery at Šurany-Nitriansky Hrádok, District of Nové Zámky, Slovakia. In: S. Berecki (ed.): *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the international Colloquium from Târgu Mureș, 7.–9. October 2011*. Târgu Mureș 2012, 259–271.
- Bujna 1989 J. Bujna: Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník. I. *Slovenská archeológia* 37, 1989, 245–354.
- Bujna 1992 J. Bujna: *Nitra-Mlynárce*. Výskumná správa 13 046/92. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1992. Unpublished.
- Bujna 1995 J. Bujna: *Malé Kosihy – latènezeitliches Gräberfeld*. Nitra 1995.
- Bujna 2003 J. Bujna: Spony z keltských hrobov bez výzbroje z územia Slovenska (typovo-chronologické triedenie LTB a LTC1 spôn). *Slovenská archeológia* 51, 2003, 39–108.
- Bujna 2005 J. Bujna: *Kruhový šperk z laténskyh ženských hrobov na Slovensku*. Nitra 2005.
- Bujna 2011 J. Bujna: *Opasky ženského odevu z doby laténskej*. Nitra 2011.
- Bujna 2014 J. Bujna: Deviantný pohreb na keltskom pohrebisku v Palárikove. Prípadová štúdia nenormatívnych pohrebných praktík. In: J. Čizmarová/N. Venclová/G. Březinová (eds.): *Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií*. Brno 2014, 449–460.
- Bujna/Kováčová 1988 J. Bujna/A. Kováčová: Laténsky hrob z Nitry. *AVANS* 1987, 1988, 38, 39.
- Bujna/Štefanka 2001 J. Bujna/P. Štefanka: Ojedinelý nález článku stredolaténskeho reťazového opasku z Nitry. *AVANS* 2000, 2001, 49–51.

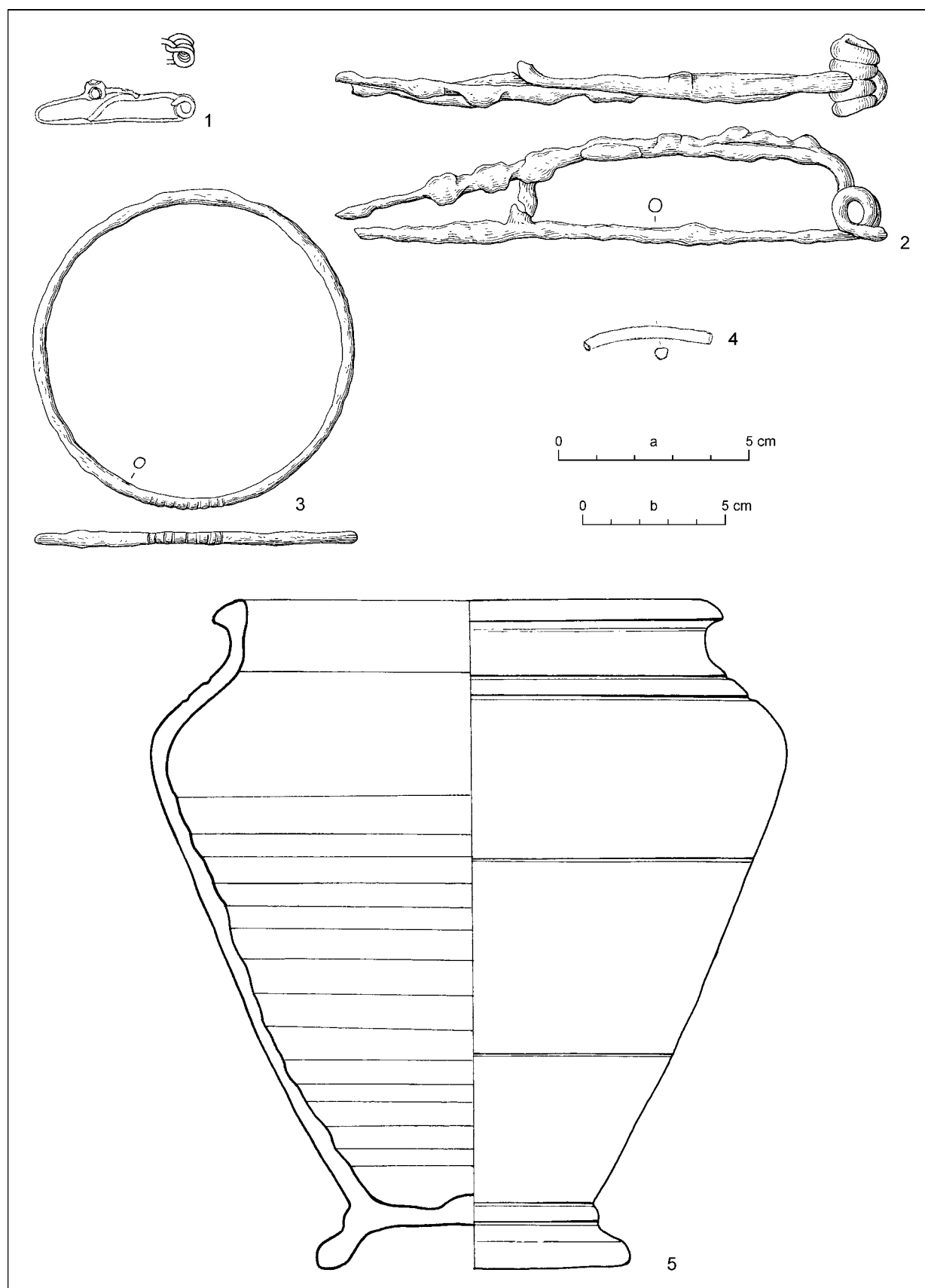
- Cesari/Neri 2010 L. Cesari/D. Neri: *Sepulture anormale. Indagini archeologiche e antropologiche dall'epoca classica al Medioevo in Emilia Romagna*. Guida alla mostra. Castelfranco Emilia 2010.
- Dacík 1983 T. Dacík: Anthropologische Analyse der Skelette aus dem keltischen Gräberfeld in Maňa. In: Benadik 1983, 149–167.
- Eisner 1933 J. Eisner: *Slovensko v pravěku*. Bratislava 1933.
- Hincak/Guštin 2011 Z. Hincak/M. Guštin: Anthropological analysis of Celtic graves from Brežice and Dobova (Slovenia). In: M. Guštin/M. Jevtić (eds.): *The Eastern Celts: the communities between the Alps and the Black Sea*. Koper – Beograd 2011, 241–254.
- Chropovský 1958 B. Chropovský: Laténske pohrebisko v Nebojsi, okr. Galanta. *Slovenská archeológia* 6, 1958, 120–130.
- Chropovský 1986 B. Chropovský: *Nitra-Martinský vrch*. Výskumná správa 11 634/86. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1986. Unpublished.
- Chropovský/Kováčová/Csásta 1989 B. Chropovský/A. Kováčová/J. Csásta: *Nitra stavba SPTŠ*. Výskumná správa 12 0352/89. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1989. Unpublished.
- Jakab 1995 J. Jakab: Anthropologische Grundanalyse des birituellen latènezeitlichen Gräberfeldes in Malé Kosihy. In: Bujna 1995, 183–210.
- Jakab/Vondráková 1989 J. Jakab/M. Vondráková: Ergebnisse der anthropologischen Analyse des latènezeitlichen Gräberfeldes in Dubník. *Slovenská archeológia* 37, 1989, 355–370.
- Kimmig 1988 W. Kimmig: *Das Kleinaspergle. Studien zu einem Fürstengrabhügel der frühen Latènezeit bei Stuttgart*. Forschungen und Berichte für Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 30. Stuttgart 1988.
- Lichardus 1964 J. Lichardus: *Nitra VŠP*. Výskumná správa 6 969/64. Dokumentácia AÚ SAV v Nitre. Nitra 1964. Unpublished.
- Paulík/Novotná/Benadik 1962 J. Paulík/M. Novotná/B. Benadik: *Život a umenie doby železnej na Slovensku. Malá výtvarná knižnica*. Zväzok 11. Bratislava 1962.
- Pieta 1993 K. Pieta: Stredolaténske zvieracie žiarové hroby alebo doklady kultových praktík z Nitry? *Slovenská archeológia* 41, 1993, 41–58.
- Ramsl 2011 P. C. Rams: Das latènezeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Flur Reinthal Süd, Niederösterreich. H. Friesinger (Hrsg.): *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission Band 74*. Wien 2011.
- Repka 2014 D. Repka: Pohrebiská z doby laténskej na Slovensku. *Študijné zvesti AÚ SAV* 56, 2014, 23–54.
- Rissanen et al. 2013 H. Rissanen/S. Pichler/N. Spichtig/K. W. Alt/D. Brönnimann/C. Knipper/M. Kühn/P. Rentzel/B. Röder/J. Schibler/B. Stopp/W. Vach/O. Warnberg/G. Lassau: „Wenn Kinder sterben...“ – Säuglinge und Kleinkinder vom latènezeitlichen Fundplatz Basel-Gasfabrik (Kanton Basel-Stadt, Schweiz). In: S. Wefers/J. E. Fries/J. Fries-Knoblach/C. Later/U. Rambuschek/P. Trebsche/J. Wiethold (Hrsg.): *Eisenzeit und Geschlechterforschung. Bilder – Räume – Rollen. Beiträge zur gemeinsamen Sitzung der AG Eisenzeit und der AG Geschlechterforschung während des 7. Deutschen Archäologiekongresses in Bremen 2011*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 72. Langenweißbach 2013, 127–142.
- Rustoiu 2008 A. Rustoiu: *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană: studii pemarginea mormântului ci coif de la Țiumești (Warrors and society in Celtic Transylvania: studies on the grave with helmet from Țiumești)*. Interferențe etnice și culturale în milenile I a. Chr. – I p. Chr. (Ethnic and cultural interferences in th 1st millenium B.C. To the 1st millenium A.D.). Vol. 13. Cluj – Napoca 2008.
- Rustoiu 2016 A. Rustoiu: Lords and ladies of the rings. Saddle-shaped fingerrings from the Carpathian Basin. *Archeologické rozhledy* 68, 2016, 333–362.
- Selinsky 2015 P. Selinsky: Celtic Ritual Activity at Gordion, Turkey: Evidence from Mortuary Contexts and Skeletal Analysis. *International Journal of Osteoarchaeology* 26, 2015, 213–225.
- Tankó/Tankó 2012 É. Tankó/K. Tankó: Cremation and Deposition in the Late Iron Age Cemetery at Ludas. In: S. Berecki (ed.): *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș*. Cluj – Napoca 2012, 249–258.
- Vlček 1957 E. Vlček: Antropológia Keltov na juhozápadnom Slovensku – Anthropologie der Kelten in der südwestlichen Slowakei. In: Benadik/Vlček/Ambros 1957, 203–289.
- Waldhauser 1998 J. Waldhauser: Die Goldfingerringe von Münsingen-Rain und ihre Vergleichsstücke aus Flachgräberfeldern im Gebiet zwischen dem schweizerischen Mittelland und dem Karpatenbecken. In: F. Müller (ed.): *Münsingen-Rain, ein Markstein der keltischen Archäologie. Funde, Befunde und Methoden im Vergleich. Akten Internationales Kolloquium „Das keltische Gräberfeld von Münsingen-Rain 1906–1996“* 9.–12. Oktober 1996. Bern 1998, 85–121.

Pl. I. Nitra-Mlynárce, grave 9, context A – part 1. 1 – gold; 3a – bronze; other iron. Scale: a – 1; b – 2–4.

Pl. II. Nitra-Mlynárce, grave 9, context A – part 2. All the iron.

Pl. III. Nitra-Mlynárce, grave 9, context B. 1, 4 – bronze; 2, 3 – iron. Scale: a – 1–4; b – 5.

„Spútaná svojím osudom“ – hrob ženy s dojčatom na keltskom pohrebisku v Nitre-Mlynárčiach

J o z e f B u j n a

Súhrn

Z územia mesta Nitry (plocha asi 100 km²) je známych sedem polôh s hrobovými nálezmi z doby laténskej, jedna ďalšia je otázná a deviata poloha je v tesnej blízkosti územia mesta (obr. 1). Sumárne ide približne o 30 hrobov. Pohrebisko s predmetným hrobom ženy pochovanej s dojčatom sa nachádza v mestskej časti Mlynárce, na nízkej terase pravého brehu rieky Nitra. Na ploche približne 50 x 150 m bolo záchranným výskumom v roku 1972, počas stavby cestného nadjazdu, odkrytých 90 hrobov lužickej kultúry, medzi ktorými sa vyskytlo tiež 11 hrobov z doby laténskej. Z tohto počtu bolo 10 hrobov s kremáciou a iba jeden s inhumáciou. V kostrovom hrobe 9 bola pochovaná žena vo veku približne 35–40 rokov so 7–8 mesačným dieťaťom. Kontext je označený ako 9A.

Tvar a rozmery hrobovej jamy neboli záchranným výskumom počas zemných prác pri stavbe nadjazdu zachytené. Telo ženy, uložené na pravom boku v mierne pokrčenej polohe a orientované v smere približne východ (hlava) – západ, bolo odkryté v hĺbke 90 cm. V náručí ženy bolo uložené dojča. Detská kostrička bola silne strávená (obr. 2; 3). V priestore tela ženy a dieťaťa boli nájdené viaceré zlaté drôtené špirálky (tab. I: 1a, b), na hrudníku ženy železná spona (tab. I: 2), okolo pásu železný refazový opasok z osmičkovitých článkov stiahnutých svorkou a spojených krúžkami s bronzovou sponou typu Certosa, sekundárne použitou ako zápona (tab. I: 3a, b) a pod trupom a pozdĺž chrbtu refaz z 23 kusov navzájom zahákovovaných železných skôb (tab. I: 4a–k; II).

Asi 40 cm západne od chodidiel ženy, v hĺbke 80–90 cm, boli odkryté kosti z lebky svine a pod nimi nádoba (obr. 4; tab. III: 5). V tesnej blízkosti nádoby bronzová spona (tab. III: 1), železná spona (tab. III: 2), železný tyčinkový kruh (tab. III: 3) a fragment bronzovej tyčinky (tab. III: 4). Kontext bol označený ako 9B.

Priestorový vzťah kontextov 9A a 9B vzhľadom na absenciu ich pôdorysného vymedzenia nemožno jednoznačne definovať. Keďže v priestore kontextu 9B neboli nájdené kosti ďalšieho ľudského jedinca a podľa relatívne chronologického zaradenia oba kontexty boli zrejme súveké, LT C1b–c, a napokon tiež podľa krátkej vzájomnej vzdialenosti tvorili oba kontexty pravdepodobne jeden celok, teda jeden hrob.

Pohreby dospelých s malými deťmi sú na laténskych pohrebiskách zastúpené iba vo veľmi nízkom počte (tabula 2). Nízkym počtom sú doložené tiež hroby detí vo veku do 14 rokov, t. j. Infans 0–2. Podiel detských pohrebov na laténskych pohrebiskách s vyšším počtom odkrytých hrobov, teda so štatisticky preukaznou hodnotou, sa pohybuje medzi 6–13 %. Väčšina detí nízkeho veku vzhľadom na vrozený status nebola zrejme pochovaná na pohrebisku. Podľa antropologickej analýzy 31 nedospelých jedincov z laténskeho sídliska a k nemu prislúchajúcich dvoch pohrebísk so 170 kostrovými hrobmi na lokalite Basel-Gasfabrik vo Švajčiarsku väčšina detí zomrela skôr, než dosiahla štyri roky života (Rissanen et al. 2013, 140).

V tomto kontexte sú prínosné paleodemografické profily vypracované pre niektoré lokality z doby laténskej. Zo sídliska a pohrebiska keltských Galatov v meste Gordion v Turecku bolo antropologicky analyzovaných 47 individuí, z toho 21 z neskorého helenistického obdobia (neskoré 3.–2. stor. pred Kr.) a 26 z doby rímskej (1.–2. stor. po Kr.). V rámci neskorohelenistickej galatskej skupiny bolo identifikovaných iba 5 % detí a až 52 % žien vo veku juvenis až adultus, avšak v rímskej skupine až 27 % detí a iba 35 % žien vo veku juvenis až adultus (Selinsky 2015). Najvyššie percento úmrtnosti vykazujú ženy vo veku adultus I až II tiež na keltskom pohrebisku z lokality Brežice-Sejmišče v Slovinsku (Hincak/Guštin 2011, 244, obr. 1). Zo 77 antropologicky analyzovaných hrobov z laténskeho pohrebiska Malé Kosihy bolo 29 jedincov určených ako žena, z toho sedem vo veku juvenis až adultus, čo je 24 % (Jakab 1995). Ak však k tejto hodnote pridáme polovicu zo širšie určenej skupiny adultus až maturus, teda ďalších šesť jedincov, dostávame hodnotu až 48 %. Sumarizujúc možno konštatovať, že úmrtnosť bola najvyššia u žien vo veku juvenis až adultus (15–39 rokov), teda vo veku plodnosti, celkovo až 50 %.

Ženský hrob 9 z laténskeho pohrebiska Nitra-Mlynárce možno charakterizovať viacerými špecifickými atribútmi. Orientácia pochovanej ženy hlavou na východ je na keltských pohrebiskách z územia juhozápadného Slovenska veľmi ojedinelá. Osobitou v rámci pohrebných zvyklostí u keltskej populácie z územia juhozápadného Slovenska sa javí tiež spôsob uloženia telesných pozostatkov zomrelej ženy v mierne pokrčenej polohe na pravom boku, čo možno dávať do súvisu s dojencom v jej náručí. Kombinácia ozdôb a súčastí odevu v zložení refazový opasok, náramenica, absencia nánožných kruhov predstavuje v stupni LTC1 v keltskom prostredí juhozápadného Slovenska osobitú krojovú garnitúru. Na rozdiel od keltského prostredia na území Moravy a Čiech, na juhozápadnom Slovensku sa totiž aj v stupni LTC1 naďalej vyskytujú vo výbave ženských hrobov nánožné kruhy. Špirálky zo zlatého drôtu, zdobiace plachtu či pohrebný rubáš, do ktorého boli zabalené telá pochovanej ženy a malého dieťaťa, predstavujú v stupni LTC1 v keltskom prostredí nielen na juhozápadnom Slovensku taktiež osobitú a unikátnu ozdobu. Spolu s ostatnou krojovou garnitúrou indikujú vyšší sociálny status pochovanej. A napokon azda najbizarnejší prídavok v hrobovej výbave – refaz z 23 kusov navzájom zahákovovaných železných skôb. Tieto však nesúvisia s konštrukčnou úpravou hrobovej jamy

či pohrebnej schránky. Refaz mala zrejme predstavovať symbolické puto medzi matkou a jej dieťaťom a poukazovať na fatálny osud pochovanej.

Do úvahy prichádzajú tiež ďalšie možnosti vysvetlenia významu spútania pochovanej ženy. Na pohrebisku v Casalecchiu di Reno v severnom Taliansku, datovanom do 4. stor. pred Kr. a pripisovanom Bójom, boli odkryté kostry s tmavými pásmi, ktoré by mohli predstavovať zvyšky povrazov, ktorými boli mŕtvolý zviazané. Zviazanie malo podľa T. Bracciniho (2014, 236, pozn. 17) symbolizovať smrť.

V literatúre sa môžeme stretnúť tiež s interpretáciou, že ide o protirevenantné opatrenia. T. Braccini (2014), ktorý sa anomálnymi pohrebmi vo svetle archeologických výskumov zaoberá v jednej kapitole jeho knižnej publikácie o „archeológii upíra“, sa však po vyhodnotení viacerých nálezových kontextov k takejto interpretácii stavia skepticky.

Determinujúcimi faktormi tohto osobitého hrobu z pohrebiska v Nitre-Mlynárčiaci mohli byť špecifický sociálny status, ktorý pochovaná žena v danej komunite zastávala, azda jej nedomáci pôvod a v neposlednom rade okolnosti smrti.

Obr. 1. Lokality s hrobovými nálezmi z doby laténskej na území mesta Nitra. 1 – Nitra-Mlynárce (Bujna 1992); 2 – Nitra, Štúrova ulica, Krajský súd, predtým Námestie 1. mája (Paulík/Novotná/Benadik 1962, 320, obr. 58; Pieta 1993); 3 – Nitra, Slovenská poľnohospodárska univerzita – SPU, predtým Vysoká škola poľnohospodárska – VŠP (Lichardus 1964); 4 – Nitra-Chrenová II (Pieta 1993, obr. 8: 2, 3); 5 – Nitra-Mikov dvor (Bujna/Kováčová 1988); 6 – Nitra-Zobor, Martinský vrch (Chropovský 1986); 7 – Nitra-Zobor, Šindolka (Chropovský/Kováčová/Csásta 1989); 8. Nitra – Hypermarket Tesco (?; Bujna/Štefanka 2001); 9 – Lužianky (Eisner 1933, 170–176).

Obr. 2. Nitra-Mlynárce, hrob 9. 1 – kontext 9A; 2 – kontext 9B. Foto archív AÚ SAV.

Obr. 3. Nitra-Mlynárce, hrob 9, kontexty 9A a 9B.

Obr. 4. Nitra-Mlynárce, hrob 9, kontext B. Nádoba. Foto archív AÚ SAV.

Tab. I. Nitra-Mlynárce, hrob 9, kontext A – časť 1. 1 – zlato; 3a – bronz; ostatné železo. Mierka: a – 1; b – 2–4.

Tab. II. Nitra-Mlynárce, hrob 9, kontext A – časť 2. Všetko železo.

Tab. III. Nitra-Mlynárce, hrob 9, kontext B. 1, 4 – bronz; 2, 3 – železo. Mierka: a – 1–4; b – 5.

Tabela 1. Laténske hroby so zlatým šperkom vo výbave z územia Slovenska a z pohrebiska Mannersdorf am Leithagebirge (Dolné Rakúsko). F – žena; M – muž; Inf. – dieťa. Mannersdorf am Leithagebirge: hrob 10/17 – LTB1b; 13/20a, 13/20b – LTB1a; 22/3b – LTB1b; 86/1, 86/2 – LTB1b; 115/7, 115/8 – LTB1c (Ramsl 2011, 237, 238).

Tabela 2. Pohreby dospelých s malými deťmi na laténskych pohrebiskách z územia juhozápadného Slovenska a z pohrebisk Ludas-Varjú-dűlő (Maďarsko) a Mannersdorf am Leithagebirge (Dolné Rakúsko). F – žena; M – muž; Inf. – dieťa; Inh. – inhumácia; Crem. – kremácia.

prof. Jozef Bujna, CSc.
Filozofická fakulta UKF v Nitre
Katedra archeológie
Hodžova 1
SK – 949 74 Nitra
jbujna@ukf.sk

LATÉNSKE HRADISKO V STUPNOM¹

Lucia Ježišková – Karol Pieta

Key words: hillfort, Slovakia, Early LaTène, ritual axe, Púchov culture, hoards of gold coins and earrings.

The LaTène Hillfort in Stupné

Find contexts of two hoards of golden coins from the end of the LaTène period were expertly documented at the hillfort in the densely populated Váh river region in northwestern Slovakia and knowledge of topography and settlement at the site was obtained. A ritual axe is evidence of activities in the Early LaTène period.

ÚVOD

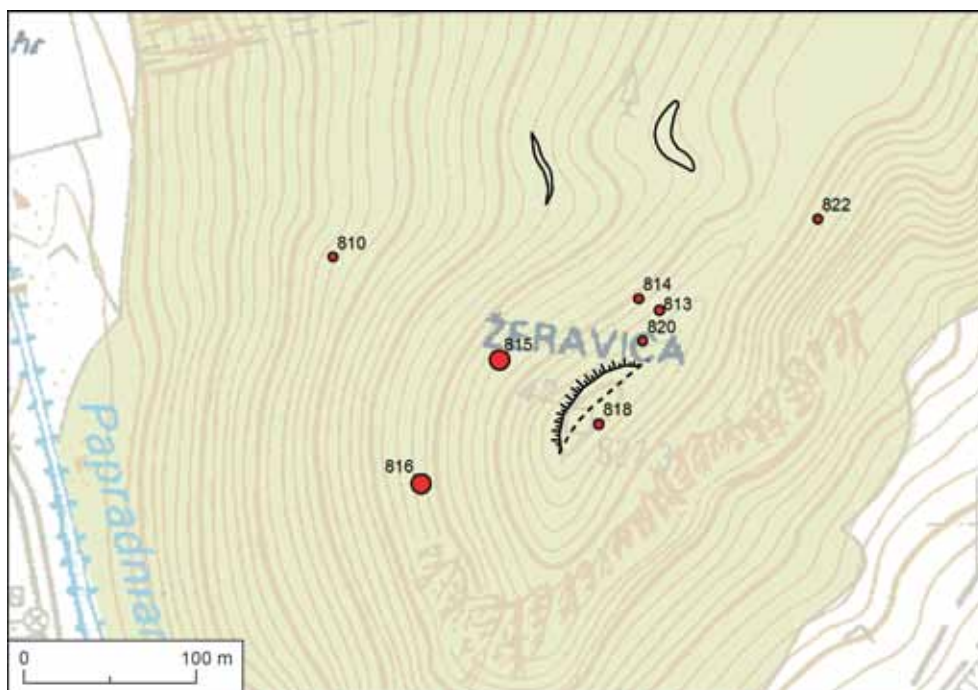
Vrch Žeravica (525 m n. m.) leží severne od obce Stupné, okr. Považská Bystrica (obr. 1). Lokalitu v minulosti pravdepodobne objavil Š. Meliš, ktorý z vrchu uvádza keramiku púchovskej kultúry a zo včasného stredoveku. V katastri obce ešte spomína lužické, púchovské a včasnostredoveké sídlisko v polohe Duhé medzi Stupným a Jasenicou (Meliš 2008). Názov Žeravica nesie aj ďalšia južnejšie situovaná lokalita na rozhraní chotárov Stupné a Udiča-Prosné, s osídlením z neskorej doby bronzovej a doby laténskej (Májsky 2002, 85).

Stupné-Žeravica je zalesnený vápencový hrebeň, vybiehajúci od severovýchodu do Papradnianskej doliny (obr. 2). Z južnej a východnej strany chráni prístup na vrchol strmé skalné galérie.

Obr. 1. Stupné-Žeravica. Pohľad na lokalitu od východu.

¹ Práca vznikla v rámci grantového projektu agentúry VEGA 2/0001/18 „Slovensko a stredné Podunajsko: vývoj od včasnej doby dejinnej po začiatok stredoveku“ a projektu APVV-14-0842 „Stredná Európa medzi keltskými oppidami a staroslovanskými centrami“.

Obr. 2. Stupné-Žeravica. Mapa hradiska s vyznačením dvoch terás v severnej časti areálu a opevnenia na vrchole. Číslované body vyznačujú miesta depotov (väčšie značky) a významnejších nálezov v okolí opevnenia. Bod (GPS) 810 – železná zápona; 813 – zoomorfný závesok; 814 – minca typu Zemplín; 815 – depot 1; 816 – depot 2; 818 – minca typu Nitra; 820–822 – minca typu Divinka.

Aj na západnej strane je svah mimoriadne strmý. Vrchol tvorí extrémne úzky skalnatý hrebeň, na západnej až severozápadnej strane rozšírený o umelú terasu. Ide bezpochyby o jednoduché zemné opevnenie, azda spojené s radom obydlií. Vrchol s terasou je pomerne dobre prístupný od severu po hrebeni, ktoré predeľuje výrazné sedlo. Toto dôležité miesto je z doliny od potoka Papradnianska (s prevýšením takmer 200 m) smerom od západu dostupné bočnou dolinou, cez ktorú cez dve umelé terasy vedie cesta. Serpentinový chodník je v súčasnosti prebudovaný na križovú cestu, s ukončením v spomenutom sedle. Podľa povrchových nálezov keramiky a ojedinelých drobných predmetov sa na terasách nachádzala osada k vrcholovej fortifikácii. Potvrdzuje to aj hákovitá opasková zápona, ktorá bola objavená pri terénnych úpravách 7. zastavenia kalvárie (obr. 2: 810) a hrot železného oštepu zo spodnej sídliskovej terasy (obr. 7: 1).

Po roku 2000 sa na hradisko Žeravica sústredila neželaná pozornosť hľadačov, ktorí tu objavili množstvo významných nálezov. Časť cenných artefaktov z lokality sa podarilo zhromaždiť a uverejniť (Fröhlich 2016). Predmety, ktoré sa v roku 2010 dostali do Archeologického ústavu SAV a do Trenčianskeho múzea sú vyhodnotené v tomto príspevku. V roku 2017 autori príspevku v spolupráci s miestnymi obyvateľmi vykonali podrobnú obhliadku, dokumentáciu a zameranie lokality. Identifikovali hlavné prvky terénu a zemného opevnenia a podľa zachovalých výkopov i údajov zo zameraní GIS sa podarilo určiť polohu niektorých nálezov a najmä miesto uloženia dvoch depotov.

MINCE

Na svahoch vrchu sa okrem spomenutých dvoch hromadných nálezov našli aj ojedinelé mince. Minca typu Divinka bola na strmom východnom svahu, asi 30 m pod hrebeňom (obr. 2: 822). Razba typu Nitra (obr. 3: 1) pochádza z východného svahu, asi 8 m pod vrcholovým hrebeňom. Drobná minca typu Zemplín (obr. 3: 2) bola objavená na svahu severne od opevnenia (obr. 2: 814). Zdokumentovať sa podarilo aj jeden mušľový a jeden lopatkovitý statér, uchovávané v súkromnej zbierke (obr. 3: 3, 4). Nevieme však, či boli nájdené samostatne, alebo boli súčasťou niektorého z identifikovaných depotov. Spomenuté

Obr. 3. Stupné-Žeravica. 1–4 – mince nájdene na svahoch vrchu; 5 – depot 1 (podľa J. Fröhlicha 2016). 2–5 – bez mierky.

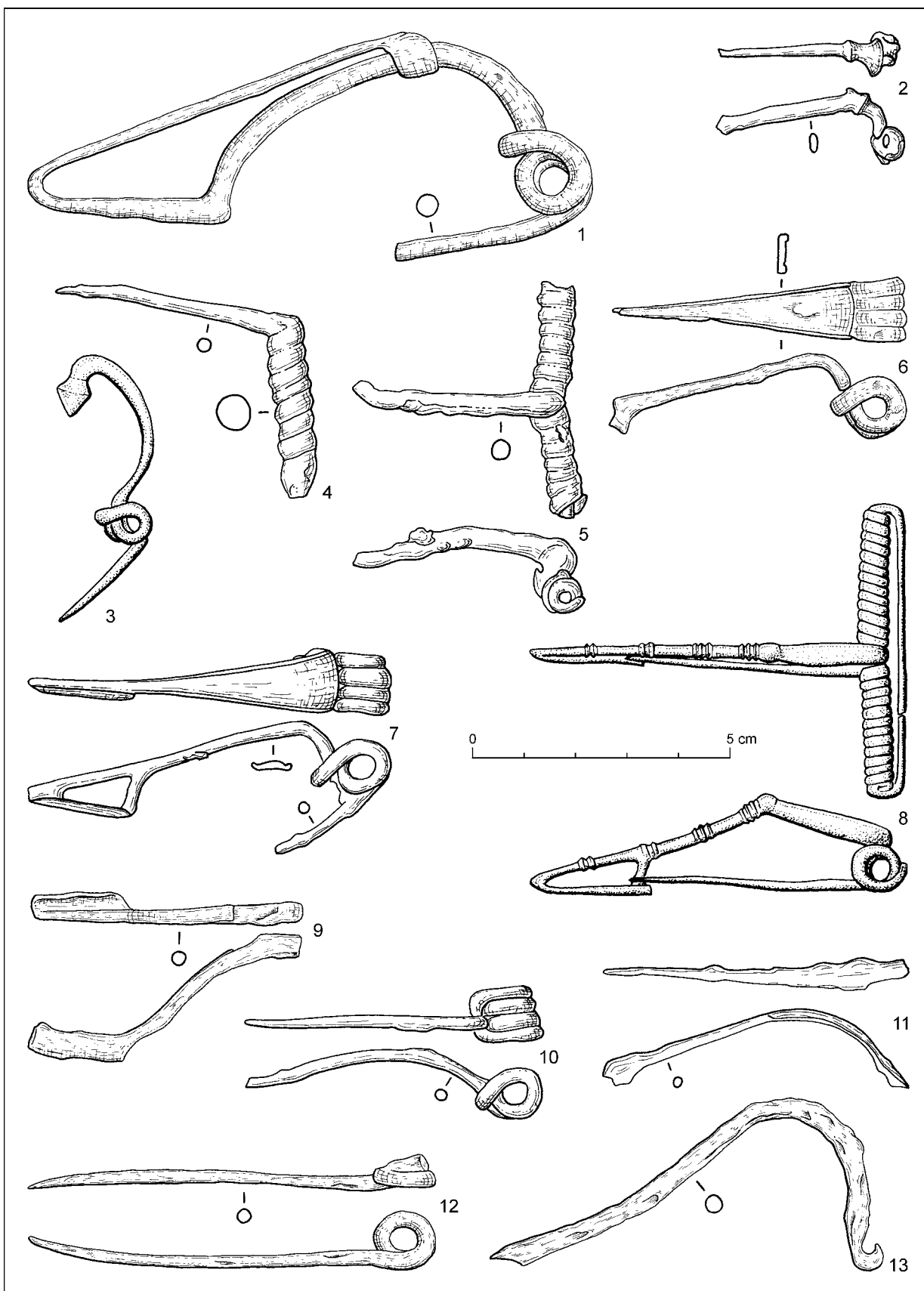
spektrum mincí dobre zodpovedá nálezovému prostrediu severozápadnej časti púchovského územia, kde sa najmä typy Divinka a Nitra koncentrujú. Na niektorom z väčších stredísk tohto regiónu sa aj predpokladá ich razba (Kolníková 2003). Upozorňujeme na exemplár typu Nitra, na ktorom je vidieť stopy po sekundárnom prerazení z mince veľkobystereckého typu. Ide o ďalší kus dokumentujúci takýto nezvyčajný postup, ktorý zrejme súvisel s nedostatkom mincového kovu v tejto oblasti na konci doby laténskej (Kolníková 1973; 1984; 2013, 15, 16; 2015).

Depot 1

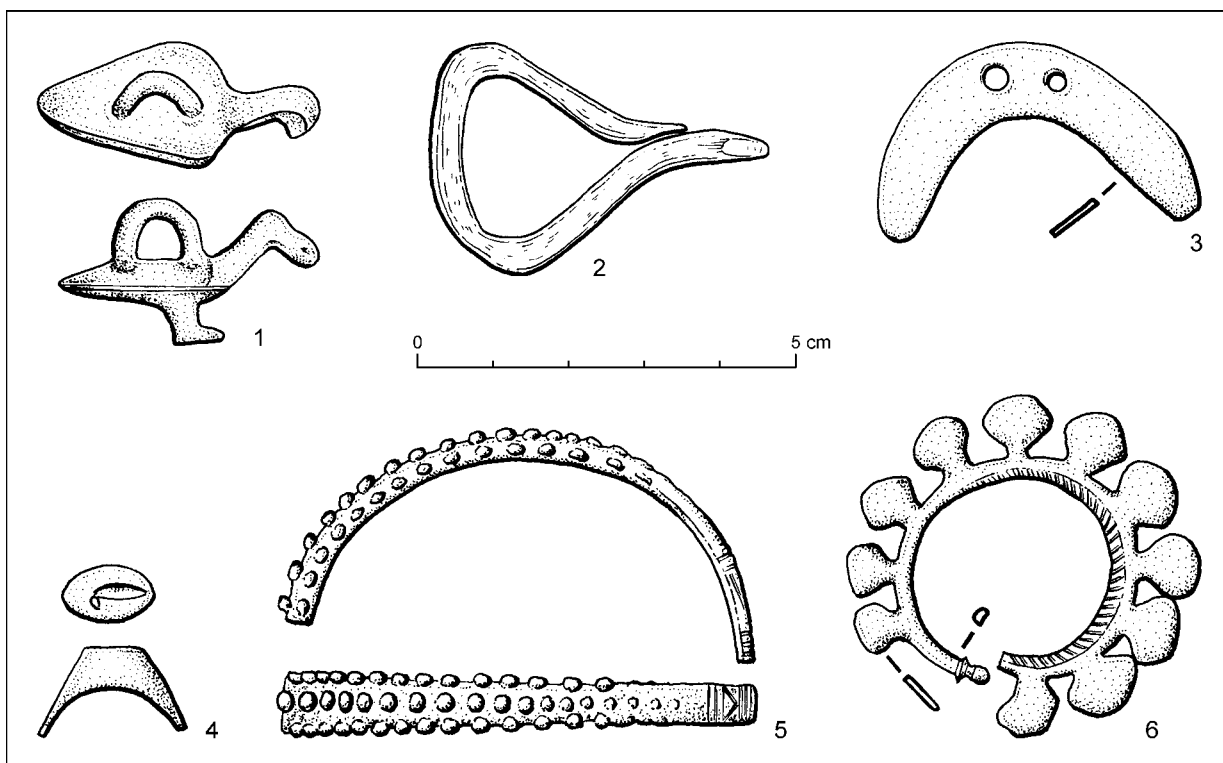
Na strmom západnom svahu, asi 45 metrov pod valom, sa v kamennom závale pod koreňmi veľkého smreka v hĺbke asi 40 cm našli štyri zlaté mince a dve náušnice z rovnakého kovu (obr. 2: 815; 3: 5a-f; podrobný popis a rozbor nálezov pozri Fröhlich 2016).

Depot 2

Na strmom juhozápadnom svahu pod valom (obr. 2: 816) sa podľa overeného zdroja našiel poklad zlatých mincí, ktoré pozostávali z neznámeho počtu mušľových statérov a lopatkovitých razieb. Súčasťou

Obr. 4. Stupné-Žeravica. Spony z hradiska a zo svahov pod ním. 1–5, 7–13 – železo; 3, 8 – bronz.

Obr. 5. Stupné-Žeravica. Ozdoby a súčasti opaska. 1, 3–6 – bronz; 2 – železo.

nálezu boli rozptýlené dolu svahom na ploche asi 150 x 80 cm. Na mieste nálezu, ktoré sa nachádza južne od depotu 1 sa vraj dodatočne podarilo nájsť štyri ďalšie statéry.

Nálezisko i zhromaždené či získané predmety majú mimoriadny charakter. Preto si zaslúžia podrobnejšie spracovanie a zverejnenie spresnených údajov. V nasledujúcom texte hodnotíme drobné predmety, ktoré boli autorom k dispozícii a dokázateľne sa našli na lokalite. Samostatne sa vyjadríme k publikovaným nálezom, ktoré zhromaždil a spracoval J. Fröhlich.² Mince budú vyhodnotené na inom mieste.

Popis nálezov (výber)

Spona hladkej spojenej konštrukcie s mierne asymetrickým lúčikom kruhového prierezu, so štvorzávitovým vinutím a vnútornou tetivou. Päťka je pripevnená svorkou v dvoch tretinách lúčika. Dĺžka 109 mm. Železo (obr. 4: 1).

Fragment spony blízkej typu A65 s náznakom uzlíka a trojuholníkovitou hlavickou. Dĺžka fragmentu 35 mm. Železo (obr. 4: 2).

Fragment spony s prehnutým lúčikom typu A 18 s uzlíkom a štvorzávitovým vinutím s vnútornou tetivou. Zachovalá dĺžka fragmentu 37 mm. Bronz (obr. 4: 3).

Ihla a časť dlhého vinutia s deviatimi závitmi spony spojenej konštrukcie. Dĺžka zachovaného vinutia 36 mm, dĺžka ihly 49 mm. Železo (obr. 4: 4).

Fragment spony spojenej konštrukcie s dlhým štrnásťzávitovým vinutím na stredovej oske a plochým lúčikom. Dĺžka vinutia 45 mm, zachovalá dĺžka lúčika 42 mm. Železo (obr. 4: 5).

Oblúkovitá spona s páskovým lúčikom a poškodeným rámcovým zachycovačom. Vinutie s vnútornou tetivou je štvorzávitové. Ihla chýba. Zachovaná dĺžka 59 mm. Železo (obr. 4: 6).

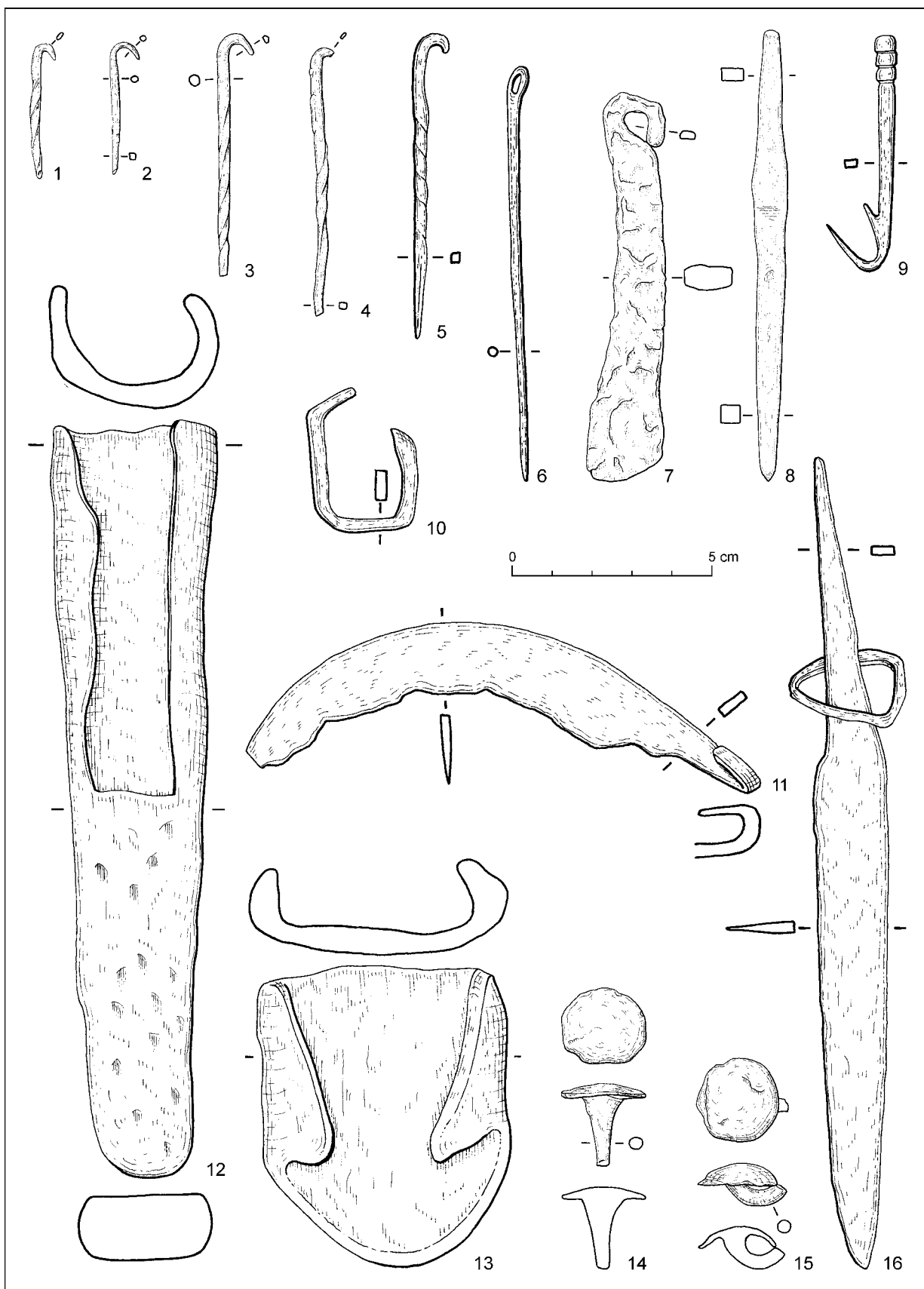
Oblúkovitá spona s páskovým lúčikom, plynule sa zužujúcim do päťky s rámcovým zachycovačom. Ihla sa zachovala len sčasti. Štvorzávitové vinutie má vnútornú tetivu. Dĺžka 70 mm. Železo (obr. 4: 7).

Spona s lomeným lúčikom, tromi naznačenými uzlíkmi a rámcovým zachycovačom, dlhým vinutím s 2 x 13 závitmi. Bronz (obr. 4: 8).

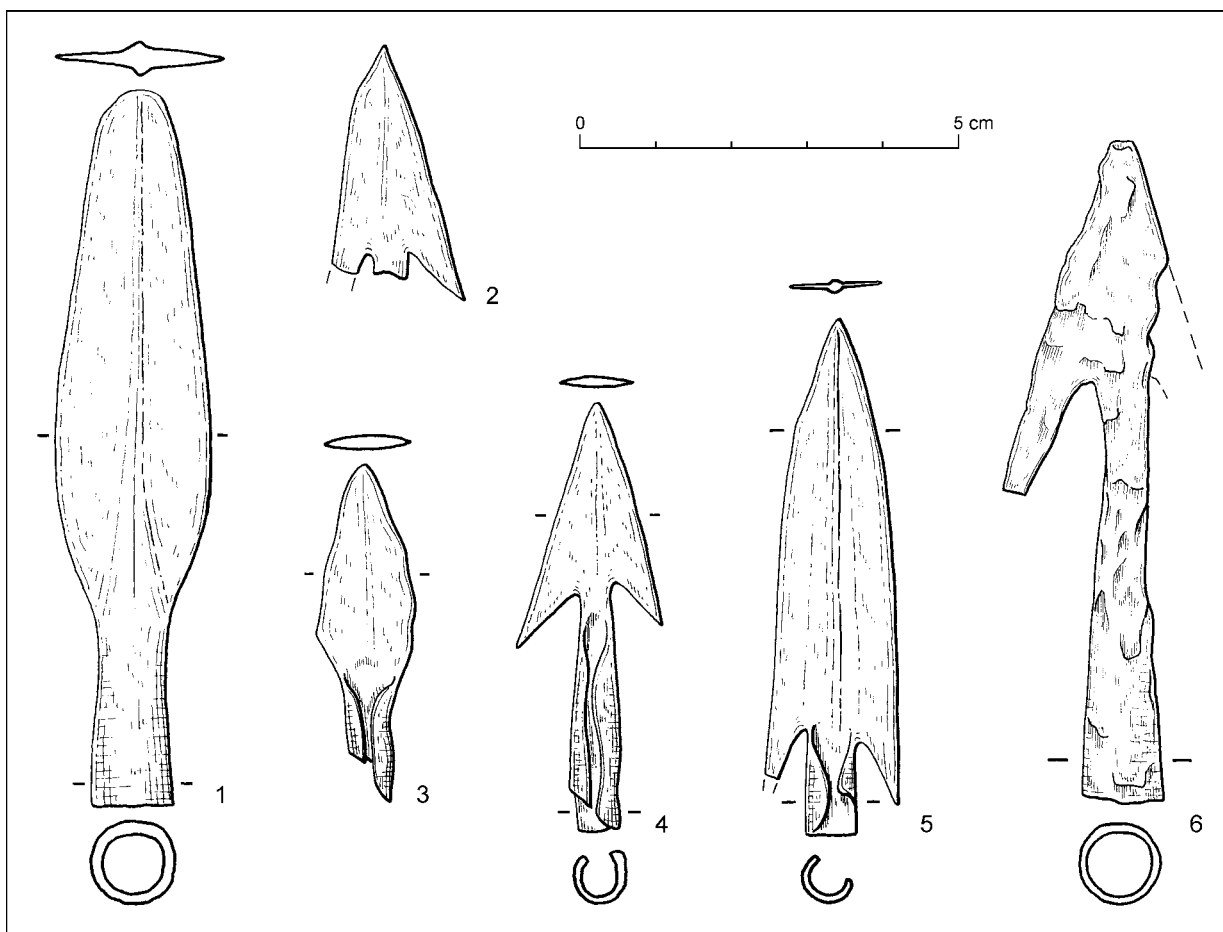
Fragment prednej časti lúčika a časť plného zachycovača spony. Zachovaná dĺžka 54 mm. Železo (obr. 4: 9).

Fragment spony pravdepodobne spojenej konštrukcie s nízkym oblúkovitým lúčikom a štvorzávitovým vinutím s vnútornou tetivou. Dĺžka fragmentu 56 mm, šírka vinutia 10 mm. Železo (obr. 4: 10).

² Jemu patrí naša vďaka za ochotu dať k dispozícii text svojho príspevku ešte pred publikovaním, ako aj za možnosť použiť originálnu fotografickú dokumentáciu v tejto štúdii.

Obr. 6. Stupné-Žeravica. Železné predmety.

Obr. 7. Stupné-Žeravica. Hroty oštepů a šípů. Železo.

Fragment spony s oblúkovitým, v zadnej časti splošteným lúčikom, s pravdepodobne plným zachycovačom. Dĺžka fragmentu 61 mm. Železo (obr. 4: 11).

Ihla a časť vinutia spony. Zachovaná dĺžka 79 mm. Železo (obr. 4: 12).

Fragment spony s prehnutým lúčikom kruhovitého prierezu. Zachycovač, vinutie a ihla chýbajú. Železo (obr. 4: 13).

Závesok v tvare vtáka so závesným uškom. Dĺžka 34 mm. Bronz (obr. 5: 1).

Zápona s trojuholníkovým rámkom z tyčinky oválneho prierezu. Háčik chýba. Zachovala dĺžka 30 mm. Železo (obr. 5: 2).

Lunicovitý plechový závesok v tvare polmesiaca, s dvomi otvormi na zavesenie. Šírka 43 mm (obr. 5: 3).

Prsteň s kužeľovitým zosilnením pre očko, ktoré sa nedochovalo. Väčšia časť pásikovej obrúčky chýba. Bronz. Šírka fragmentu 16 mm (obr. 5: 4).

Náramok oválneho prierezu so zúženými koncami, zdobenými ryhami. Povrch je zdobený tromi radmi hráškovitých náliatkov. Časť. Predpokladaný vnútorný priemer 58 mm, maximálny prierez 9 mm. Bronz (obr. 5: 5).

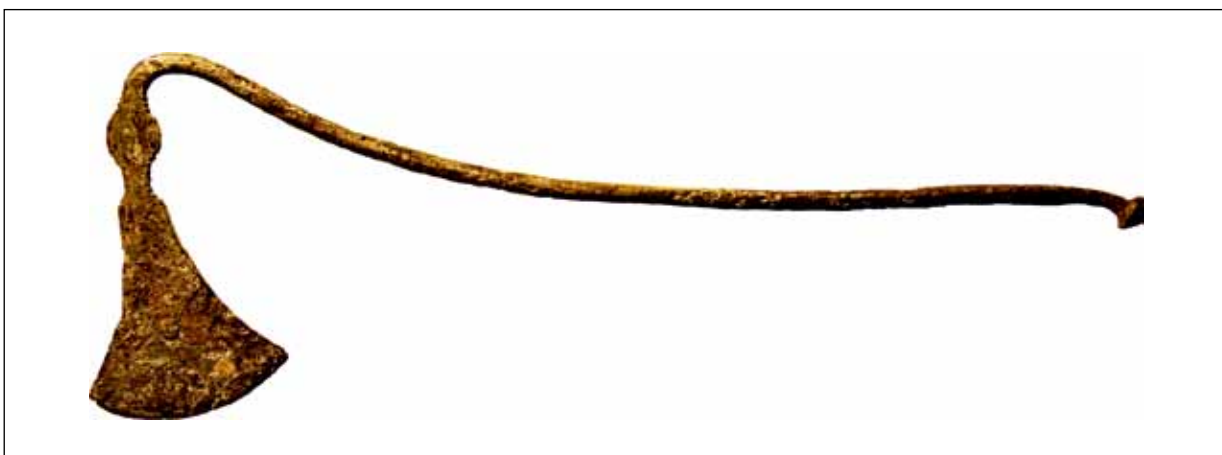
Náušnica s lupeňovými výbežkami po obvode otvoreného kruhu, zdobeného šikmými ryhami. Vonkajší priemer 47 mm. Bronz (obr. 5: 6).

Ocielka s trapézovite rozšírenou platničkou ukončenou závesným očkom. Dĺžka 95 mm, šírka 12/20 mm. Železo (obr. 6: 7).

V zhromaždenom súbore je okrem laténskej keramiky aj náradie – háčkovky (obr. 6: 1–5), priebojník (obr. 6: 8), rybársky háčik (obr. 6: 9), kosák (obr. 6: 11), radlica/kopáč (obr. 6: 12), hroty oštepů a šípů (obr. 7: 1–6), ako aj 3 zliatky bronzu.

VYHODNOTENIE NÁLEZOV

Veľká väčšina položiek, získaných pri prieskume alebo odovzdaných v preverených materiáloch patrí do včasnohistorického obdobia. Výnimkou je bronzová loďkovitá spona, ktorú vo svojej štúdii vyobrazuje J. Fröhlich. Ide o typ Šmarjeta s poškodenou a zrejme dodatočne skrátanou nôžkou.

Obr. 8. Stupné-Žeravica. Celokovová sekera. Železo (podľa J. Fröhlicha 2016). Bez mierky.

Na území pôvodnej lužickej kultúry ide o jeden z mála nálezov (Benediková 2017, 346; Jakubčinová 2008, obr. 1: 14; Pieta/Veličik 2014, 18, s lit.). Počas prieskumu sa na lokalite žiadne súdobé nálezy nezistili.

Železná sekera

Celokovová plochá železná sekera, uverejnená ako nález zo študovaného náleziska (obr. 8; Fröhlich 2016, obr. 11), je štvrtým exemplárom tohto typu zo Slovenska. Všetky doterajšie kusy podobného tvaru i rozmerov pochádzajú zo známeho hradiska Slepý vrch v Horných Orešanoch a jednoznačne patria do včasnolátenského obdobia. Sekera zo Stupného tu má priliehavú analógiu (Pieta 2014a, obr. 3: 3). Rovnaké datovanie majú aj napodobneniny týchto rituálnych predmetov – bronzové závesky v tvare sekerky s typickým prehnutím rukoväte, vejárovým ostrím a naznačenou ľudskou tvárou v tylovej časti, nájdené v detských hrobách na pohrebisku Dürrnberg bei Hallein (Pauli 1975, obr. 3: 28; 5: 9; pozri tiež Spehr 2005, 67, obr. 14: 11–13, 20). Otázne pravdaže zostáva, ako dlho sa tvary takýchto symbolických nástrojov používali. Podľa súčasného stavu poznania ich však treba spájať s včasnou dobou laténskou.

Artefakt ľudskej hlavy

Problémovým nálezom je ďalší publikovaný artefakt zo Stupného, poškodený fragment z cínovej zliatiny, zobrazujúci ľudskú hlavu (obr. 9). Po formálnej stránke rámcovo zapadá do včasnolátenského výtvarného štýlu. Tvár má mandľové oči, ryhovaním naznačené vlasy a zahnutý nos. Zhora i zdola je orámovaná volútami, pripomínajúcimi nákrčník. Podobné kompozičné riešenie s olemovaním tváre a s umiestnením kruhového útvaru („oka“) nad čelom nachádzame na jednej zo železných sekier z Horných Orešian i na spone zo Slovenského Pravna. Problematické sú však detaily stvárnenia a najmä použitý materiál zo zmesi cínu a olova (80,77 % Sn, 16,9 % Pb, 2,77 % Cu: Fröhlich 2016), ktorý je v našom prostredí celkom nezvyčajný a vyvoláva pochybnosti o pôvode a veku predmetu.

Podobný artefakt sa našiel v Nimnici na hradisku Holíš (obr. 10). Je to značne opotrebovaný fragment prsteňa, ktorý bol sekundárne

Obr. 9. Stupné-Žeravica. Fragment cínového predmetu s vyobrazením ľudskej tváre. 1b – bez mierky.

Obr. 10. Nimnica-Holíš. Časť cínového prsteňa. Bez mierky.

upravený do podoby krúžku či prívesku. Obvodová pásovina v tvare D má po oboch stranách zosilnené lišty. V pôvodne centrálnej rozšírenej a ozdobne upravenej časti je reliéfne zobrazená maska s okrúhlymi očami, masívnym nosom a hrotitou vystúpenou bradou, ktorá pripomína včasnotaténske vzory. V obvodových priehlbniach lemujúcich tvár vidieť stopy červeného farbiva. Použitým materiálom (59,93/66,30 % Sn, 37,05/30,99 % Pb, 2,46/2,14 % Fe) i celkovým prevedením sa artefakt podobá na vyššie opísaný nález zo Stupného, taktiež vyrobený z cínovo-olovenej zliatiny. Je zrejme, že v oboch prípadoch ide o recentné artefakty, zatiaľ bez analógií. Iné halštatské a včasnotaténske predmety v súbore overeného materiálu z polohy Stupné-Žeravica zatiaľ chýbajú. S ohľadom na existenciu ďalšej polohy rovnakého mena zostáva príslušnosť týchto predmetov k našej lokalite otvorená. V našom prostredí sú nezvyčajné aj obe strieborné, snáď macedónsko-thrácke mince, publikované ako nálezy zo Stupného (Fröhlich 2016, obr. 13; 14).

Ocieľka s plochým trapézovitým telom a závesným očkomp (obr. 6: 7) naznačuje sporadické aktivity na Žeravici aj 2.–4. stor. po Kr. Ocieľky tohto typu sú rozšírené najmä v przeworskej kultúre, ale vyskytujú sa aj na okolitých územiach včítane púchovskej kultúry doby rímskej (von Carnap-Bornheim 2002, s lit. Istvánovics/Kulcsár 2017).

Vrch Žeravica bol osídlený aj vo včasnom stredoveku. Okrem noža (obr. 6: 16) to potvrdzuje krátka radlička so širokou roztvorenou tuľajou (obr. 6: 13), ktorá má početné analógie v depotoch i medzi veľkomoravskými sídliskovými nálezmi. Prítomnosť včasnostredovekého osídlenia na lokalite Stupné-Žeravica potvrdzujú aj nálezy ojedinelých črepov i zmienka Š. Meliša o nálezoch slovanskej keramiky s viacnásobnou vlnkou.

Spony

Pomerne veľká kolekcia neskorolaténskych nálezov z lokality napriek pochopiteľnej neistote pri verifikácii niektorých položiek je dôležitá pre poznanie púchovského osídlenia v tejto časti Považia. Časový rozsah využívania polohy spresňujú najmä spony.

Hladké spony spojenej konštrukcie sú bežným spínadlom mladšej a neskorej doby laténskej včítane púchovskej kultúry (obr. 4: 1). Ich datovanie sa nedá úzko vymedziť. Sporadicky nastupujú už v stupni LTC2 a sú jedným z vedúcich typov stupňa LTD1 (Pieta 1982, 22). V hromadnom náleze vo Folkušovej-Necpaloch sa tento typ vyskytol ešte so včasnorímskymi sponami A 236c (Pieta 2014b, 135).

Oblúkovité spony s pásikovým lúčikom so štvorzávitovým vinutím, vnútornou tetivou a plným alebo rámcovým zachycovačom (obr. 4: 6, 7) boli na severe Slovenska značne rozšírené. Uplatnili sa tu hlavne ich jednoduchšie železné varianty s plochým alebo mierne klenutým lúčikom. Tento typ spôn sa však vyskytuje aj na západnom Slovensku (Horné Orešany: Pieta 2014a, obr. 3: 11), ako aj v oblasti s dávkym osídlením. Patria k typickým produktom stupňa LTD1. Ich konštrukcia vychádza z nauheimských spôn (Typ 5a: Feugère 1985, 203; Pieta 2000a, 141). Sú však nezdobené, majú väčšie rozmery a boli zhotovované prevažne zo železa. Nevylučujeme, že ich typologickým pokračovaním sú niektoré varianty lyžicovitých spôn (Pieta 2014b, 135).

Spony s dlhým vinutím (obr. 4: 4, 5) boli obľúbené najmä na strednom Považí. V centrálnej časti púchovskej kultúry a na severnom Slovensku sú zriedkavé (Pieta 2014b, 135). Sú to jednodielne spony, zhotovené väčšinou z tenkého bronzového alebo železného drôtu. Lúčik má plochý či poloblúkový tvar a nôžka je k lúčiku pripevnená svorkou tesne nad vinutím, zriedkavejšie v strede lúčika. Niekedy sa ešte

objavuje náznak uzlíka. Dlhé vinutie so stredovou oskou má 14–20 závitov a vonkajšiu tetivu. Spony je možné zaradiť do vyznievania stredolaténskeho stupňa LTC a do stupňa LTD1. Zriedkavo mohli prežívať do stupňa LTD2 (*Pieta* 1982, 25, 26).

Spona s lomeným lúčikom (obr. 4: 8) je hybridným typom. V duchu mladších stredolaténskych spôn spojenej konštrukcie má lúčik členený plastickými uzlíkmi a dlhé vinutie. V rámci okruhu blízkeho sponám A65 bola odlievána. Je blízka východoalpským spínadlám typu Magdalenska Gora (*Dizdar/Božič* 2010) alebo typu Oberleiserberg (*Karwowski/Militký* 2011). Varianty týchto spôn, severne od Dunaja, zrejme predstavujú stopy norických vplyvov v domácom keltskom prostredí (Bratislava-Devín: *Pieta/Zachar* 1993, obr. 115: 8; Trenčianske Bohuslavice: *Pieta* 2010, obr. 16: 17 a ďalšie kusy), ale aj v príľahlej časti púchovskej kultúry (Stupné, Mikušovce). Blízkou analógiou k exempláru zo Stupného je bronzová spona zo Starého hradiska na Morave, patriaca k typu Magdalenska Gora, variant 8 (*Dizdar/Božič* 2010, 149; *Meduna* 1970, obr. 8: 13). Spony tohto okruhu patria k mladším formám neskorolaténskeho stupňa D1.

Spona Almgren 65 (?) sa zachovala vo fragmente (obr. 4: 2). Pravdepodobne patrí k lokálnym železným napodobneninám rozšírených liatych bronzových spínadiel, typických pre neskorolaténsky stupeň D1 (*Danielisová/Militký* 2014, 49, s lit.). V oblasti púchovskej kultúry sú tieto imitácie pomerne ojedinelé (*Pieta* 2010, obr. 12: 6).

Oblúkovité a prehnuté železné spony (obr. 4: 3, 13) sú typickým nálezom stupňa D2 (*Pieta* 2014b, 135, 136). Tento typ je vyrábaný z drôtu šošovkovitého alebo okrúhleho prierezu. V oblasti rozšírenia púchovskej kultúry sa stretávame hlavne s ich hladkými železnými derivátmi.

Bronzový náramok

Masívne otvorené náramky so zužujúcimi sa koncami a s rôznymi druhmi povrchovej výzdoby (obr. 5: 5) patria v púchovskej kultúre doby laténskej k bežným druhom ozdôb, ktorých tradícia, ale s inou povrchovou výzdobou, sa zrejme viaže na starší domáci vývoj (*Benediková* 2017, 358; *Pieta* 2012, 322, 323). Náramky s hráškovými náliatkami sú v tomto prostredí menej časté (*Pieta* 1982, tab. XII: 9), avšak výzdoba radov náliatkov sa bežne uplatňovala na ďalších druhoch ozdôb (závesky, náušnice).

Náušnica typu Veľký Bysterec

(obr. 5: 6)

Je typickým šperkom púchovskej kultúry. V Stupnom sú tieto okrasy zastúpené dvomi zlatými a jedným bronzovým exemplárom. Zlaté ozdoby z depotu 1 boli montované spájkovaním z viacerých častí. Oba kusy majú otvorený obvodový oblúk z tenkej pásoviny, ktorá bola v polovici dĺžky prehnutá a roztepaná. K oblúku bola zvnútra priletovaná tordovaná tyčinka alebo filigránový drôt, vonkajšok oblúka lemuujú ploché lupienky, ktoré sú spojené z dvoch častí. Okrem eponymného náleziska (*Čaplovič* 1960) sa takáto zlatá náušnica našla aj na sídlisku v Divinke-Ohrádzi (*Petrovský-Šichman* 1965, 74, tab. X: 24; *Pieta* 2010, obr. F 21: 2). Z bronzu odlievané náušnice imitovali zlaté predlohy. Príkladom je exemplár, nájdený na západnom svahu Žeravice neďaleko depotu 2 (obr. 5: 6; 11). Ďalšie kusy sa našli v Skalke nad Váhom a v Porúbke. Tento vo svojej dobe ojedinelý druh šperku prenikal aj za hranice púchovského osídlenia, a to v bronzovom vyhotovení (Trenčianske Bohuslavice: *Pieta* 2010, obr. 16: 11; Pobedim), ale aj zo zlata (Slatina nad Bebravou: *Pieta, v tlači*). Podľa svedectva hromadných nálezov sa neskorolaténske náušnice s obvodovými lupienkami vyskytovali ešte na počiatku doby rímskej. Ich príbuzným variantom sú menšie bronzové kusy zdobené hráškovitými náliatkami, ktoré sú známe najmä z Liptovskej Mary (*Pieta* 1982, 60–62, 1996, 91).

Obr. 11. Stupné-Žeravica. Náušnica. Bronz. Bez mierky.

Bronzový závesok

(obr. 5: 1)

Zobrazuje pravdepodobne vodného vtáka. Drobné zoomorfné plastiky a závesky patria k častým nálezom v materiálnej kultúre mladolátenskej civilizácie i v púchovskej kultúre. Apotropajné závesky s uškom boli súčasťou náhrdelníkov. Pomerne časté sú aj drobné plastiky so zvislým otvorom na upevnenie (*Pieta 2010*, obr. 137: 1, 2). Vtáčie a iné zoomorfné figúrky sa vyskytujú na sídliskách (*Čížmář 2012*, 150–152; *Rudnicki 2014*, 429), ale aj v hromadných nálezoch bronzových ozdôb, napr. v Udiči, Kolačne alebo v depote 10 v Plaveckom Podhradí (*Pieta 2010*, 216, 218). Zobrazenie vodných vtákov ako symbolov slnka má ešte predkeltskú tradíciu (*Green 1992*). V neskoršej dobe laténskej a na začiatku doby rímskej sa tento motív uplatňuje i ako aplikácia na ozdobách, napr. na pásovcích záponách.

Prstene

(obr. 5: 4)

Patria k najčastejšie dovážaným drobným predmetom na neskorolátenských lokalitách, najmä na opidách (*Píř 1903*, tab. VII: 4, 12, 14–34). Časté sú bronzové, ale i železné prstienky s oválnym skleneným očkom, prípadne s gemou alebo jej imitáciou, nepochybne antického pôvodu (*Beckmann 1969*). Našli sa na viacerých púchovských sídliskách (Blatnica, Liptovská Mara, Košeca-Nozdovice, Nimnica, Stupné: *Hrnčiarik 2013*, 151; *Pieta 2010*, 119: 1–3).

Zbrane

V našom súbore sú zastúpené malým oštepom a hrotmi šípov (obr. 7). Oštep so strechovitým listom, krátkou tuľajou a pravdepodobne pôvodne odlomeným a následne sekundárne skráteným a zaobleným hrotom sa nedá presne chronologicky zaradiť, ale podobné hroty sa na neskorolátenských lokalitách nachádzajú pomerne často. Šípy s listovitým alebo trojuholníkovým hrotom so spätnými háčikmi sa masovo vyskytujú na púchovských hrádkoch, najmä v ich zánikovej fáze na začiatku doby rímskej (*Pieta 2005*).

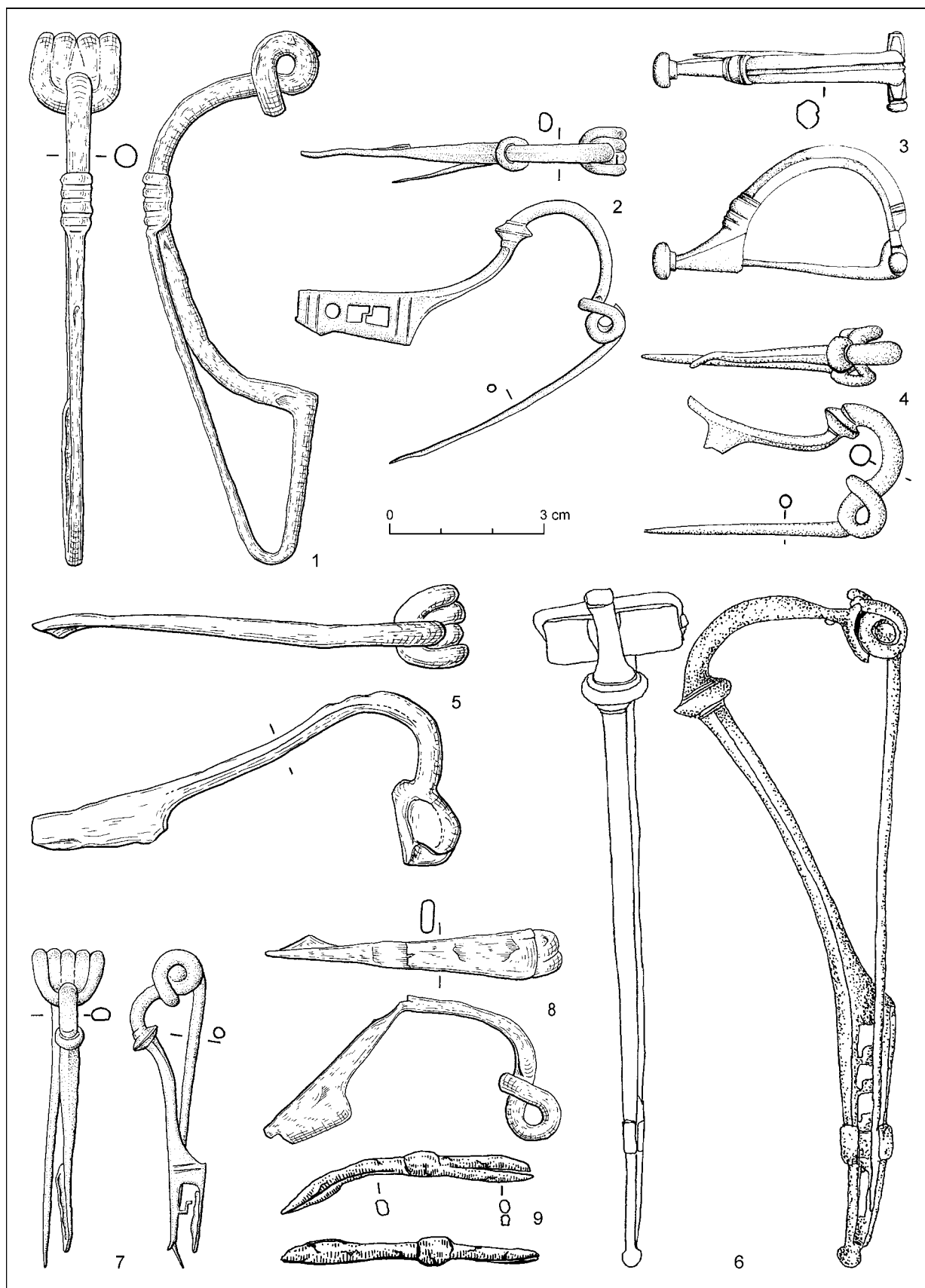
Hrot so zaobleným hrotom s otvorenou tuľajou (obr. 6: 12) patrí do skupiny nástrojov neurčitého datovania, ktoré zrejme slúžili ako motyky či špicáky, prípadne ako okutie ľahkého brázdiča (*Pieta 2010*, 236). Žatevné náradie zastupuje kosák s koncovým trňom na upevnenie rukoväte (obr. 6: 11). Patrí do skupiny malých exemplárov s relatívne širokou čepeľou. Podobné kusy sa vyskytujú v stredo až neskorolátenských súvislostiach, a to i v oblasti púchovskej kultúry (*Penack 1993*; *Pieta 2010*, 241, obr. 109: 12, 15).

Železné zápony

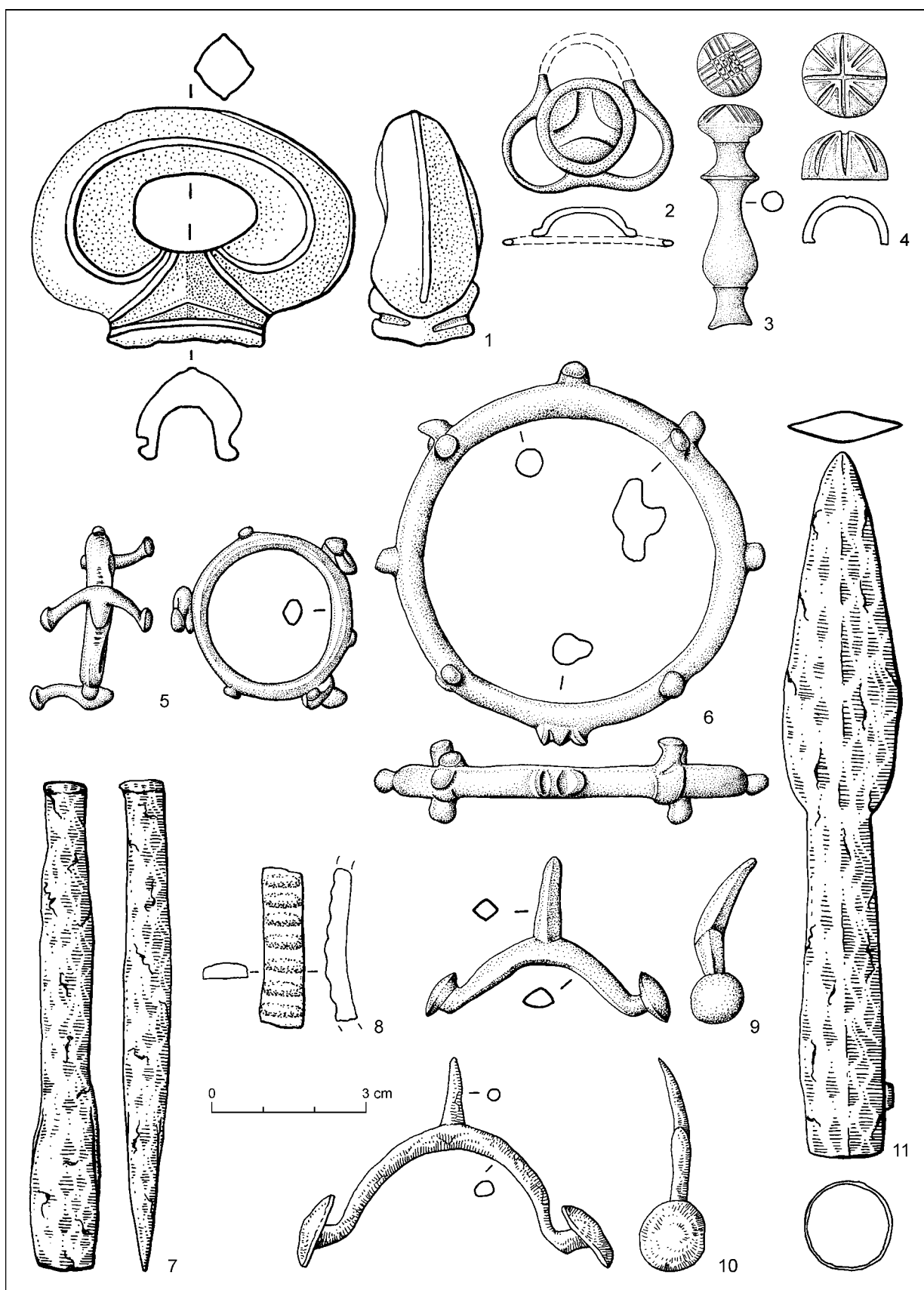
Železné zápony s jednoduchým trojuholníkovým alebo oválnym rámkom a krátkym háčikom (obr. 5: 2) boli bežnou súčasťou odevu na rozsiahlom priestore strednej i západnej Európy od konca strednej doby laténskej, kedy sa vyvinuli zo zložitejších zapínaní latenských kovových opaskov (*Bataille 2001*). Ako tradičný výrobok boli používané ešte začiatkom doby rímskej ako súčasť germánskeho odevu (*Salač 2010*, 362). Ako nám to potvrdzujú hrobové nálezy z Bytče-Hrabového a z Mikušoviec, železné hákovité zápony prežívajú cez prelom letopočtu aj v oblasti púchovskej kultúry.

Vrch Žeravica nad obcou Stupné patrí k dominantným miestam Papradnianskej doliny v pravobrežnej časti stredného Považia s hustým neskorolátenským osídlením. Výskumné práce sa tu realizovali len v obmedzenom rozsahu a väčšina závažných nálezov bola získaná bez možnosti spoľahlivého preverenia ich nálezových okolností. Preto zostávajú naše poznatky obmedzené na všeobecné úvahy, ktoré sa opierajú o vlastné nálezy a preverené informácie. Oba neskorolátenské zlaté poklady a včasnolátenská rituálna sekerka si zaslúžia komentár, ktorý má byť doplnkom záslužnej publikácie J. Fröhlicha a príspevkom k jeho téze o existencii kultového miesta na tomto mieste.

Depoty zlatých i strieborných mincí a šperkov patria už dnes k pomerne bežným nálezom na mnohých púchovských lokalitách, najmä na hradiskách s doloženým zánikovým horizontom hradísk na počiatku doby rímskej. Tento fakt sa týka aj viacerých súdobých opevnení v bezprostrednom okolí Stupného

Obr. 12. Nimnica-Holíš. Spony. 1, 5, 8, 9 – železo; 2–4, 6, 7 – bronz.

Obr. 13. Nimnica-Holíš. Nálezy z hradiska. 1, 5, 6, 8, 9 – bronz; 2–4 – bronz a email; 7, 10, 11 – železo.

(Udiča, Nimnica: Kolníková 2003, 232; Pieta 2010, 218). Ukladanie hromadných nálezov má viaceré možnosti a varianty výkladu. Ušchovávanie hodnotných vecí v čase ohrozenia nie je jediným vysvetlením tohto javu, ktorý je v púchovskej kultúre a hlavne v spomenutom časovom horizonte obzvlášť častý. Je reálny predovšetkým v prípade početných požiarom zničených púchovských opevnení so spálenými obydliami a množstvom nálezového inventára včítane zbraní. Takisto výklad pokladov ako votívnych darov na hradiskách je iba jednou z možností pôvodného zámeru, ktorý zainteresovaní ľudia sledovali a možno si predstaví aj kombináciu oboch zámerov v čase akútneho ohrozenia spoločenstva či jednotlivcov (Pieta 2010, 206–226).

Z prevereného súboru nálezov z lokality Stupné-Žeravica sa jasne vyčleňuje celokovová sekerka, patriaca do včasnolátenského obdobia (obr. 8). Ak je miesto nálezu určené správne (a nejde o nález zo spomenutej „druhej“ Žeravice), znamená to, že na nálezisku okrem bohato zastúpeného neskorolátenského horizontu existovali aj aktivity už niekde na konci 5. stor. pred Kr. (LTA). Kontinuita medzi oboma časovými úsekmi a ani predpokladaný včasnolátsky horizont zatiaľ nie sú doložené inými nálezmi.

Podľa nálezového inventára bola poloha ťažiskovo využívaná v neskorolátskych stupňoch D1 a D2. V porovnaní s väčšinou púchovských hradiek v našom súbore (zatiaľ) chýbajú predmety zo stredolátenského obdobia, najmä zo stupňa C2, kedy sa púchovská sídlisková štruktúra na severnom a severozápadnom Slovensku formovala. V dostupnom súbore zatiaľ chýba aj inventár včasnorímskej fázy B1a, typický pre spomenuté požiarom zničené opevnenia. Znova si však musíme pripomenúť obmedzenú výpoveď materiálu z tejto lokality.

Na záver porovnajme nálezový súbor zo Stupného s dostupnými archeologickými prameňmi z výšinej polohy Nimnica, Holíš (Holíž), okr. Púchov (obr. 12–14). Obe náleziská sú súčasťou rozsiahlej koncentrácie osídlenia západne od stredného Váhu a sú od seba vzdialené približne 9 km vzdušnou čiarou. Aj v prípade hradiska Holíš ide žiaľ o nálezisko, ktoré bolo odborne skúmané len v malom rozsahu (Moravčík 1976, 32–34; 1986, 162). Je známe značným počtom mimoriadnych nálezov, ktoré sú uložené vo verejných inštitúciách (Považské múzeum Žilina, Archeologický ústav SAV) a súkromných zbierkach. Keramika z lokality posúva začiatky osídlenia tejto strategickej polohy najmenej do staršej doby laténskej. Viaceré dobre zachovalé bronzové ozdoby s pseudofiligránovou výzdobou (z depotu ?) patria do stupňa LTC1 (Pieta 2010, F 2: 1; F 20). Tradične prevládajú nálezy zo staršieho stupňa púchovskej kultúry, s predpokladaným prerušením života na lokalite na začiatku doby rímskej. Popri štandardných prehnutých sponách (obr. 12: 4–6) si pozornosť zaslúži bronzová spona typu A 18a2 (obr. 12: 2; Demetz 1999, 122), ktorá bola v oblube najmä koncom posledného storočia pred Kr. V púchovskom prostredí zriedkavá spona typu Aucissa (obr. 12: 3; Riha 1994, typ 5.2.4) patrí k včasným formám s lúčikom kruhového prierezu, ktoré sa objavujú už v augustovskom období a vyskytujú sa počas celého prvého storočia po Kr., s jednoznačným ťažiskom v jeho prvej polovici (Elschek 2014; Riha 1979, 115; 1994, 102, 106). Okrem iného sa tu našli aj amulety v podobe krúžkov a zvieracích plastiek (obr. 13: 5, 6; 14), prsteň s gemou, viaceré solitérne mince včítane raritných drobných nominálov lopatkovitých mincí (Ručka 2012) a zatiaľ nepublikovaný depot šiestich zlatých lopatkovitých mincí s hmotnosťou od 5,33 po 5,50 g. Podľa svedectva keramického materiálu (Moravčík 1976, tab. XII: 11) bol kopec Holíš využitý (azda dočasne ako refúgium) aj v priebehu staršej doby rímskej.

ZÁVER

Nálezy zo Stupného, zhromaždené v tomto príspevku, spresnili chronologický rámec lokality. Bez rozsiahlejších terénnych prác tu môžeme len s určitou rezervou predpokladať prípadné kultové aktivity, ktoré naznačujú lokalizované depoty i starší včasnolátsky artefakt, ktorý súvisí s rituálnymi

Obr. 14. Nimnica-Holíš. Zoomorfný závesok. Bronz. Bez mierky.

praktikami. Profil náleziska Nimnica z tohto regiónu vykazuje viaceré spoločné znaky oboch hradísk: existenciu včasnotaténskeho horizontu (s určitými nálezmi blízskymi okruhu náboženských predstáv) a výrazný záverečný stupeň osídlenia s množstvom atraktívnych nálezov včítane mincí, amuletov a hromadných nálezov.

Obe náleziská, podobne ako aj iné výšinné polohy (Pieta 2014b) podporujú predstavu o využívaní týchto miest, ich blízkeho okolia, okrem bežného života a jeho ochrany aj k (príležitostným) rituálnym, obranným aktivitám, zrejme v súvislosti s dobou zániku púchovských opevnených sídiel. Tieto možno súviseli s kritickými fázami osídlenia krajiny na začiatku a na konci doby laténskej. Viac a naozaj objektívne potvrdených faktov môže priniesť len podrobnejší terénny výskum, pokiaľ to dlhodoboposkodzované lokality ešte umožnia.

LITERATÚRA

- Bataille 2001 G. Bataille: Les agrafes de ceinturon du sanctuaire de la Villeneuve-au-Catelot (Aube). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 31, 2001, 443–460.
- Beckmann 1969 Ch. Beckmann: Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. *SaalburgJahrbuch* 26, 1969, 5–106.
- Benediková 2017 L. Benediková: Kulturkontakte des slowakischen Teils der Westkarpaten während der Hallstattzeit. In: E. Mirošayová/Ch. Pare/S. Stegmann-Rajtár (Hrsg.): *Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. Wirtschaft, Handel und Kommunikation in frühheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien*. Budapest 2017, 335–381.
- von Carnap-Bornheim 2002 C. von Carnap-Bornheim: Der Trachtschmuck, die Gürtel und das Gürtelzubehör. In: J. Peška/J. Tejral: *Das germanische Fürstengrab von Mušov in Mähren*. Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Monographiae 55. Mainz 2002, 189–305, 537–557.
- Čaplovič 1960 P. Čaplovič: Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystercom. *Slovenská archeológia* 8, 1960, 186–187.
- Čižmár 2012 M. Čižmár: Nálezy drobné lidské a zvířecí plastiky z Moravy. In: G. Březinová/V. Varsik (ed.): *Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu*. Archaeologica Slovaca Monographiae, Communicationes Tomus XIV. Nitra 2012, 145–173.
- Danielisová/Militký 2014 A. Danielisová/J. Militký: Pozdně laténske spony z oppida Trísav získané povrchovou prospekci v letech 2008–2013. *Archeologické rozhledy* 66, 2014, 40–66.
- Demetz 1999 S. Demetz: Fibeln der Spätlatène- und Frühen römischen Kaiserzeit in der Alpenlädern. Frühgeschichtlichen und provinzialrömische Archäologie. *Materialen und Forschungen* 4. Rahden/Westfahlen 1999.
- Dizdar/Božić 2010 M. Dizdar/D. Božić: O nekim oblicima fibula s kasnotatenskog naselja Virovitica – Kiškoriya sjever. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 27, 2010, 145–160.
- Elschek 2014 K. Elschek: Ein frühgermanisches Grubenhaus mit Aucissa-Fibel und ein augusteischer As mit Kontermarke des VARUS aus Zohor (Westslowakei). Beitrag zur Ankunft der ersten Germanen und Römer in den Mitteldonaunraum. *Zborník SNM* 108. *Archeológia* 24, 2014, 303–312.
- Feugère 1985 M. Feugère: *Les fibules en Gaule meridionale de la conquête à la fin du Ve d. ap. J.-C.* Paris 1985.
- Fröhlich 2016 J. Fröhlich: Poklad keltských šperkov a mincí z kultového miesta na kopci Žeravica pri obci Stupné na Slovensku. *Folia numismatica, Supplementum ad Acta Musei Moraviae* 30, 2016, 3–27.
- Green 1992 M. Green: *Animals in celtic life and myth*. London – New York 1992.
- Hrnčiarik 2013 E. Hrnčiarik: Römisches Kulturgut in der Slowakei. Herstellung, Funktion und Export römischer Manufakturzeugnisse aus den Provinzen in der Slowakei. Teil 1. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 222. Bonn 2013.
- Istvánovics/Kulcsár 2017 E. Istvánovics/V. Kulcsár: Once more about Sarmatian and Germanic connections – from a new point of view. In: B. Valentin Eriksen/A. Abegg-Wigg/R. Bleile/U. Ickerdt (ed.): *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts*. Schleswig 2017, 387–397.
- Jakubčinová 2008 M. Jakubčinová: Ojedinelé nálezy z vrchu Marhát. *Študijné zvesti AÚ SAV* 44, 2008, 51–63.
- Karwowski/Militký 2011 M. Karwowski/J. Militký: The Oberleiserberg types in the context of Taurisci influences. In: M. Guštin/M. Jevtić (ed.): *The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea*. Koper – Beograd 2011, 131–136.

- Kolníková 1973 E. Kolníková: Ku keltským minciám tzv. nitrianskeho typu. In: R. Radoměský (ed.): *Karel Castelin. Sborník příspěvků k oslavě jeho životního díla, sestavený u příležitosti jeho 70. narozenin*. Hradec Králové 1973, 13–21.
- Kolníková 1984 E. Kolníková: Beitrag zur Problematik des ostkeltischen Münzwesens. In: G. Grassmann/W. Janssen/M. Brandt (ed.): *Keltische Numismatik und Archaeologie. Veröffentlichung der Referate des Kolloquiums keltische Numismatik vom 4. bis 8. Februar 1981 in Würzburg* 1. BAR International Series 200, 1984, 166–184.
- Kolníková 2003 E. Kolníková: Fundmünzen in den latènezeitlichen Burgenwällen und anderen Höhenlagen in der Slowakei. *Slovenská archeológia* 51, 2003, 232, 233.
- Kolníková 2013 E. Kolníková: Keltská razba mincí na Slovensku a jej surovinové zdroje. In: *Baníctvo a mincovníctvo v dejinách Slovenska*. Kremnica 2013, 7–23.
- Kolníková 2015 E. Kolníková: Münzprägung und Geldwirtschaft an der Ostgrenze der boischen Besiedlung – Forschungsergebnisse und Fragestellungen. In: V. Salač/S. Sievers (ed.): *Boier zwischen Realität und Fiktion. Akten des internationalen Kolloquiums in Český Krumlov vom 14.–16. 11. 2013*. Bonn 2015, 253–271.
- Májsky 2002 R. Májsky: Zberové nálezy zo stredného Považia. *AVANS* 2002, 2003, 84–86.
- Meliš 2008 Š. Meliš: Výber statí o archeológii. Stredné Považie. In: M. Olšovský (ed.): *Po stopách predkov. Archeológia stredného Považia od praveku po stredovek*. Považská Bystrica 2008.
- Meduna 1970 J. Meduna: Das keltische Oppidum Staré hradisko in Mähren. *Germania* 48, 1970, 34–59.
- Moravčík 1976 J. Moravčík: Ojedinelé archeologické nálezy v oblasti SZ Slovenska. *Vlastivedný zborník Považia* 12, 1976, 5–49.
- Moravčík 1986 J. Moravčík: Nálezy z Lednice, Púchova-Nimnice a Varína. *AVANS* 1985, 1986, 161, 162.
- Pauli 1975 L. Pauli: *Keltischer Volks Glaube. Amulette und Sonderbestattungen am Dürrenberg bei Hallein und im eisenzeitlichen Mittelauropa*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 28. München 1975.
- Penack 1993 J. Penack: *Die eisernen eisenzeitlichen Erntegeräte im freien Germanien*. B.A.R. International series 583. Oxford 1993.
- Petrovský-Šichman 1965 A. Petrovský-Šichman: Severozápadné Slovensko v dobe laténskej a rímskej. *Vlastivedný zborník Považia* 7, 1965, 53–129.
- Pieta 1996 K. Pieta: Liptovská Mara. Včasnohistorické centrum severného Slovenska. *Archeologické pamätníky Slovenska* 5. Bratislava 1996.
- Pieta 1982 K. Pieta: *Die Púchov-Kultur*. Studia Archaeologica Slovaca Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Slovacae 1. Nitra 1982.
- Pieta 2000a K. Pieta: Die Siedlung Liptovská Mara II und die Anfänge der Einflüsse der Latène-Kultur im Westkarpatenraum. *Slovenská archeológia* 48, 2000, 315–346.
- Pieta 2005 K. Pieta: Spätlatènezeitliche Waffen und Ausrüstung im nördlichen Teil des Karpatenbeckens. *Slovenská archeológia* 52, 2005, 35–79.
- Pieta 2010 K. Pieta: *Keltische Besiedlung der Slowakei. Jüngere Latènezeit*. Archeologica Slovaca Monographiae Studia, Tomus XII. Nitra 2010.
- Pieta 2012 K. Pieta: Bronzové náramky s vývalkami z konca doby halštatskej a začiatku doby laténskej na severnom Slovensku. In: *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*. Nitra 2012, 315–324.
- Pieta 2014a K. Pieta: Rituelle Beile aus dem Frühlatène Burgwall in Horné Orešany. In: J. Čížmářová/N. Venclová/G. Březinová (ed.): *Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií*. Brno 2014, 717–726.
- Pieta 2014b K. Pieta: Hradiská vo Folkušovej-Necpaloch a Blatnici. Juhovýchodné prvky v púchovskej kultúre. *Slovenská archeológia* 62, 2014, 125–165.
- Pieta 2018 K. Pieta: Ein mittellatènezeitlicher Brandopferplatz in Slatina nad Bebravou. Žiarové obetisko zo strednej doby laténskej v Slatine nad Bebravou. *Študijné zvesti AÚ SAV* 64, 2018, 89–114.
- Pieta/Veliačik 2014 K. Pieta/L. Veliačik: Pozoruhodné depoty zo Sklabinského Podzámku. *Studia Archaeologica Brunensia* 19, 2014, 5–25.
- Pieta/Zachar 1993 K. Pieta/L. Zachar: Mladšia doba železná (laténska). In: T. Štefanovičová a kol. (ed.): *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Bratislava 1993, 143–209.
- Píč 1903 J. L. Píč: *Starožitnosti země České. II/2. Čechy na úsvitě dějin. Hradiště u Stradonic jako historické Marobudum*. Praha 1903.
- Riha 1979 E. Riha: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst 3. Augst 1979.
- Riha 1994 E. Riha: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. Die Neufunde seit 1975. Forschungen in Augst 18. Augst 1994.
- Ručka 2012 M. Ručka: Nový typ keltských mincí ze středního Pováží – drobné nominály lopatkovitých statérů kmene Kotinů. *Folia numismatica* 26, 2012, 55–61.

- Rudnicki 2014 A. Rudnicki: Nowa Cerekwia – the Middle La Tène centre of power north of the Carpathians. In: J. Čížmářová/N. Venclová/G. Březinová (ed.): *Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií*. Brno 2014, 421–436.
- Salač 2010 V. Salač: K rozsahu a významu tzv. keltského dědictví v hospodářství starší doby římské v Čechách a ve střední Evropě. In: J. Beljak/G. Březinová/V. Varsík (ed.): *Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov*. Nitra 2010, 351–370.
- Spehr 2005 R. Spehr: Rituell verbogene Waffen von der Steinsburg. Alt-Thüringen. *Jahresschrift für Archäologie* 38, 2005, 67–99.

The LaTène Hillfort in Stupné

Lucia Ježišková – Karol Pieta

Summary

Unwanted attention of illegal searchers was focused on the late LaTène hillfort of Stupné, Žeravica site, in the densely populated Váh river basin in northwestern Slovakia (Fig. 1; 2), after 2000. The submitted text assesses miniature artifacts obtained during surveys in 2010–2017 which arrived in the Institute of Archaeology of SAS and the Museum of Trenčín. The study comments on the finds which were collected and processed by J. Fröhlich (2016), including a hoard of golden earrings and coins (Fig. 3: 5a–f). In 2017, the find of the second hoard of golden coins (hoard 2) was additionally confirmed. It comprised an unknown number of shell-shaped staters and shovel-shaped mints. Parts of the find were – according to a verified source – scattered down the hill over an area of approx. 150 x 80 cm. Besides, individual coins were also discovered types of Nitra, Zemplín (Fig. 3: 1, 2) and Divinka. As for the documented shell-shaped and shovel-shaped staters, (currently in a private collection), we do not know whether they were discovered in one of the hoards or individually (Fig. 3: 3, 4).

The obtained collection of fibulae (Fig. 4) represents the period of stages LT C2 and LT D2. The use of the site mainly in the late LaTène period is obvious also from the finds of decorations. An open bronze bracelet (Fig. 5: 5) belongs to common ornaments of the LaTène phase of the Púchov culture. Earrings of Veľký Bysterec type are a typical jewel of the Púchov culture. Two golden earrings come from the hillfort in Stupné (Hoard 1; Fröhlich 2016) as well as one earring made from bronze (Fig. 5: 6, 10). This kind of jewel which was unique in that period expanded outside the Púchov settlement borders, more frequently as a bronze product (Trenčianske Bohuslavice: Pieta 2010, obr. 16: 11, Pobedim), sometimes made from gold (Slatina nad Bebravou: Pieta 2018, Abb. 16).

Weapons are represented in our collection by a spear (Fig. 7: 1) and arrow points (Fig. 7: 2–5). The spear with a roof-shaped leaf and short socket cannot be exactly chronologically classified, however, similar arrow points are rather common at late LaTène sites. Arrows with leaf-shaped or triangular points and with grabbing hooks are frequent at Púchov fortifications, especially in their extinction phase in the beginning of the Roman period.

Besides the two above mentioned hoards of coins, individual coins of Divinka and Nitra types and a small mint of Zemplín type were discovered on the slope of Stupné hill. We were able to document one shell-shaped stater kept in a private collection. Nevertheless, we do not know whether it had been found alone or it used to be part of some of the identified hoards. The above mentioned scale of coins is well corresponding with the environment of the northwestern part of the Púchov area, where mainly Divinka and Nitra types are concentrated. Traces of secondary mining of the Veľký Bysterec type coin are visible on the exemplar of Nitra type.

Sporadic activities in the 2nd–4th centuries AD are suggested by a whetstone with a flat trapezoidal body and a suspension loop (Fig. 6: 7). Presence of early medieval settlement at the site of Stupné-Žeravica is confirmed by finds of rare sherds, a knife (Fig. 5: 16) and a short ploughshare with a wide open socket (Fig. 5: 13) which has numerous analogies in hoards and among settlement finds of Great Moravia.

Bronze boat-shaped fibulae of Šmarjeta type are a problem group of finds from the hillfort. It is described by J. Fröhlich in his study. It belongs to unique finds in the territory of the Lusatian culture (Hubina-Marhát: Jakubčinová 2008, obr. 1: 14; Sklabinský Podzámok: Pieta/Veliachik 2014, 18, with bibliography). A fully metallic flat iron axe (Fig. 5; Fröhlich 2016, obr. 11) is the fourth exemplar of this type from Slovakia. All previous exemplars of similar shapes and sizes come from the well-known hillfort of Slepý vrch in Horné Orešany and definitely belong to the Early LaTène period. How the shapes of such symbolical tools were used remains a question. According to the current state of research, they should be associated with the Early LaTène period.

A fragment of tin alloy representing a human head (Fig. 9) is also a problematic find. Formally, it resembles some features of the Early LaTène artistic style. The used material comprising tin and lead, however, is disputable (80.77 %

Sn, 16.9 % Pb, 2.77 % Cu: *Fröhlich 2016*), since it is very unusual in our environment and raises doubts regarding the origin and age of the artifact. A similar artifact was found in Nimnica, Holíš hillfort (Fig. 11). It is a fragment of a ring secondarily re-shaped into a ring or a pendant. The used material (59.93/66.30 % Sn, 37.05/30.99 % Pb, 2.46/2.14 % Fe) and its design and execution are identical with the find from Stupné. It is possible that both items are recent artifacts, without analogies so far.

Other Hallstatt and Early LaTène artifacts in the collection of the verified fund of finds from the site of Stupné-Žeravica are absent at the moment. If the location of find is identified correctly, activities existed at the site – besides the richly represented late LaTène horizon – also at the end of the 5th century BC (LT A). Continuity between the two periods or the assumed Early LaTène horizon have not been confirmed by any other finds. With regard to the existence of another site with the same name (Žeravica) in the neighbouring cadastral municipality, the affiliation of these important artifacts to the analyzed site of Stupné remains open. Judging by the inventory of finds, the site was mainly used in the Late LaTène stages D1 and D2. In comparison with most of the small Púchov hillforts, our collection lacks – so far – artifacts from the Middle LaTène period, maybe with the exception of stage C2, when the Púchov settlement structure was formed in the north and northwestern Slovakia.

The study compares the site of Stupné with the upland site of Nimnica-Holíš (Holíž). Both sites are parts of a large concentration of settlement west of the Central Váh river and are approx. 9 km (air distance) from each other. Unfortunately, Holíš is also a site which has been expertly studied only to a small extent (*Moravčík 1976*, 32–34; 1986, 162) and later, it was disturbed by treasure hunters. Several exceptional finds from the site are deposited in public institutions or in private collections. Artifacts from the earlier stage of the Púchov culture prevail (Fig. 12), with assumed interruption of life at the site in the beginning of the Roman period. There are also parts of horse harness as well as amulets in form of rings and animal figurines (Fig. 13: 1–6, 14), a ring with a gem and several solitaire coins including rare miniature nominals of shovel-shaped coins (*Ručka 2012*). A previously unpublished hoard of six golden shovel-shaped coins was also discovered here.

Fig. 1. Stupné-Žeravica. View of the site from the east.

Fig. 2. Stupné-Žeravica. Map of the hillfort with indicated two terraces in the northern part of the area and fortification on the top. The numbered spots indicated locations of hoards (larger marks) and important finds near the fortification. Point (GPS) 810 – iron belt hood; 813 – zoomorphic pendant; 814 – coin of Zemplín type; 815 – hoard 1; 816 – hoard 2; 818 – coin of Nitra type, 820–822 – coin of Divinka type.

Fig. 3. Stupné-Žeravica. 1–4 – coins discovered on the slopes of the hill; 5 – Hoard 1 (according to *Fröhlich 2016*). 2–5 – no scale.

Fig. 4. Stupné-Žeravica. Fibulae from the hillfort and the slopes below it. 1–5, 7–13 – iron; 3, 8 – bronze.

Fig. 5. Stupné-Žeravica. Ornaments and parts of belt. 1, 3–6 – bronze; 2 – iron.

Fig. 6. Stupné-Žeravica. Iron artifacts.

Fig. 7. Stupné-Žeravica. Arrow points and spear head. Iron.

Fig. 8. Stupné-Žeravica. Fully metallic axe. Iron (according to *Fröhlich 2016*). No scale.

Fig. 9. Stupné-Žeravica. Fragment of a tin artifact with representation of a human face. No scale.

Fig. 10. Stupné-Žeravica. Earring. Bronze. No scale.

Fig. 11. Nimnica-Holíš. Part of a tin ring. No scale.

Fig. 12. Nimnica-Holíš. Fibulae. 1, 5, 8, 9 – iron; 2–4, 6, 7 – bronze.

Fig. 13. Nimnica-Holíš. Finds from the hillfort. 1, 5, 6, 8, 9 – bronze; 2–4 – bronze and enamel; 7, 10, 11 – iron.

Fig. 14. Nimnica-Holíš. Zoomorphic pendant. Bronze. No scale.

Translated by Mgr. Viera Tejbuseová

Mgr. Lucia Ježišková
Archeologický ústav SAV Nitra
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nrauljez@savba.sk

PhDr. Karol Pieta, DrSc.
Archeologický ústav SAV Nitra
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nraupiet@savba.sk

NOVÉ ARCHEOLOGICKÉ PRAMENE K OSÍDLENIU KOŠICKÝCH PREDMESTÍ V STREDOVEKU A VČASNOM NOVOVEKU¹

Rastislav Rusnák

Key words: Košice, suburb, settlement, Middle Ages, Early Postmedieval Period

New Archaeological Sources Associated with Settlement of Košice Suburbs in the Middle Ages and Early Post-medieval Period

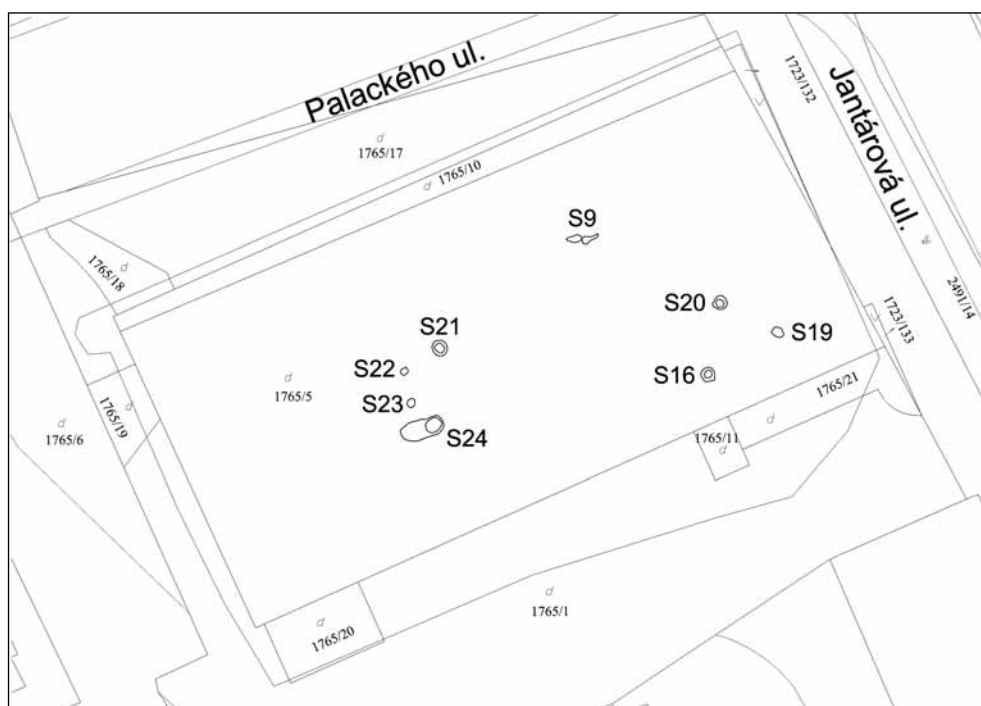
The paper sums up the results of archaeological research in the wider center of Košice. After several decades it has brought out new archaeological sources of southern suburbs settlement from the Middle Ages and the Early Modern Age. The relics of settlement are rather simple in terms of numbers and expression and so are the findings of material culture. However the added value is the fact that they have enriched a very narrow range of previously known findings from the area of former Košice suburbs and they have provided a good opportunity for their placement in the local historical and spatial context.

ÚVOD

Doteraz známe archeologické pramene viažuce sa k stredovekému a včasnónovovekému osídleniu košických predmestí sú počtom veľmi chudobné. Je to tak aj napriek tomu, že v priestore bývalých južných a západných predmestí prešlo územie v druhej polovici 20. stor. veľkou urbanistickou zmenou. Relikty sídelných foriem, vychádzajúcich z tradície pôvodných predmestí, takmer úplne nahradila rozsiahla rezidenčná výstavba, doplnená rozmanitou polyfunkčnou zástavbou. Tento proces, ťažiskovo prebiehajúci v 70. a 80. rokoch 20. stor., žiaľ, prebehol bez archeologického dohľadu. Aj preto sa až do minulého roku evidovali iba dva archeologické nálezy, ktoré časovo i priestorovo súvisia so stredovekým predmestským osídlením. Oba boli zachytené ešte na prelome 50. a 60. rokov 20. stor. V prvom prípade bol odkrytý a zdokumentovaný neskorostredoveký objekt hrnčiarskej pece na Šrobárovej ul. 57 (obr. 1a), neďaleko bývalej Hnilnej brány, teda v priestore západných predmestí, odkiaľ pochádza 15 celých retort na praženie rumelky (Pástor 1959, obr. 11; 12; Slivka 1978, 233). V druhom prípade z roku 1963 narušila prebiehajúca výstavba na Južnej triede 6, v blízkosti špitála sv. Ducha na bývalom južnom predmestí, stredoveký sídliskový objekt (Lamiová-Schmiedlová 1970, 149). Pokračujúca výstavba v tých miestach zároveň narušila kostrové hroby zo 17.–18. stor. (Lamiová-Schmiedlová/Mirošayová 1991, 41). S veľkou pravdepodobnosťou išlo o zásah do severovýchodného okraja veľkého mestského cintorína, ktorý sa v danom priestore nachádzal na hranici s južným predmestím (obr. 1b). Zmieniť ešte možno výskum z roku 1993, pri ktorom sa na rohu ulíc Štúrovej a Murgašovej našlo 11 hrobov radového cintorína datovaného nálezmi do 17. stor. (Lamiová-Schmiedlová 1995, 87). Menší cintorín, približne v týchto miestach, je zobrazený i na tzv. Pálfyho mape z roku 1742 (Orosová/Žažová 2011, 60). Je situovaný do priestoru medzi domami severozápadného okraja južného predmestia a zemným násypom pred ravelinom sv. Karola mestského opevnenia (obr. 1c).

Označenie určitej sídelnej štruktúry ako predmestie v sebe nesie predpoklad, že v susedstve existuje iná sídelná štruktúra s výsadným postavením a spravidla ohradená hradbami. Predmestie pred hradbami môže byť výsledkom dodatočného osídlenia, ale môže byť i pozostatkom staršieho sídla, ktoré sa

¹ Práca vznikla v rámci projektu 1/0727/17 agentúry VEGA.

Obr. 2. Košice. Umiestnenie objektov v rámci stavebného pozemku na juhozápadnom nároží ulíc Palackého a Jantárovej.

(Orosová/Žažová 2011, 151–153). Predmestské osídlenie sa v týchto miestach v nasledujúcich desaťročiach obnovilo (obr. 1).² Nakoľko sa jeho urbanistické usporiadanie vrátilo k podobe spred výstavby citadely je otázne. Vzhľadom na rozsah zemných prác spojených s výstavbou i asanáciou tak rozsiahlej stavby sa možnosť obnovy pôvodnej sídliskovej štruktúry javí ako málo pravdepodobná. K takýmto úvahám snáď podnecuje fakt, že nové usporiadanie nepôsobí koncepčným dojmom, má viac živelný charakter. Treba však pripustiť, že situáciu mohla spôsobiť existujúca cestná sieť a najmä korytá Čermelského potoka a Mlynského náhonu s jeho ramenami.

Novoobjavené pozostatky stredovekého a včasnónovovekého suburbánneho osídlenia súvisia s južným predmestím (obr. 1d). V letných mesiacoch roku 2017 sa uskutočnil archeologický výskum na juhozápadnom nároží Palackej a Jantárovej ulice. Výskum realizovaný Fakultou umení Technickej Univerzity v Košiciach bol počas stavebných prác na kancelárskom komplexe Duett Business Residence. Mal teda najmä záchranný charakter, keďže stavbe predchádzala príprava rozsiahlej stavebnej jamy za pomoci masívnych mechanizmov. Výkopové práce boli s požiadavkami archeologického výskumu zosúladené tak, že k skrytým plochám dochádzalo postupne v troch hĺbkových úrovniach kultúrnej vrstvy, čo umožnilo preskúmať relikty osídlenia z rôznych časových období. Prvá z úrovní sa nachádzala tesne pod niveletou súčasného okolitého terénu³ v hĺbke 20–60 cm. Druhá hĺbková úroveň sa nachádzala približne 120–160 cm pod tou súčasnou (asi 203,0 m n. m.) a tretia ešte o 110–140 cm nižšie (201,4–201,9 m n. m.). Najviac nálezov pochopteľne patrilo pozostatkom poslednej fázy osídlenia pôvodného južného predmestia, ktorá sa v týchto miestach formovala od prvej polovice 18. stor. a pretrvala až do začiatku 70. rokov 20. stor. Išlo predovšetkým o murované tehlové a kamenné konštrukcie v prvej a čiastočne druhej hĺbkovej úrovni a pozostatky nemurovaných, jamových zásahov najmä v druhej hĺbkovej úrovni. Skromné pozostatky včasnónovovekých a stredovekých sídelných stôp sa s jedinou výnimkou našli až v tretej hĺbkovej úrovni (obr. 2).

² Na spomínanej, tzv. Pálffyho mape z roku 1742 je pomerne podrobne znázornené novo sformované predmestie s rozdelením parciel, obytnými domami a záhradami (obr. 1). Na pláne z roku 1747 (Orosová/Žažová 2011, 152) je však v týchto miestach vyznačený ešte obrýs asanovanej citadely, ktorej bývalý areál je zatiaľ skromne obsadený vznikajúcimi záhradami. Osídlenie východne od areálu pevnosti sa už svojou štruktúrou blíži stavu zobrazenému na Pálffyho mape, znázornených domov je však výrazne menej.

³ Výškové úrovne súčasného terénu pri jednotlivých rohoch stavebnej jamy mali nasledovné údaje: SZ roh – 204,287 m n. m.; SV roh – 204,774 m n. m.; JV roh – 204,607 m n. m.; JZ roh – 203,101 m n. m.

KATALÓG OBJEKTOV A NÁLEZOV

Situácia 9

Objekt sa našiel v druhej úrovni postupného strojového výkopu plochy stavby. Na nehomogénnom podklade sa vrysoval ako prepojenie dvoch náleзовých situácií hnedo sfarbeného oválu a do červena prepáleného kruhového výseku, ktorý sa čiastočne strácal za ešte nezarovnaným terénom (obr. 3). Po čiastočnom preskúmaní nie je isté, či spomenuté situácie spolu súviseli. Jedna z nich, hnedý ovál, bola bez nálezov. Druhá, ktorá môže byť pozostatkom dočasného ohniska, poskytla nepočítaný náleзовý súbor. Po čiastočnom odkrytí a zdokumentovaní situácie 9 si priebeh prác na stavbe vyžiadala pozornosť na inom mieste plochy. Medzitým však situáciu 9 zničili ťažké mechanizmy, a tak ju už nebolo možné doskúmať.

Nálezy

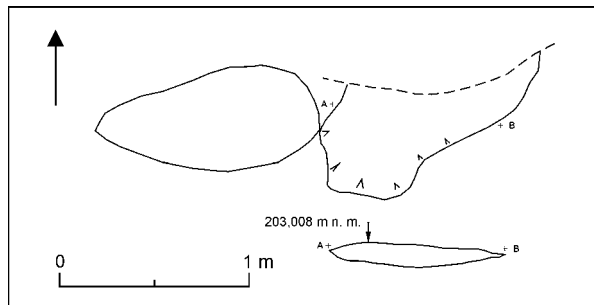
1. Keramika: 11 črepov z nádob. 1 okraj (tab. I: 12) a 10 črepov z tiel nádob (7 rezných, 4 glazované).
2. Stavebná keramika: dva malé fragmenty výmazu.
3. Zvieracie kosti: štyri zvieracie kosti nesúce stopy varenia.

Situácia 16, studňa 1

Objekt sa našiel v tretej úrovni postupného strojového výkopu plochy stavby (300–320 cm od súčasného povrchu). Po začistení kruhového kamenného venca bolo zjavné, že ide o studňu. Šírka kamenného venca dosahovala 155–165 cm, vnútorná svetlosť bola približne 85 cm. Vnútrotný priestor objektu, studne, bol následne postupnými krokmi odkrytý až na úroveň pevného štrkového podlažia (obr. 4; 5). Zásyp tvorila stavebná suť, pozostávajúca z lomových kameňov v štrkovo-hlinitom prostredí. Kamenný plášť studne bol murovaný z nasucho kladených rozmerných lomových kameňov. Zachoval sa do hĺbky asi 70 cm od úrovne zachytenia, pozostávajúc z približne 7–8 radov kameňov. Plášť studne sa smerom od vrchného venca k spodnému mierne zužoval. Pod spodným vencom kameňov bol zachytený negatív drevenej rámovej konštrukcie štvorcového tvaru. Steny pôvodného rámu sa dobre črtali v pevnom štrkovom podlaží, spráchnivená drevená múčka i drobné kusy nezotlelej dreveniny boli súčasťou zásypu studne v jej najspodnejšej časti. Pod spodnou úrovňou pôvodného rámu sa už nachádzalo iba do štrku plytko preličené dno.

Nálezy

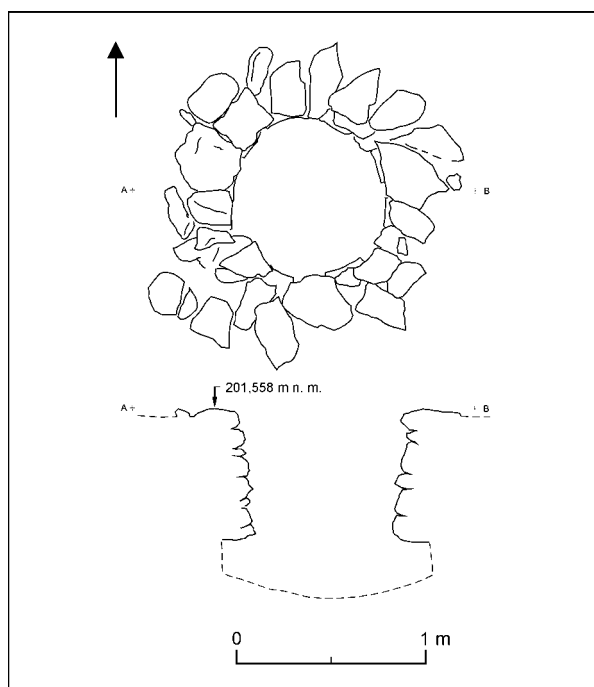
1. Keramika: z odkrývania objektu pochádza 163 keramických črepov z nádob a jedna takmer v celku rekonštruovaná nádoba (tab. I: 7). 141 črepov bolo rezných, 22 glazovaných. Glazúra mala výlučne zelené odtiene a bola aplikovaná zvnútra nádob, iba v jedinom prípade z oboch strán. 19 črepov patrilo okrajom nádob (tab. I: 5), sedem fragmentov dnám nádob so stopami po zrezaní strunou (tab. I: 4, 7). 134 črepov pochádzalo z tiel nádob, tri fragmenty z páskových úch.
2. Stavebná keramika: jeden veľký fragment keramického korýtka (tab. I: 6) a tri malé fragmenty tehly bez jediného merateľného rozmeru.

Obr. 3. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 9 (pôdorys; rez Z – V). Kresba R. Rusnák.

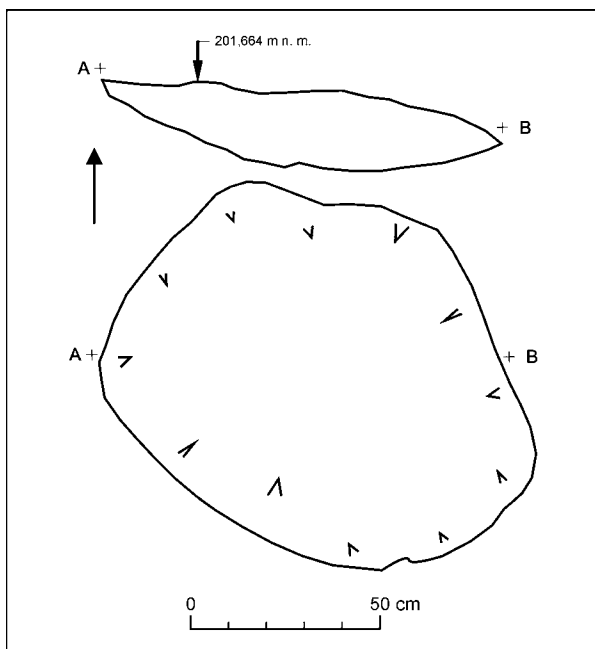

Obr. 4. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 16 – studňa 1. Autor fotografie R. Rusnák.

Obr. 5. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 16 (pôdorys; rez J – S). Kresba R. Rusnák.

3. Kovové predmety: jeden dobre zachovaný železný náprstok (tab. I: 1); malá časť rukoväte, pravdepodobne noža so železným jadrom a dreveným obložením spojeným medeným nitom (tab. I: 2); tri fragmenty železných predmetov (klinec, čepeľ noža, železný pás – čepeľ?).
4. Kostené predmety: časť kostenej suroviny na výrobu gombíkov s piatimi celými a jedným čiastočným kruhovým prierezom (tab. I: 3). Priemer negatívu gombíkov je 1,2 cm.
5. Zvieracie kosti: jedna kosť so stopami po varení.

Obr. 6. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 19 (pôdorys, rez Z – V). Kresba R. Rusnák.

Obr. 7. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Kamenný zával nad situáciou 20 – studňou 2. Foto R. Rusnák.

ne 1 m dlhými drevenými trámami, v nárožiach vyhlodenými a spojenými masívnymi železnými nitmi. Priestor za východnou a západnou stenou rámu bol vystužený veľkými plochými lomovými kameňmi. Po zdokumentovaní bola celá rámová konštrukcia odobratá. Z dvoch lepšie zachovaných trámov boli získané vzorky pre dendrochronologickú analýzu. Použitou drevinou je dub, pričom strom bol zoťatý niekedy po roku 1576 (Kyncl 2018).

Nálezy

1. Keramika: z odkrývania objektu pochádza 87 črepov z nádob, z toho štyri okraje, jeden väčší fragment taniera (tab. II: 6), jeden malý okraj pokrievky; osem dien (z toho dve zrezané strunou); 70 črepov z tiel nádob (tab. II: 2–5); tri fragmenty úch. Väčšia časť črepov je glazovaná, prípadne zdobená maľovaním. 31 črepov je rezných a na pohľad pôsobí neskorostredoveko.

Situácia 19

Plytký jamový objekt nepravidelného, pôvodne však pravdepodobne kruhového či oválneho tvaru (obr. 6). Nepravidelný tvar bol spôsobený posunom výplne pod tlakom zubov lyžice mechanizmu pri strojovej skrývke plochy. Objekt sa našiel v tretej úrovni postupného odkrývania plochy stavby. Bol rozpoznatý vďaka tmavšej výplni na svetlohnedom podklade okolia. Pôvodný ovál mal dĺžku približne 135 cm, šírku 125 cm a max. hĺbka objektu od úrovne nájdenia bola 21 cm.

Nálezy

1. Keramika: 21 črepov z nádob. Všetky rezné, dva okraje (tab. I: 10, 11), dve dna zrezané strunou, jeden fragment pokrievky s gombíkovitým držadlom (tab. I: 8), 19 črepov z tiel nádob (tab. I: 9).
2. Stavebná keramika: dva menšie fragmenty tehly. Iba v jednom prípade jeden merateľný rozmer, hrúbka 5,1–5,2 cm. Jeden malý fragment škridly s hrúbkou 1,9 cm; osem fragmentov hlineného výmazu.
3. Zvieracie kosti: štyri zvieracie kosti.

Situácia 20, studňa 2

Objekt sa našiel v tretej úrovni postupnej strojovej skrývke plochy stavby, v nevelkej vzdialenosti od situácií 16 a 19. Stav mal charakter kamenného závalu približne oválneho tvaru (obr. 7). Po ďalšom začistení sa vyprofiloval vrchný veniec studne. Šírka kamenného venca dosahovala 150–160 cm, vnútorná svetlosť bola približne 85 cm. Vnútorný priestor objektu, studne, bol postupnými krokmi odkrytý až na úroveň pevného štrkového podlažia (obr. 8; 9). Zásyp tvorila stavebná suť, ktorá pozostávala z lomových kameňov v štrkovo-hlinitom prostredí. Kamenný plášť studne bol murovaný z nasucho kladených rozmerných lomových kameňov. Zachoval sa do hĺbky asi 65 cm od úrovne zachytenia a pozostával z približne 7–9 radov kameňov. Plášť studne sa smerom od vrchného venca k spodnému nezužoval, ale zvislo klesal. Pod spodným vencom kameňov sa v relatívne dobrom stave nachádzala drevená rámová konštrukcia štvorcového tvaru. Približne 20 cm pod spodnou úrovňou rámu sa už nachádzalo iba do štrku plytko preliacené dno.

Po definitívnom odkrytí a zdokumentovaní objektu bola celá hmota kamenného plášťa studne odstránená, aby bolo možné detailne zdokumentovať spodnú rámovú konštrukciu (obr. 10). Tá bola tvorená štyrmi, približne

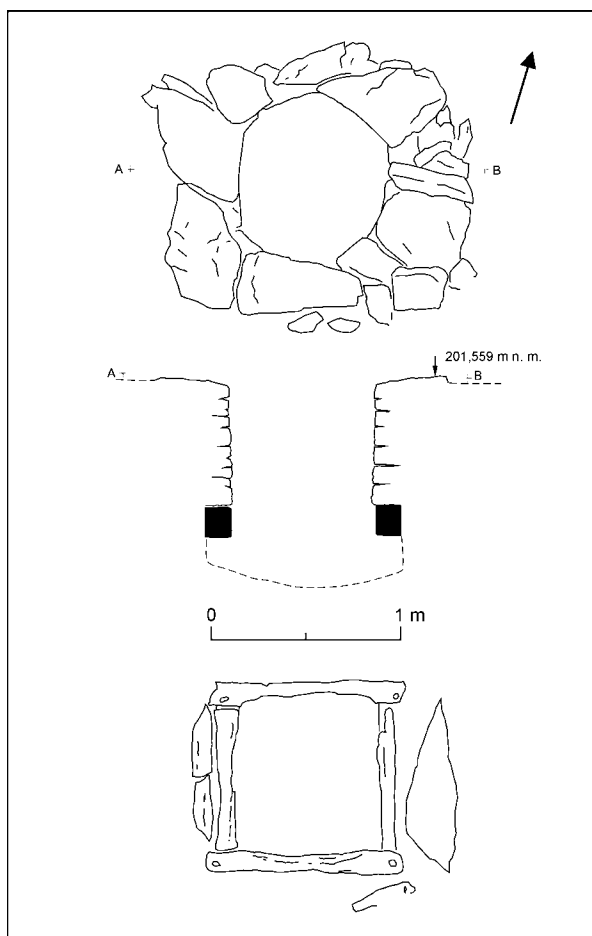

Obr. 8. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 20 – studňa 2. Foto R. Rusnák.

2. Stavebná keramika: osem väčších fragmentov tehál s dvoma merateľnými rozmermi (tab. III: 1–4): 1 – š: 17 cm, hr. 4,5 cm; 2 – š: 16 cm, hr. 5,1 cm (hrubšia, viditeľné väčšie kamienky v hmote); 3 – š: 11 cm, hr. 5,5 cm (výrazne slinutá); 4 – š. 10,8–11 cm, hr. 4,4–4,7 cm (značne slinutá so stopami po forme); 5 – š: 13,4 cm, hr. 5,5–5,6 cm; 6 – š. 16,1 cm, hr. 4,2 cm; 7 – š: 11,2–11,5 cm, hr. 4,5 cm (slinutá, na jednej strane so stopami po forme a úprave); 8 – š. 14 cm, hr. 6,1 cm (na jednej strane náznak značky? – pretlačený pásik; tab. III: 3). 16 menších fragmentov tehál s jedným merateľným rozmerom – hrúbkou: 1 – 5,3 cm; 2 – 7,2 cm; 3 – 5,8 cm (trochu slinutá); 4 – 6,8 cm; 5 – 4,7 cm; 6 – 5,2 cm; 7 – 4,6–4,7 cm; 8 – 4,6 cm; 9 – 4,5 cm (7–9 môžu patriť pôvodne jednej tehle); 10 – 4,5 cm; 11 – 7,3 cm; 12 – 4,5 cm; 13 – 4,6 cm; 14 – 4,4 cm (slinutá); 15 – 4,2–4,4 cm; 16 – 5,1 cm. 13 menších fragmentov tehál bez merateľného rozmeru. 36 drobných amorfných fragmentov, z ktorých časť pravdepodobne patrí pozostatkom tehál a časť pozostatkom výmazu. Dva malé fragmenty škridly.
3. Kovové predmety: fragment železného kola (priemer 21,5 cm) z pásového plechu so štyrmi lúčmi, ktoré zostávali z dvoch prekrížených pásov (tab. II: 7); jeden fragment železnej sekery s čiastočne zachovanou čepeľou, v tuľajke ešte s časťou dreveného poriska (tab. II: 8); 21 menších neošetrených železných predmetov – jeden väčší pásový plech (podkova?; tab. II: 9); jedna malá časť podkovy; v jednom prípade zo zvinutého plechu vytvorená tuľajková násada s jednou stranou zúženou do špičky; dva pliešky; 10 klinec, zvyšok drobné amorfné kusy.
4. Mince: štyri tzv. polturáky, 1,5 groše (tab. II: 1). Ide o dve rôzne poľské razby Žigmunda III.
5. Zvieracie kosti.

Situácia 21, studňa 3

Objekt sa odkryl v tretej úrovni postupnej strojovej skrývky plochy stavby, v nevelkej vzdialenosti od situácií 22 až 24. Hneď po nájdení sa vyprofiloval vrchný veniec studne. Šírka kamenného venca dosahovala 150–160 cm, vnútorná svetlosť bola približne 85 cm. Vnútroň priestor objektu, studne, bol postupnými krokmi odkrytý až na úroveň pevného štrkového podlažia (obr. 11; 12). Zásyp tvorila stavebná suť, ktorá pozostávala z lomových kameňov v štrkovo-hlinitom prostredí. Kamenný plášť studne bol murovaný z nasucho kladených rozmerných lomových kameňov. Zachoval sa do hĺbky okolo 75 cm od úrovne zachytenia a pozostával z približne 6–8 radov kameňov. Plášť studne sa smerom od vrchného venca k spodnému nezužoval, ale zvislo klesal. Pod spodným vencom kameňov sa našiel negatív drevenej rámovej konštrukcie štvorcového tvaru.

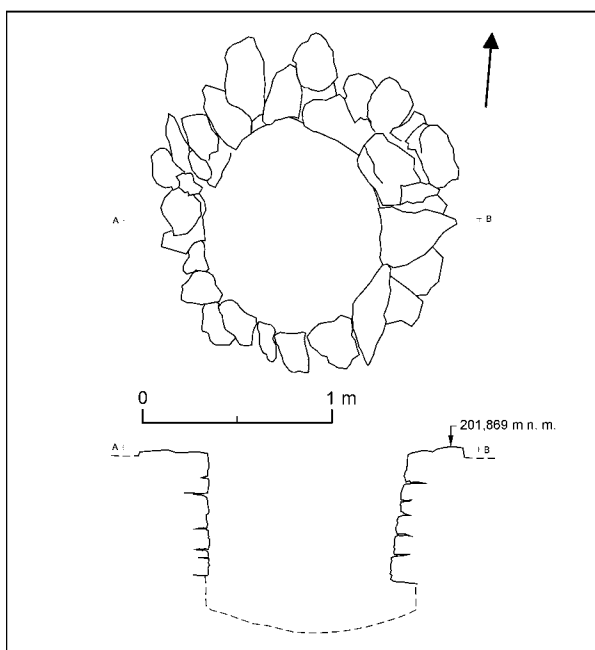
Obr. 9. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 20 (pôdorys; rez Z – V; pôdorys rámovej konštrukcie). Kresba R. Rusnák.

Obr. 10. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Rámová konštrukcia situácie 20 – studne 2 po odstránení kamenného plášťa studne. Foto R. Rusnák.

Obr. 11. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 21 – studňa 3. Foto A. Balogh.

Obr. 12. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 21 (pôdorys; rez Z – V). Kresba R. Rusnák.

Obr. 13. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Negatív rámovej konštrukcie ešte so stopami práchnivého dreva pod kamennou konštrukciou situácie 21 – studňa 3. Foto A. Balogh.

Steny pôvodného rámu sa dobre črtali v pevnom štrkovom podloží (obr. 13), spráchnivená drevená múčka bola súčasťou zasypu studne v jej najspodnejšej časti. Pod spodnou úrovňou pôvodného rámu sa už nachádzalo iba do štrku plytko preliacené dno.

Nálezy

1. Keramika: 28 črepov z nádob, z toho 12 črepov pochádza z jednej nádoby (tab. IV: 1); Jeden výraznejší črep s červeným maľovaním (tab. IV: 2); jedno dno z neskorostredovekej nádoby; jedna nôžka z trojnohej panvice (tab. IV: 3).
2. Kachlice: 19 fragmentov komorových kachlíc. 16 ks pochádza z čelných vyhrievacích stien, tri z bočných stien kachlíc. Deväť fragmentov čelných vyhrievacích stien je glazovaných (osem kusov má zelený odtieň, jeden je polychrómia); sedem je režných. Jeden fragment nesie figurálny biblický motív a časť nápisu ABRAHAM (tab. IV: 4); 13 ks má rôzne tapetové vzory s geometricko rastlinným ornamentom (tab. IV: 5–7; V: 4); dva fragmenty rohových kachlíc (tab. V: 3).
3. Stavebná keramika: štyri väčšie fragmenty tehál s dvoma merateľnými rozmermi (tab. V: 6, 7): 1 – š: 15,2 cm, hr. 5,5 cm (aj väčšie kamienky v hmote); 2 – š: 13,5 cm, hr. 5,4–5,7 cm (na jednej strane viditeľné pracovné stopy – zarovnávanie plochým nástrojom); 3 – š: 13,9 cm, hr. 6,3 cm; 4 – š. 15,9 cm, hr. 6,3 cm (na jednej strane stopy úprav – neúplné, málo precízne). 11 menších fragmentov tehál s jedným merateľným rozmerom, hrúbkou: 1 – 4,4 cm (neúplná úprava); 2 – 4,8 cm; 3 – 4,5 cm; 4 – 4,9 cm (precízna úprava a zarovnanie); 5 – 4,7 cm (precízna úprava a zarovnanie); 6 – 5,6 cm (precízna úprava a zarovnanie); 7 – 4,7 cm (neúplná úprava); 8 – 4,9 cm (prstovka; tab. V: 7); 9 – 4–4,1 cm; 10 – 5 cm; 11 – 4,9 cm. Dva menšie fragmenty tehál bez merateľného rozmeru. Jeden fragment dlaždice s rovnými hranami: š: 19,1 cm, hr. 4,4 cm. Povrch dlaždice je vyhladený (tab. V: 5).
4. Zvieracie kosti: početný súbor zvieracích kostí, zatiaľ bez bližšej druhovej analýzy.

Situácia 22

Menší jamový objekt sa našiel v tretej úrovni postupnej strojovej skrývky plochy stavby, v nevelkej vzdialenosti od situácií 21, 23 a 24 (obr. 14). Išlo o plytký objekt kruhového pôdorysu s priemerom približne 75 cm a max. hĺbkou 19 cm. Steny sa príkro zvažovali do mierne preliaceneho dna.

Nálezy

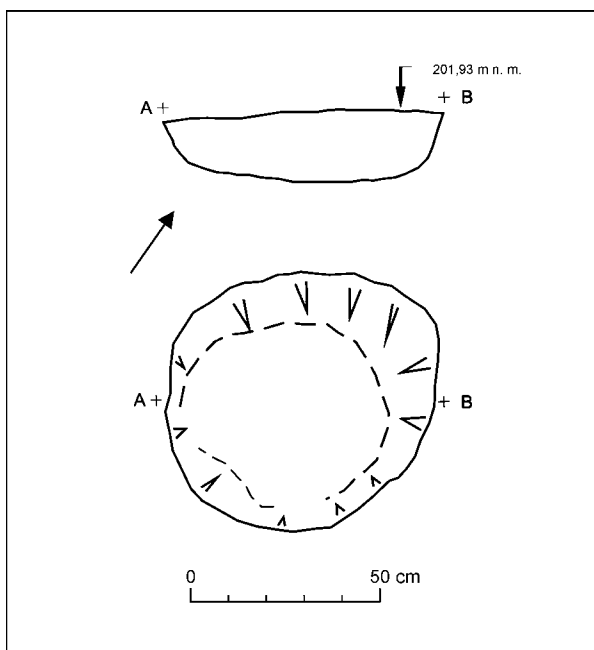
Objekt bol bez nálezov.

Situácia 23

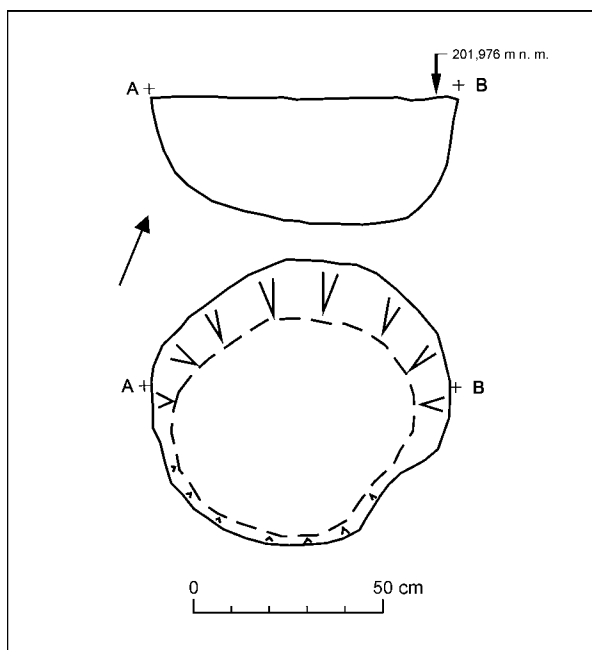
Menší jamový objekt bol objavený v tretej úrovni postupnej strojovej skrývky plochy stavby, v nevelkej vzdialenosti od situácií 21, 22 a 24 (obr. 15). Išlo o objekt kruhového pôdorysu s priemerom asi 80 cm a max. hĺbkou 33 cm. Steny sa príkro zvažovali do mierne preliaceneho dna.

Nálezy

Objekt bol bez nálezov.

Obr. 14. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 22 (pôdorys; rez JZ – SV). Kresba R. Rusnák.

Obr. 15. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 23 (pôdorys; rez JZ – SV). Kresba R. Rusnák.

Situácia 24

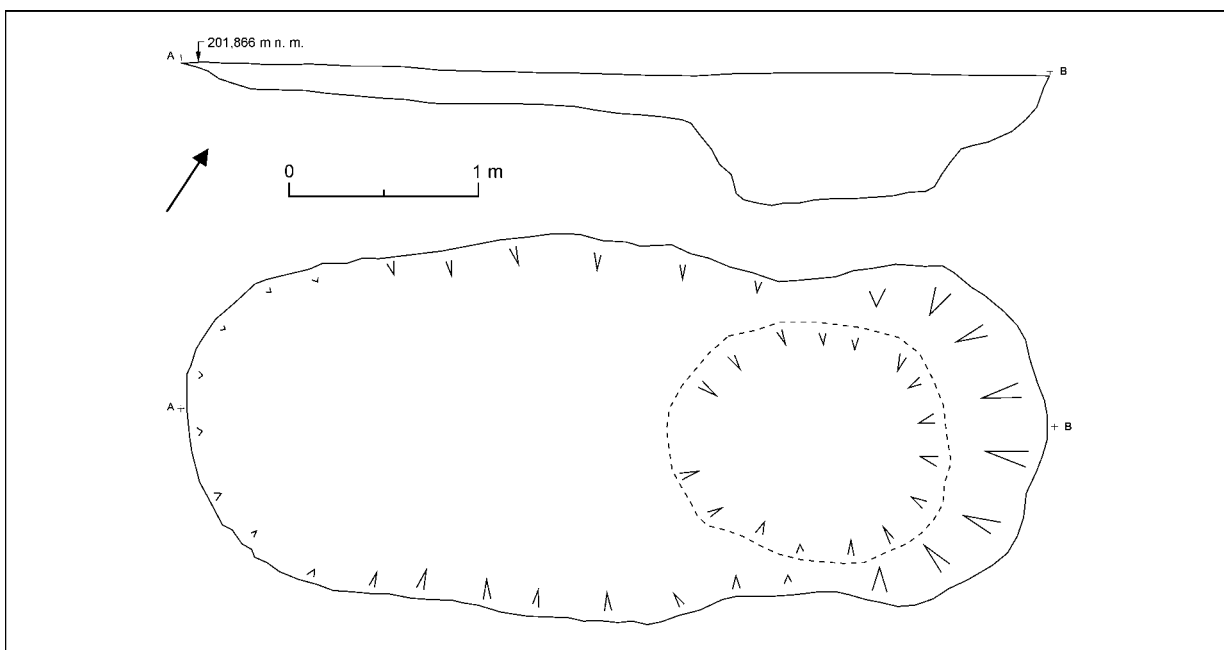
Rozmerný jamový objekt sa našiel v tretej úrovni postupnej strojovej skrývky plochy stavby, v nevelkej vzdialenosti od situácií 21 až 23 (obr. 16). Objekt mal pravidelný oválny tvar s dĺžkou osou 460 cm a kratšou max. 207 cm. Väčšia časť objektu bola plytká s hĺbkou nepresahujúcou 17 cm. Vo východnej časti objektu sa nachádzalo výraznejšie zahĺbenie približne kruhového tvaru s priemerom 130–140 cm. Steny zahĺbenej časti sa prikrco až kolmo, miestami kónicky zvažovali do takmer rovného dna.

Nálezy

1. Keramika: 151 črepov z nádob; dve časti pravdepodobne jednej nádoby, väčšieho hrnca s uchom (tab. VI: 1). Hrnec je rezný s červeným maľovaním. 42 ďalších menších črepov môže patriť k tejto nádobe, prípadne inej, rovnakého typu. Pomer glazovaných a neglazovaných črepov vo zvyšku súboru je polovičný. 12 okrajov (tab. VII: 2–6; 8, 9, 11, 12); 19 dien (v jednom prípade stopy zrezania strunou); jeden tanier čiastočne rekonštruovateľný (tab. VII: 1); tri uchá (tab. VII: 7, 10).
2. Kachlice: 13 fragmentov bočných stien kachlíc.
3. Stavebná keramika: dva fragmenty tehál s dvomi merateľnými rozmermi (tab. VI: 4, 5): 1 – š: 12,6 cm, hr: 5,4 cm; 2 – š: 12,4 cm, hr: 4,6–5 cm; dva fragmenty tehál s jedným merateľným rozmerom, hrúbkou: 1 – 5,1 cm (mierne slinutá); 2 – 3,6–4,1 cm (výrazne slinutá, zdeformovaná); jeden fragment tehly bez merateľného rozmeru.
4. Kovové predmety: jeden fragment železnej podkovy (tab. VI: 3); jeden železný klinec (tab. VI: 2).
5. Zvieracie kosti: početný súbor zvieracích kostí bez bližšej druhovej analýzy.

OSÍDLLENIE

Záchranný archeologický výskum na juhozápadnom nároží Palackého a Jantárovej ulice objavil osem objektov, ktoré je možné dať do súvisu s osídlením južného predmestia pred rokom 1671. V šiestich prípadoch objekty datujú nálezy z ich výplne, v dvoch prípadoch ide len o predpoklad na základe horizontálnej stratigrafie. Tri objekty možno datovať do obdobia neskorého stredoveku (situácie 9, 16, 19) a päť objektov do obdobia včasného novoveku (situácie 20–24). Typologická škála objektov nie je veľmi široká. Štyri jednoduché zemné jamové objekty, jedno ohnisko a tri studne. Pri jamových objektoch išlo v troch prípadoch o plytké objekty približne kruhového pôdorysu s priemerom okolo 100 cm (situácie 19, 22, 23). Dva z nich boli bez nálezov. Rozľahlý a v jednej časti zahĺbený jamový objekt, situácia 24, by snáď bolo možné dať do súvisu so živočíšnou výrobou domového hospodárstva. Naznačuje to početné zastúpenie kostí najmä väčších domácich zvierat. Stopy ohňa, prípadne iné konštrukčné prvky ako napr. kolové

Obr. 16. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. Situácia 24 (pôdorys; rez JZ – SV). Kresba R. Rusnák.

jamy, sa nepodarilo nájsť. Vo všetkých prípadoch jamových objektov je nutné predpokladať, že išlo už iba o ich spodné časti. Mieru ich pôvodného zahĺbenia nepoznáme. Podľa úrovne nájdenia (201,95–201,6 m n. m.) a zahĺbenia blízkych studní však možno predpokladať výraznejšie zahĺbenie. Táto skutočnosť, spolu so stavom ich zachovania, neponúka veľké možnosti interpretácie. Iba čiastočne preskúmaný objekt, situácia 9, je možné interpretovať ako dočasné exteriérové ohnisko. Tento objekt sa ako jediný našiel vo vyššej nivelete odkrývania (203,00 m n. m.).

Interpretačne jednoznačne a pre hodnotenie charakteru osídlenia najzaujímavejšie vyznievajú nálezy troch studní (situácie 16, 20, 21). Vo všetkých prípadoch možno konštatovať použitie rovnakých konštrukčných prvkov. Studne boli kruhového pôdorysu a boli budované z nasucho kladených lomových kameňov. Vonkajší priemer pláňa kolísal medzi 150–165 cm, vnútorná svetlosť činila približne 85 cm. Iba v jednom prípade (situácia 16) sa vnútorný priestor studne od nájdenej koruny smerom ku dnu mierne zužoval. Pri zvyšných dvoch zvislo klesal. Vo všetkých prípadoch sa pod kamennou konštrukciou nachádzala ešte drevená rámová konštrukcia štvorcového tvaru. V dvoch prípadoch sa zachovala už iba v negatíve (situácie 16, 21), v jednom prípade (situácia 20) bola zachovaná v relatívne dobrom stave. To umožnilo jej detailnejšiu dokumentáciu a poskytlo vzorky pre dendrochronologickú analýzu. Dná všetkých troch studní sa nachádzali mierne pod spodnou úrovňou dreveného rámu. Zachovali sa iba spodné časti studní, od úrovne odkrytia po dňa dosahoval rozmer nájdenej stavebnej konštrukcie asi 100 cm. Masívny strojový stavebný výkop sa pre potreby archeologického dohľadu vykonával v dohodnutých úrovniach. Studne sa ešte v druhej úrovni výkopu (približne 203,00 m n. m.) nenašli, v tretej (201,88–201,42 m n. m.) už áno. Navyše v prípade situácie 20, studne 2, bol v úrovni zistenia pod nánosom svetlohnedej ílovitej hliny odkrytý kamenný zával (obr. 4) a až po jeho odstránení sa objavil vrchný veniec pláňa studne. Možno teda konštatovať, že uvedený stav nespôsobili výkopové práce v roku 2017, ale udalosti v minulosti. Tie možno dať do súvisu s rokom 1671, keď bolo celé južné predmestie asanované, aby uvoľnilo miesto výstavbe citadely. Rozmerné zemné násypy a priekopy si museli vyžiadať masívne transfery zeminy a dá sa predpokladať, že všetok použiteľný stavebný materiál bol využitý. Pre situáciu 20, studňu 2 a situáciu 21, studňu 3, možno považovať rok 1671 za pravdepodobný čas ich zániku. Dendrochronologický údaj získaný z rámovej konštrukcie situácie 20, studne 2, zároveň umožňuje datovať i jej výstavbu, a to do obdobia po roku 1576. Výplň situácie 16, studne 1, poskytla iba chronologicky ucelený neskorostredoveký materiál. Studňa teda pravdepodobne zanikla ešte pred koncom 15. stor. Ako jedna z možností sa ponúka i súvislosť so spomínanými udalosťami z roku 1491. Všetky tri studne svojou stavebnou konštrukciou zapadajú do rámca doteraz známych dobových košických studní (Ďurišová 2013).

ROZBOR NÁLEZOV

Obdobie neskorého stredoveku reprezentujú v nálezovom súbore artefakty, ktoré pochádzajú zo situácie 9, situácie 16, studne 1 a situácie 19. Neskorostredoveké nálezy, najmä keramiky, sú zastúpené ako menšinová zložka i v sortimente nálezov zo situácie 20, studňa 2, situácie 21, studňa 3 a situácie 24. Tieto objekty však už svojimi nálezmi reprezentujú mladší včasnónovoveký horizont osídlenia. Keramickej náplni oboch chronologických stupňov sa v kontexte východného Slovenska naposledy zásadným spôsobom venoval M. Uličný (2003; 2004; 2008), v košickom prostredí obsírnejšie autor tohto článku (Rusnák 2009a; 2014). Nálezy stavebnej keramiky z Košíc a okolia spracoval najmä M. Čurný (2010; 2015). Košickým nálezom železných predmetov z oboch sledovaných období bola v ostatnom období tiež čiastočne venovaná pozornosť (Gašaj 2014; Rusnák 2009b).

HORIZONT NESKORÉHO STREDOVEKU

S výnimkou jednej rekonštruovateľnej nádoby je súbor neskorostredovekých keramických črepov skromný. Nádoba patrila reznému džbánu s uchom (tab. I: 7). Mal jednoducho vytiahnuté hrdlo s jemným obežným žliabkom tesne pod okrajom. Jeden jemný obežný žliabok sa nachádzal aj v mieste najväčšej vydutiny nádoby. Rozhranie hrdla a tela nádoby vymedzoval jemný plastický obežný veniec. Dno bolo zrezané strunou. Pásikové ucho bolo z vonkajšej strany výrazne pozdĺžne prežliabnuté. Nádoba bola vysoká 19,5 cm s priermi okraja 8,3 cm, dna 6,8 cm a najväčšej vydutiny 10,9 cm. Vo väčšine prípadov zachovaných okrajov išlo o tenkostenné, zväčša jednoducho vytiahnuté okraje stolovej keramiky, určenej predovšetkým na uskladnenie či pitie tekutín (tab. I: 5). I črepy z tiel nádob boli z veľkej väčšiny tenkostenné. Žiadny z keramických črepov nevybočoval z bežného rámca doteraz známej neskorostredovekej keramiky z prostredia Košíc.

Za pozornosť stojí nález fragmentu korytka, ktoré je s veľkou pravdepodobnosťou pozostatkom strešnej krytiny (tzv. mních, prípadne hrebenáč), aj keď nemožno celkom vylúčiť možnosť, že ide o pozostatok segmentu žlabového potrubia. Rozmery fragmentu indikujú pomerne masívny exemplár s hranou hrubou 2,1 cm, v mieste najhrubšieho lomu až 3,3 cm. Predpokladaná šírka pôvodného nálezu bola v týchto miestach približne 18 cm. Našlo sa i viacero malých fragmentov tehál a fragmenty hlineného výmazu. Jeden fragment gotickej tehly, tzv. prstovky, pochádza aj zo studne 3 (tab. V: 7).

Nálezy dobre zachovaného železného náprstku (tab. I: 1), časti rukoväte noža s dreveným obložením (tab. I: 2) či kostenej suroviny na výrobu gombíkov (tab. I: 3) zo studne 1, mierne vyčnievajú z inak nevýraznej kolekcie neskorostredovekých nálezov. Svojím stvárnením a charakterom však nijako nevybočujú z rámca daného typu sortimentu.

HORIZONT VČASNÉHO NOVOVEKU

Získaná kolekcia včasnónovovekej keramiky z lokality je málopočetná a dá sa povedať, že aj málo reprezentatívna. Rekonštruovateľných nádob je minimum (tab. VI: 1), zväčša ide iba o menšie črepy. Dostatočne však dokladá druhovú i výzdobnú rozmanitosť keramickej produkcie, ktorú so sebou včasný novovek priniesol. Zastúpená je kuchynská a stolová keramika, rezné nádoby zdobené červeným maľovaním (tab. IV: 2) i polychrómiou (tab. II: 3–5), rôzne glazovaná keramika či ľudová fajansa (tab. II: 2).

Súbor fragmentov renesančných kachlíc zo zásypu studne 3 vyznieva zaujímavo i ako podnet k úvahám o kvalite bývania na košických predmestiach v období včasného novoveku. Viacero druhov kachlíc s tapetovými motívmi dopĺňa fragment kachlice s figurálnym výjavom, ktorý je doplneným nápisom (tab. IV: 4). Kachlica má tmavozelenú glazúru. Zo zobrazenej figúry sa dochovala iba spodná časť nohy. Zachovaná časť nápisu „ABRAH“ celkom jednoznačne poukazuje na starozákonný motív Abraháma a Izáka. Vďaka prakticky identickej analógii z neďalekého hradu Fúžér (Chovanec et al. 1996, 29) si možno spraviť jasnú predstavu o stvárnení košického nálezu. Postava muža v renesančnom odeve stojí nad kľačiacim dieťaťom a v jednej ruke má nôž. Výjav má klasické renesančné architektonické rámovanie v podobe zdobenej niky a dopĺňa ho nápis „ABRAHAMISAK“. Kachlica z hradu Fúžér je datovaná do roku 1562 (Gruia 2013, 323). Zvyšné fragmenty kachlíc nesú rôzne tapetové vzory so štylizovaným geo-

metricko rastlinným ornamentom (tab. IV: 5–7; V: 4). Sú rezné alebo zeleno glazované. V jednom prípade je glazúra polychrómna, zelená a žltá (tab. IV: 7). Sú medzi nimi aj dva fragmenty rohových kachlíc s pásovými vzormi listovca a povrazca (tab. V: 3).

Pomerne početné sú tiež nálezy stavebnej keramiky. Ide predovšetkým o fragmenty tehál, zastúpená je i škridlicová strešná krytina a v jednom exempláre aj dlaždica (tab. V: 5). Sortiment dopĺňajú fragmenty hlineného výmazu a dotvárajú tak obraz o rôznosti použitých stavebných techník na južnom predmestí. Žiadna z tehál sa nezachovala v celku, 14 fragmentov poskytlo údaje o šírke a hrúbke, 29 fragmentov o hrúbke. Prehľad všetkých zmeraných rozmerov, umiestnený pri opise nálezov objektov, prezrádza rozmanitú škálu formátov. Doklad o rôznorodosti ponúkajú i ďalšie z pozorovaných charakteristík. Precízne zarovnanie niektorých exemplárov striedajú viditeľné pracovné stopy, ktoré odhaľujú nedôsledné úpravy povrchu pred vysušením. Viackrát sa v hmote objavili nezvykle veľké kamienky. Až sedem exemplárov (16 %) malo slinutý, teda výrazne spečený charakter. V niektorých prípadoch vysoký žiar spôsobil až deformáciu. Na jednej z tehál zo studne 2 sa nachádzal pretlačený pásik, pri ktorom nemožno vylúčiť, že je pozostatkom značky (tab. III: 3). Nachádza sa v centrálnej časti vrchnej strany tehly a bol pretlačený ešte pred výpalom. Tehla je práve v týchto miestach zlomená. Druhá jej časť sa nezachovala, a tak prípadné pokračovanie „značky“ nemožno overiť. Nie menej pravdepodobné však môže byť vysvetlenie, že ide o neintencionálny náhodný zásah pracovným nástrojom.

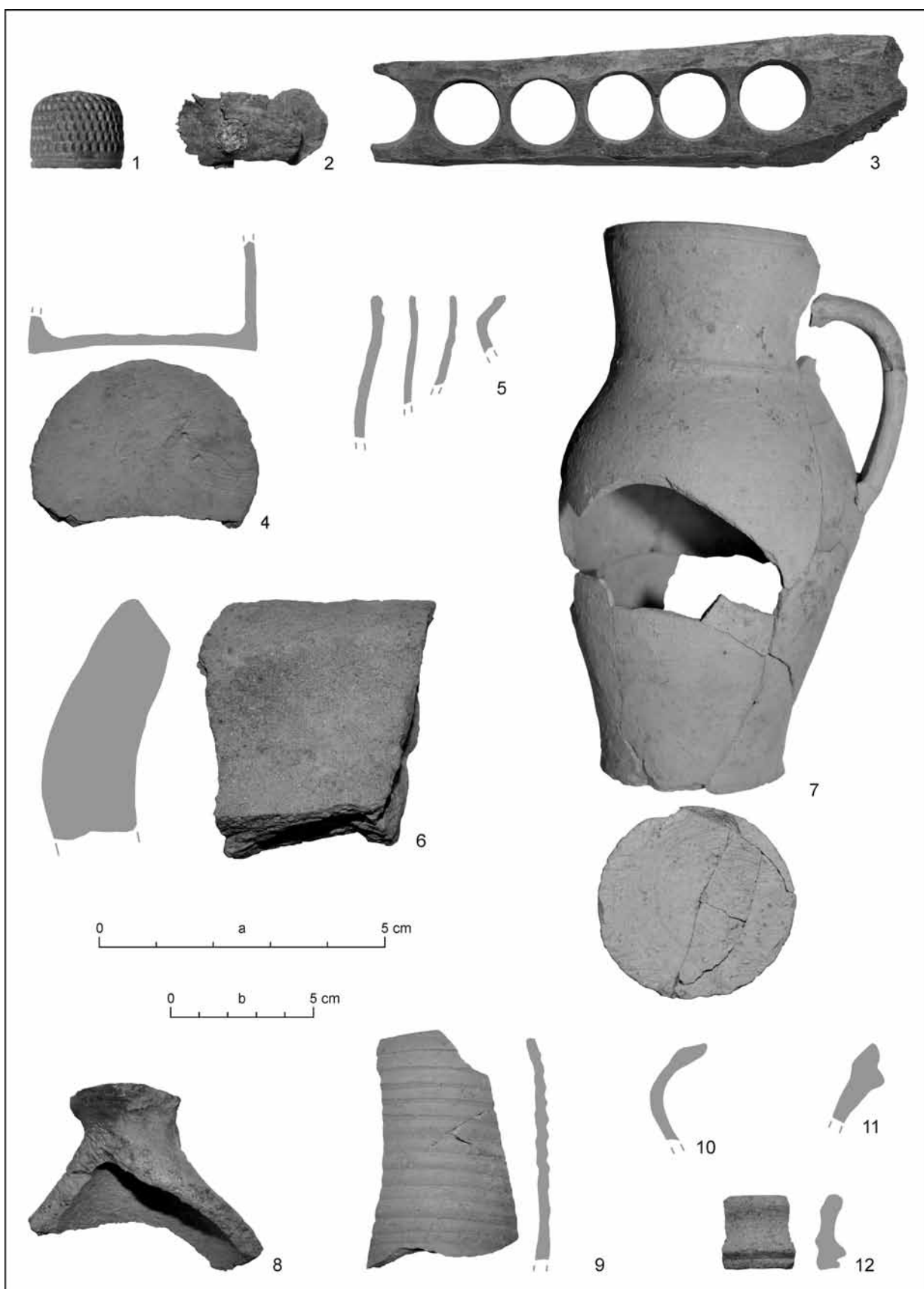
Fragment dlaždice má vyhladený povrch, jemnejšiu keramickú hmotu a rovné hrany. Hrúbka dlaždice je 4,4 cm, získal sa tiež rozmer jednej strany, a to 19,1 cm. Pôvodný tvar dlaždice sa určiť nedá. Z veľkej prevahy jednoduchých štvorcových dlaždíc s rovnými hranami, ktoré sú typické pre región a obdobie včasného novoveku (Čurný 2010, 266), však možno predpokladať práve tento tvar.

Z kovových predmetov je zaujímavý nález štyroch strieborných mincí z dna studne 2, ktoré boli nájdené pri sebe. Ide o poľské jedenapolgroše, tzv. polturáky Žigmunda III (tab. II: 1). Dva z nich sú zn. líška z rižskej mincovne (Hunka 1997, 104; tab. 4f: 177), dva z územia Poľska (pravdepodobne Bydgoszcz; Hunka 1997, 101; tab. 4d: 141). Mince sú z obdobia rokov 1614–1629, jedna je s istotou z roku 1624. Z dna studne 2 pochádza železné koleso s priemerom 21,5 cm. Je z tenkého pásového plechu so štyrmi lúčmi, ktoré pozostávali z dvoch prekrížených pásov nakované k okružiu (tab. II: 7). Hrana okružia nemá žliabok a na krížení lúčov sa nenachádza otvor, preto je nepravdepodobné, že by šlo o pozostatok kladkového mechanizmu studne. Absencia otvorov diskvalifikuje možnosť okutia dreveného rumpálu. Bližšia interpretácia nálezu je nateraz otvorená. Nález bol vyzdvihnutý v celku a v značne skorodovanom stave. Po ošetrení sa z neho zachovalo približne iba 40 %. Spolu s kolesom sa našla i sekera (tab. II: 8). Bola bez značky. Ďalšie železné nálezy, klince, podkova a čepeľ noža sú fragmentárne, nevýrazné. Zo začisťovania priestoru v blízkosti situácií 22–24 pochádza nález olovnice (tab. V: 1) i malého kovového nitu (tab. V: 2).

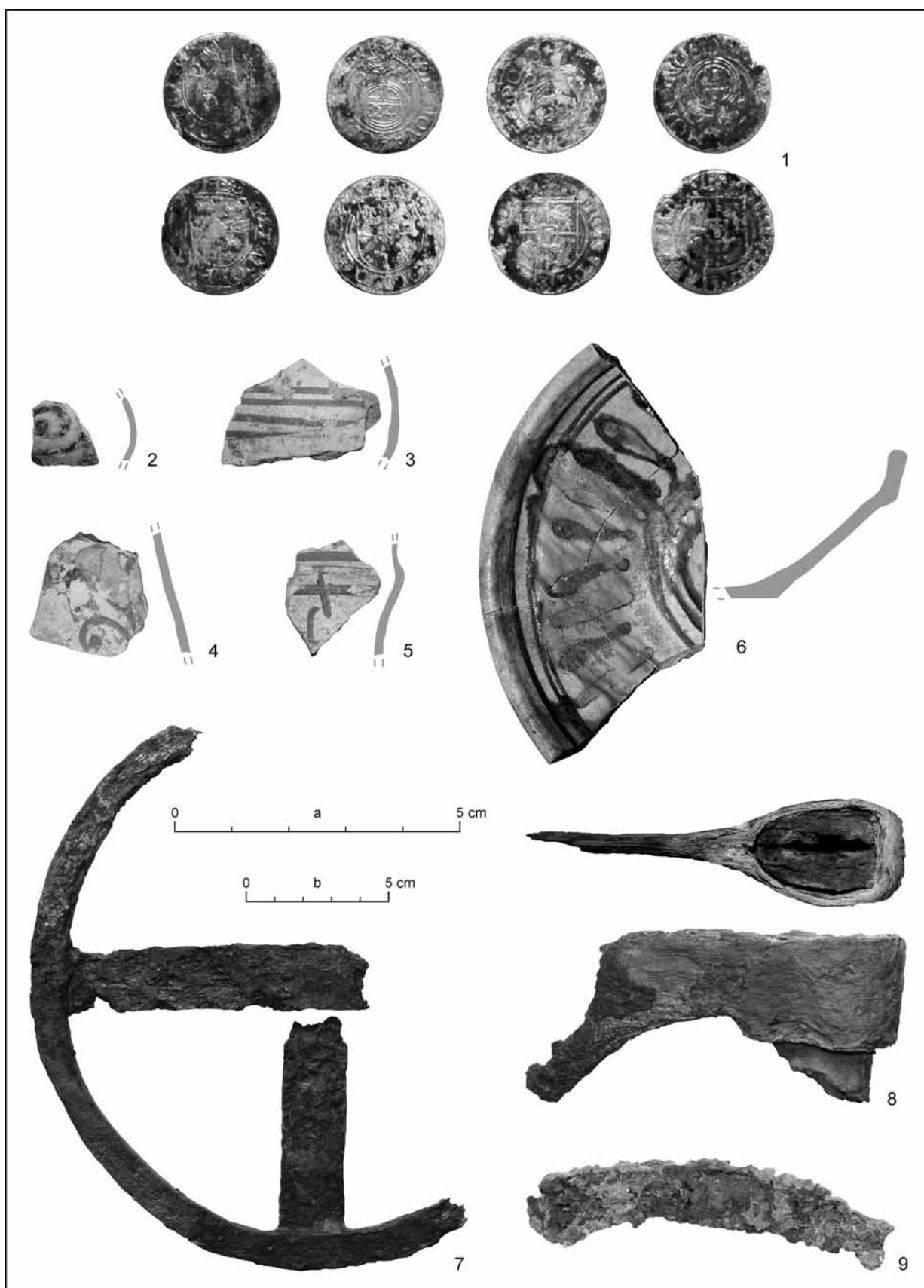
ZÁVER

Archeologický výskum na juhozápadnom nároží Palackého a Jantárovej ulice odhalil už len nepatrné reliktos osídlenia južného predmestia z obdobia konca stredoveku a z včasného novoveku. Jeden väčší a štyri malé zemné objekty nemajú veľkú výpovednú hodnotu o charaktere osídlenia. Koncentrácia troch studní na relatívne malej ploche však dovoľuje predpokladať, že počas celého spomenutého obdobia stáli v týchto miestach obydlia s dvorovým zázemím. Početné zastúpenie fragmentov stavebnej keramiky, výmazu, ale i kachlíc v nálezovom fonde je indikátorom dobrého štandardu bývania.

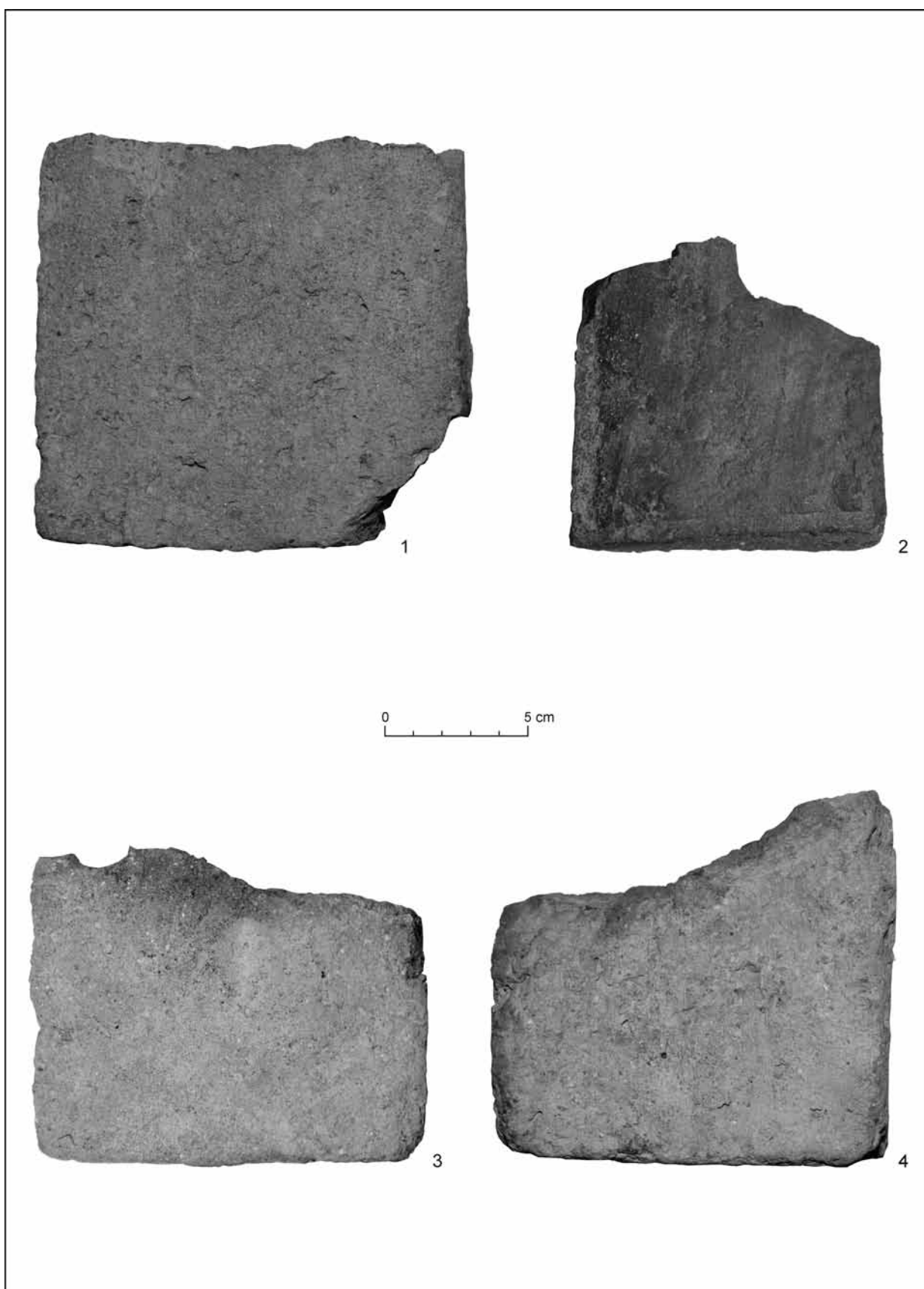
Skúmané objekty poskytli málopočetný a nie veľmi výrazný súbor nálezov z oboch spomenutých horizontov. Možno konštatovať, že získané artefakty neprekračujú rámec doteraz známeho dobového sortimentu nálezov, skôr doň bezo zvyšku zapadajú. Hodnotu im pridáva fakt, že obohatili veľmi úzku škálu doteraz známych nálezov z priestoru bývalých košických predmestí.

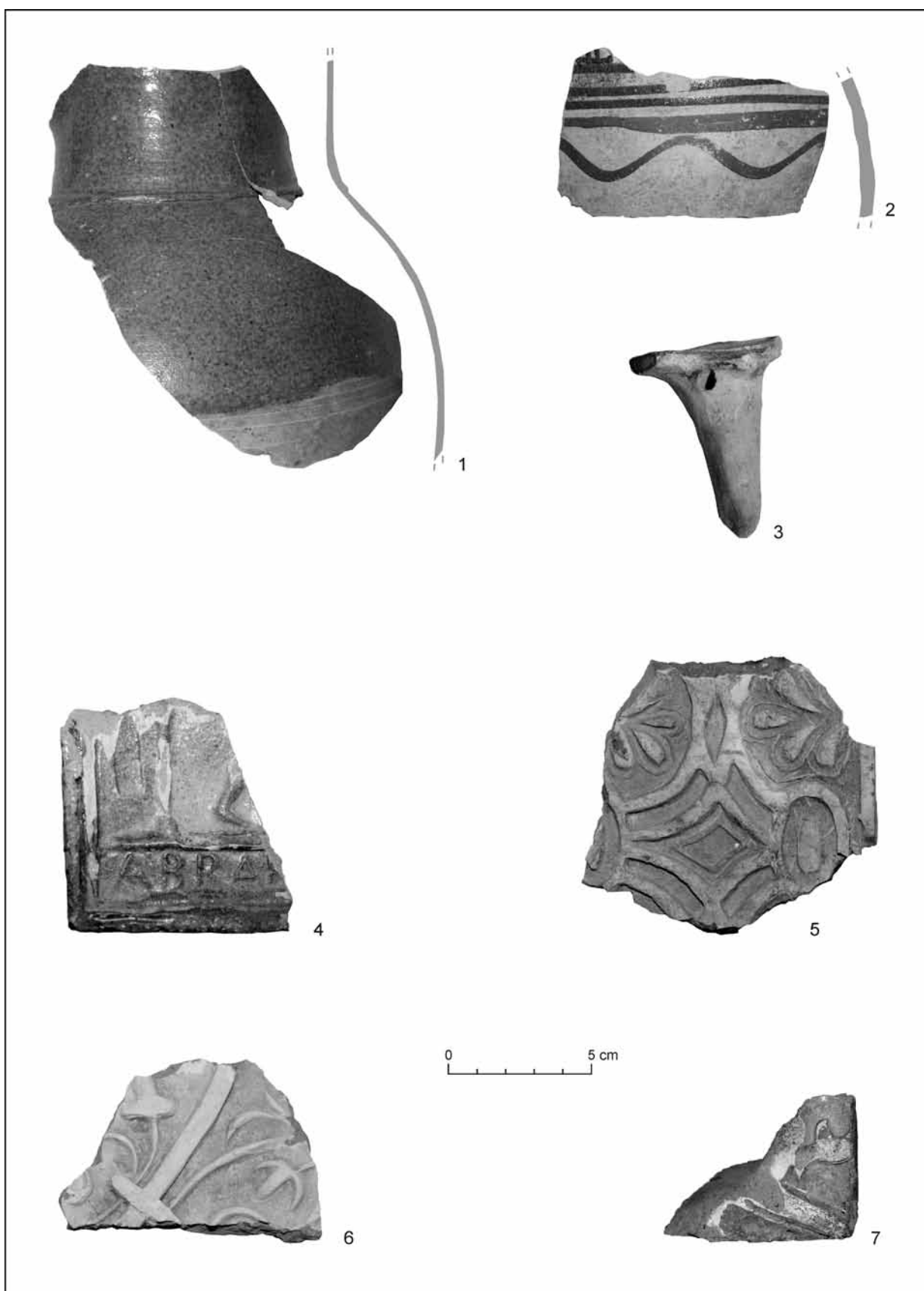
Tab. I. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. 1–7 – situácia 16; 8–11 – situácia 19; 12 – situácia 9. Foto A. Balogh. Mierka: a – 1–3; b – 4–12.

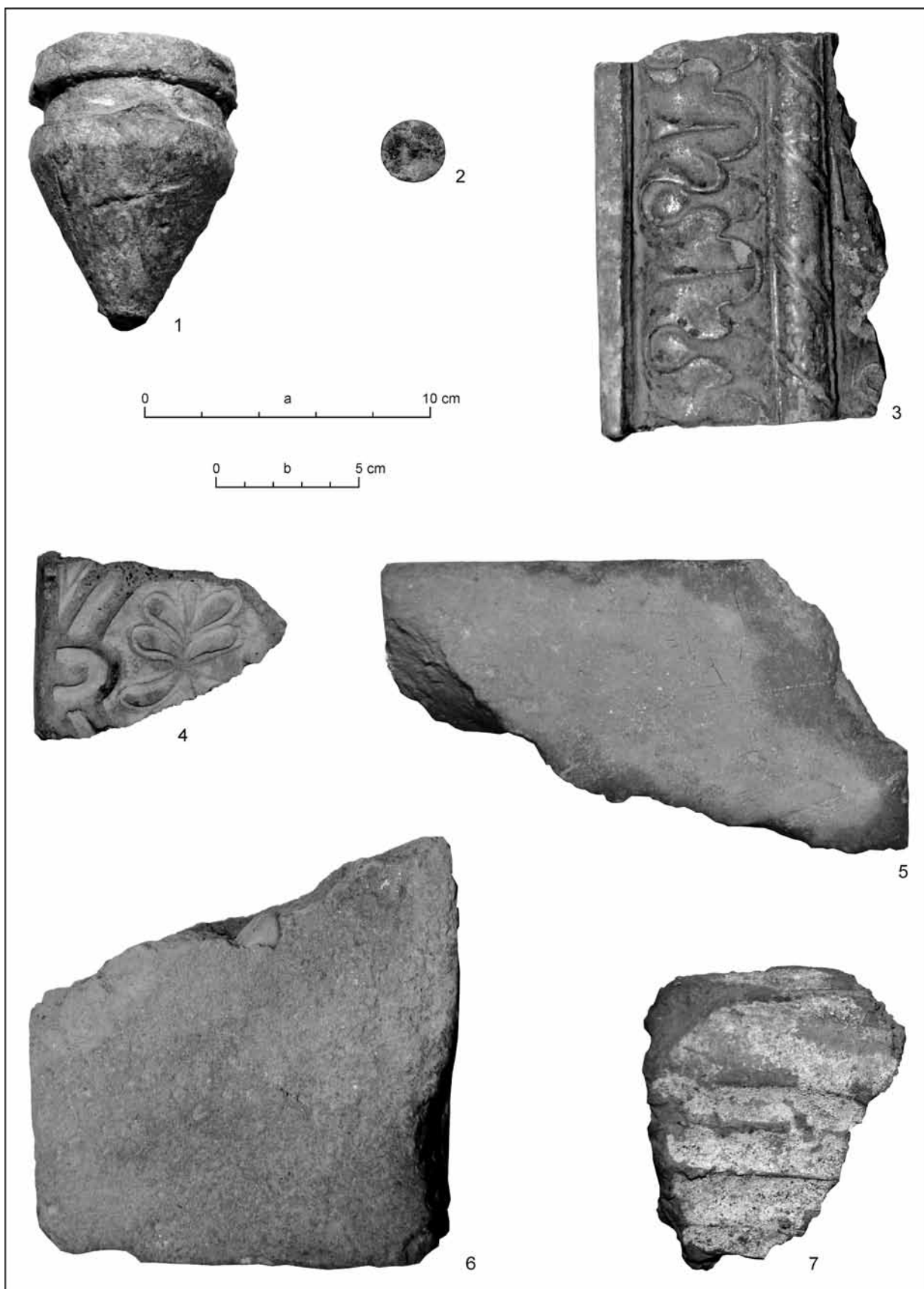
Tab. II. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. 1-9 – situácia 20. Foto A. Balogh. Mierka: a – 1; b – 2-9.

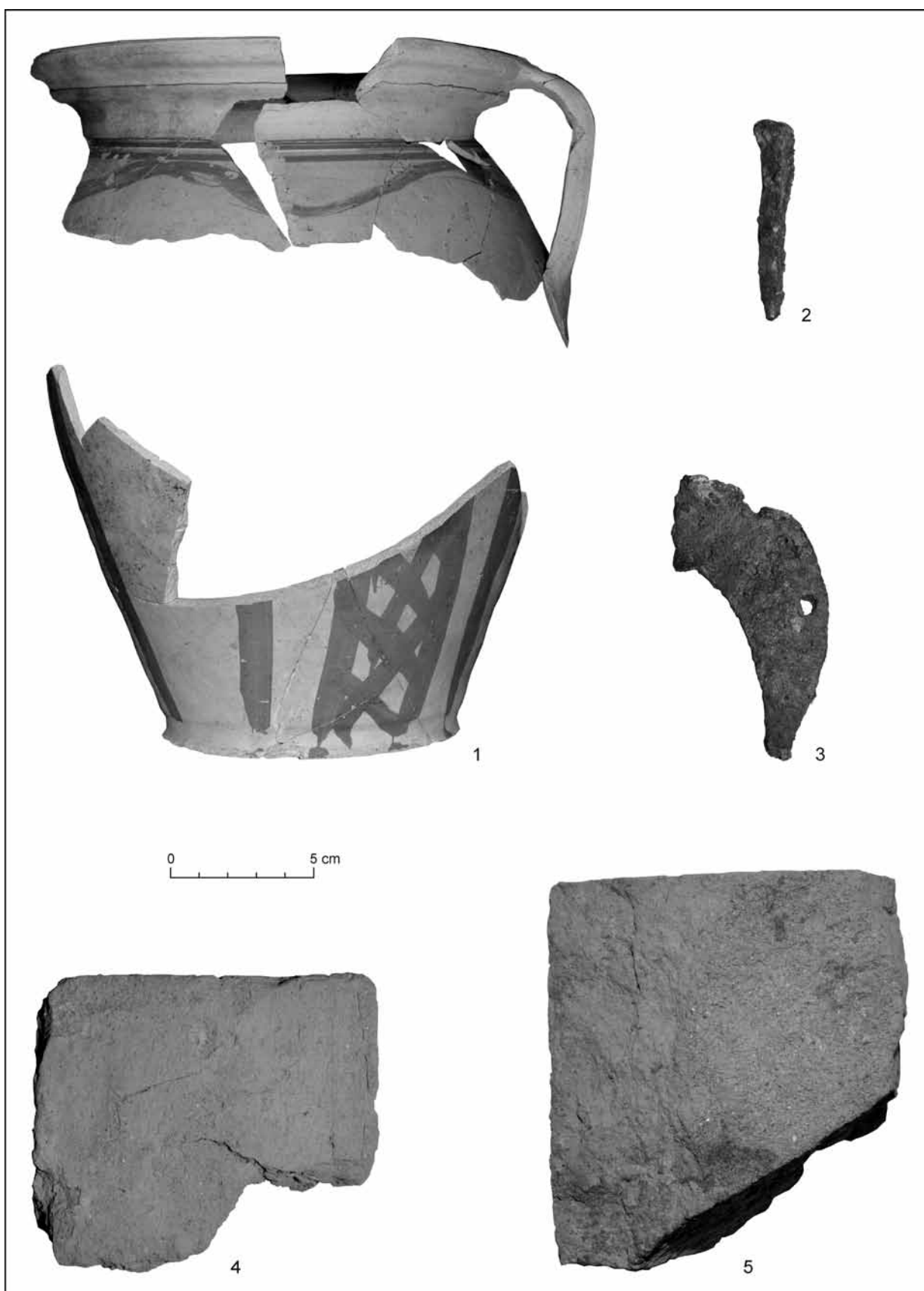
Tab. III. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. 1–4 – situácia 20. Foto A. Balogh.

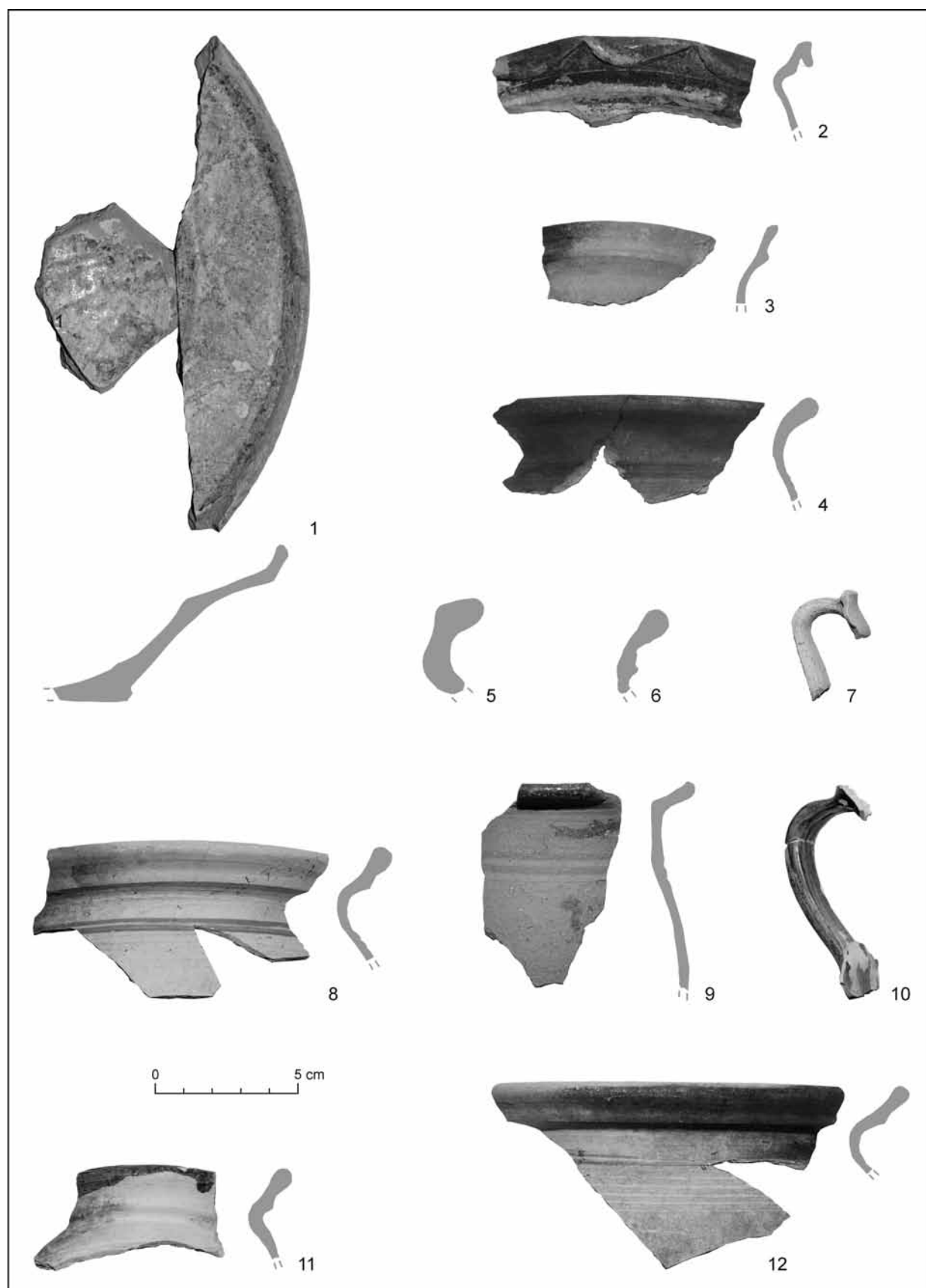
Tab. IV. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. 1–7 – situácia 21. Foto A. Balogh.

Tab. V. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. 1, 2 – zo začisťovania priestoru pri situácii 22 a 23; 3–7 – situácia 21. Foto A. Balogh. Mierka: a – 1, 2; b – 3–7.

Tab. VI. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. 1–5 – situácia 24. Foto A. Balogh.

Tab. VII. Košice, Duett. JZ nárožie Palackého a Jantárovej ul. 1–12 – situácia 24. Foto A. Balogh.

LITERATÚRA

- Archív mesta Košice 1
Archív mesta Košice 2
- Bal/Jenő/Kauffmann 1910–1913
Čurný 2010
- Čurný 2015
- Duchoň 2000–2001
- Đurišová 2013
- Gašaj 2014
- Gruia 2013
- Halaga 1993
Hunka 1997
- Chovanec et al. 1996
- Kyncl 2018
- Lamiová-Schmiedlová 1970
- Lamiová-Schmiedlová 1995
- Lamiová-Schmiedlová/Miroššayová 1991
Magdoško 2013
- Magdoško 2017
- Orosová/Žažová 2011
Österreichisches Staatsarchiv Wien 1671
- Pástor 1959
- Rusnák 2009a
- Rusnák 2009b
- Rusnák 2014
- Slivka 1978
- Uličný 2014
- Uličný 2003
- Uličný 2004
- Uličný 2008
- Varsik 1948
- Wick 1936
- AMK, MMK, TA. Thesaurus, C – Hospitale 48.
AMK, Tabularium metropol. Civitatis Cassoviensis, II., Schwarzenbachiana, šk. 45, spis 9127/1671.
J. Bal/F. Jenő/A. Kauffmann: *Hain Gáspár Lőcsei krónikája*. Lőcse 1910–1913.
M. Čurný: Nové nálezy stredovekej a včasnónovovekej stavebnej keramiky z Košíc. *Archaeologia Historica* 35, 2010, 253–270.
M. Čurný: Tehla a stavebná keramika v architektúre stredovekých a včasnónovovekých Košíc. In: *Forum Urbes Medii Aevi* 9/1–2. *Cihla a stavební keramika v městské architektuře středověku a novověku ve střední Evropě*. Brno 2015, 173–185.
J. Duchoň: Počiatky Košíc vo svetle najnovších historických archeologických výskumov. *Historica Carpatica* 31/32, 2000–2001, 7–19.
M. Đurišová: Archeologické nálezy v uliciach Košíc – studne. In: *Mesto a dejiny* 1. Košice 2013, 40–52.
D. Gašaj: *Nemeliem nemeliem, zobrala mi voda mlyn*. Nález predmetov zo 17. storočia v Mlynskom jarku v Košiciach. *Spríevodca k výstave*. Košice 2014.
A. M. Gruia: *Religious representations on stove tiles from the medieval Kingdom of Hungary*. Cluj-Napoca 2013.
O. R. Halaga: *Počiatky Košíc a zrod metropolu*. Košice 1993.
J. Hunka: *Orientačná príručka európskych mincí* 16.–20. storočia. II. *Mince Polska (1506–1864)*. Nitra 1997.
J. Chovanec/K. J. Dankó/I. Feld/E. Tamás: *A gótikától a habánokig. Od gotiky po habánov. Kályhacsempék Abauj, Sáros és Zemplén vármegyékben. Kachlice z bývalej Abovskej, Šarišskej a Zemplínskej župy. Kiállítási katalógus. Sárospatak* 1996.
T. Kyncl: *Dendrochronologické datovanie dřevěných konstrukčních prvků nalezených při archeologickém výzkumu „Košice – Duett“*. Výzkumná správa 025a-18. Dokumentácia DendroLab Brno. Brno 2018.
M. Lamiová-Schmiedlová: Súpis výskumov z rokov 1945–1968. In: *Východoslovenský pravek* 1. Košice 1970, 139–163.
M. Lamiová-Schmiedlová: Záchranný výskum na novovekom cintoríne v Košiciach. *AVANS* 1993, 1995, 87, 88.
M. Lamiová-Schmiedlová/E. Miroššayová: *Archeologická topografia*. Košice 1991.
D. Magdoško: Kostoly a špitály na predmestiach Košíc v stredoveku. *Mesto a dejiny* 2, 2013, 17–37.
D. Magdoško: K vzniku a správe predmestí stredovekých Košíc. *Historický časopis* 65, 2017, 591–616.
M. Orosová/H. Žažová: *Košická citadela*. Košice 2011.
Österreichisches Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv, Akten des Wiener Hofkriegsrates, 1671 September No. 227. Exp. fol. 1671, 15–18.
J. Pástor: Zpráva o archeologickom výskume Východoslovenského múzea v Košiciach v roku 1958. *Múzeum* 6, 1959, 613–636.
R. Rusnák: *Košice v stredoveku. Na podklade archeologických výskumov*. Dizertačná práca (AÚ SAV v Nitre). Nitra 2009. Nepublikované.
R. Rusnák: Novšie nálezy stredovekých kovových predmetov z Košíc. *Archaeologia historica* 34, 2009, 393–407.
R. Rusnák: Vývoj mestskej domovej parcely na príklade Mäsiarskej 57/A v Košiciach. *Slovenská archeológia* 62, 2014, 315–398.
M. Slivka: Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku 1. *Historica Carpatica* 9, 1978, 217–263.
F. Uličný: Začiatok a vývoj meštianstva a mesta Košice do polovice 14. storočia. In: M. Hajduová/M. Bartoš (ed.): *Košice v súradniciach európskych dejín*. Košice 2014, 44, 45.
M. Uličný: Veľká stredoveká kolonizácia a keramická produkcia na východnom Slovensku. *Archaeologia Historica* 28, 2003, 611–620.
M. Uličný: *Premeny východoslovenskej keramiky v 13.–17. storočí*. Dizertačná práca (Archeologický ústav SAV Nitra). Prešov 2004. Nepublikované.
M. Uličný: Včasno-novoveká keramika z hradu Šariš. In: *Archeologia okresu nowozytnego w Karpatach polskich*. Krosno 2008, 511–524.
B. Varsik: Slovenská ulica v Košiciach a vznik mesta Košíc. *Historica Slovaca* 6/7, 1948, 83–94.
V. Wick: *Dóm sv. Alžbety v Košiciach*. Košice 1936.

New Archaeological Sources Associated with Settlement of Košice Suburbs in the Middle Ages and Early Postmedieval Period

Rastislav Rusnák

Summary

The article summarizes results of the archaeological investigation in the wider centre of Košice, which has brought – after several decades – new archaeological sources related to settlement of its southern suburb from the Middle Ages and the Early Postmedieval period. The discovered relics are poor in number and expression and the same applies to the finds of material culture from them. The fact that they have enriched the previously very narrow scale of known finds from the territory of former Košice suburbs adds to their value as well as the fact that despite the above mentioned situation, they have provided a good opportunity for their setting in the local historical and spatial context.

The archaeological rescue research on the southwestern corner of Palackého and Jantárová streets managed to detect 8 features which can be associated with the settlement of the southwestern suburb before 1671. Six features are dated by the finds from their fillings, dating of other two is only assumed on the basis of horizontal stratigraphy. Three features can be dated to the Late Middle Ages (contexts 9, 16, 19; Fig. 3, 5, 6) and five features are dated to the Early Postmedieval period (contexts 20–24; Fig. 9, 12, 14–16). The typological scale of the detected features is not very wide. There are four simple earth pit features, one hearth and three wells. The finds of three wells seem to be most interesting in relation to assessment of the settlement's character (contexts 16, 20, 21). The wells had circular groundplans and were built of dry-laid quarry stones. The outer diameter of the steening varied between 150 and 165 cm, the inner diameter was approx. 85 cm. In all features, a square wooden frame construction was situated under the stone construction. In two of them, it was only preserved in a negative (contexts 16, 21), in one feature (context 20), it was preserved in a relatively good condition and provided samples for dendrochronological analysis. For context 20 – well 2 and context 21 – well 3, year 1671 can be considered the year of their extinction. In that time, the whole southern suburb was demolished to provide space for a citadel. The dendrochronological data obtained from the frame construction of context 20 – well 2 also enables dating of its construction to the period after 1576. Filling of context 16 – well 1 provided only chronologically compact late medieval material. The well, thus, had probably become extinct before the end of the 15th century. Relation to the above mentioned events from 1491 can be considered as possible as well.

With the exception of one restorable vessel (Pl. V: 7), the collection of late medieval pottery sherds is poor. Most of the preserved rims were thin-walled, mainly simply everted rims of tableware, used especially for storing or drinking liquids (Pl. I: 4, 7, 9). Fragment of a hod is notheworthy (Pl. I: 6). Other detected material included multiple small fragments of bricks and fragments of clay daub, a well preserved iron thimble (Pl. I: 1), parts of a knife handle with wooden plates (Pl. I: 2) or bone raw material for production of buttons (Pl. I: 3).

The obtained collection of early postmedieval pottery from the site is not very numerous and we can say it is also not very representative. Only minimum of the vessels are restorable (Pl. VI: 1), there are mostly small sherds. However, they sufficiently document the typological and ornamental diversity of pottery production brought in by the Early Postmedieval period. Kitchen ware as well as tableware are represented, together with unslipped vessels decorated with red paint (Pl. IV: 2) or polychromy (Pl. II: 3–5), variously glazed pottery or folk faience (Pl. II: 2).

Several types of stove-tiles with tapestry motifs are complemented with a fragment of a stove-tile with a figural scene and an inscription (Pl. IV: 4). The preserved part of the inscription says ABRAH and clearly points to the Old Testament motif of Abraham and Isaac. An identical stove-tile dated to 1562 (*Gruia* 2013, 323) comes from the nearby castle of Füzér (H) (*Chovanec et al.* 1996, 29). The remaining fragments of stove-tiles bear various tapestry patterns with stylized geometrical-floral ornament (Pl. IV: 5–7; V: 3, 4).

Finds of building ceramics are also rather frequent. There are mostly fragments of bricks, roof tiles are also represented and there is also one exemplar of a tile (Pl. V: 5).

Among metal artifacts, attention is attracted to the find of four silver coins from the bottom of well 2 which were found close to each other. They are Polish one-and-a-half groschen, so-called poltoraks of Sigismund III (Pl. II: 1). An iron wheel with diameter of 21.5 cm also comes from the bottom of well 2. It is made of a thin band-shaped plate with four spokes consisting of two crossed bands attached to the rim (Pl. II: 7). Together with the wheel, an axe was discovered (Pl. II: 8). It did not bear any mark. Other iron finds – nails, a horseshoe, a knife blade – are fragmentary and indistinct. Finds of a plumb (Pl. V: 1) and a small metal rivet (Pl. V: 2) come from the trimming of the area near features in contexts 22–24.

Fig. 1. Segment of the map of Košice from 1742 (*Orosová/Žažová* 2011, 60) with indicated previous and current archaeological document of suburban settlement. a – approximate location of the discovery of a pottery kiln from 1959 in Šrobárova 57; b – approximate location of the discovery of a medieval settlement feature from 1963, near the edge

of the postmedieval town cemetery; c – location of a smaller cemetery, partly detected by the investigation in 1993; d – approximate location of suburban finds referred to in the article.

Fig. 2. Košice. Location of features within the building plot on the southwestern corner of Palackého and Jantárová streets.

Fig. 3. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 9 (groundplan, W-E cross-section). Drawing by R. Rusnák.

Fig. 4. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 16 – well 1. Photo by R. Rusnák.

Fig. 5. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 16 (groundplan, S-N cross-section). Drawing by R. Rusnák.

Fig. 6. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 19 (groundplan, W-E cross-section). Drawing by R. Rusnák.

Fig. 7. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Stone cave-in above context 20 – well 2. Photo by R. Rusnák.

Fig. 8. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 20 – well 2. Photo by R. Rusnák.

Fig. 9. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 20 (groundplan, W-E cross-section; groundplan of frame construction). Drawing by R. Rusnák.

Fig. 10. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Frame construction of context 20 – well 2 after removal of the stone steening of the well. Photo by R. Rusnák.

Fig. 11. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 21 – well 3. Photo by A. Balogh.

Fig. 12. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 21 (groundplan, W-E cross-section). Drawing by R. Rusnák.

Fig. 13. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Negative of the frame construction with traces of decayed wood under the stone construction of context 21 – well 3. Photo by A. Balogh.

Fig. 14. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 22 (groundplan, SW-NE cross-section). Drawing by R. Rusnák.

Fig. 15. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 23 (groundplan, SW-NE cross-section). Drawing by R. Rusnák.

Fig. 16. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. Context 24 (groundplan, SW-NE cross-section). Drawing by R. Rusnák.

Pl. I. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. 1–7 – context 16; 8–11 – context 19; 12 – context 9. Photo by A. Balogh. Scale: a – 1–3; b – 4–12.

Pl. II. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. 1–9 – context 20. Photo by A. Balogh. Scale: a – 1; b – 2–9.

Pl. III. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. 1–4 – context 20. Photo by A. Balogh.

Pl. IV. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. 1–7 – context 21. Photo by A. Balogh.

Pl. V. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. 1, 2 – from trimming of the area near contexts 22 and 23; 3–7 – context 21. Photo by A. Balogh. Scale: a – 1, 2; b – 3–7.

Pl. VI. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. 1–5 – context 24. Photo by A. Balogh.

Pl. VII. Košice, Duett. SW corner of Palackého and Jantárová streets. 1–12 – context 24. Photo by A. Balogh.

Key words and abstract translated by Katarína Slováková, summary translated by Mgr. Viera Tejbisová

Mgr. Rastislav Rusnák, PhD.

Fakulta umení Technickej univerzity v Košiciach

Katedra teórie a dejín umenia

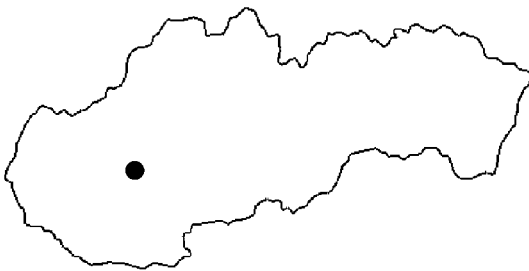
Watsonova 4

SK – 042 00 Košice

rastislav.rusnak@hotmail.sk

DOKUMENTÁCIA TERÉNNYCH RELIKTOV OPEVNENÝCH SÍDIEL V KOSTOLIANSKEJ KOTLINE A JEJ ŠIRŠOM OKOLÍ POMOCOU MODERNÝCH METÓD¹

Zuzana Borzová – Martin Borza

Key words: non-destructive archaeological methods, terrain prospecting, prehistoric hillfort, medieval fortified settlement, LIDAR, south-west Slovakia

Documentation of Terrain Relics of Fortified Settlements in the Kostolianska kotlina Basin and its Wider Surroundings by Means of Modern Methods

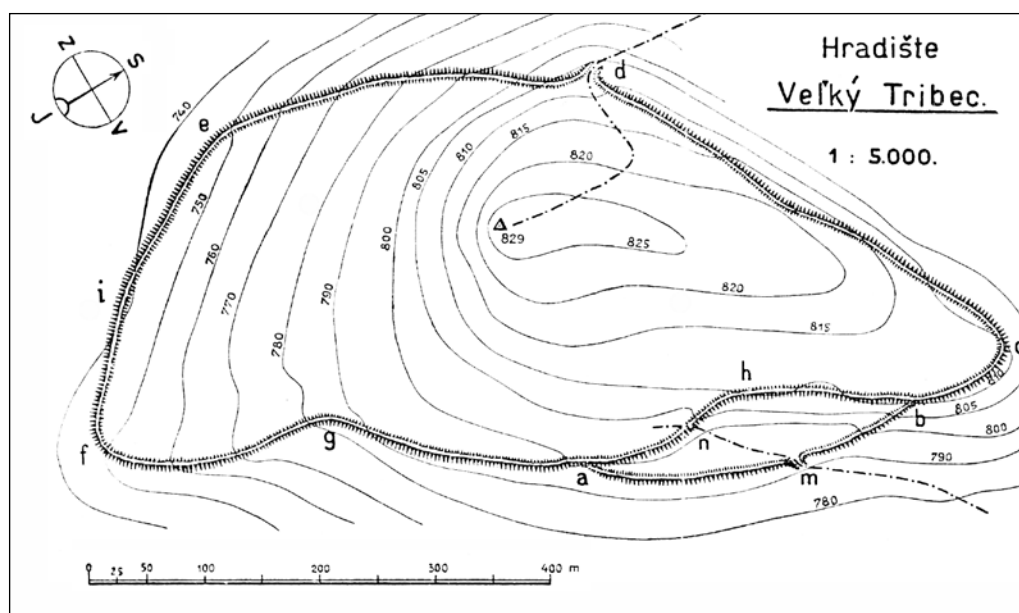
The topic of this article is presentation of use of the latest (non-destructive) methods at identification, recording and detailed documentation of selected terrain relics of historical fortified settlements in the Kostolianska kotlina basin and its surroundings. Comparing new knowledge obtained by means of modern methods with results of our own terrain prospecting and currently known (previously published) information outside our investigation, a new picture of individual relics is created. We deal with the prehistoric hillfort of Veľký Tribeč and relics of medieval fortified settlements – a medieval hillfort in Veľčice and a medieval fortified settlement of Studený hrad.

ÚVOD

Skúmaný mikroregión sa rozprestiera v oblasti juhovýchodných výbežkov pohoria Tribeč, približne 16 km severovýchodne od Nitry a 11 km severozápadne od Zlatých Moraviec. Celé záujmové územie predstavuje 95,12 km² skúmanej plochy, z čoho centrálnu a zároveň najväčšiu časť tvorí Kostolianska kotlina. Okrem nej zahŕňa aj príslušné výšinné polohy a ich úbočia. Na severe je mikroregión ohraničený chrbtom pohoria, ktorého najvyšší vrch v tejto časti je Veľký Tribeč (829,6 m n. m.). Na západe okrem príslušného vrchu Dúň (514 m n. m.) patrí celé údolie Jelenského potoka až po vrch Plieška (374,5 m n. m.), na juhozápade Stará skala (376 m n. m.) a Čierna skala (454,6 m n. m.) na západe. Na východe je Kostolianska kotlina ohraničená vrchmi Ploská (577 m n. m.), Veľký Lysec (547 m n. m.) a Malý Lysec (492 m n. m.), avšak skúmaná oblasť ďalej pokračuje po údolie Čerešňového potoka. V južnej časti sa otvára do Žitavskej pahorkatiny (Borzová 2017, 8, obr. 2).

Záujmová oblasť, vďaka svojmu georeliéfu, vhodným klimatickým podmienkam, bohatým ložiskám kamennej suroviny a dreva, bola s rôznou intenzitou osídlená nepretržite, od praveku podnes (Bisták/Borzová 2013; Borzová 2013, 21–30; Borzová/Čurný/Pažinová 2010; Borzová/Pažinová 2009; Ruttkayová/Ruttkay 1991). Z hľadiska priestorového rozmiestnenia archeologických lokalít je charakteristická veľkým výskytom terénnych reliktov antropogénneho charakteru z rôznych pravekých aj historických období v zalesnenej časti skúmaného mikroregiónu. Za najstaršie možno považovať dve hradiská lužickej kultúry: na temene vrchu Veľký Tribeč a temene a svahoch Veľkého a Malého Lysca. Zo stredoveku ide o hrad Gýmeš – najvýznamnejšie historické opevnené sídlo v skúmanom mikroregióne a rezidenčné sídla v podobe menšieho stredovekého opevnenia v polohe Studený hrad a stredovekého hrádka vo Veľčiciach. Okrem zmienených opevnených sídiel sú v sledovanom mikroregióne identifikované aj iné terénne relikty antropogénneho charakteru zo stredoveku a novoveku a to s hospodárskym využitím. Ide o viaceré relikty ťažobných areálov (lomy, kameňolomy, ťažobné jamy) a výrobných objektov (vápenky,

¹ Práca vznikla v rámci projektu 2/0037/17 agentúry VEGA „Úloha materiálnej kultúry pri formovaní ekonomických, sociálnych a interetnických väzieb v stredovekých komunitách“ a projektu 2/0018/19 SAV „Ekologické analýzy akulturácie krajiny Slovenska od mladšieho praveku dodnes“. Niektoré jeho časti sú súčasťou nepublikovanej habilitačnej práce spoluautorky Z. Borzovej (2017).

Obr. 1. Veľký Tribeč. Plán hradiska z roku 1929 (podľa Janšák 1929, obr. 24).

mlyny, sklárska huta a bližšie neurčené pece; Bisták/Borzová 2018; Borzová 2017, 162–183; Borzová et al. 2017; Borzová/Borza/Bisták 2014, 39–43; Jahn 1997; 2009; Samuel/Jahn/Hunka 2003). S osídlením Kostolianskej kotliny a jej širšieho okolia nepochybne súvisia aj ďalšie relikty, historické komunikácie a relikty starých ciest (Borzová 2017, 42, 43).

Výskum vyššie zmienených terénnych reliktov si okrem interdisciplinárnej spolupráce a využitia výsledkov z ostatných vedných disciplín vyžaduje aj aplikáciu viacerých archeologických metód a následnú komparáciu získaných výsledkov. Prostredníctvom tohto príspevku chceme poukázať nielen na túto skutočnosť, ale predovšetkým na možnosti využitia nových (nedeštruktívnych) metód pri identifikácii, dokumentácii a evidencii, ako aj ďalšom výskume vybraných terénnych reliktov historických opevnených sídiel v Kostolianskej kotline a jej okolí. Ide o praveké hradisko Veľký Tribeč a relikty stredovekých opevnených sídiel: hrádok vo Veľčiciach a opevnené sídlo Studený hrad.²

METÓDY VÝSKUMU VYBRANÝCH RELIKTOV

Prvotný súbor dát, ako aj primárny obraz o skúmaných lokalitách, sa podarilo získať sumarizáciou doposiaľ známych výsledkov, t. j. z predchádzajúcich výskumov.³

Samotný (archeologický) výskum pozostával predovšetkým z terénnej prospekcie, resp. z povrchového prieskumu reliéfnych tvarov vybraných historických opevnení, väčšinou v spolupráci archeológov s geológom, geomorfologičkou a geodetom (Borzová 2017, 28–53; obr. 40). Povrchové prieskumy (uskutočnené s cieľom vyhľadávania a mapovania doposiaľ neznámych objektov, ako aj so zámerom získavania nových informácií o už známych objektoch) boli realizované v rokoch 2004–2006⁴, predovšetkým však od roku 2008 až dodnes v rámci riešenia viacerých projektov.⁵

² Praveké hradisko so zázemím na temene a svahoch Veľkého a Malého Lysca bolo týmto spôsobom spracované a publikované v roku 2017 (Bisták/Borzová/Borza 2017). Tak isto ani stredoveký hrad Gýmeš nie je v tomto príspevku spracovaný, nakoľko nami využité metódy nie sú najvhodnejšie pre spracovanie lokalít s nadzemnou ruinálnou architektúrou, akým je aj zmieneny hrad.

³ K histórii bádania a stavu poznania Kostolianskej kotliny a jej okolia pozri napr. Borzová/Borza/Bisták 2014, 19–21.

⁴ V réžii Pamiatkového úradu SR a Krajského pamiatkového úradu v Nitre.

⁵ Predovšetkým v rámci riešenia medzinárodného projektu „Cradles of European Culture – Francia Media 850–1050“, ako aj projektu VEGA a SAV 1/0208/15 „Človek a hory v priebehu času – od pravekých hradísk k stredovekým hradom“ a projektu UGA I-12-208-01 „Multidisciplinárny prieskum krajiny. Projekt – Kostolianska dolina.

Metódou diaľkového prieskumu krajiny leteckým laserovým skenovaním (LLS), ktoré sa uskutočnilo v roku 2015, bol vytvorený digitálny model reliéfu (DMR; *Bisták/Borzová/Borza 2017, 50*). Na tieňovaných reliéfoch DMR bolo možné sledovať a bližšie skúmať zmienené relikty opevnení.⁶

Na zjednodušenie automatickej identifikácie a analýzy štrukturálnych prvkov DMR súvisiacich so zmienenými archeologickými lokalitami bola použitá morfometrická analýza terénu pomocou inovatívnej metódy s využitím technológie Proxima.⁷ Hlavným výstupom analýzy je konvexná a konkávna charakteristika analyzovaného terénu. Výsledky analýzy sú generované vo viacerých úrovniach detailu, ktoré zaisťujú identifikáciu a vizualizáciu detailných objektov s vlastnosťami na viacerých mierkových úrovniach (*Holubec et al. 2016*). Táto metóda ponúka iný pohľad na terén. Na rozdiel od globálneho vizuálneho vyhodnocovania DMR jeho osvetlením z rôznych smerov, pri tejto analýze vidíme lokálne vypukliny (konvexity) a vydutiny (konkavity) terénu bez ohľadu na smer pozorovania.

Získané výstupy z LLS (tieňované reliéfy a morfometrická analýza)⁸ boli porovnané s výsledkami nášho terénneho výskumu a s výsledkami predchádzajúcich výskumov. Pomocou tejto metódy sa doteraz podarilo detailnejšie vyhodnotiť terénne relikty hradiska na Veľkom a Malom Lysci (*Bisták/Borzová/Borza 2017*), ako aj relikty hospodárskeho využitia v oblasti masívu Veľkého Lysca a Ploskej (*Borzová et al. 2017*).

TERÉNNÉ RELIKTY OPEVNENÝCH SÍDIEL – DOKUMENTÁCIA A NEDEŠTRUKTÍVNY VÝSKUM MODERNÝMI METÓDAMI

Veľký Tribeč – hradisko lužickej kultúry

V najsevernejšej časti skúmaného územia, na rozhraní katastrov Kovarce a Veľčice, na temene vrchu Veľký Tribeč s kótou 829,6 m n. m., sa rozprestiera mohutné hradisko.

V odbornej spisbe sa prvýkrát objavuje už v roku 1929, kedy ho spomína Š. Janšák (1929, 16, 17).⁹ Povrchovým zberom a prospekciou boli v priestore hradiska nájdené zlomky keramiky prevažne lužickej kultúry počas viacerých sezón prieskumov v rokoch 1956, 1967, 1989, 2001, 2004, 2008 (*Borzová 2017, 137; Katkinová/Katkin 2002; Mitáš/Žáčik 2011; Ruttkayová/Ruttkay 1991, 45*). Prostredníctvom prospekcie a obhliadok boli zdokumentované aj terénne relikty hradiska. Okrem nich sa začiatkom 21. stor. uskutočnilo viacnásobné letecké snímkovanie a meranie GPS. Výstupy LLS v podobe tieňovaného reliéfu, ako aj letecké snímky, sú publikované v roku 2015 (*Ruttkay 2015, 323, 324, obr. 33; 34*). Pôdorys hradiska v minulosti zamerl Š. Janšák (obr. 1).

Hradisko s rozlohou vnútornej plochy 15,6 ha¹⁰ je opevnené valom prerušeným na niekoľkých miestach. V severozápadnej časti hradiska ho prerušuje brána, ktorú prvýkrát identifikoval Š. Janšák (1929, obr. 24d) a interpretoval ako bránu s von vybiehajúcimi valmi. Neskôr ju špecifikoval L. Veličák a P. Romsauer (1994, 87) ako polokliešťovú bránu, žiaľ, bez obrazovej prílohy. Najnovší výstup v podobe tieňovaného reliéfu bol publikovaný M. Ruttkayom (2015, 324, obr. 34), ktorý zmienenú bránu interpretuje ako kliešťovú. Na základe najnovších poznatkov pomocou LLS a technológie Proxima možno detailne sledovať zmienenú bránu, najlepšie na výstupe morfometrickej analýzy konvexit.¹¹ Konvexity viditeľne vykresľujú tvar brány s dovnútra vtiahnutým spodným valom, vytvárajúcim tak typický tvar polokliešťovej brány¹² (obr. 2; 3a; 4).

⁶ Niektoré z nich sú známe už zo skoršej odbornej spisby, napr. *Ruttkay 2015, 322–325, obr. 32–35; Ruttkayová/Ruttkay 2015*.

⁷ Princípom je kvantitatívna charakteristika digitálneho povrchu pomocou teórie diferenciálnej geometrie. Analýza vychádza z výpočtu tzv. Dupinovej indikatrix, ktorá popisuje lokálny tvar povrchu v malom okolí bodu, avšak bez použitia diferenciálnych rovníc. To predstavuje výrazný rozdiel oproti klasickým analýzám digitálnych povrchov, ktoré sú ovplyvňované koherentným šumom a priestorovým posunom hraníc geometrických prvkov terénu. K téme napr. *Ihring/Hronček/Holobec 2014; Szabová/Hronček 2015*.

⁸ Mapy (tieňovaný reliéf a morfometrické analýzy) sú v súradnicovom systéme JTSK a výškovom systéme Bpv.

⁹ V archíve Matice slovenskej je zachovaná písomná zmienka, opis hradiska od neznámeho autora, asi amatéra (*Ruttkayová/Ruttkay 2015, 121*).

¹⁰ J. Katkinová a S. Katkin (2002, 83) uvádzajú rozlohu 19,2 ha. Z ich popisu však nie je jasné, čo pokladajú za hranicu výpočtu. Za hranicu nášho výpočtu plochy hradiska (15,56 ha) bola braná os valu, definovaná morfometrickou analýzou (obr. 5).

¹¹ Znázorňuje konvexné, teda vypuklé miesta, v našom prípade val.

¹² Polokliešťová brána je brána, ktorej jeden z vyúsťujúcich valov je vtiahnutý dovnútra. Pri kliešťovej bráne by boli oba valy vtiahnuté dovnútra.

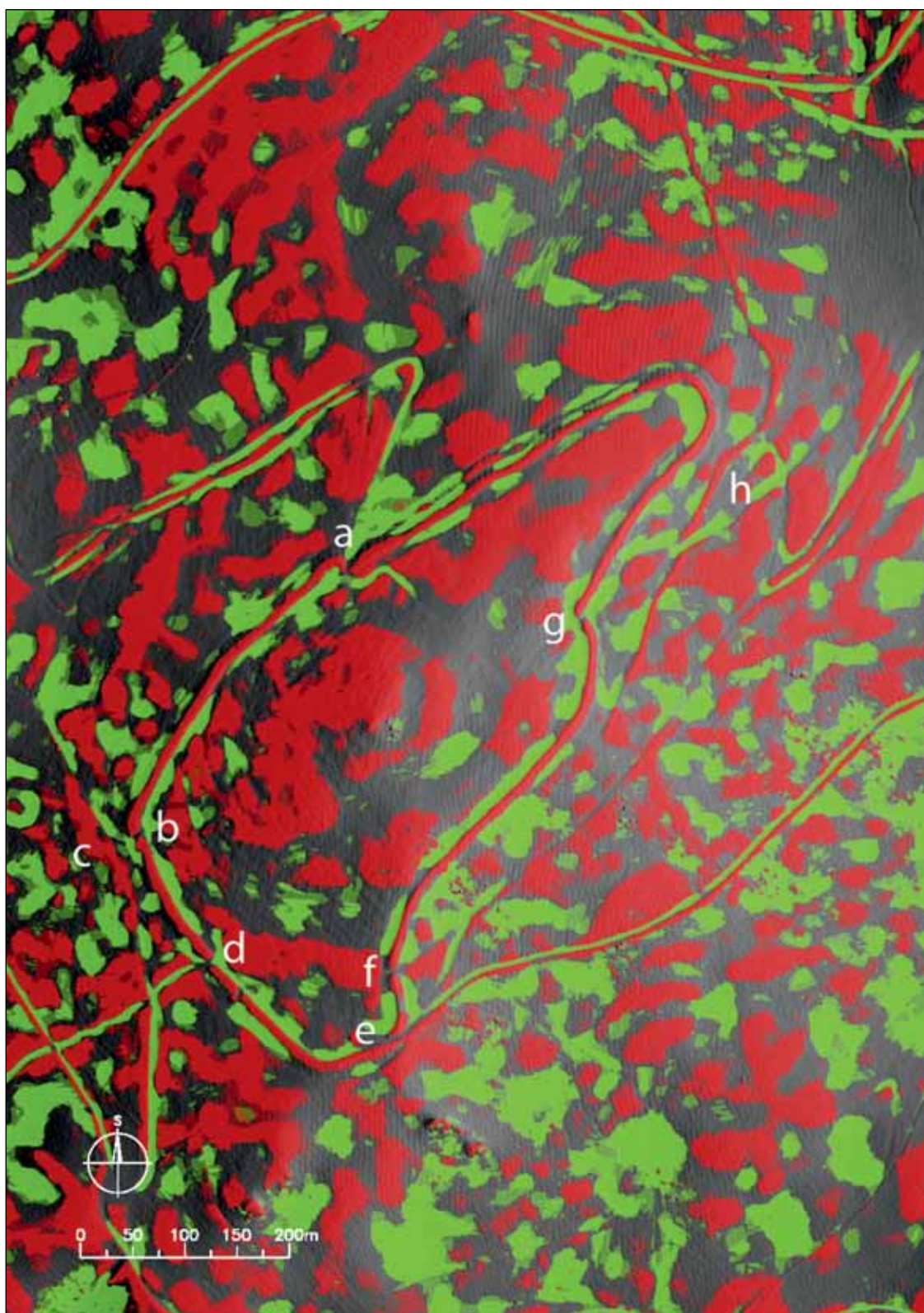
Obr. 2. Veľký Tribeč na tieňovanom reliéfe osvetlenom zo severovýchodu
(© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline;
Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

Okrem jedinej vyššie zmienenej poloklieštovej brány možno identifikovať aj ďalšie prerušenia valu (obr. 2; 3; 4). Jedno z nich sa nachádza v západnej časti hradiska, interpretované *L. Veliáčikom* a *P. Romsaue-rom* (1994, 87) ako ďalšia brána v mieste, kde sa mal nachádzať ďalší vonkajší val. Na základe analýzy konvexít a konkavít možno v týchto miestach pozorovať anomáliu v podobe konvexity, avšak jednoznačne nie je možné určiť, či ide o valové opevnenie, resp. o ďalší vonkajší val (obr. 2; 3b, 3c).

Ďalšie prerušenie valu možno identifikovať v juhozápadnej (obr. 3d), južnej (obr. 3e) a juhovýchodnej (obr. 3f) časti hradiska, pričom dva z nich sú pravdepodobne umelé a novodobé.

Aj severovýchodná časť valového opevnenia je prerušená (obr. 3g), ako na to upozornil už *Š. Janšák* (1929, obr. 24n). Podľa neho sa v tejto časti nachádzalo tzv. predhradie so vstupom v bode „m“ (obr. 1) a podľa jeho zamerania malo byť predhradie¹³ tvorené vonkajším valom, ktorý sa v bode „a“ a v bode „b“ napájal na hlavný val hradiska. Na výstupe LLS možno sledovať líniu tohto valu, ktorá však nie je celkom jednoznačná (obr. 2). Najlepšie je čitateľný na výstupe morfometrickej analýzy konvexít, podľa ktorej je evidentné, že ide o vypuklinu (konvexitu), resp. val. Avšak na rozdiel od interpretácie *Š. Janšáka* (1929, obr. 24) možno predpokladať, že tento „vonkajší val“ sa nenapája na val hradiska, ale pokračuje v línii smerom na sever (obr. 3h; 5). Jeho zmerateľná dĺžka je 727 m. Približnú výšku a šírku tohto líniového valu (ako aj hlavného valového opevnenia) možno určiť z priečneho rezu (v tomto prípade rez 2–2'; obr. 5),

¹³ Podobne ho interpretuje aj *M. Ruttkay* (2015, 318).

Obr. 3. Veľký Tribeč na výstupe morfometrie konvexít (červenou farbou) a konkavít (zelenou farbou) na podklade tieňovaného reliéfu (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.). Legenda: a – brána v severozápadnej časti hradiska; b – prerušenie valu v západnej časti opevnenia; c – anomália v podobe konvexity; d – prerušenie valu v juhozápadnej časti; e – prerušenie valu v južnej časti; f – prerušenie valu v juhovýchodnej časti; g – prerušenie valu severovýchodnej časti; h – líniové opevnenie.

Obr. 4. Veľký Tribeč. Detailný pohľad na severozápadnú a severovýchodnú bránu na výstupe morfometrie konvexít (červenou farbou) na podklade tieňovaného reliéfu (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

v ktorom je vyznačený výsledok morfometrickej analýzy konkavít a konvexít. Výška „vonkajšieho“ valu v reze 2–2'¹⁴ asi 0,5 m a jeho šírka je 8,2 m (Borza 2017).

Valové opevnenie s obvodom 1846 m¹⁵ sa dodnes v teréne nachádza s rôznou úrovňou zachovania (obr. 6; 7). V 90. rokoch 20. stor., ako aj na začiatku 21. stor. dosahovala výška valu približne 1–2 m (Katkinová/Katkin 2002, 83; Veliachik/Romsauer 1994, 87). Podľa J. Ruttkayovej a M. Ruttkaya (2015, 121) sú valy na väčšine areálu zachované väčšinou do výšky menej ako 1 m. Väčšia výška je doložená iba výnimočne, a to v oblasti severozápadnej brány. Výšku valového opevnenia možno sledovať v rezoch vyznačených na pôdoryse (obr. 5). V severozápadnej časti opevnenia, v reze 1–1' je výška valu asi 0,6 a šírka 8,2 m. V severovýchodnej časti opevnenia, v reze 2–2' je výška valu približne 0,9 m a šírka takmer 9,4 m. V južnej časti valu, v reze 3–3' je výška valu asi 0,8 m a šírka zhruba 7,2 m (Borza 2017).

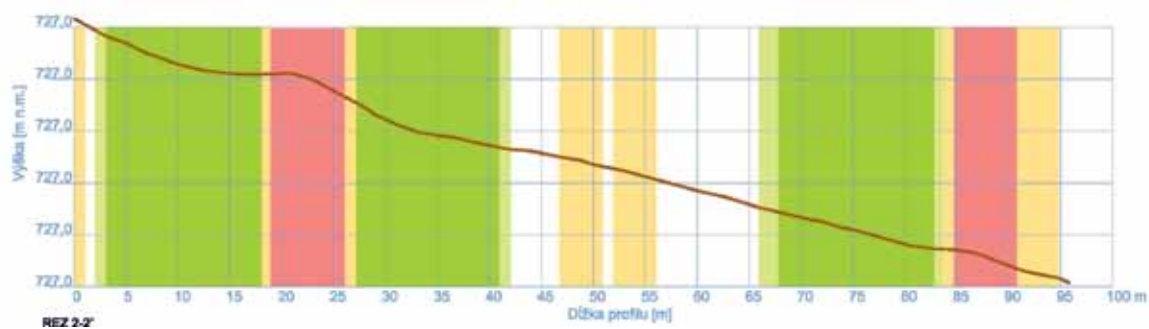
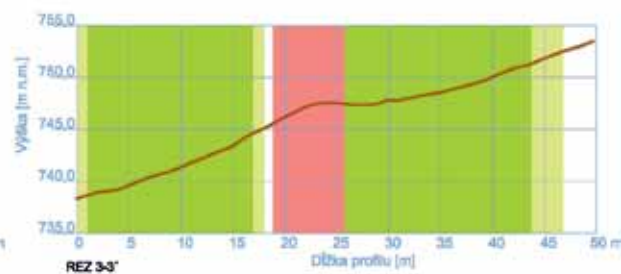
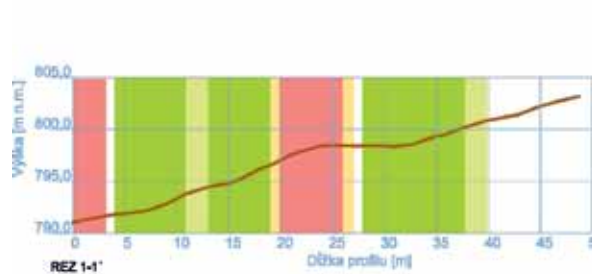
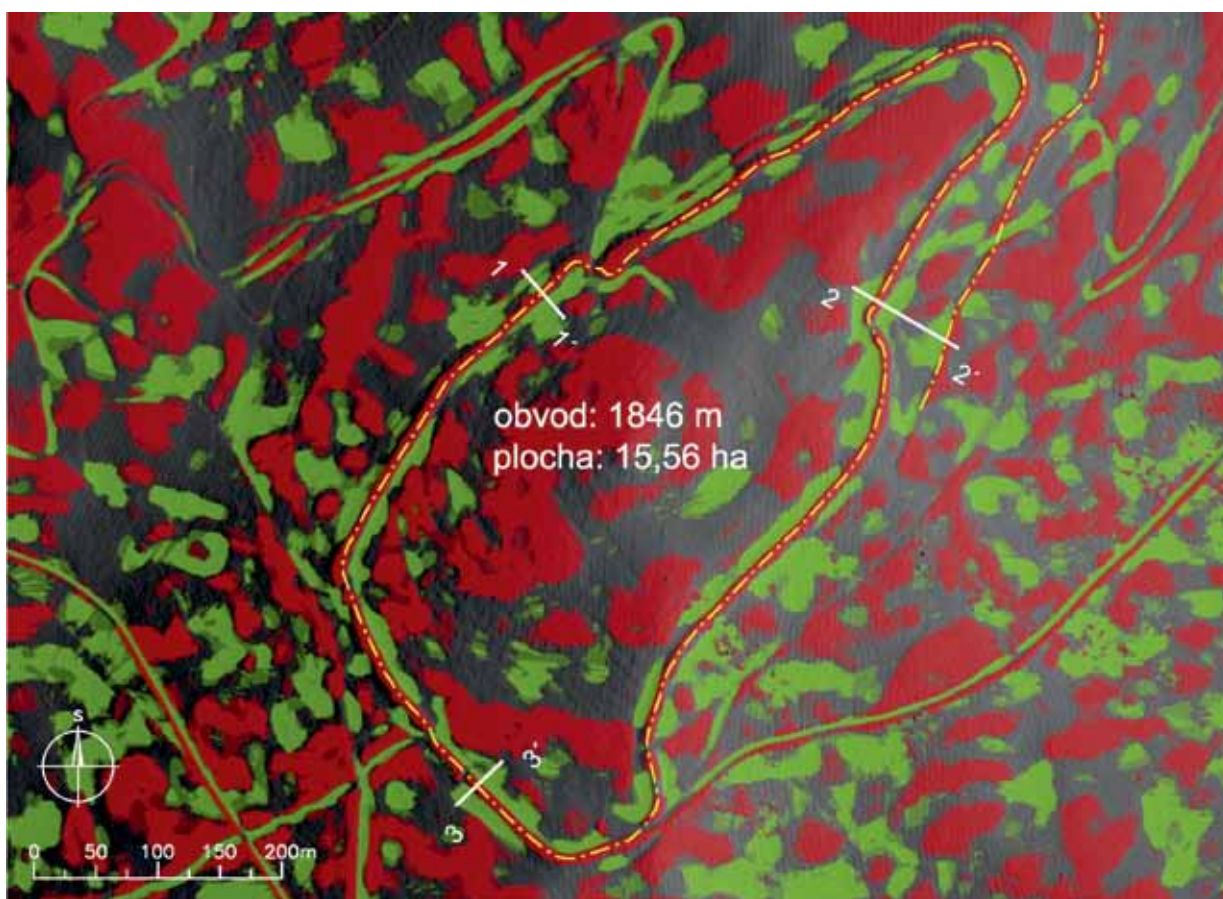
Na tieňovanom reliéfe je možné pozorovať aj terénne depresie v areáli hradiska, predovšetkým štvoruholníkový útvar v jeho východnej časti (Ruttkay 2015, 318). Ten bolo možné bližšie špecifikovať terénnou prospekciou zo začiatku 21. stor. Približne 100–150 m juhovýchodne od vrcholu kopca boli zachované obvodové múry (do výšky 0,5 m) obdĺžnikového objektu s rozmermi 60–70 x 25–30 m (obr. 8). V objekte, ani v jeho okolí, neboli nájdené žiadne artefakty (Katkinová/Katkin 2002, 83). Objekt je možné identifikovať na tieňovanom reliéfe, avšak na výstupe morfometrie konkavít a konvexít tento útvar nie je pozorovateľný.

Okrem vyššie zmienených terénnych relikto v hradisku možno pozorovať aj ostatné depresie ako cesty, pramene – zdroje vody. Prostredníctvom morfometrie konkavít a konvexít sú ľahšie rozpoznateľné,¹⁶ resp. je ich možné bližšie definovať než na výstupe LLS.

¹⁴ Rez 2–2' je vedený valovým opevnením hradiska, ako aj líniovým valom (obr. 5).

¹⁵ Obvod hradiska je vypočítaný v osi valu (obr. 5). Zaujímavé je, že aj výpočet Š. Janšáka (1929, 17) z roku 1929 obvodu valu je podobný nášmu meraniu, t. j. 1882 m.

¹⁶ Podľa tieňovaného reliéfu niekedy nie je možné rozpoznať cestu od valu. Na základe morfometrie konkavít a konvexít, ktoré sú definované inou farbou, sú tieto depresie ľahko rozpoznateľné.

Obr. 5. Veľký Tribeč. Geometrické údaje hradiska a priečne rezy, v ktorých je vyznačený výsledok morfometrickej analýzy konkavít a konvexít.

Obr. 6. Veľký Tribeč. Pozostatky valového opevnenia na hradisku. Stav z roku 2004. Foto P. Bisták.

Obr. 7. Veľký Tribeč. Valové opevnenie hradiska prerušené novou lesnou cestou. V týchto miestach je val omnoho vyšší, než v rezoch (obr. 5). Stav z roku 2004. Foto P. Bisták.

Obr. 8. Veľký Tribeč. Obvodový múr objektu z nasucho kladených kameňov na hradisku. Stav z roku 2004. Foto P. Bisták.

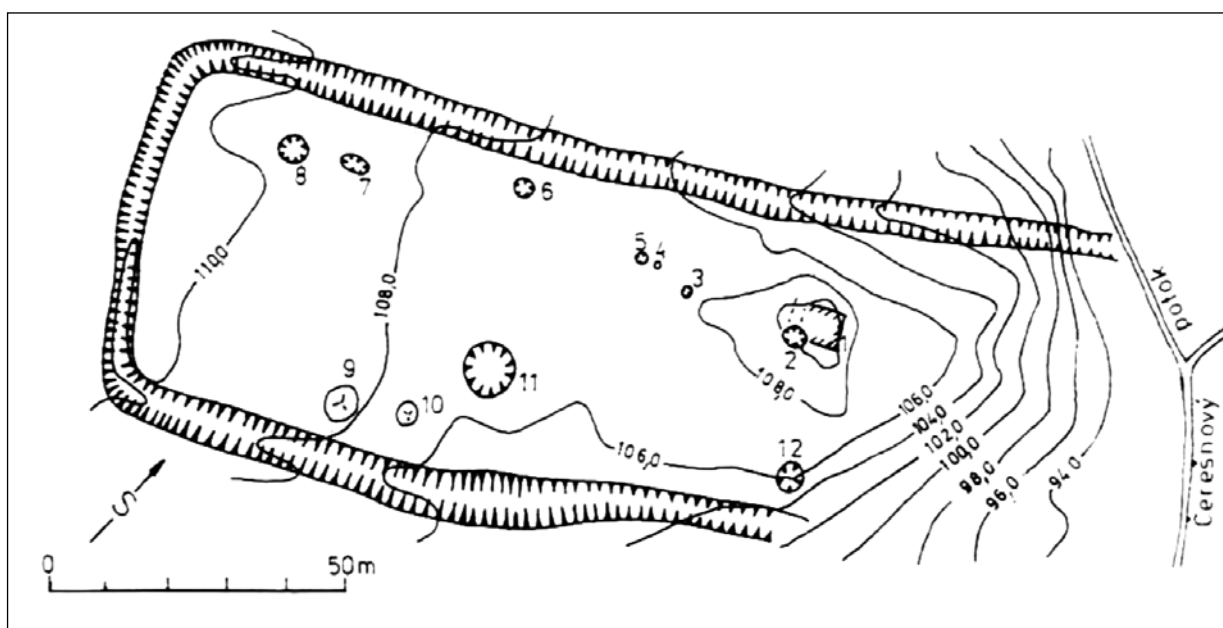
Veľčice – stredoveké opevnené sídlo¹⁷

Severne od Veľčíc, na vyvýšenine zovretej Svincom a sútokom bezmenného potoka s Čerešňovým potokom, v polohe Kožová, bol terénnou prospekciou v roku 1964 objavený opevnený útvar (*Habovštiak* 1964), ktorého zameranie bolo publikované v 80. rokoch (obr. 9). Na tejto lokalite boli uskutočnené viaceré povrchové prieskumy,¹⁸ ako aj geofyzikálny prieskum s cieľom spresniť dovtedy známe informácie o nálezisku (*Tirpák* 2003). Neskôr skúmal lokalitu I. Kuzma aj letecky (*Ruttkay* 2004, 160). V poslednom období bol pomocou leteckého laserového skenovania vytvorený tieňovaný reliéf, na ktorom možno pozorovať priebeh opevnenia a 3D model tohto opevnenia (*Ruttkay* 2015, 325, obr. 25; *Ruttkayová/Ruttkay* 2015, 120).

Terénne relikty tunajšieho hrádka, okrem tieňovaného reliéfu (obr. 10), možno ešte detailnejšie sledovať na výstupe morfometrickej analýzy konkavít a konvexít (obr. 11). Zo získanej analýzy, ktorej výsledky sú evidentné aj v rezoch (rez 1–1'; obr. 12) je zrejmé, že opevnenie bolo tvorené vnútorným valom, priekopou a vonkajším valom. Zvyšky opevnenia sú dodnes zachované v celej severnej, západnej a južnej časti (obr. 13). Podľa tieňovaného reliéfu (obr. 10), ako aj detailného zamerania hrádka A. Habovštiakom (obr. 9) sa opevnenie v severovýchodnej časti vytráca, resp. prechádza do strmého svahu, brehu potoka. Na výstupe morfometrie konkavít a konvexít možno v severovýchodnej časti opevnenia sledovať konvexitu, ktorú možno pokladať za pokračovanie valu v tejto časti (obr. 11). Na východnej strane chýba priebeh opevnenia a na juhovýchodnej strane je viditeľné skôr na tieňovanom reliéfe, než na výstupe morfometrie konkavít a konvexít. Prekrytím oboch výstupov možno rekonštruovať priebeh

¹⁷ Podľa A. Habovštiaka (1985, 321) ide o opevnený zemepanský dvorec. Najnovšie F. Jaššo (2009) označuje toto opevnenie ako hrádok – opevnené sídlo nižšej šľachty. Podobne aj J. Ruttkayová a M. Ruttkay (2015, 120) ho nazývajú hrádkom.

¹⁸ K tomu: *Habovštiak* 1964; 1968; *Jaššo* 2007, 134; 2009, 189; *Ruttkay* 2004, 160; *Ruttkayová/Ruttkay* 2015, 120.

Obr. 9. Opevnené sídlo vo Velčiciach. Zameranie podľa A. Habovštiaka (1985, 321).

opevnenia v jeho chýbajúcej časti (obr. 12). Na základe toho možno vypočítať plochu, resp. rozlohu vnútornej plochy, ktorá je 0,74 ha.¹⁹ Predpokladané rozmery vnútornej plochy sú 54 x 156 m.²⁰ Zmerateľná dĺžka zachovanej časti opevnenia meraného v osi priekopy je 325 m. Z priečneho rezu je možné určiť aj rozmery zvyškov tejto fortifikácie (obr. 12). V severnej časti opevnenia (rez 1–1') má vonkajší val zachovaný výšku 0,4 m a šírku 3,5 m. Vnútorň val má výšku 0,2 m a šírku 2,7 m. Hĺbka priekopy je 0,4 a jej šírka je 3,7 m. V juhovýchodnej časti (rez 1–1') má vnútorň val zachovaný výšku 0,3 m a šírku až 6,5 m. Vonkajší val má zachovaný výšku 0,3 m a šírku 4,4 m. Hĺbka priekopy medzi valmi je 0,4 m a šírka 4,0 m (obr. 12).

Na tieňovanom reliéfe, ako aj na výstupe morfometrie je viditeľné prerušenie opevnenia v jeho severnej, ako aj v južnej časti (obr. 10; 11a, b).²¹ Na východnej strane, v mieste miernej vyvýšeniny, v areáli opevnenia sa zachovali stopy po vežovitej stavbe (obr. 11c; 14; 15) obdĺžnikového pôdorysu s rozmermi 6,5 x 7,3 m (Jaššo 2009, 189). Z vlastného hrádka zostali pravdepodobne len základy. V reze 2–2' možno sledovať konvexné časti aj s metrickými údajmi (obr. 12).

Z nameraných výsledkov, v porovnaní s výsledkami A. Habovštiaka (1964), je evidentné, že za posledných 33 rokov dochádza k značnému rozpadu valového opevnenia, ako aj k zanášaniu priekopy.

V areáli opevnenia, ale aj mimo neho je možné na tieňovanom reliéfe pozorovať rôzne terénne depresie, ktoré doposiaľ nie sú jednoznačne interpretované (obr. 11d). Podľa F. Jašša (2007, 134; 2009, 189) ide o zvyšky objektov kruhového a obdĺžnikového pôdorysu so zvyškami kamenných podmuraviek. Aj geofyzikálnym prieskumom boli vo vnútornom areáli opevnenia rozpoznané ďalšie anomálie izometrického tvaru, ktorých funkcia zatiaľ nie je zrejmá. Tieto objekty možno pozorovať aj na výstupe morfometrie, kde sa javia ako okrúhle a oválne konkavítity (obr. 11). Pre dokumentačné účely je možné tieto útvary detailne metricky zdokumentovať.

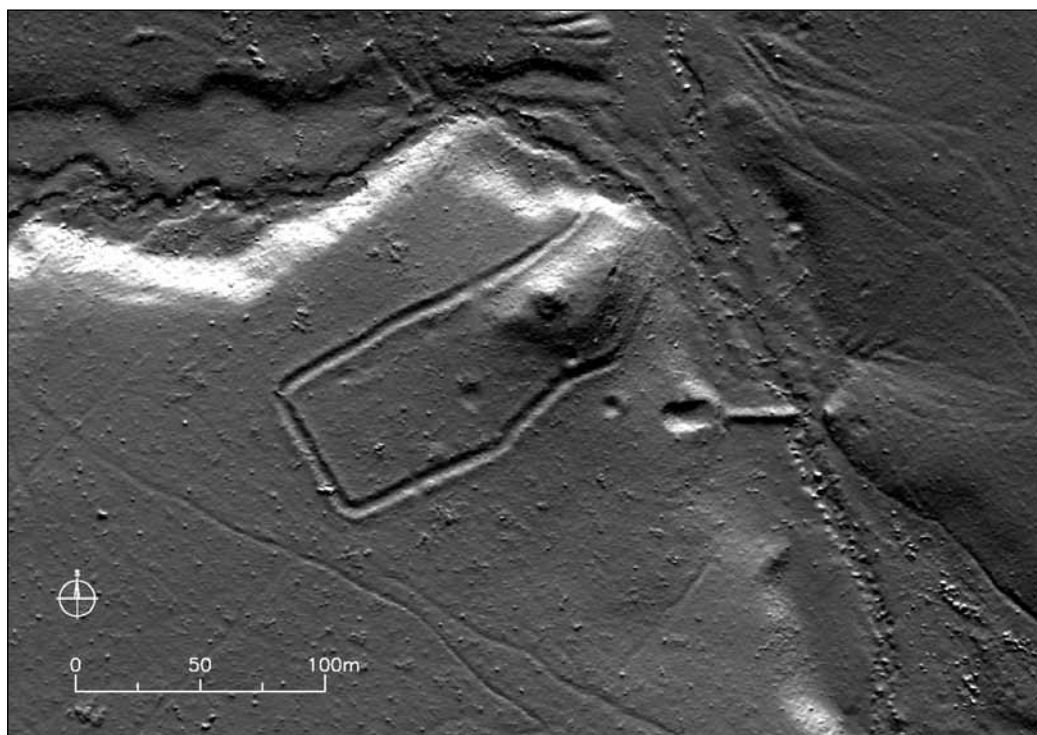
Východne od tejto polohy sa našli pozostatky po umelom prehradení potoka v dĺžke 29 m (obr. 11e).²² Zachovaná výška hrádze je 0,8 m a šírka 3,6 m (obr. 12). V západnom svahu terasy oproti hrádzi identifikoval A. Habovštiak (1985, 322) zásek s rozmermi 8 x 11 m a hĺbkou 3 m, so šikmo sa zvažujúcimi stenami a rovným dnom. Túto konkavitu je možné sledovať aj na výstupe morfometrie (obr. 11f; 12). Šírka tejto

¹⁹ Za hranicu nášho výpočtu plochy hradiska bola braná os vnútorného valu, definovaná morfometrickou analýzou (obr. 12).

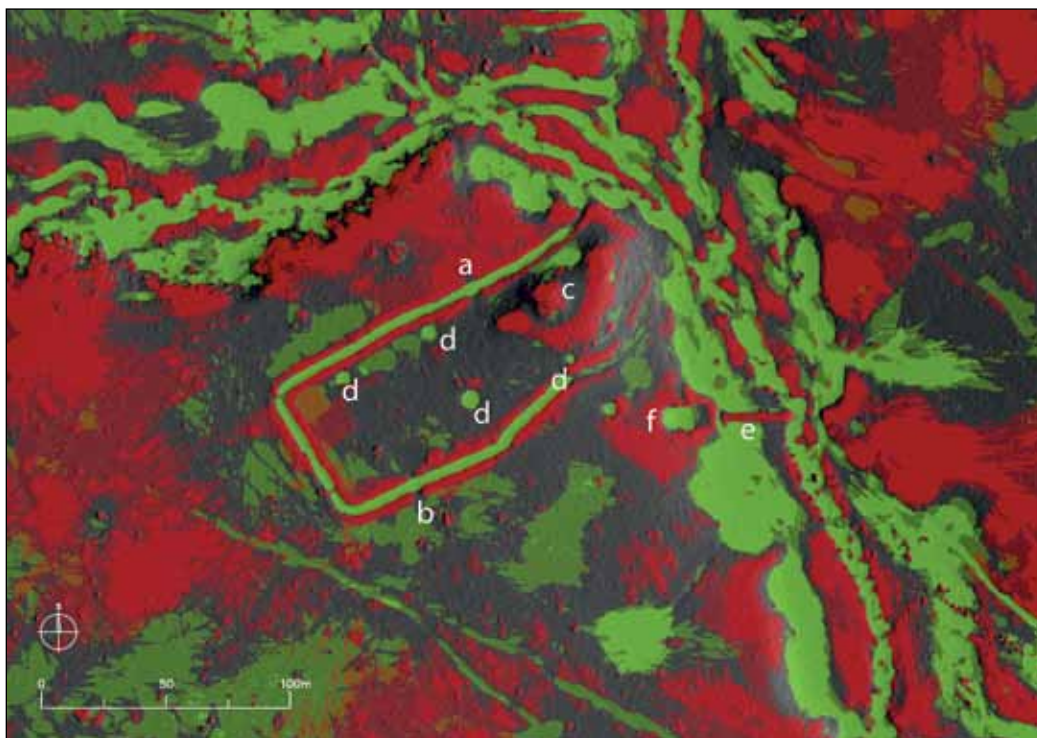
²⁰ Rozmery hrádka uvádzajú viacerí autori: podľa F. Jašša (2009, 189) a M. Ruttkaya (2015, 319) je to 56 x 115 m, podľa A. Habovštiaka (1964) 37 x 85 m.

²¹ Na zameraní A. Habovštiaka nie sú zamerané žiadne prerušenia vo forme vstupu do opevnenia (obr. 9).

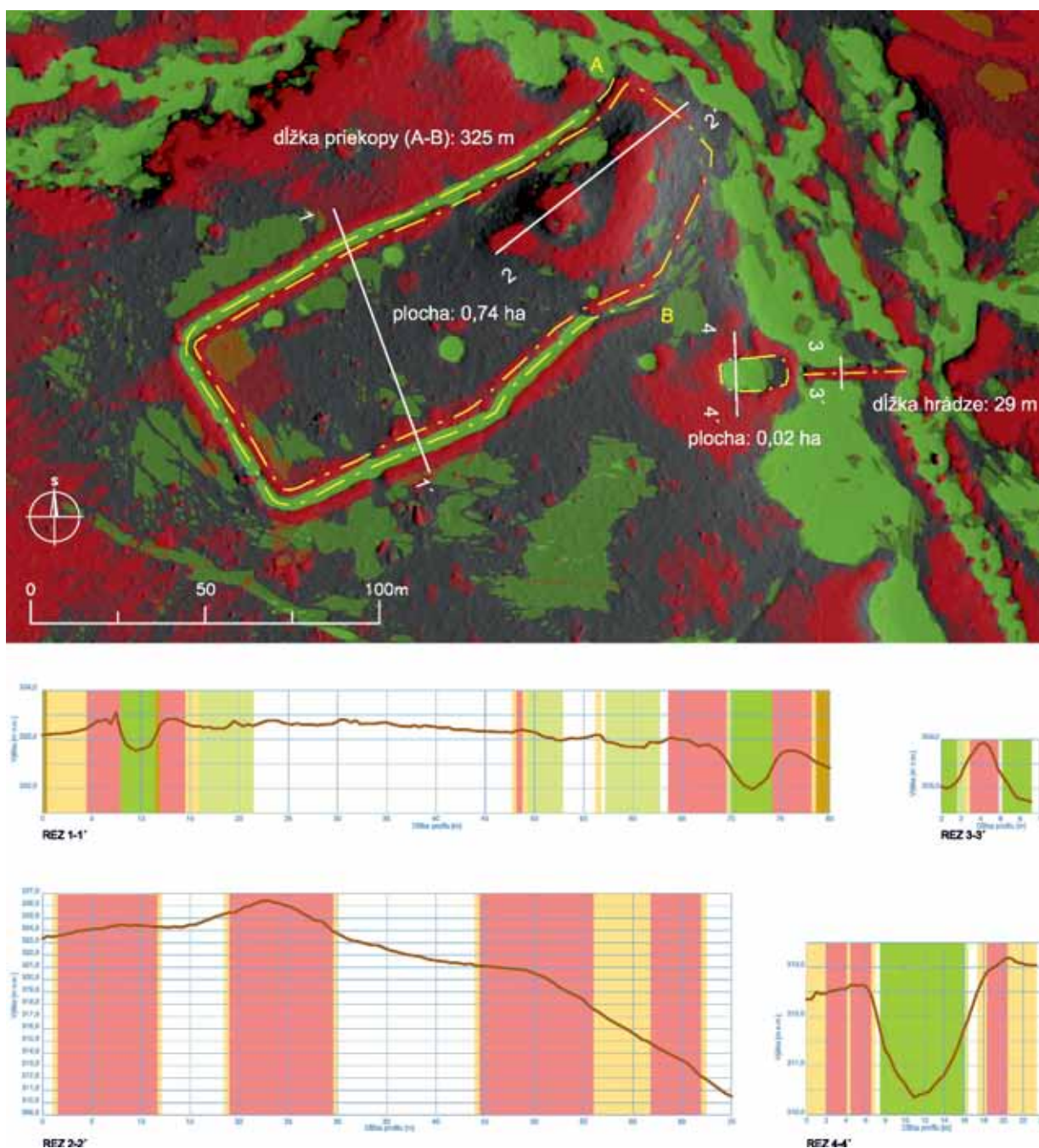
²² Podľa A. Habovštiaka (1985, 322) má dĺžku 38 m.

Obr. 10. Opevnené sídlo vo Velčiciach na tieňovanom reliéfe osvetlenom zo severu (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

Obr. 11. Opevnené sídlo vo Velčiciach na výstupe morfometrie konvexít (červenou farbou) a konkavít (zelenou farbou) na podklade tieňovaného reliéfu (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.). Legenda: a – prerušenie valu v severnej časti; b – prerušenie valu v južnej časti; c – stopy po vežovitej stavbe; d – terénne depresie v areáli opevnenia; e – umelé prehradenie potoka; f – nádrž.

Obr. 12. Opevnené sídlo vo Velčiciach. Geometrické údaje a priečne rezy, v ktorých je vyznačený výsledok morfometrickej analýzy konkavít a konvexít.

konkavity je 10,4 m a hĺbka 1,9 m. Vnútorňa plocha je 0,02 ha. Umelá nádrž mohla slúžiť ako rybník, alebo ako nádrž pre technické účely, napr. pre mlyn v stredoveku, resp. novoveku (Bisták/Borzová 2018, 223; Ruttkayová/Ruttkay 2015, 120).²³

Okrem toho pri potoku boli objavené aj iné anomálie, ktorých funkcia zatiaľ nie je známa. Mohlo ísť o pozostatky objektov spojených s ryžovaním zlata alebo ťažobné jamy na piesok súvisiace s výrobou skla v neďalekej zaniknutej sklárni (Ruttkay 2015, 325; Ruttkayová/Ruttkay 1991, 120).

²³ Mlyn je na tomto mieste doložený na prvom vojenskom mapovaní z 80. rokov 18. stor. V písomných prameňoch sa tunajší mlyn spomína až v listine o založení sklárne z roku 1856 (Bisták/Borzová 2018, 223).

Obr. 13. Velčice. Priebeh priekopy v severnej časti areálu stredovekého hrádku. Stav z roku 2014. Foto P. Bisták.

Obr. 14. Velčice. Pozostatky vežovitej stavby, rozrušená koruna muriva veže stredovekého hrádku. Stav z roku 2014. Foto P. Bisták.

Obr. 15. Opevnené sídlo vo Veľčiciach. Vyvýšenina s pozostatkami murovanej veže. Stav z roku 2014. Foto P. Bisták.

V skúmanej polohe sa terénou prospekciou a zberom podarilo nájsť nespočetné množstvo keramických zlomkov z vrcholného stredoveku, zlomky pálených tehál, opracovaných kameňov a železné klnce (Jaššo 2009, 189; Ruttkay 2004, 160; Ruttkayová/Ruttkay 2015, 120).

Studený hrad – stredoveké opevnené sídlo

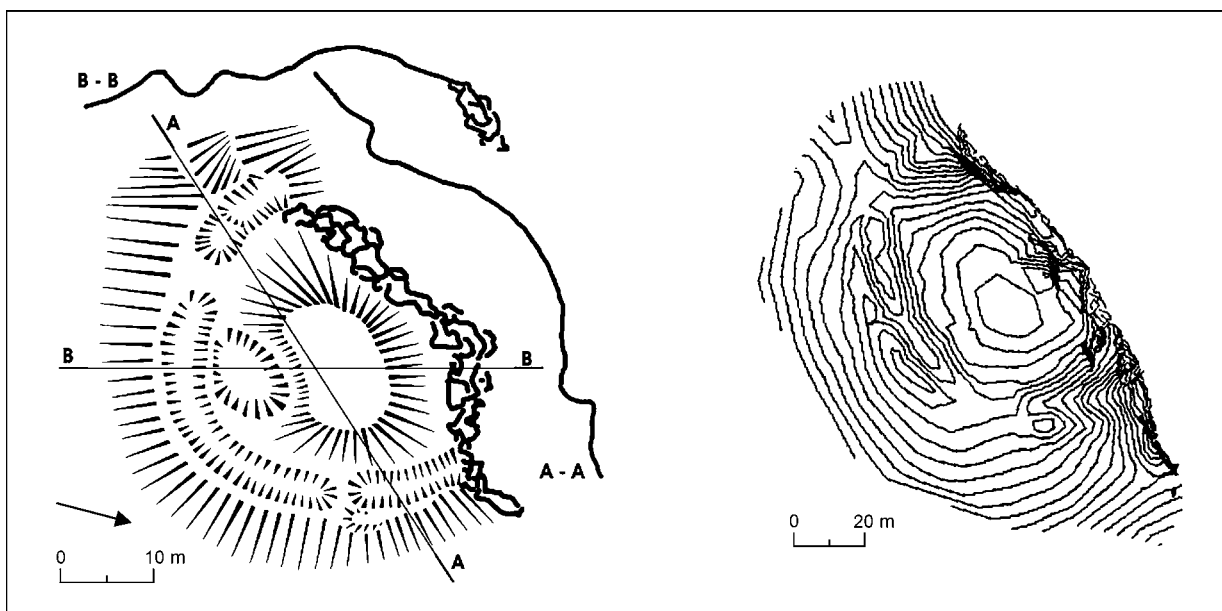
Na kremencovej hôrke, približne 500 m južne od hradu Gýmeš, sa nachádzajú ruiny opevnenia. Lokalita, ktorá sa na starších mapách označuje aj ako Várhegy, patrila k tým výšinným polohám, ktoré boli prospekciou skúmané už od polovice minulého stor. (Habovštiak 1968, 44; Porubský 1956)²⁴ až dodnes (napr. Baxa/Borzová/Jahn 2016, 38; Bisták/Daňo 2006; Borzová/Pažinová 2009, 41). Na tejto lokalite sa doteraz neuskutočnil žiaden deštruktívny archeologický výskum. Opevnená poloha bola už v minulosti geodeticky zameraná T. Szaboóm a M. Bartíkom (obr. 16), naposledy J. Šindelárom a B. Váchom (Baxa/Borzová/Jahn 2016, 39).

Z doterajších výsledkov možno usúdiť, že ide o malé opevnenie s oválnou plošinou,²⁵ ktorá je chránená vonkajším valom a vnútornou priekopou (obr. 17–19). Na tieňovanom reliéfe, ako aj výstupe morfometrie konkavít a konvexít je vidieť, že val je najlepšie zachovaný vo východnej a južnej časti opevnenia (obr. 17; 18). V mieste rezu 1–1' má priekopa šírku 4,9 m a hĺbku 0,5 m (obr. 20).²⁶ V niektorých častiach, napr. v juhozápadnej časti je úplne zanesená (obr. 20). Naopak, v severovýchodnej aj juhovýchodnej časti je priekopa v teréne veľmi výrazná a má hĺbku viac ako 1 m. Na výstupe morfometrie konkavít a konvexít je priekopa najzreteľnejšie viditeľná v južnej časti, a to v dĺžke 32 m.

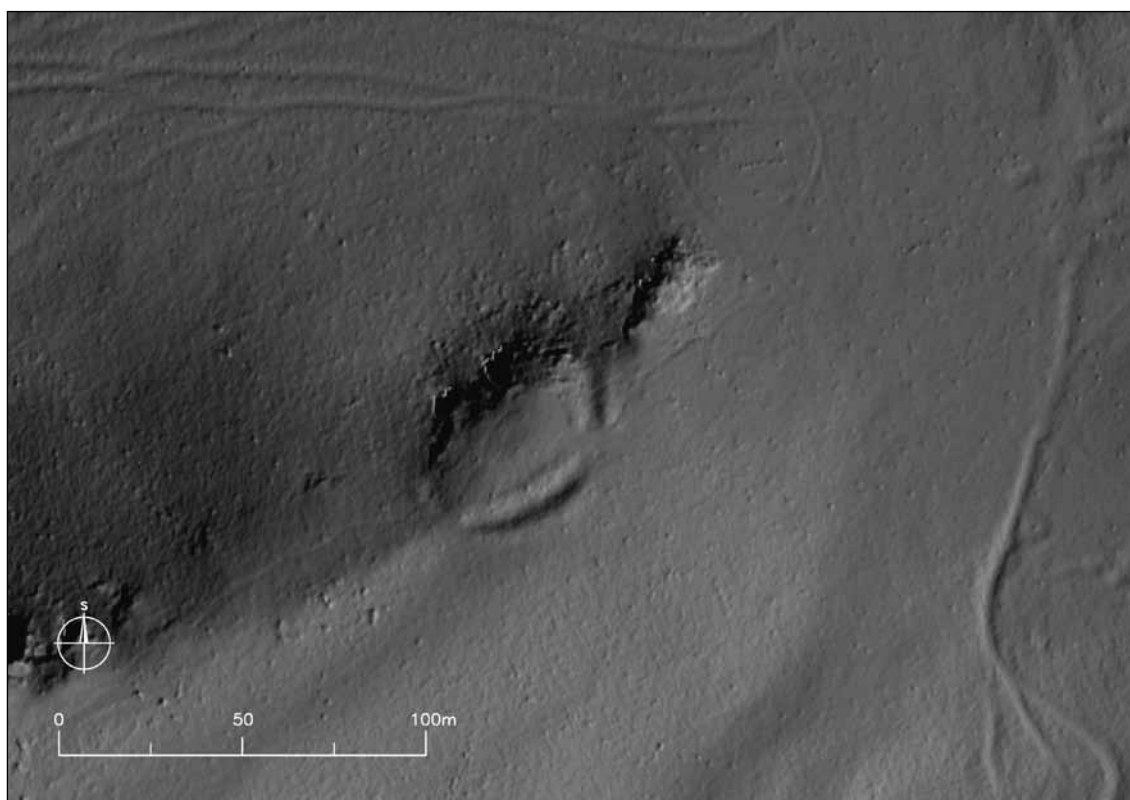
²⁴ V literatúre sa objavuje už v roku 1864 ako „Hidegvár“, ktorý spomína Frigyes Pesti vo svojom miestopise. Spomína ho aj E. Soós, avšak s nesprávnou lokalizáciou. <http://varak.hu/Pozoruhodnosti/index/2473-Jelenec-Hidegvar> [27. 3. 2017]

²⁵ Podľa M. Bónu (2011, 28) má opevnená plošina rozmery 40 x 70 m.

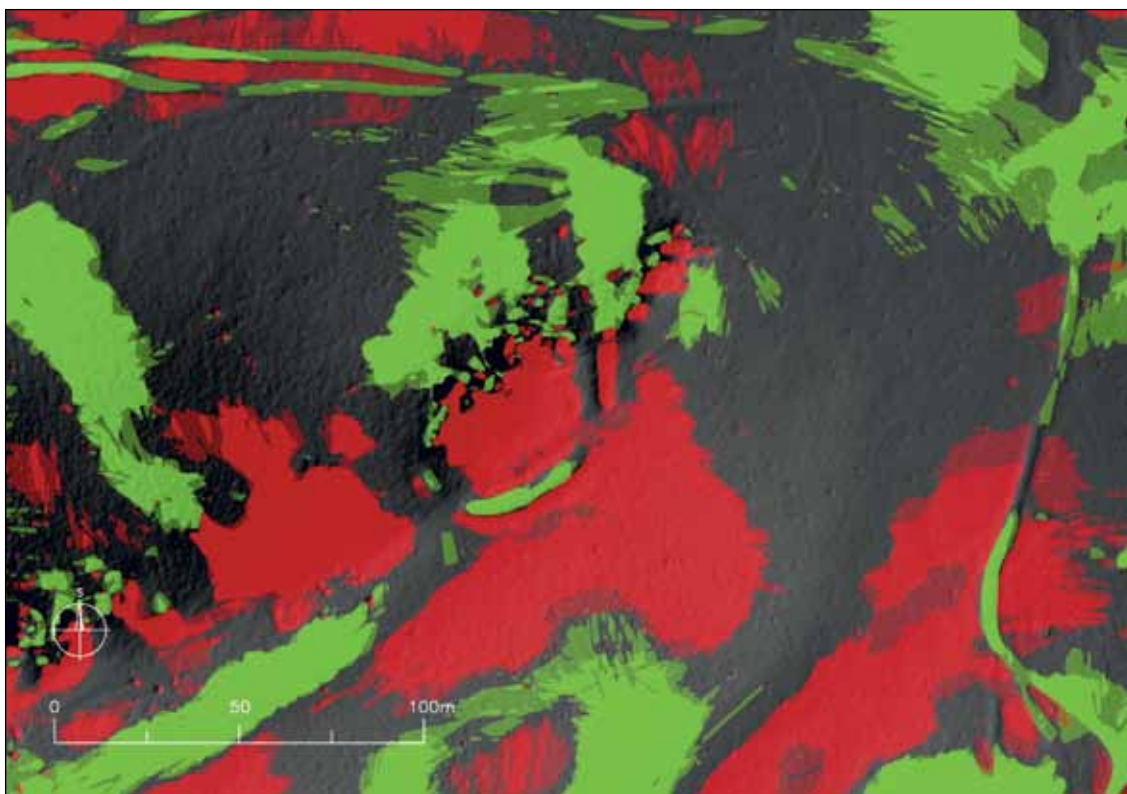
²⁶ Podľa Á. Karcaga má priekopa hĺbku 2 m a šírku 5 m. <http://varak.hu/Pozoruhodnosti/index/2473-Jelenec-Hidegvar> [27. 3. 2017]

Obr. 16. Geodetické zameranie Studeného hradu. Vľavo zameranie T. Szabóom, vpravo M. Bartíkom (© Varak.hu – <http://varak.hu/Pozoruhodnosti/index/2473-Jelenec-Hidegvar> [27. 3. 2017]).

Obr. 17. Studený hrad na tieňovanom reliéfe osvetlenom z juhovýchodu (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

Obr. 18. Studený hrad na výstupe morfometrie konvexít (červenou farbou) a konkavít (zelenou farbou) na podklade tieňovaného reliéfu (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geo-aktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

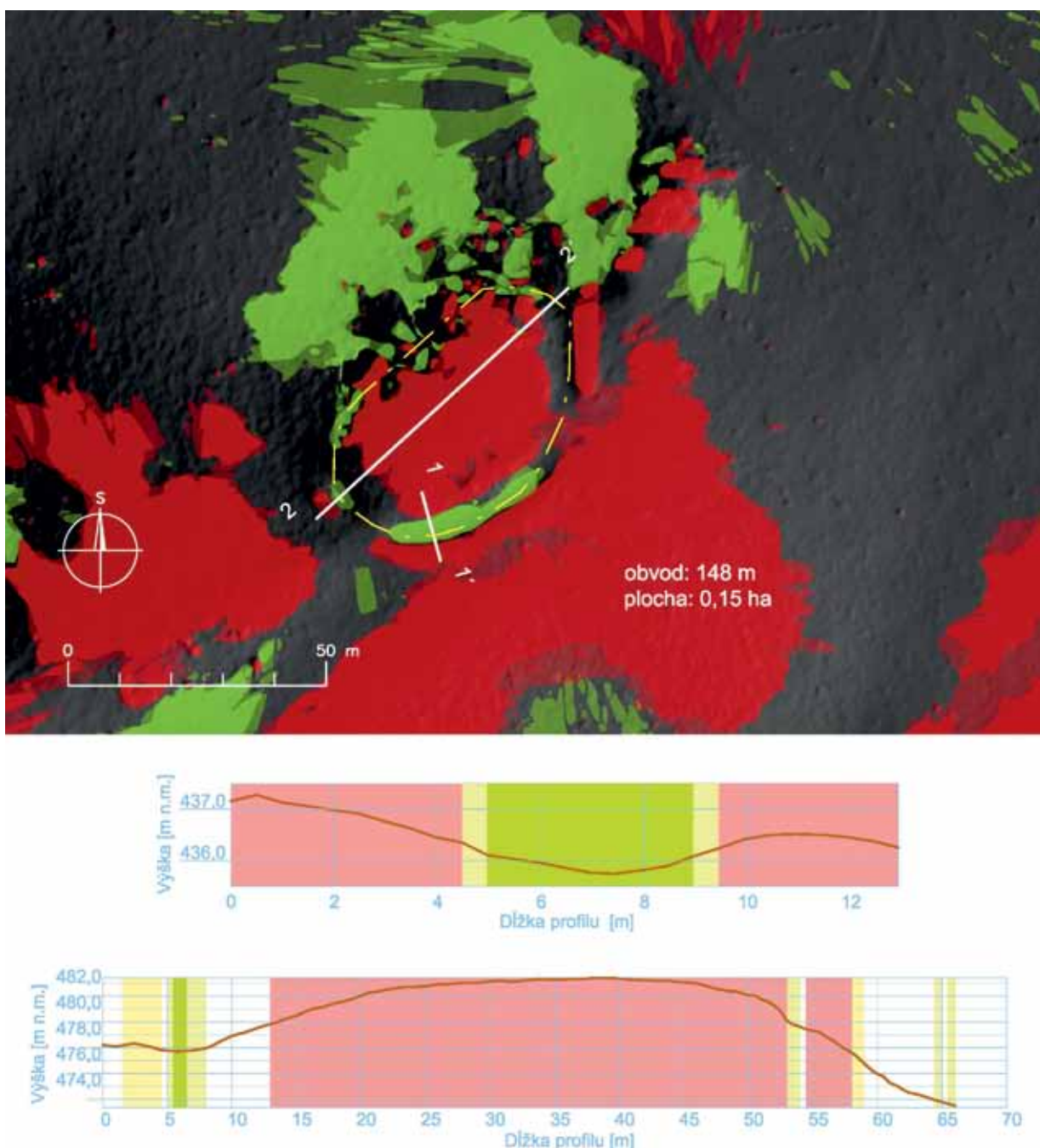

Obr. 19. Studený hrad. Priekopa a zachovalá časť valu, vľavo v severovýchodnej časti, vpravo vo východnej časti opevnenia. Stav z roku 2015. Foto Z. Borzová.

Zo západnej strany je plošina chránená prirodzene, skalným zrázom. Do opevnenia sa vchádzalo pravdepodobne bránou, ktorá sa nachádzala v miestach dnešného vstupu do jeho areálu, t. j. z juhovýchodnej (obr. 17; 18; *Baxa/Borzová/Jahn 2016, 38*). Zvyšky po objektoch v areáli opevnenia nie sú zachované.²⁷ Obvod opevnenia je 148 m a vnútorná plocha opevneného sídla je 0,15 ha.²⁸

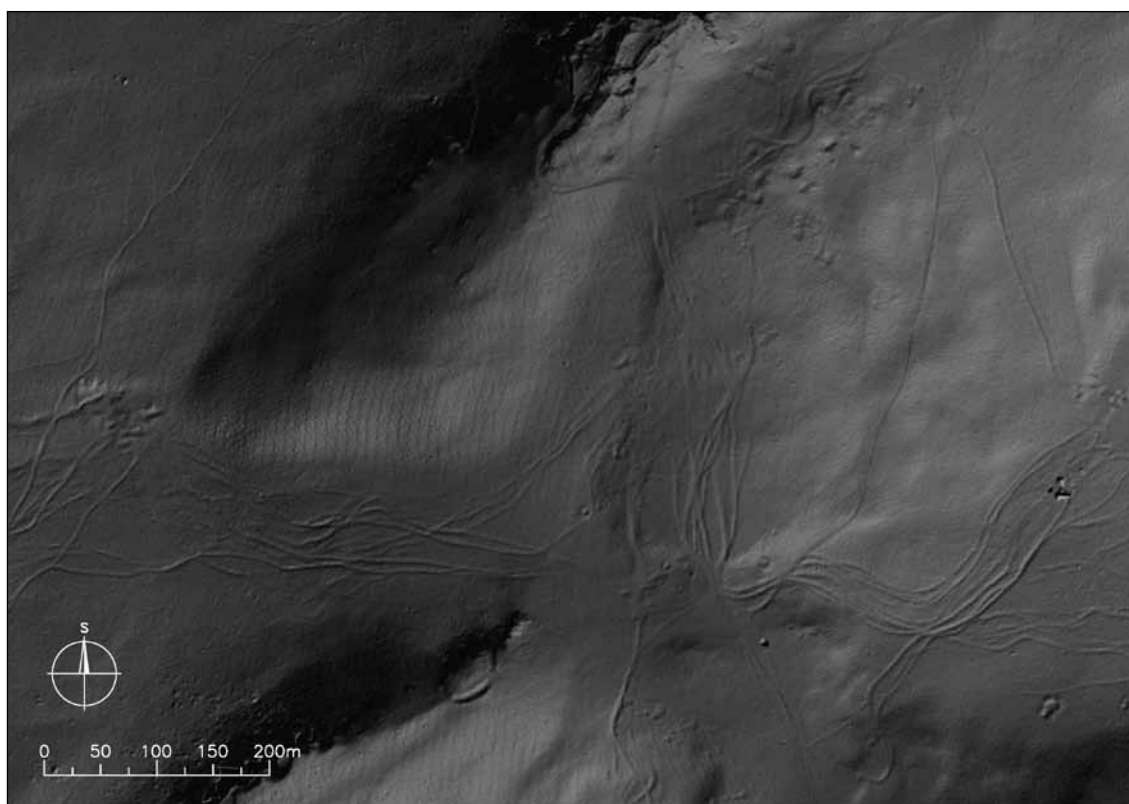
²⁷ Rekonštrukcia opevnenia Studeného hradu od F. Fóniga je známa z internetovej stránky <http://varak.hu/Pozoruhodnosti/index/2473-Jelenec-Hidegvar> [27. 3. 2017]

²⁸ Obvod bol meraný v osi priekopy, nakoľko os valu nie je čitateľná, taktiež vnútorná plocha bola meraná od osi priekopy (obr. 20). Tú bolo možné zrekonštruovať prekrytím tieňovaného reliéfu (obr. 17) a výstupu morfometrie konkavít a konvexít (obr. 18).

Obr. 20. Studený hrad. Geometrické údaje a priečne rezy, v ktorých je vyznačený výsledok morfometrickej analýzy konkavít a konvexít.

Datovanie ani funkcia tohto opevnenia doteraz nie je ozrejmená. Uvažuje sa o súvislosti s Gýmešským hradom, ktorému mohla táto pevnosť tvoriť určité predsunuté opevnenie. Úvahy o staršom datovaní opevnenia zase súvisia s teóriou o „kostolianskych hradčanoch“ a ich strážnych povinnostiach v Kostolianskej kotline (Baxa/Borzová/Jahn 2016, 38). Ani ojedinelý keramický materiál nájdený terénou prospekciou nepomáha k bližšiemu datovaniu tejto lokality. Na výstupe LLS v širšom priestore horského terénu možno pozorovať hustú sieť historických ciest, ktoré križovali túto polohu smerom zo západu na východ, ako aj z juhu na sever, teda smerom k hradu Gýmeš (obr. 21). Štúdium týchto komunikácií by v budúcnosti mohlo napomôcť k zodpovedaniu otázok o funkcii a o datovaní tohto opevnenia.

Obr. 21. Širšie okolie Studeného hradu (na juhu) a hradu Gýmeš (na severe) a spleť historických ciest na tieňovanom reliéfe osvetlenom z juhovýchodu (© Katedra leteckej dopravy fakulty PEDAS Žilinskej univerzity v Žiline; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

ZÁVER

Morfometrická analýza terénu pomocou inovatívnej metódy s využitím technológie Proxima predstavuje v dnešnej dobe novú metódu využiteľnú aj pri nedeštruktívnom archeologickom výskume terénnych reliktov antropogénneho tvaru. Z hľadiska výskumu krajiny má táto metóda viacero výhod. Jednotlivé špecifiká a využiteľnosť tejto metódy možno demonštrovať aj na výsledkoch výskumu vybraných terénnych reliktov opevnených sídiel: hradisku Veľký Tribeč, stredovekom hrádku vo Velčiciach a stredovekom opevnenom sídle Studený hrad.

Metóda umožňuje lepšie identifikovať menej viditeľné terénne relikty, ako aj v detailoch sledovať tie väčšie. Ide predovšetkým o zvyšky fortifikácií, pozostatky rôznych objektov v podobe depresí alebo zvyškov architektúry, ako aj o iné komponenty, ktoré súvisia s danou lokalitou (napr. cesty alebo prameňe, zdroje vody).

Pri výskume terénnych reliktov metódou Proxima je možné analyzovať zvlášť morfometrickú analýzu konkavít a zvlášť morfometrickú analýzu konvexít (ktoré sú definované vždy inou farbou). To umožňuje lepšie identifikovať terénne depresie a relikty, ktoré na snímkach LLS „len“ identifikujeme. Nevieme z nich však určiť, či sú konkávne alebo konvexné. Z tohto hľadiska je metóda veľmi účinná pri identifikácii časti opevnení, predovšetkým valov a priekop. Ako príklad možno uviesť identifikáciu líniového valového útvaru, nachádzajúceho sa východne od hradiska na Veľkom Tribeči. Podľa snímok LLS nebolo možné identifikovať, či ide hlboký úvoz alebo o nejaký konvexný útvar. Prostredníctvom morfometrickej analýzy konkavít a konvexít bolo možné v tomto priestore identifikovať val (obr. 3).

Pri sledovaní zvlášť konkavít a zvlášť konvexít možno presnejšie zachytiť detailné znaky sledovaného reliktu. V rámci skúmaných lokalít to bolo evidentné napríklad pri detailnom skúmaní poloklieštovej brány na hradisku Veľký Tribeč (obr. 4).

Okrem vyššie uvedených výhod, táto metóda umožňuje bližšiu identifikáciu terénnych relikto v podobe realizácie rôznych meraní ich vlastností, ako napríklad vzdialenosti medzi reliktmami, ich objem, hĺbku a šírku priekop, výšku a šírku valu, rozmery objektu, rozsah opevnenej plochy a pod. V tomto smere možno hovoriť nielen o identifikácii, ale o evidencii a detailnej dokumentácii terénnych relikto a ich častí (obr. 5; 12; 20).

V neposlednom rade treba vyzdvihnúť aj vizualizáciu výstupov morfometrickej analýzy, ktorá okrem dokumentačných výhod môže slúžiť aj k prezentačným účelom.

Napriek všetkým vyššie zmieneným výhodám tejto metódy sa pri archeologickom výskume vybraných objektov potvrdila nutnosť využitia ostatných/ďalších metód a následná komparácia ich výsledkov. Prejavilo sa to napríklad pri rekonštrukcii priebehu opevnenia stredovekého hrádka vo Veľčiciach. Tá bola možná len prekrytím výstupov morfometrie konkavít a konvexít s tieňovaným reliéfom (obr. 10–12).

Prepojenie viacerých metód sa ukázalo ako účinné aj pri sledovaní miery deštruovania terénnych relikto. Nové merania pomocou morfometrie konvexít a konkavít možno porovnať s dávnejším geodetickým zameraním (alebo s inou formou dokumentácie) relikto. Takýmto spôsobom možno rekonštruovať mieru rozrušenia valu alebo zanášania priekopy, teda mieru deštrukcie skúmanej lokality od poslednej dokumentácie daného reliktu.

Pri využití viacerých metód sa možno ojedinele stretnúť aj s nesúlalom výsledkov terénneho prieskumu a výstupov LLS a výstupoch morfometrickej analýzy konvexít a konkavít, ako to zaznamenávame v rámci interpretácie častí opevnenia na Malom Lysci (Bisták/Borzová/Borza 2017, 57).

Kostolianska kotlina a jej okolie, okrem vybraných a doposiaľ spracovaných terénnych relikto antropogénneho charakteru, obsahuje ešte veľké množstvo ostatných relikto, ktoré by bolo vhodné spomínanými metódami zdokumentovať a následne získané výsledky overiť terénnou prospekciou. Jedným z nich sú relikty po hospodárskom využití predmetného mikroregiónu, ktoré zostávajú predmetom ďalšieho (interdisciplinárneho) výskumu.

LITERATÚRA

Baxa/Borzová/Jahn 2016

P. Baxa/Z. Borzová/J. Jahn: Studený hrad a horolezectvo. In: P. Baxa/Z. Borzová/P. Bisták (ed.): *Sprievodca po Kostolianskom náučnom chodníku (Gýmeš-Kostolianske lúky)*. Bratislava 2016, 38, 39.

Bisták/Borzová 2013

P. Bisták/Z. Borzová: Kostolany pod Tribečom v praveku a včasnem stredoveku. In: P. Baxa a kol.: *Kostolany pod Tribečom. Monografia obce*. Kostolany pod Tribečom 2013, 25–36.

Bisták/Borzová 2018

P. Bisták/Z. Borzová: Zaniknutá skláraň vo Veľčiciach (okr. Zlaté Moravce) z pohľadu nedeštruktívneho archeologického výskumu. In: D. Stašíková-Štukovská (zost.): *Historické sklo. Multidisciplinárne o historickom skle III*. Bratislava 2018, 217–227.

Bisták/Borzová/Borza 2017

P. Bisták/Z. Borzová/M. Borza: Porovnanie výsledkov terénnej prospekcie a leteckého skenovania hradiska na Veľkom a Malom Lysci. In: *Sedem decénii Petra Romsauera. Studia Historica Nitriensia. Supplementum. Mimoriadne číslo časopisu venované životnému jubileu prof. Petra Romsauera*. Nitra 2017, 49–60.

Bisták/Daňo 2006

P. Bisták/R. Daňo: *Kostolany pod Tribečom*. Výskumná správa. Dokumentácia KPÚ Nitra. Nitra 2006. Nепublikované.

Borza 2017

M. Borza: *Vyhodnotenie LIDARových dát v Kostolianskej kotline a jej širšom okolí*. Nitra 2017. Nепublikované.

Borzová 2013

Z. Borzová: Ladice vo svetle archeologických prameňov. In: Z. Borzová a kol.: *Ladice v premenách času*. Ladice 2013, 21–30.

Borzová 2017

Z. Borzová: *Kostolianska kotlina v premenách času. Stav a perspektívy archeologického a interdisciplinárneho výskumu krajiny*. Habilitačná práca (Katedra archeológie UKF v Nitre) Nitra 2017. Nепublikované.

Borzová et al. 2017

Z. Borzová/P. Bisták/M. Borza/A. Smetanová: Relikty hospodárskeho využitia krajiny v Kostolianskej kotline (masív Veľkého Lysca a Ploskej) z pohľadu leteckého laserového skenovania. In: M. Hajnalová/N. Beljak Pažinová/K. Šimunková (ed.): *Človek a krajina... Integrácia paleoenvironmentálneho*

- a archeologického záznamu, adaptácie človeka na zmeny krajiny a odolnosť krajiny na ľudský impakt. Kniha abstraktov 13. Konferencia environmentálnej archeológie. 6.–7. február 2017. Nitra 2017, 19.*
- Borzová/Borza/Bisták 2014 Z. Borzová/M. Borza/P. Bisták: Interdisiplinárny výskum Kostolianskej kotliny – stav a perspektívy. In: A. Hořínková/P. Kováčik/S. Stuchlík (ed.): *Archeologický výskum krajiny a aplikácie ICT*. Opava 2014, 17–53.
- Borzová/Čurný/Pažinová 2010 Z. Borzová/M. Čurný/N. Pažinová: Nové poznatky o stredovekom a novovekom osídlení Horných Lefantoviec a Kostolian pod Tribečom. *Študijné zvesti AÚ SAV* 47, 2010, 5–24.
- Borzová/Pažinová 2009 Z. Borzová/N. Pažinová: Osídlenie Kostolianskej doliny. *Monumentorum tutela* 21, 2009, 29–44.
- Bóna 2011 M. Bóna: *Hrad Gýmeš. Stručný sprievodca po zrúcanine hradu*. Bratislava 2011.
- Habovštiak 1964 A. Habovštiak: *Veľčice, hrádok*. Nálezová správa 2162/64. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 1964. Nepublikované.
- Habovštiak 1968 A. Habovštiak: Archeologický výskum v Kostoľanoch pod Tribečom. *Monumentorum tutela* 2, 1968, 43–77.
- Habovštiak 1985 A. Habovštiak: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava 1985.
- Holubec et al. 2016 M. Holubec/P. Bobál/S. Hronček/F. Birošík: Využitie leteckého laserového skenovania pre potreby archeologického prieskumu. In: *GIS Ostrava 2016*. Ostrava 2016, 1–3.
- Ihring/Hronček/Holobec 2014 P. Ihring/S. Hronček/M. Holubec: Možnosti využitia diferenciálnej geometrie pre analýzu digitálnych geografických dát. *Aero-Journal* 2, 2014, 48–54.
- Jahn 1997 J. Jahn: Zabudnutá huta pri Veľčiciach. *Krásky Slovenska* 74, 1997, 9, 10.
- Jahn 2009 J. Jahn: *Geotopy kameňolomov Tribeča*. Nitra 2009.
- Janšák 1929 Š. Janšák: Slovenské hradiská z doby halštatskej. In: *Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti* 23. Turčiansky sv. Martin 1929, 1–32.
- Jaššo 2007 F. Jaššo: Stredoveké hrádky na západnom Slovensku. *Musaica* 25, 123–140.
- Jaššo 2009 F. Jaššo: *Stredoveké opevnené sídla nižšej šľachty na západnom Slovensku*. Dizertačná práca (Katedra archeológie Univerzity Komenského v Bratislave). Bratislava 2009. Nepublikované.
- Katkinová/Katkin 2002 J. Katkinová/S. Katkin: Prieskum hradiska Veľký Tribeč. *AVANS* 2001, 2002, 83, 84.
- Mitáš/Žáčik 2011 V. Mitáš/M. Žáčik: Archeologické nálezy z Kovariet. *AVANS* 2008, 2011, 195.
- Porubský 1956 J. Porubský: *Jelenec, poloha Studený hrad*. Nálezová správa 448/56 a 731/56. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 1956. Nepublikované.
- Ruttikay 2004 M. Ruttikay: Prieskum a dokumentácia stredovekých opevnení v pohorí Tribeč. *AVANS* 2003, 2004, 160.
- Ruttikay 2015 M. Ruttikay: Využitie leteckej prospekcie a skenovania pri výskume hradísk a ich zázemia na západnom Slovensku. In: K. Pieta/Z. Robak (ed.): *Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk*. Nitra 2015, 297–333.
- Ruttikayová/Ruttikay 1991 J. Ruttikayová/M. Ruttikay: *Archeologické nálezy v zbierkach Zlatomoraveckého múzea v Zlatých Moravciach*. Nitra 1991.
- Ruttikayová/Ruttikay 2015 J. Ruttikayová/M. Ruttikay: *Horné Požitavie. Svedectvo archeológie*. Nitra 2015.
- Samuel/Jahn/Hunka 2003 M. Samuel/J. Jahn/J. Hunka: Prieskum zaniknutých hút v pohorí Tribeč. *AVANS* 2002, 2003, 124, 125.
- Szabová/Hronček 2015 M. Szabova/S. Hronček: Investigating geohazards. Lidar Reveals the Turbulent Life of Mountain Slopes. *LIDAR Magazine* 5/6, 2015, 48–52.
- Tirpák 2003 J. Tirpák: *Geofyzikálny prieskum – Veľčice, poloha Veľká paráda*. Nálezová správa 15071/03. Dokumentácia AÚ SAV. Nitra 2003. Nepublikované.
- Veliačik/Romsauer 1994 L. Veliačik/P. Romsauer: *Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských poľnohospodárskych polí na západnom Slovensku*. Katalóg. Nitra 1994.

Internetový zdroj:

<http://varak.hu/Pozoruhodnosti/index/2473-Jelenec-Hidegvar> [27. 3. 2017]

Documentation of Terrain Relics of Fortified Settlements in the Kostolianska kotlina Basin and its Wider Surroundings by Means of Modern Methods

Zuzana Borzová – Martin Borza

Summary

As for spatial distribution of archaeological sites, the Kostolianska kotlina basin with its wider surroundings is an area which is typical for frequent occurrence of terrain relics of anthropogenic character from various historical epochs

Investigation of terrain relics requires – apart from interdisciplinary cooperation and use of results from other fields of study – application of multiple archaeological methods and further comparison of obtained results. The aim of this article is to point not only to the above mentioned fact but mainly to possible use of new (non-destructive) methods for identification, documentation and recording as well as further research of selected terrain relics of historical fortified settlements in the Kostolianska kotlina basin and its surroundings. It is a prehistoric hillfort of Veľký Tribeč and relics of medieval fortified settlements – the hillfort in Veľčice and the fortified settlement of Studený hrad.

A digital model has been created using aerial archaeology, the method of remote sensing landscape survey. By means of aerial laser scanning (ALS) in 2015, it was possible to observe and closely investigate the above mentioned relics of historical fortifications on the outputs of shaded reliefs. Morphometric analysis of terrain by means of an innovative method using the Proxima technology was used to simplify automatic identification and analysis of structural elements of digital terrain model related to the above mentioned archaeological sites. This method offers a different view of the terrain. Unlike global visual evaluation of digital relief model by means of illuminating it from various directions, this analysis shows local convexities and concavities of the terrain regardless of the observation direction. From the aspect of landscape survey, this method has several advantages.

This method allows better identification of less visible terrain relics and observe the larger ones in detail. These are mainly remains of fortifications (Fig. 3; 11; 18), remains of various features in form of depressions or remains of architecture (Fig. 11) as well as other components associated with the given site (e. g. roads or springs – water sources; Fig. 11).

When investigating terrain relics by means of Proxima method, it is possible to analyze morphometric analysis of concavities and morphometric analysis of convexities (which are defined by a different colour each time) separately. This allows better identification of terrain depressions and relics which are only identified on ALS photos but not determined as concave or convex. From this point of view, the method is very effective for identification of parts of fortification, mainly ramparts and ditches. We can mention identification of a line-shaped rampart as an example; it is situated east of the hillfort of Veľký Tribeč. ALS photos did not show whether it was a deep hollow or a convex shape. By means of morphometric analysis of concavities and convexities, it was possible to identify a rampart in this area (Fig. 3).

When observing concavities and convexities separately, we can detect detailed features of the studied relic more precisely. It was apparent e. g. in the detailed investigation of the semi-tongs gate at the hillfort of Veľký Tribeč (Fig. 4).

Besides the above mentioned advantages, this method allows closer identification of terrain relics by executing various measurements of their qualities, such as distance between the relics, their volume, depth and width of the ditches, height and width of the rampart, size of the feature, size of the fortified area, etc. Thus, we can speak of not only identification but also recording and detailed documentation of terrain relics and their parts (Fig. 5; 12; 20).

The last but not least, we must mention the visualisation aspect of the morphometric analysis outputs which can be used for documentation as well as presentation purposes.

In spite of all the above mentioned advantages of this method, the archaeological investigation of selected features confirmed the necessity of use of other methods and further comparison of their results. It occurred for instance at reconstruction of the fortification of the medieval hillfort in Veľčice. This was possible only by superimposing outputs of morphometry of concavities and convexities over the shaded relief (Fig. 10–12).

Interconnection of multiple methods proved effective also when monitoring the extent of destruction of terrain relics. New measurements by means of morphometry of convexities and concavities can be compared with older geodetic measuring (or another form of documenting) of relics. Thus, we can reconstruct the extent of the rampart's destruction or backfill of the ditch, i. e. the extent of destruction of the studied site since the last documentation of the given relic.

When using multiple methods, we can occasionally come across a discrepancy between the results of terrain surveys and ALS outputs and outputs of the morphometric analysis of convexities and concavities, as documented within interpretation of part of the fortification at Malý Lysec (*Bisták/Borzová/Borza 2017, 57*).

The Kostolianska kotlina basin and its surroundings contains – besides the selected and previously processed terrain relics of anthropogenic character – a large amount of other relics which should be documented by means of the above mentioned methods and the obtained results should be later verified by terrain prospecting. We could mention relics of economic use of the studied microregion which remain subject to further (interdisciplinary) investigation.

Fig. 1. Veľký Tribeč, hillfort plan from 1929 (according to Janšák 1929, fig. 24).

Fig. 2. Veľký Tribeč on the shaded relief under northeastern illumination (© Department of Air Transport of Faculty of Operation and Economics of Transport and Communications at the University of Žilina; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

Fig. 3. Veľký Tribeč on the output of morphometry of convexities (red) and concavities (green) on the background of the shaded relief (© Department of Air Transport of Faculty of Operation and Economics of Transport and Communications at the University of Žilina; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.). Legend: a – gate in the northwestern part of the hillfort; b – gap in the rampart in the western part of the fortification; c – anomaly in form of a convexity; d – gap in the rampart in the southwestern part; e – gap in the rampart in the southern part; f – gap in the rampart in the southeastern part; g – gap in the rampart in the northeastern part; h – line fortification.

Fig. 4. Veľký Tribeč. Detailed view of the northwestern and northeastern gates on the output of morphometry of convexities (red) on the background of the shaded relief (© Department of Air Transport of Faculty of Operation and Economics of Transport and Communications at the University of Žilina; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

Fig. 5. Veľký Tribeč. Geometric data of the hillfort and cross-sections with indicated result of the morphometric analysis of concavities and convexities.

Fig. 6. Veľký Tribeč. Remains of the rampart fortification at the hillfort. Situation in 2004. Photo by P. Bisták.

Fig. 7. Veľký Tribeč. Rampart fortification of the hillfort interrupted by a new forest trail. The rampart is much taller in these points than in cross-sections (Fig. 5). Situation in 2004. Photo by P. Bisták.

Fig. 8. Veľký Tribeč. Enclosure wall of a dry-stoned feature at the hillfort. Situation in 2004. Photo by P. Bisták.

Fig. 9. Fortified settlement in Veľčice. Measuring according to A. Habovštiak (1985, 321).

Fig. 10. Fortified settlement in Veľčice on the shaded relief illuminated from the north (© Department of Air Transport of Faculty of Operation and Economics of Transport and Communications at the University of Žilina; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

Fig. 11. Fortified settlement in Veľčice on the output of the morphometry of convexities (red) and concavities (green) on the background of the shaded relief (© Department of Air Transport of Faculty of Operation and Economics of Transport and Communications at the University of Žilina; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.). Legend: a – gap in the rampart in the northern part; b – gap in the rampart in the southern part; c – traces of a tower-shaped structure; d – terrain depressions in the area of fortification; e – artificial dam on the stream; f – cistern.

Fig. 12. Fortified settlement in Veľčice – geometric data and cross-sections with indicated result of the morphometric analysis of concavities and convexities.

Fig. 13. Course of the ditch in the northern part of the area of the medieval hillfort in Veľčice, situation in 2014. Photo by P. Bisták.

Fig. 14. Remains of a tower-shaped structure – disturbed wall coping of the tower of the medieval hillfort in Veľčice. Situation in 2014. Photo by P. Bisták.

Fig. 15. Fortified settlement in Veľčice – elevation with remains of a masonry tower, situation in 2014. Photo by P. Bisták.

Fig. 16. Geodetic measuring of Studený hrad. Left by T. Szabó, right by M. Bartík (© Varak.hu <http://varak.hu/Pozoruhodnosti/index/2473-Jelenec-Hidegvar> [27. 3. 2017]).

Fig. 17. Studený hrad on the shaded relief illuminated from the southeast (© Department of Air Transport of Faculty of Operation and Economics of Transport and Communications at the University of Žilina; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

Fig. 18. Studený hrad on the output of the morphometry of convexities (red) and concavities (green) on the background of the shaded relief (© Department of Air Transport of Faculty of Operation and Economics of Transport and Communications at the University of Žilina; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

Fig. 19. Ditch and the preserved part of the rampart, left of the northeastern part, right of the eastern part of the Studený hrad's fortification. Situation in 2015. Photo by Z. Borzová.

Fig. 20. Studený hrad. Geometric data and cross-sections with indicated result of the morphometric analysis of concavities and convexities.

Fig. 21. Wider surroundings of Studený hrad (in the south) and the Gýmeš castle (in the north) and the network of historical trails on the shaded relief illuminated from the southeast (© Department of Air Transport of Faculty of Operation and Economics of Transport and Communications at the University of Žilina; Geoaktuál, s. r. o.; GeoProxima, s. r. o.).

Translated by Mgr. Viera Tejbisová

doc. Mgr. Zuzana Borzová, PhD.
Katedra archeológie
UKF v Nitre
Hodžova 1
SK – 949 74 Nitra
zborzova@ukf.sk

Ing. Martin Borza
Geoaktuál, s. r. o.
Bernoláková 13
SK – 925 09 Šaľa
mborza@geoaktual.sk

RYBY A PÔST V ZOBORSKOM KLÁŠTORE PRI NITRE VO SVETLE ARCHEOZOOLÓGICKÝCH DOKLADOV¹

Zora Bielichová – Marián Samuel – Karol Hensel

Key words: Nitra, Zobor Monastery, Camaldoli, diet, fish, crawfish, tortoise, 17th–18th century

Fish and Fasting in the Zobor Monastery in Nitra in the Light of Archaeozoological Evidence

The paper presents the first results of the analysis of archaeofaunal remains from the monastery at Nitra-Zobor site (SW Slovakia). The majority of the 5201 analysed specimens (five samples) came from the cellar and floors of two monk's houses from the Camaldulose Monastery of St. Joseph (1693–1782). The remainder originated from areas between the houses (one sample), layers connected to the construction and destruction of the baroque monastery (two samples), a single medieval feature (one sample) and unspecified contexts (two samples). The material is dominated by aquatic or semi-aquatic taxa (97.3 %) including fish (*Pisces*), crayfish (*Astacus astacus*), otter (*Lutra lutra*), beaver (*Castor fiber*) and the European pond turtle (*Emys orbicularis*). Only freshwater fish such pike (*Esox lucius*), carp (*Cyprinus carpio*), Danube catfish (*Silurus glanis*), sturgeon (*Acipenser* sp.), tench (*Tinca tinca*), dace (*Leuciscus leuciscus*), and bleak (*Alburnus alburnus*) were identified. Large-sized individuals predominate in the assemblage pointing to the anthropogenic selection of fish, and a wealth of natural resources or favourable artificial fishponds. The representation of skeletal elements from the head, trunk and fin indicate that complete fresh fish were brought to the site. Monks consumed whole or portions of fish (traces of butchery and chewing are recorded). The assemblage from house no. 9 had an exclusively fasting character, while house no. 3 yielded bones of domestic mammals – young sheep/goat, cattle, chicken, goose and turkey. The spatial differences are explained through the context of finds, when in the latter are related with the construction and destruction of the baroque monastery. The meat of domestic mammals was probably consumed in the monastery by service staff and other secular persons that often visited and used local public services.

ÚVOD

Primárnym cieľom výskumu pozostatkov zvierat na archeologických lokalitách je rekonštrukcia stravovania a živočíšneho hospodárstva zaniknutých komunít. Okrem výživy a ekonomiky pomáha táto časť materiálnej kultúry definovať aj kultúrno-náboženské a sociálne aspekty ľudskej existencie (Grau-Sologestoa 2016; Choyke/Jaritz 2017; O'Day/Van Neer/Ervynck/2003; Pluskowski a i. 2010). Vypovedacie možnosti sú i vo výskume prírodných zdrojov a životného prostredia v minulosti (Braje/Rick 2013; Galik a i. 2015; Hoffman 2005; Makowieczi 2003a). Výsledky dosiahnuté analýzou časti archeofaunálnych zvyškov z lokality Nitra-Zobor majú presah do temer všetkých z uvedených tém. Sú primárnym prameňom pri štúdiu prejavov religiozity a identity (kresťanský pôst, stravovanie v kláštornej komunite), lokálnej ekonomiky (chov zvierat, produkcia a spracovanie potravín) a prispievajú k poznaniu prírodných zdrojov minulosti (životné prostredie, regionálne zdroje).

O pôsobení kamaldulov v Zoborskom kláštore pri Nitre sa toho vie doposiaľ pomerne málo. Dostupnosť i vypovedacia hodnota písomných a ikonografických prameňov viažuca sa k tomuto miestu i v tak nedávnej dobe, akým je 18. stor., je limitovaná (Branecký 1945; Cserenyi 1911; Judák 1997; 2009; Kompánek 1895, 111–114; Lacko 1965; 1967; Lombardini 1895; Vozár 1997). Detaily každodenného života kláštornej komunity zahŕňajúce stravovanie, zabezpečovanie potravín a hospodárske interakcie s okolitým svetom a prírodou zostávali zatiaľ z viacerých dôvodov mimo záujmu bádateľov. Tu sa ako perspektívne javia najmä nálezy a poznatky získané archeologickým výskumom. Ten v rámci záchranných i systematických

¹ Práca vznikla s podporou grantových projektov VEGA 2/0001/18 a APVV-16-0449.

kampaní prebieha s prestávkami na lokalite dodnes a nazhromaždil už istý materiálový fond nielen k barokovému, ale aj stredovekému kláštoru (súhrnne k archeologickým výskumom pozri Samuel 2010). Hoci ich komplexné vyhodnotenie zatiaľ nebolo publikované, niektoré výnimočné súbory z novoveku už prešli odbornou analýzou a dokladajú napríklad vybavenosť pustovníckych domčekov a kontakty rehole v rámci Uhorska, rakúskej monarchie, ale aj mimo nej (Samuel 2009; Samuel/Čurný 2010).

Cieľom tejto štúdie je sonda do stravovacích zvyklostí v Zoborskom kláštore na základe vyhodnotenia archeofaunálneho materiálu. Jeho unikátnosť podčiarkuje fakt, že prevažná časť bola odkrytá v primárnej polohe, v pivnici (resp. murovanej šachte toalety) jedného z pustovníckych domčekov (asi 83 %). V práci analyzujeme sortiment a podiel jednotlivých živočíšnych druhov v stravovaní mníchov, ale aj špecifiká Zoborského kláštora v kontexte iných mestských, aristokratických, kláštorňských sídiel v regióne Nitry a širšom európskom regióne. Ďalším cieľom je získať indicie o tých aktivitách v kláštore, ktoré sú spojené s produkciou a dovozom potravín (napr. konzervované nepôvodné druhy rýb), ale tiež skladovaním, kuchynským spracovaním či likvidáciou odpadu z primárnych (mäso/tuk) a sekundárnych produktov zvierat (vajcia, koža, kosť atď.). Literárne i ikonografické pramene svedčia o tom, že ekonomika kláštora mohla zahŕňať aj chovateľstvo hospodárskych zvierat a rybníkárstvo, preto je dôležitou súčasťou štúdie konfrontácia dostupných historických a novo získaných archeozoologických dát.

KAMALDULI

Stručné dejiny rehole a kláštora pri Nitre

Kamalduli, nazývaní aj „bieli benediktíni“, sú jednou z najprísnejších reholí rímskokatolíckej cirkvi. Tento kontemplatívny rád založil v roku 980 sv. Romuald (951?–1027). Inšpirovaný spôsobom života starovekých pustovníkov žijúcich v púšti sa v r. 1012 spolu s niekoľkými spoločníkmi utiahol do etrurijských vrchov pri Arezze v Toskánsku, kde dostal od grófa Maldola územie (Campo di Maldolo), na ktorom si postavili kláštor. Názov tohoto územia sa preniesol do názvu kláštora a ujal sa aj pre pomenovanie celého rádu (kamalduli). Oficiálne bola existencia rádu potvrdená pápežom Alexanderom II. v roku 1072.

Mnohé kamaldulské kláštory v nasledujúcich storočiach opúšťali mimoriadne prísny spôsob rehoľníctva a len malá časť sa pridržala pôvodných regulí. Reakciou na tento stav bola reforma uskutočnená mníchom Paolom Gustinianim († 1528) na začiatku 16. stor. Vytvorili sa tak dve vetvy: nová, reformná, preferujúca prísny spôsob života s centrom v Monte Corona pri Perugii (*Congregatio Eremitarum Camaldulensium Montis Coronae*) a kongregácia kamaldulských mníchov (*Congregatio Camaldoli*) s voľnejším spôsobom života. Práve z prostredia novej reformnej vetvy z Monte Corona vzišli zakladatelia všetkých kamaldulských kláštorov v Rakúskej monarchii vrátane Uhorska. Aj prvý rehoľníci na Zobore boli bývalí členovia pustovne v Monte Corona. Páter Don Ján Félix (prvý prior pustovne), R. P. Don Pacomius, R. P. Don Romuald a fráter Theobaldus boli podľa všetkého Taliani (Vozár 1997, 87).

Rád kamaldulov sa v stredoeurópskom priestore etabloval až v novoveku (17. stor.), hoci prvý pokus tu pôsobiť sa uskutočnil ešte počas života sv. Romualda. Ten spolu s 24 pustovníkmi podnikol okolo roku 1010 evanjelizačnú cestu do Uhorska, ale choroba ho donútila vrátiť sa so siedmimi bratmi do Itálie (Lacko 1965; 1967, 147). Je prekvapujúce, že ani počas ďalších šiestich storočí rád kamaldulov nepôsobil inde než v Itálii. Až v 17. stor. prenikol do Rakúskej monarchie, Poľska a neskôr aj inde. V Rakúskej monarchii existovalo spolu päť kamaldulských kláštorov, z toho tri v Uhorsku. Všetky prináležali k reformnej kongregácii Monte Corona. Prvá a na dlhší čas jediná kamaldulská „pustovňa“, postavená k úcte sv. Jozefa, vznikla z vôle cisára Ferdinanda II. necelých 8 km od centra Viedne, na kopci Kahlenberg v roku 1628 (Hamminger 1986; Mulitzer 2014, 400).² Výstavbu druhého kláštora v rakúskej časti monarchie zasväteného Michalovi archanjelovi na kopci pri Lánzséri v Šoproňskej župe³ fundovali v roku 1700 palatín Pavol Esterházy s manželkou Evou Thökölyovou (Mulitzer 2014, 428). V Uhorskej časti monarchie sa nachádzali tri kláštory. Prvý (1693) bol Kláštor sv. Jozefa v Nitre na kopci Zobor, ďalší vznikol taktiež z iniciatívy

² V časti odbornej literatúry sa udáva nesprávny letopočet 1683, kedy mal cisár Leopold I. z vďaky za víťazstvo nad Turkami založiť prvú kamaldulskú pustovňu v monarchii (Judák 2009, 22; Lacko 1967, 148).

³ Dnes Landsee v rakúskej spolkovej krajine Burgenland.

Obr. 1. Situovanie Zoborského kláštora na mape 1. vojenského mapovania (1782–1784).

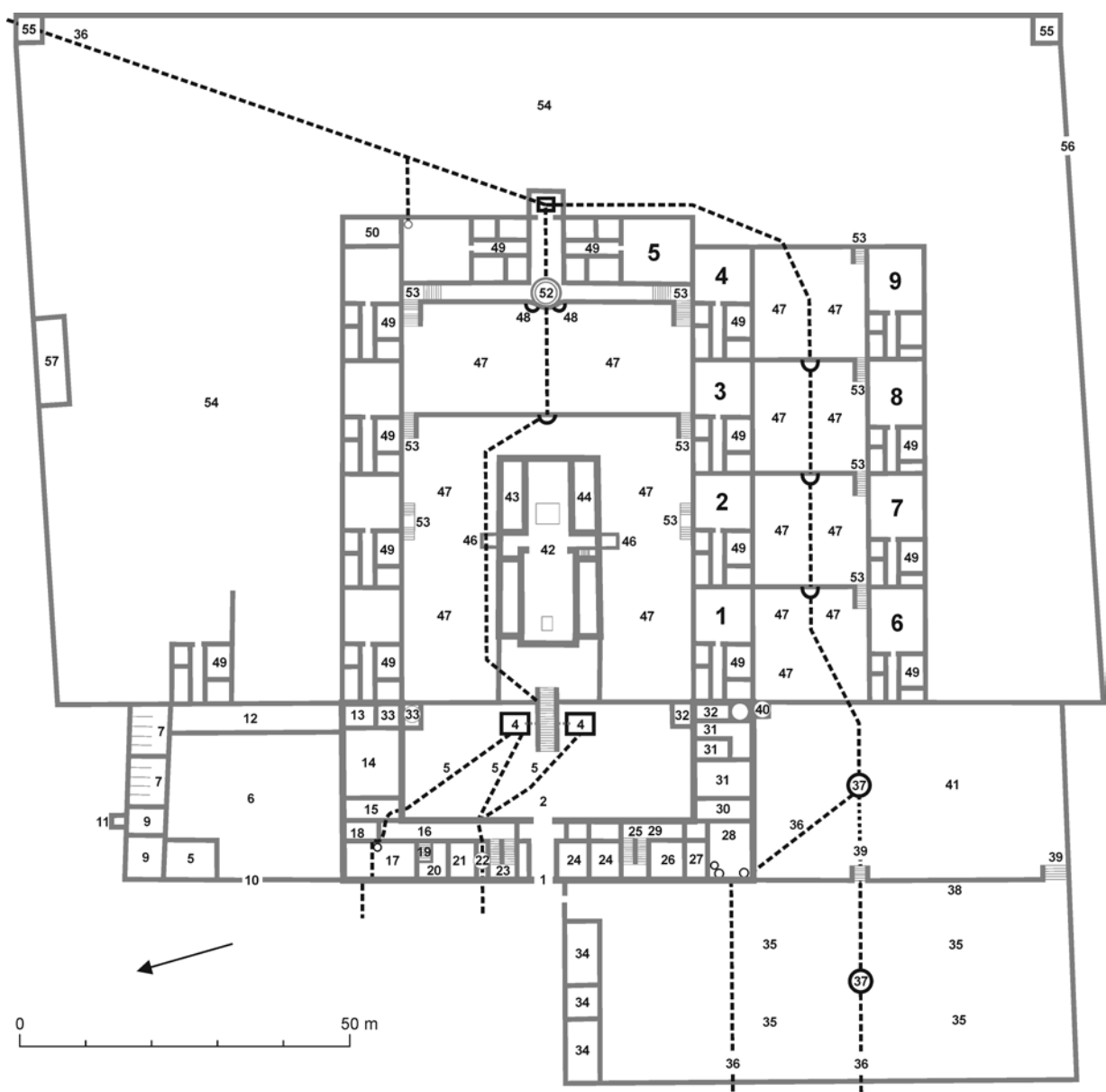
Obr. 2. Nitra, Zoborský kláštor. Olejomalba z druhej polovice 18. storočia zobrazujúca areál kamaldulského Kláštora sv. Jozefa. Nitrianska galéria, neznámy stredoeurópsky maliar. Inv. č. 0–81. Foto M. Samuel.

nitrianskeho biskupa Ladislava Maťašovského, následníka Blažeja Jaklina. Ten v roku 1705 daroval kamaldulskej reholi na fundovanie bývalý kartuziánsky kláštor v Lechnickej doline na Spiši, ktorý kúpil v roku 1699 od rodiny grófa Pavla Rákociho. Kláštor sv. Antona pustovníka mníši zaujali až po akceptovaní ponuky biskupa generálnou kapitulou v roku 1710. Generálna kapitula zverila rekonštrukciu a adaptáciu starého kláštora zoborskému priorovi Jánovi Urmínskému (Urményimu), ale nové cely sa mohli začať stavať až po roku 1720, keď panovník Karol VI. po dlhom spore s kartuziánskym rádom pridelil majetok kamaldulom (Judák 2009, 26, 27; Števík/Timková 2004, 40, 41). Tretí kamaldulský kláštor v Uhorsku, sv. Jána Nepomuckého (obr. 3: 5), zriadil gróf Jozef I. Esterházy v roku 1733 v Komárnanskej stolici pri obci Majk a bol v blízkosti zaniknutého kartuziánskeho kláštora (Mulitzer 2014, 446). Týchto päť kláštorov vytváralo organizačnú jednotku „Pustovne nemecko-uhorského národa“ (*Eremi Nationis Germano-Hungaricae*). „Nemecko-uhorský národ“ bol jeden z piatich, na ktoré sa delila v 18. stor. kamaldulská kongregácia na Monte Corona (Lacko 1965, 102, 103). Ďalšie „národy“ boli: cirkevný, resp. pápežský (v strednom Taliansku na území bývalého pápežského štátu), neapolský, benátsky a poľský. Okolo roku 1750 bolo v Európe spolu 30 funkčných kláštorov, z toho 18 v Itálii, sedem⁴ v Poľsku a päť⁵ v Rakúsku (Mulitzer 2014, 16). Kamalduli v rakúskej monarchii vyvíjali svoju činnosť až do roku 1782, keď panovník Jozef II. zrušil všetky kontemplatívne, z jeho pohľadu neúčinné rády. Areál kláštora postupne púšťol. Využívala sa a do dnešných čias sa zachovala len časť hlavnej hospodárskej budovy konventu, ruina kláštornej kostola a časti murív ohraničujúcich terasy kláštora.

Kamaldulský kláštor sv. Jozefa v Nitre na Zobore vznikol na mieste, kde stál až do konca 15. stor. najstarší kláštor na území Slovenska – benediktínsky Kláštor sv. Hypolita (obr. 1; 2). Po jeho opustení areál kláštora chátral, sakrálna tradícia lokality však nezanikla. K bývalému kláštoru sa vypravovali veriaci počas pravidelne konaných púťí, až napokon údajne v roku 1663 dal nitriansky biskup Juraj Pohronec Slepčiansky (Szelepčényi) postaviť na dvore benediktínskeho kláštora oktogonálnu kaplnku zasvätenú Ondrejovi a Benediktovi „v ktorej sa pontifikálne služby božie a kázeň dodržiavali“ (Kompánek 1895, 111). Obnoviť

⁴ Jeden z nich, Pazaislis pri Kaunase, sa nachádza na území dnešnej Litvy.

⁵ V roku 2011 bolo vo svete ešte 10 kláštorov, z toho štyri na americkom kontinente (Kolumbia – 2, USA – 1, Venezuela – 1) a v Európe 6 (Taliansko – 3, Poľsko – 2, Španielsko – 1; Mulitzer 2012; 2014, 16–19).

1. Vjazd do kláštora	16. Chodba	31. Pékareň s izbou	45. Schody na vežu
2. Dvor	17. Kuchyňa	32. Vchod do vínnej pivnice	46. Drevené predsieň pred bočnými vstupmi
3. Schody do kostola	18. Sklad masti a oleja	33. Vchod do pivnice na ovocie	47. Ovocné záhrady
4. Nádrž na ryby	19. Schody do pivnice	34. Parénisko a sklenník	48. Nádrž s vodou
5. Vodovody	20. Izba kuchára	35. Kuchynská záhradka	49. Mníške príbytky s kaplnkami a záhradkou
6. Hospodársky dvor	21. Čierna kuchyňa	36. Vodovody	50. Práčovňa
7. Stajňa	22. Toaleta a výlevka	37. Fontány	51. Nová – ešte neobývaná cela
8. Kováčska dielňa	23. Schody na poschodie	38. Múr	52. Rákocziho altánok
9. Izba s predsieňou	24. Izba pri vjazde	39. Schody a múr terasy	53. Schody
10. Brána do hospodárskeho dvora	25. Schody na poschodie	40. Toaleta v záhrade	54. Ovocná záhrada
11. Toaleta	26. Izba s klenbou	41. Nájomná záhradka	55. Chlievy pre ošipané
12. Šopa pre vozy	27. Čierna kuchyňa	42. Kostol	56. Vchod do veľkej záhrady
13. Schody do pivnice	28. Práčovňa	43. Kapitulná sieň	57. Kostnica (márnica)
14. Refektár	29. Chodba	44. Sakristia	
15. Chodba do kuchyne a refektára	30. Chodba do záhrady a pekárne		

Obr. 3. Digitalizovaný plán kamaldulského kláštora sv. Jozefa v Nitre na Zobore z 18. stor. s vyznačením polohy mníšskych príbytkov 3 a 9 a funkcie jednotlivých miestností a priestorov. Tučným písmom sú označené priestory súvisiace so stravovaním a veľkými číslami mníšske príbytky opísané v texte. Podľa plánu C. Schlegela digitalizoval M. Samuel. Originál plánu uložený v Magyar Országos Levéltár Budapest, sign. S12, Div 9, No 60: 1–2. Preklad textovej prílohy k plánu R. Ragač.

kláštorňý život na Zobore sa na sklonku 17. stor. rozhodli nitriansky biskup (a súčasne hlavný župan, kráľovský radca a kancelár), barón Blažej Jaklin z Lefantoviec a jeho bratranec, kapitán nitrianskeho hradu, barón Mikuláš Jaklin. V Nitre dňa 28. júna 1691 spísali dokument, v ktorom vyjadrili odhodlanie financovať bez časového obmedzenia v rovnakom pomere výstavbu a prevádzku kláštora pre 12 rehoľníkov kamaldulského rádu. Zakladatelia oznámili svoj úmysel kráľovi Leopoldovi I., ktorý 5. septembra 1691 vo svojom odporúčajúcom liste, okrem iného, povolil využívanie dôchodkov z pilišského opátstva tak, aby „slúžili v prospech rádu, a mohli z nich 12 rehoľníkov slušne žiť“ (Cserenyei 1911). Po prerokovaní a odobrení projektu Generálnou kapitulou kamaldulského rádu v roku 1692 kardinál Leopold Kolonič (Kollonich) dekrétom zo dňa 14. marca 1693 úradne erigoval vznik „pustovne“ sv. Jozefa na hore Zobor (Lacko 1967, 152).

Vzhľad kláštora poznáme vďaka niekoľkým zachovaným ikonografickým prameňom⁶ a doposiaľ realizovaným archeologickým výskumom. Z nich vyplýva, že zoborský kláštor bol pomerne rozsiahly (162 x 165 m) areál, ktorý bol postavený na niekoľkých umelo vytvorených terasách.⁷ Vnútna plocha kláštorného areálu vymedzená murovanou ohradou a budovami zaberala plochu takmer 2,3 ha. Centrálna časť areálu mala symetrickú kompozíciu, v ktorej strede stál kláštorňý kostol, trojlodný bazilikálneho typu s vežou vztýčenou uprostred južnej lode. Po bokoch kostola sa tiahli dve dvojité línie mníšskych príbytkov. Tretia línia domčekov stála východne od kostola na najvyššej terase kláštora. Na západnej strane sa dve vnútorné línie príbytkov napájali na bočné krídla hlavnej hospodárskej budovy konventu. Tá mala dve nadzemné podlažia a tri krídla vytvárajúce pôdorys v tvare U. Severne od tejto budovy stála menšia prízemná dvojkrídlová hospodárska stavba, ďalšie úžitkové stavby sa nachádzali pri múroch ohrady. Súčasťou kláštora bola od roku 1704 aj náročná technická stavba, kamenný vodovod, ktorý privádzal do kláštora vodu z tzv. Svoradovho prameňa a distribuoval ju viacerými vetvami do miestností kláštora, pracovní, fontán a nádrží. Prebytočná voda napája dvojicu rybníkov pod kláštorom.⁸ Zo zachovaného plánu kláštora (obr. 3) poznáme rozmiestnenie niekoľkých objektov súvisiacich so stravovaním (refektár, kuchyne, izba kuchára) a uskladňovaním potravy (sklad masti a oleja, ovocia, vína), ale aj ich produkciu (pekáreň, zeleninové a ovocné záhrady, skleníky, pareniská, ale aj chlievy pre ošipané). Rozsiahly komplex bol pôvodne koncipovaný pre 12 rehoľníkov, služobníctvo a ako sme spomenuli, jeho prvý „obyvatelia“ boli rehoľníci z Monte Corony talianskej národnosti, ktorý postupne prijali medzi seba Maďarov, Nemcov, Slezanov, Moravanov a Slovákov. Slováci pochádzali najmä z nitrianskeho regiónu a časom tvorili takmer polovicu pustovníkov teologickej školy na Zobore (Lacko 1965).

Domčeky a záhradky mali rovnaký pôdorys a jednotnú dispozíciu pozostávajúcu zo štyroch miestností, kaplnka/modlitebňa (*oratorium*), hlavná obytná miestnosť s posteľou a knižnicou (*cubiculum*), dielňa/pracovňa (*laboratorium*), komora s hygienickým kútom slúžiaca aj ako sklad dreva (*camera pro conservandis lignis*), oddelených ústrednou chodbou (*vestibulum*). Vchod pre mníchov sa otváral do záhrady (*introitus ad hortulum*), ktorá mala okrasný i úžitkový charakter. Trojkrídlová dvojpodlažná hlavná budova konventu v popredí so vstupnou bránou mala priečelie akcentované zvonnicou s hodinami. Nad bránou zvnútra sa nachádzal nápis „*Absit ab hac porta sacra turbator eremi, Odit enim turbas turba sacrata Deo*“⁹ (Kompánek 1895, 112). Zvyšok areálu, ohraničeného plným múrom okrem menšej hospodárskej budovy, vyplňal sad a záhrady. Pred bránou kláštora sa nachádzal malý cintorín. Súčasťou areálu bol aj kamenný vodovod privádzajúci sem vodu z prameňa pod jaskyňou sv. Svorada. Vodovod napájal nielen jednotlivé budovy a fontány v areáli, ale prebytočnou vodou zásoboval aj rybník (rybníky?) pod kláštorom (Habovštiak 1971, 117, 118). V roku 1782, po necelých 90. rokoch konvent rozpustil panovník Jozef II. V tom čase kláštor obývalo osem pátrov, päť klerikov a päť frátrov (Kompánek 1895, 114). Väčšina areálu vrátane kostola zostala opustená, len časť hospodárskych budov bola využívaná na rôzne účely (textilná manufaktúra, hostinec, klimatické kúpele, sídlo misionárov Božieho slova) až do konca 50. rokov 20. stor., keď sa začala budovať liečebňa respiračných chorôb.

⁶ Najznámejšie je zobrazenie na olejomalbe ktorá bola pôvodne súčasťou hlavného oltára kláštorného Kostola sv. Jozefa. V centrálnej časti výjavu je s veľkým zmyslom pre detail zobrazená z vtáčej perspektívy podstatná časť kláštorného areálu (obr. 2).

⁷ Autorom projektu bol taliansky architekt pôsobiaci vo Viedni Domenico Martinelli (Lorenz 1991, 199).

⁸ Š. Cserenyei v roku 1911 uvádza, že oba rybníky sú už 30 rokov zanedbávané a zanesené padajúcim listím (Cserenyei 1911).

⁹ V preklade „Tejto od brány uteč, samotu kto krikmo urážaš; Návideť sbor zvady náš nikdy nemôže ľud“ (Kompánek 1895, 112), resp. „Nech je vzdialený od tejto brány rušiteľ samoty, lebo Bohu zasvätený sbor nenávidí rušiteľov pokoja“ (Branec-ký 1945, 22)..

Na lokalite sa uskutočnilo niekoľko záchranných a zisťovacích archeologických výskumov. Počas prvého v roku 1940 sa okrem malej časti stredovekého kláštora odkryla aj dvojica barokových mníšskych príbytkov (Kraskovská 1942–1943). Žiaľ, dokumentácia a nálezy z tohto výskumu zhoreli počas bombardovania Bratislavy na sklonku 2. svetovej vojny a krátky informačný článok o výsledkoch výskumu nespomína žiadne nálezy súvisiace s problematikou stravovania mníchov. Tejto problematike nevenoval pozornosť ani nasledujúci záchranný výskum v rokoch 1960–1961 (Habovštiak 1966; 1971).¹⁰

Až v rokoch 2001–2003, 2006, 2008 a 2016 sa uskutočnilo niekoľko (väčšinou kratších) zisťovacích a záchranných výskumov. Vtedy bolo možné systematickejšie preskúmať časť areálu bývalých kláštorov, hlavne priestor južne od ruiny kostola sv. Jozefa (súhrnne Samuel 2010; 2011; Samuel/Tirpák 2012). V tomto priestore sa čiastočne odkryli zvyšky troch mníšskych príbytkov, z pohľadu riešenej problematiky boli dôležité hlavne nálezy z príbytkov 3 a 9 (obr. 5; Samuel, *v tlači*). Podstatná časť hodnoteného materiálu (82,5 %) pochádza z príbytku 9 a jeho hospodárskej miestnosti (vzorka 12). Miestnosť slúžiaca ako sklad dreva a zrejme aj toaleta bola rozdelená na dve časti. Menšiu časť vytváral zahĺbený, pôvodne zaklenutý murovaný priestor s vetracou (?) šachtou a hlinenou podlahou. Mohlo ísť o menšiu pivnicu, resp. odpadovú šachtu (žumpu?) toalety. V zásype priestoru sa našlo veľké množstvo archeologického materiálu, vrátane súboru keramických a sklenených nádob, dobre reprezentujúceho sortiment predmetov súvisiacich so stolovaním a stravovaním.

Štýl života a spôsob stravovania

Kamaldulská kongregácia dnes zastrešuje tri komunity v Taliansku, dve v Poľsku a jednu v Španielsku, Spojených štátoch, Kolumbii a Venezuele.¹¹ Kláštory fungujú na princípe pustovní a sú zakladané na samote, mimo obývaných miest. O štýle života v jednej z nich, v poľských Bielanych pri Krakove, priniesol nedávno svedectvo F. Mikloško (2012). Opisuje izoláciu komunity od okolitého sveta a uvádza, že prísnejšiu rehoľu majú už len trapisti, ktorí sa nesmú rozprávať ani obkolesovať zeleňou. Kamalduli naopak zeleň milujú. Pustovňa v Bielanych leží na kopci pri Krakove a funguje bez prerušenia od roku 1609. Uprostred areálu stojí kostol a ďalšie spoločné budovy ako kapitula, knižnica, kuchyňa a jedáleň, ktorá slúži na významné sviatky. V klauzúre sú pozdĺž chodníka pravidelne rozostavené jednoduché domčeky rehoľníkov so záhradkami ohradené múrom. Domčeky majú podobnú vnútornú dispozíciu ako na Zobore (pozri vyššie). Ich zariadenie je strohé, rehoľníci spia na drevenej posteli so slamníkom. Každý domček obýva jediný brat alebo otec odetý v bielom rúchu s vyholenou hlavou, dlhou bradou a fúzami. Jednoduchú a zvyčajne vegetariánsku stravu im roznáša kuchár v obedároch. Jedia osamote. Na raňajky majú čiernu meltovú kávu a chlieb, na obed zeleninovú polievku, zemiak, kúsok ryby alebo vajce, na večer zemiakovú kašu s kyslým mliekom alebo boršč. Nakupujú iba chlieb, mlieko a ryby. Väčšinu času trávajú v samote a venujú sa modlitbe a štúdiu. Do kostola prichádzajú na spoločné bohoslužby. Okrem intelektuálnej činnosti majú povinnosť pracovať pre úžitok kláštora a spolubratov (obr. 4). Slúžia v kuchyni, záhrade alebo sa venujú drobným opravám, či návštevám. Prichádzajú sem ľudia, ktorí chcú tráviť istý čas osamote – kňazi, maliari, mladí muži so záujmom o mníšsky spôsob života. V jednom z domčekov žije mních odlúčený od sveta už 20 rokov a o jeho existencii svedčia len prázdne obedáre medzi dverami.

V minulosti mal eremitizmus mnohoraké formy (Pomfytová 2015, 299–303). Pustovníci žili buď jednotliv, alebo v skupinách, v úplnej odlúčenosti alebo vo väzbe na kláštor, či kostol, na odľahlých miestach aj uprostred miest. Niektorí predstavovali potulných askétov a misionárov, ktorí chodili medzi veriacich ako kazatelia, či ošetrovatelia. Iní pustovňu neopúšťali a venovali sa iba kontemplácii a odriekaniu v uzavretých celách, tzv. inklúzi/reklúzi (Pomfytová 2015, 299). Archívne pramene svedčia o uplatňovaní tohto asketického štýlu života i v Zoborskem kláštore. V roku 1726 tu napríklad frátrovi Kajetánovi generálna kapitula poskytla opätovné povolenia k reklúzii na viac ako 14 rokov (Lacko 1965, 108, 109). Toto privilégiu dostali viacerí, no dodržať disciplínu nebolo jednoduché. Napríklad frátrovi Henrymu bola reklúzia po roku zrušená s odôvodnením porušovania pravidiel v styku s ostatnými bratmi (Lacko 1965, 109). Listiny svedčia tiež o tom, že kamalduli zo Zobora kombinovali pustovnícky štýl života s cenobitizmom. Zdá sa, že najmä náboženské interakcie s okolím boli intenzívne (Lacko 1965; Vozár 1997). Okrem

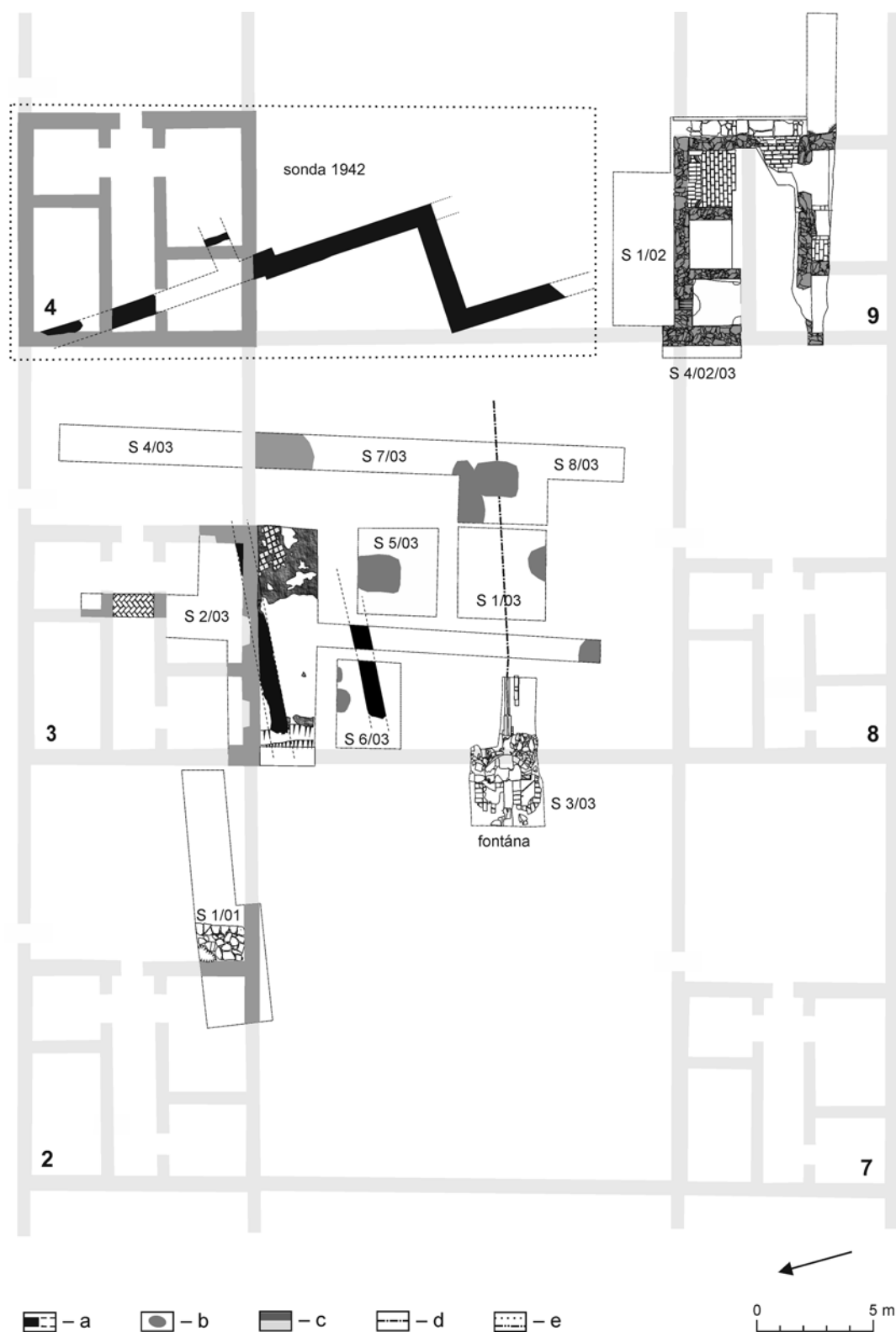
¹⁰ Výskum sa uskutočnil počas výstavby liečebne a bol priestorovo limitovaný na dokumentáciu niekoľkých kanalizačných rýh a dokumentáciu barokového vodovodu mimo plochy staveniska. Rozsiahle plochy pod budovami liečebne neboli skúmané.

¹¹ <https://www.camaldolese.org>

Obr. 4. Zo života kamaldulských mníchov v Bielano (Poľsko). Archívne fotografie z roku 1930 a 1934. Zdroj: [www.http://krakow.naszemiasto.pl/arttykul/klasztor-na-bielanach-przed-wojna-zdjecia,3157653,artgal,t,id,tm.html](http://krakow.naszemiasto.pl/arttykul/klasztor-na-bielanach-przed-wojna-zdjecia,3157653,artgal,t,id,tm.html) (upravené).

toho, že spolupracovali s inými pustovními rádu v Uhorsku, napr. s lechnickou na preklade Biblie do slovenčiny, často sa objavujú aj ako referujúci v správach o kandidátoch na biskupský stolec v Nitre (Judák 1997, 79, 80). Nitrianski biskupi vysluhovali členom rehole posvätné rády, no viedli s kláštorom i spory, napr. o užívaní lesov (Judák 1997; Vozár 1997, 87). Zdá sa, že niektorí zoborskí mníši pomerne často cestovali (napr. do Viedne), čo vzbudilo nevôľu generálnej kapituly, keďže nocovali v svetských domoch (Lacko 1965, 107, 108). Kritizovali Zoborský kláštor aj za to, že nakupujú drahé látky z dovozu na ošatenie mníchov, že sa v rámci návštev objavujú v klauzúre ženy a že sa v kláštore konajú nestriedme oslavy spojené s celodennými debatami a dobrým „pôstnym (?)“ jedlom. Čo sa týka stravovania kamalduli, podobne ako väčšina rehoľníkov všetkých kresťanských kongregácií mali a dodnes majú prísne pravidlá týkajúce sa tejto stránky ich života. Všeobecne akceptovaná striedmosť v prijímaní potravy bola zakotvená v ich Regule, ktorá vychádzala zo zásad zostavených už sv. Benediktom na sklonku jeho života († 547) v kláštore Montecassino. Základným obmedzením v zložení stravy bol zákaz konzumácie mäsa štvornohých zvierat. Za mäsitú stravu sa však nepovažovalo jedlo z rýb a iných druhov viazaných na vodné prostredie (napr. bobor, vydra, korytnačka, rak). Súčasťou stravovacieho „kalendára“ boli pravidelné pôsty vykonávané jednak v rámci cirkevného roka, ale aj počas dní bežného týždňa. „Milovať pôst“ bol jeden zo spôsobov uskutočňovania dobrých skutkov. V kapitole Benediktovej regule „O miere jedla“ sa píše: „Dve varené jedlá musia stačiť všetkým bratom, keby bolo ovocie alebo mladá zelenina, môže sa dať ako tretie“. Denná dávka chleba bola stanovená na maximálne jednu libru (v tom čase okolo 330 g), vína dostal mních denne jednu heminu (1/2 litra?). V prípade namáhavejšej práce mohol opäť zvýšiť objem stravy „ale tak, aby sa vždy vyhlo nemiernosti“, pretože „nič nie je pre kresťana také nevhodné

Obr. 5. Plán preskúmaných plôch južnej línie mníšskych príbytkov z výskumov v rokoch 1942 a 2001–2003: a – odkryté stredoveké murivá benediktínskeho kláštora sv. Hypolita a ich predpokladaný priebeh; b – stredoveké objekty; c – odkrytý/predpokladaný priebeh murív kamaldulského kláštora sv. Jozefa; d – kamenný barokový vodovod s fontánou; e – hranice skúmaných plôch v roku 1942 a v rokoch 2001–2003. Plán M. Samuel.

Tabela 1. Nitra-Zoborský kláštor. Súpis analyzovaných vzoriek z roku 2003.

Vzorka číslo	Sonda	Sektor	Hĺbka (cm)	Datovanie	Kontext	Počet nálezov
1	2/03	A	150–160	novovek	pás čiernej hliny pred južnou stenou eremitky 3	278
2	2/03	D	110–115	novovek	suť tesne nad podlahou eremitky 3	355
3	2/03	C	145–155	novovek	čierna hlina pod staršou podlahou eremitky 3	32
4	2/03	D	145–155	novovek	tmavá hlina pod staršou podlahou eremitky 3	62
5	2/03	D	155–165	novovek	svetlohnedá hlina (navážka)	97
6 + 8	5/03	–	80–85	novovek (?)	žltá-hnedá hlina s kameňmi, maltou a mazanicou	47
7	6/03	–	do 85	novovek (?)	zачistenie pôdorysu, maltovo-hlinitá vrstva nad murivom benediktínskeho kláštora	13
9	4/02/03	–	40–80	po 1782	prehĺbenie západného okraja sondy (exteriér eremitky 9)	3
10	6/03	–	90–105	stredovek (?)	rozoberanie vrstvy bielej malty s hlinou nad murivom benediktínskeho kláštora	6
11	5/03	–	105–150	stredovek	vyberanie tmavej výplne objektu (jamy), čierno-žltá hlina	20
12	4/02/03	–	275–285	2. pol. 18. stor.	deštrukcia v „pivnici“ hospodárskej miestnosti eremitky 9	4288

ako prejedanie“. Starým alebo chorým bratom mohol predstavený kláštora povoliť aj konzumáciu mäsa. Tieto a ďalšie prísne pravidlá zostavené zakladateľom rehole zostávali síce celé stáročia v platnosti, ale v reálnom živote sa nie vždy dodržiavali.¹² V tejto súvislosti je tiež zaujímavá listina z roku 1765 svedčiacia o závažnom porušovaní stravovacích predpisov v Červenom kláštore, podľa ktorej prior pustovne povolil mníchom konzumáciu mäsa z dôvodu lokálneho nedostatku rýb (Lacko 1965, 108, 194).

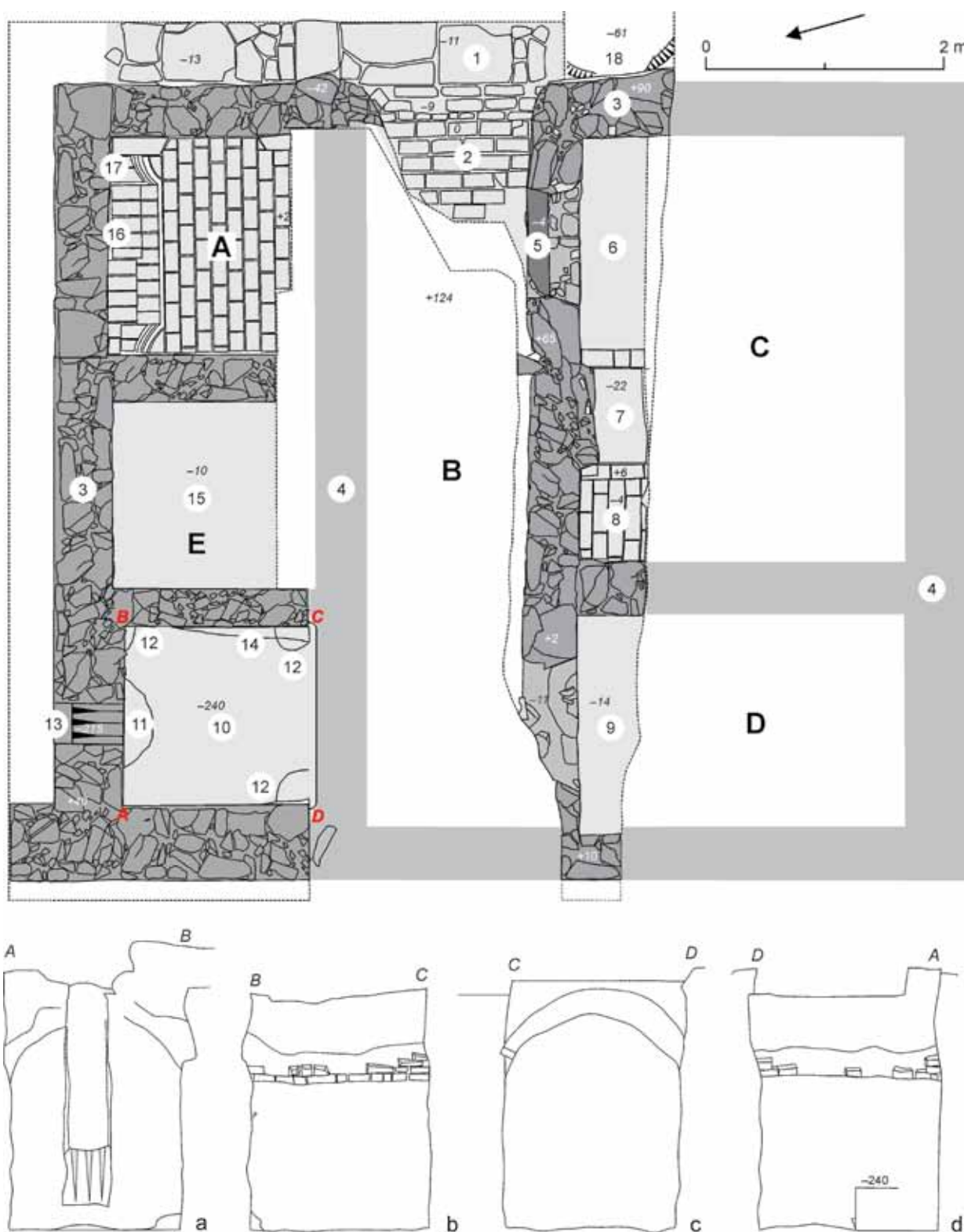
Keďže kamalduli sa nevenovali pastoračnej činnosti a nepatrili ani medzi tzv. zobravé rády, ich ekonomické jestvovanie bolo zabezpečené hlavne prostredníctvom finančných, ale aj hmotných darov. Zoborský kamaldulský kláštor nevlastnil veľké majetky – jeden dom v Nitre, polia v nitrianskom a žabokreckom chotári, lúky a vinice v drážovskom a oponickom chotári (Kompánek 1895, 113). Barón Mikuláš Jaklin a manželka Judita Gellért darovali kláštoru v roku 1695 majetok v Dolných Lefantovciach vo výške 10 tisíc zlatých spolu s kaštieľom. Mnísi z toho mali dostávať ročne úroky vo výške 600 zlatých na živobytie (Vozár 1997). Na chod kláštora postupne prispievali viacerí dobrodinci buď jednorazovo, alebo základinami na odslúženie sv. omši (Judák 1997; Lombardini 1895). Sú medzi nimi občania Nitry a okolia. Napríklad gróf Lazar Appony zložil fundáciu na zriadenie rodinnej hrobky pri kostole sv. Jozefa, rehoľnícky novic Baltazár Podhoranyi prispel na ohradenie pustovne, nitriansky kanonik Franko Vadász zložil peniaze na udržiavanie pre seba vystavaného pustovníckeho domčeka, alebo Michal Botka, ktorý u zoborských pustovníkov jedával, na slúženie sv. omši (Lombardini 1895, 123). V dokumentoch, ktoré uchovávajú v Maďarsku sa objavujú aj mená prokurátorov, ktorí mali na starosti hospodárske záležitosti kláštora (Vozár 1997).

MATERIÁL A METÓDY

Archeologický kontext a datovanie nálezov

Súbor archeozoologických zvyškov z výskumu v roku 2003 tvorí 5201 položiek s celkovou hmotnosťou 2,8 kg. Materiál zahŕňa kosti/zuby stavovcov, fragmenty vonkajšieho panciera (exoskeletonu) kôrovcov a škrupiny (vtáčích) vajec. Zvyšky sú vo výbornom stave, s neporušenou povrchovou štruktúrou kostí, bez tuhých povlakov a erózie. Modifikácie materiálu sú najmä antropogénneho pôvodu, to znamená, že zvyšky boli akumulované na lokalite v dôsledku činnosti človeka. Stupeň rozrušenia celistvosti kostí je nízky až stredný, spôsobený prevažne ľudskými zásahmi v procese mäsiarskej/kuchynskej úpravy a konzumácie mäsa a kostí človekom, príp. zvieratami. Na lokalite nebol odkrytý žiaden kompletný či

¹² Napr. budínska synoda v roku 1227, sa konzumáciu mäsa ani nepokúšala zakázať, len ju obmedzila na predvianočný a predveľkonočný pôst (Regula sv. Benedikta 2010).

Obr. 6. Pôdorys mníšskeho príbytku 9 a profily „pivnice“: A – kaplnka; B – chodba; C – hlavná obytná miestnosť; D – pracovňa; E – hospodárska miestnosť s „pivničným“ priestorom; 1 – exteriérová kamenná dlažba; 2 – tehlová podlaha chodby; 3 – kamenné nadzákladové murivo; 4 – predpokladaný priebeh murív mníšskeho príbytku; 5 – drevená doska prahu; 6 – nekompaktné zvyšky tehlovej podlahy; 7 – tehlový sokel vykurovacieho zariadenia; 8 – tehlová podlaha; 9 – nekompaktná maltová podlaha; 10 – hlinitá podlaha „pivnice“; 11 – maltový jazyk; 12 – kolové jamky; 13 – vetracia šachta; 14 – zvyšky tehlovej klenby; 15 – maltová podlaha; 16 – tehlový sokel oltára; 17 – profilovaná rímša sokla oltára; 18 – jama (stredovek?). Plán M. Samuel.

Obr. 7. Pohľad z juhu na „pivničný“ priestor hospodárskej miestnosti mníšskeho príbytku 9.
Foto M. Samuel.

čiasťočne artikulovaný skelet zvierat. Súbor pochádza z 12 kontextov (vzoriek 1–12) zo štyroch sond skúmaných v roku 2003 (obr. 5).

Zo sondy 2/03 pochádza 15,8 % z celkového počtu nálezov (tabela 1). Pokrýva areál mníšskeho príbytku 3 a časť jeho exteriéru. Ide o najlepšie zachovaný mníšsky príbytok kláštora. Jeho nadzemné murivá príbytku sú zachované miestami až do výšky 1 m a západná aj severná obvodová stena, tvoriaca súčasť barokovej terasy, dokonca do výšky 2–3 m. Domček mal pôdorys 9 x 10 m a podobne ako v iných kláštoroch pozostával zo štyroch miestností rozdelených chodbou. Najväčšia miestnosť bola prístupná z chodby dverným otvorom so zošíkmenými špaletami situovanými na ľavej strane od vstupu a slúžila ako hlavná obytná miestnosť. Zachoval sa v nej tehlový sokel vykurovacieho telesa s otvorom na prikladanie, umiestneným na chodbe. Menšia miestnosť s takmer štvorcovým pôdorysom za hlavnou obytnou miestnosťou slúžila zrejme ako pracovňa. Bola prístupná dverným otvorom z chodby vydláždenej tehliami. Miestnosť napravo od vstupu, kaplnka, mala štvorcový pôdorys a maltovú podlahu. Štvrtá miestnosť domčeka slúžila ako hospodárska miestnosť, resp. sklad s toaletou. Z roku 2003 pochádzajú vzorky 2–5 z výskumu dvoch južných miestností (hlavná obytná miestnosť a pracovňa) a k nim príľahlej časti spojovacej chodby. Našli sa v rôznej hĺbke vo vrstvách tesne nad podlahami a pri ich rozoberaní alebo vo vrstvách pod nimi. Vzorka 1 pochádza z exteriéru domčeka z vrstvy čiernej hliny vytvárajúcej pás prebiehajúci pred jeho južnou fasádou. Pás hliny mal v profile tvar plytkého žlabu. Je zrejme, že žlab vznikol v súvislosti s výstavbou príbytku a mohol slúžiť na odvádzanie dažďovej vody. V priebehu existencie kláštora sa postupne vyplňal splavenou hlinou obsahujúcou aj zvyšky stravy. Všetky spomínané kontexty teda vznikli v súvislosti s výstavbou kláštora, jeho existenciou a obdobím tesne po jeho opustení. Taktiež sortiment živočíšnych druhov (morka domáca, sladkovodné korytnačky, ryby, viac v kapitole Výsledky a diskusia) zachytený vo vzorkách vzorky 1, 2 a 4 svedčí novovekom pôvodu a zastúpení kláštorného aj laického prostredia (doložená prítomnosťou bežných hospodárskych druhov).

Prevažná väčšina hodnotených nálezov (82,5 %) pochádza zo sondy 4/02/03. Tá pokrývala interiéry a menšej miere exteriéry mníšskeho príbytku 9 (obr. 6). Polohu domčeka pred zahájením výskumu naznačovalo návršie mohylové tvaru prečnievajúce vyše 1 m nad okolitý terén. Návršie s porastom niekoľkých stromov pozostávalo z deštrukcie mníšskeho príbytku premiešanej s lesnou hlinou. Príbytok sa skúmal v smere od vstupu do domčeka. Pred vstupom sa odkryl chodník prebiehajúci pozdĺž východnej fasády domčeka. Chodník vytvárali rôzne veľké lomové kamene miestnej proveniencie ukladané na plochu. Postupne sme odkryli dverný otvor, obvodové steny eremitky, krátky úsek chodby s tehlovou dlážkou, neskôr severnú časť hlavnej obytnej miestnosti s tehlovým soklom vykurovacieho telesa a oproti vstupu do tejto miestnosti privátnu kaplnku s tehlovou dlážkou a tehlovým soklom oltára. Steny príbytku sa zachovali max. do výšky 40 cm. Posledným preskúmaným priestorom bola hospodárska miestnosť (obr. 7). Ukázalo sa, že je členená na dve nerovnako veľké časti. Väčšia časť mala rozpadnutú maltovú podlahu a v druhej časti sa nachádzal zahĺbený murovaný priestor hlboký 240 cm (od úrovne podlahy v chodba) so zreteľnými stopami po valenej klenbe. V osi severnej steny sa nachádzal zvislý ústupok v murive pripomínajúci vetráciu šachtu, dno vytvárala ušľapaná hlina. Funkcia tohto priestoru nie je jednoznačná. Mohlo ísť o malú pivnicu alebo priestor pod toaletou, ktorá sa podľa zachovaných plánov v tejto časti domčeka nachádzala. Zásyp „pivnice“ až do hĺbky 15–30 cm nad jej dnom vytvárali kamene z deštruovaných stien príbytku, premiešané s hručkami malty, pieskom a lesnou hlinou. Najspodnejšiu časť priestoru vyplňal takmer výlučne jemnozrnný zásyp (sediment). Počas vyberania kamenistej časti zásypu sa našiel iba malý počet archeologických a archeozoologických nálezov. Jemnejší sediment, ktorý bol pôvodne vápeno-pieskovou maltou sa preosieval a detailne prezeral. Drvivá väčšina získaného keramického, skleneného a osteologického materiálu (vzorka 12) pochádza zo spomínanej jemnozrnnnej vrstvy nad dnom objektu.¹³ Unikátny je súbor keramických a sklenených nádob dobre reprezentujúceho sortiment predmetov súvisiacich so stolovaním a stravovaním kamaldulských mníchov. Na základe odhadu životnosti keramiky, letopočtov na dvojici fajansových šálok (1760, 1765) a historických faktov o rozpustení kláštora (1782), bolo možné stanoviť dobu používania objavených predmetov do posledných dvoch až troch decínií existencie kamaldulského kláštora (Samuel/Čurný 2010, 269). Podobne je možné datovať aj sprievodný archeofaunálny materiál. Výskum príbytku sme ukončili rozšírením sondy o malú plochu pred jeho západnou stenou, kde sa našlo niekoľko kostí zvierat (vzorka 9). Tie však už zrejme nesúvisia s existenciou kamaldulského kláštora, ale reprezentujú horizont jeho pustnutia, resp. využívania na iné účely.

Vyhodnotený archeozoologický súbor dopĺňajú minimálnou mierou (1,7 %) vzorky zo sondy 5/03 a 6/03. Pochádzajú z priestorov medzi radmi príbytkov, kde sa zachovali stredoveké kontexty. Zatiaľ čo vzorka 11 pochádza z výplne stredovekého objektu, vzorky 7 a 10 môžu súvisieť s obdobím zániku a pustnutia kláštora na sklonku stredoveku.

Metódy archeozoologického výskumu

Zvyškom zvierat bola venovaná počas archeologického výskumu náležitá pozornosť, a to aj vďaka zaniatenému prístupu študentov archeológie, ktorí na výskume v roku 2003 participovali. Sediment dôsledne preosievali a vyberali i najmenšie, okom rozpoznateľné fragmenty. Celý objem zásypu pivnice z príbytku 9, až na jej malú časť, bol nasucho preosiaty cez sitá s priemerom oka asi 5 mm.¹⁴ Archeológovia konzultovali po odbere vzoriek postup čistenia materiálu s osteológom.

Hneď po ukončení exkavácie sa kosti premývali v laboratóriu, v sitách s veľkosťou oka 1–2 mm. V ďalšej časovo náročnej fáze laboratórneho spracovania sa kosti predbežne triedili na základe anatomickej a taxonomickej príslušnosti a uskladnili do vreciek s informáciou o kontexte. Základná analýza sa uskutočnila v roku 2017 a k vyhodnoteniu výsledkov autori pristúpili nasledujúci rok. Na taxonomickej a anatomickej identifikácii sa podieľali viacerí autori, K. Hensel (ryby), Z. Bielichová (cicavce, vtáky) a R. Kyselý (morka, plch). Treba zdôrazniť, že druhové určenie rýb bolo limitované rozsahom dostupnej porovnávacej zbierky a preto nemožno vylúčiť, že zaznamenaný sortiment bude v budúcnosti rozšírený. Primárne dáta boli registrované v MS Access archeozoologickej databáze AÚ SAV v Nitre a pre každý fragment zahŕňajú informácie o taxonómii, anatómii, veku, pohlaví,

¹³ Z celkového objemu vrstvy sa preosiala väčšia časť, no jej časť s objemom 1–2 fúriky bola len ručne prebraná.

¹⁴ M. Čurný, ústna informácia.

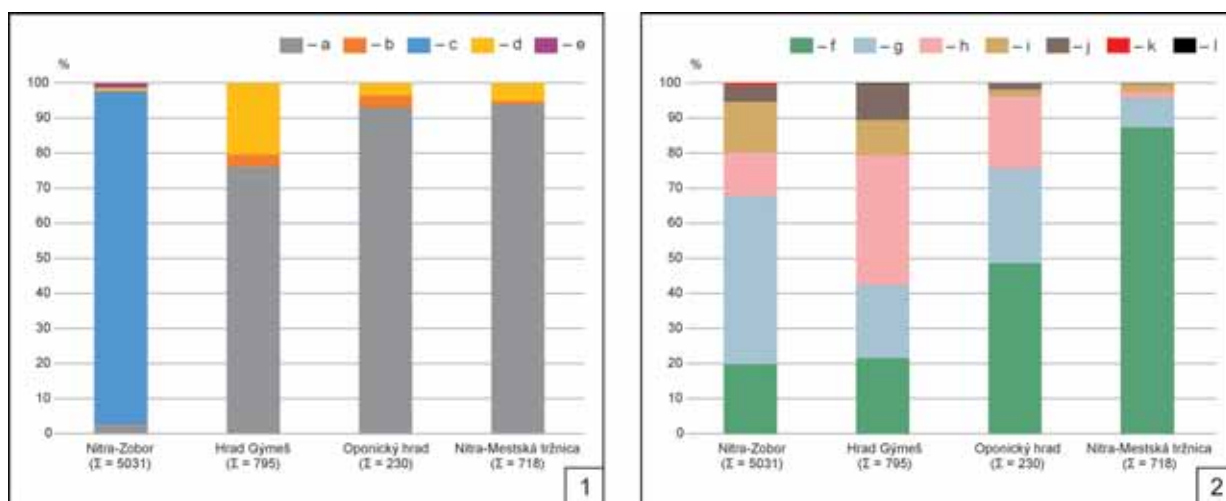
metrických znakoch a modifikáciách kosti (podľa Lyman 1994; Reitz/Wing 1999; Schmid 1972; Silver 1969; Uerpmann 1973; Wheeler/Jones 1989). Kvantifikačné výsledky sú prezentované na základe počtu fragmentov (n), počtu identifikovaných fragmentov (NISP), hmotnosti (w), hmotnosti identifikovaných fragmentov (WISP) a minimálneho počtu jedincov (MNI). Použitá zoologická a anatomická terminológia sa pridrža štandardov (Gentry/Clutton-Brock/Groves 2004; Lepiksaar 1983). Osteometrické dáta boli odoberané podľa štandardizovaných metodík (Bocheňski/Campbell 2006; Driesch 1976; Morales/Rosenlund 1979; Radu 2003). Dĺžka a hmotnosť rýb bola vypočítaná na základe koeficientov uvedených vo viacerých prácach (Bartosiewicz 1990; Brikhuizen 1989; Libois/Hallet-Libois 1988; Radu 2003). Zastúpenie skeletových elementov cicavcov z hľadiska kvality svaloviny sa riadi odporúčaniami práce H.-P. Uerpmanna (1973).

VÝSLEDKY A DISKUSIA

Základná taxonomická charakteristika súboru

Asi polovicu nálezov sa podarilo zaradiť do jednej z taxonomických kategórií ($n = 2421 = 46,5 \%$). V súbore sú zastúpené ulitníky (*Gastropoda*), kôrovce (*Crustacea*), ryby (*Osteichthyes*), plazy (*Reptilia*), vtáky (*Aves*) a cicavce (*Mammalia*). Doposiaľ bolo identifikovaných 20 živočíšnych druhov, pričom pomer domácich a divých zvierat je 8 : 12 (tabela 2). Súbor je charakteristický vysokým zastúpením divo žijúcich zvierat ($n = 94,2 \%$; $w = 50,8 \%$), čím sa výrazne odlišuje od doposiaľ preskúmaných novovekých lokalít z územia Slovenska (Bielich/Bielichová/Šimkovic 2018; Miklíková 2007; Miklíková/Fabiš 2004; Repka/Sater/Šimunková 2017; Šimunková/Beljak Pažinová 2017; Vozák 2014; Vozák/Bielich, v tlači).

V rámci nitrianskeho mikroregiónu je možné porovnať nálezy zvyškov zvierat z odlišného sociálneho a archeologického kontextu. Chronologicky sú však súčasné. Z intravilánu mesta Nitry je vyhodnotených niekoľko odpadových jám zo 16.–19. stor., v polohe Mestská tržnica ($n = 745$; Miklíková/Fabiš 2004) a Mostná ulica (bez kvantifikácie; Miklíková 2007). Ďalšie dáta pochádzajú z dvoch hradov situovaných na protiláhlych výbežkoch pohoria Tribeč, vzdialených od kláštora približne 12 km. Ide o materiál z hradov Gýmeš a Oponice. Prvý súbor obsahuje materiál zo zasypania ruín gotickej brány, vstupu do pivnice hospodárskej budovy a bočného parkánového vstupu ($n = 801$; Vozák/Bielich, v tlači), druhý predstavuje nálezy z interiéru útočnej veže, z nárožia paláca a úsekov hradbového múru aj hradného nádvorja ($n = 296$; Repka/Sater/Šimunková 2017). Oba reprezentujú odpad zo 16.–18. stor. Porovnanie zastúpenia živočíšnych druhov poukazuje na podobnosť mesta a okolitých hradov, no najmä na špecifický sortiment kláštora (obr. 8). Podiel divých druhov je veľmi nízky na oboch mestských polohách (1 % NISP) i hradoch (3,5 %). V kláštore naopak tieto druhy jasne dominujú (97,4 %). Pozorované rozdiely v sortimente diviny najskôr reflektujú špecifika

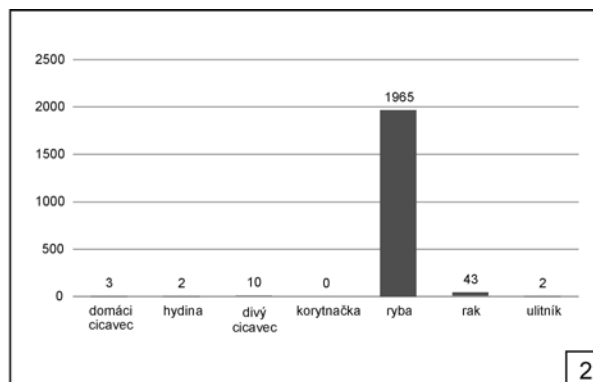
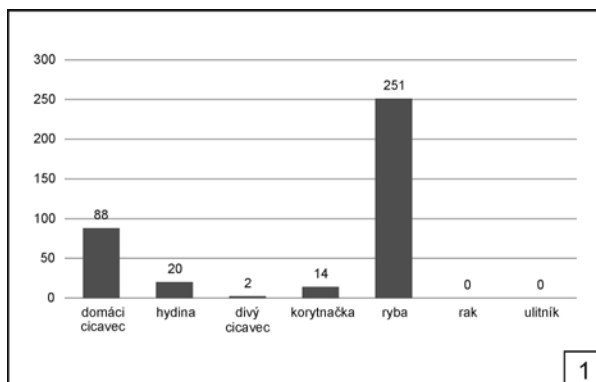
Obr. 8. Zastúpenie taxónov (% NISP) v materiáli zo Zoborského kláštora a na ostatných novovekých lokalitách z regiónu Nitry. 1 – celý sortiment; 2 – domáce druhy. Legenda: a – domáci cicavec; b – divý cicavec; c – ryba; d – vtáky; e – korytnačka/rak; f – tur; g – ovca/koza; h – sviňa; i – kura; j – hus/kačica; k – morka; l – holub.

Tabela. 2. Nitra-Zoborský kláštor. Sortiment a celkové zastúpenie živočíšnych taxónov v súbore.

Taxón		Počet	Relatívny počet nálezov		Hmotnosť	Relatívna hmotnosť nálezov		Počet jedincov
		n	% n	% NISP	w	% w	% WISP	MNI
Domáce cicavce	Mammalia							
Tur domáci	<i>Bos taurus</i>	26	0,5	1,1	522,9	10,1	28,4	6
Ovca domáca	<i>Ovis aries</i>	9	0,2	0,4	61,4	1,2	3,3	2
Ovca/koza	<i>Ovis/Capra</i>	54	1,0	2,2	220,7	4,2	12,0	14
Sviňa domáca	<i>Sus domesticus</i>	15	0,3	0,6	125,0	2,4	6,8	8
Sviňa domáca?	<i>Sus cf. domesticus</i>	1	0,0	0,0	8,6	0,2	0,5	1
Pes domáci	<i>Canis familiaris</i>	2	0,0	0,1	6,7	0,1	0,4	1
Kôň domáci	<i>Equus caballus</i>	1	0,0	0,0	45,4	0,9	2,5	1
SPOLU		108	2,1	4,5	990,7	19,0	53,7	33
Divé cicavce	Mammalia							
Vydra riečna	<i>Lutra lutra</i>	7	0,1	0,3	14,9	0,3	0,8	2
Bobor eurázijský	<i>Castor fiber</i>	2	0,0	0,1	7,4	0,1	0,4	1
Plch sivý	<i>Glis glis</i>	3	0,1	0,1	0,4	0,0	0,0	1
SPOLU		12	0,2	0,5	22,7	0,4	1,2	4
Neurčené cicavce	Mammalia indet.							
Veľký cicavec	Mammalia	20	0,4	–	121,2	2,3	–	–
Stredný cicavec	Mammalia	92	1,8	–	163,0	3,1	–	–
Malý hlodavec	Rodentia	3	0,1	–	0,3	0,0	–	–
Cicavec	Mammalia	28	0,5	–	38,9	0,7	–	–
SPOLU		143	2,7	0	323,4	6,2	0	0
Vtáky	Aves							
Kura domáca	<i>Gallus domesticus</i>	19	0,4	0,8	16,2	0,3	0,9	8
Hus domáca	<i>Anser domesticus</i>	6	0,1	0,2	9,9	0,2	0,5	3
Morka domáca	<i>Meleagris domesticus</i>	1	0,0	0,0	2,1	0,0	0,1	1
Neurčený vták (kosť)	Aves indet.	23	0,4	–	12,0	0,2	–	–
SPOLU		49	0,9	1,1	40,2	0,8	1,5	12
Plazy	Reptilia							
Korytnačka močiarna	<i>Emys orbicularis</i>	14	0,3	0,6	4,5	0,1	0,2	4
Ryby	Pisces							
Jeseter	<i>Acipenser</i> sp.	23	0,4	1,0	25,0	0,5	1,4	2
Kapor rybničný	<i>Cyprinus carpio</i>	627	12,1	25,9	275,8	5,3	15,0	39
Lieň sliznatý	<i>Tinca tinca</i>	5	0,1	0,2	0,9	0,0	0,0	4
Jalec maloústý	<i>Leuciscus leuciscus</i>	2	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	1
Belička európska	<i>Alburnus alburnus</i>	1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	1
Štuka severná	<i>Esox lucius</i>	893	17,2	36,9	182,3	3,5	9,9	32
Sumec veľký	<i>Silurus glanis</i>	85	1,6	3,5	179,2	3,4	9,7	6
Kapor/sumec?	cf. <i>Cyprinus/Silurus</i>	556	10,7	23,0	124,8	2,4	6,8	–
Kaprovité	Cyprinidae	24	0,5	1,0	4,8	0,1	0,3	3
Neurčená ryba (kosť)	Pisces indet.	2608	50,1	–	575,3	11,1	–	–
SPOLU		4824	92,8	91,5	1368,4	26,3	43,0	88

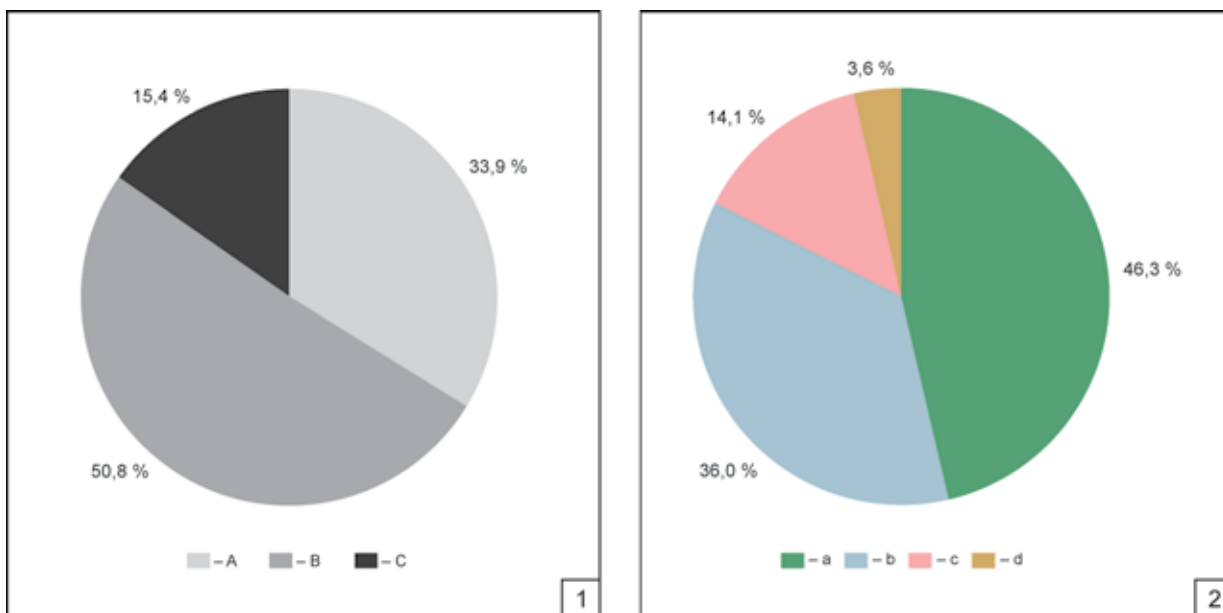
Tabela 2. Pokračovanie.

Taxón		Počet	Relatívny počet nálezov		Hmotnosť	Relatívna hmotnosť nálezov		Počet jedincov
		n	% n	% NISP	w	% w	% WISP	MNI
Bezstavovce	Evertebrata							
Rak riečny	cf. <i>Astacus astacus</i>	43	0,8	1,8	3,8	0,1	0,2	1
Pásikavec lesostepný	<i>Cepaea</i> cf. <i>vindobonensis</i>	2	0,0	0,1	0,6	0,0	0,0	1
SPOLU		45	0,9	1,9	4,4	0,1	0,2	2
Iné								
Vták (?) (škrupiny)	cf. Aves	5	0,1	–	0,1	0,0	–	–
Neurčené (kosť)	Indet.	1	0,0	–	0,2	0,0	–	–
SPOLU		6	0,1	0	0,3	0,0	0	0
Domáce		134	2,6	–	1018,9	37,0	–	44
Divé		4895	94,2	–	1400,3	50,8	–	102
Domáce/divé		172	3,3	–	335,4	12,2	–	–
Určené		2421	46,5	–	1843,6	35,4	–	146
Neurčené		2780	53,5	–	911,0	17,5	–	–
SPOLU		5201	100,0	100,0	2754,6	100,0	100,0	146

Obr. 9. Nitra-Zoborský kláštor. Zastúpenie taxónov v sondách (% NISP). 1 – sonda 2/03 (Σ = 375; príbytok 3); 2 – sonda 4/02/03 (Σ = 2025; príbytok 9).

stravovania a hospodársko-ekonomické zázemie lokalít. Umelý odchov jelenej, srnčej a dančej zveri na gýmešskom panstve sa iste podieľal na jedálničku Forgáčovcov (Eliaš 2010; Vozák/Bielich, v tlači). V kláštore sa zvyšky vysokej zveri alebo diviaka neobjavujú, dominujú ryby, plazy a menšie cicavce (bobor, vydra). Z mesta Nitra pochádzajú iba ojedinelé doklady konzumácie rýb (Miklíková 2007, 130) a na hradoch absentujú, príp. neboli identifikované. Napriek archívny prameňom, ktoré svedčia o obľube rýb u šľachty a mešťanov (Hlavačková 2015), postrádame ich zachytenie na hradoch, čo dozaista súvisí najmä s metódou odberu vzoriek v teréne a rozdielmi vo veľkosti kostí rýb a cicavcov. Okrem rozdielov v sortimente divých zvierat možno sledovať i odlišnosti v zastúpení vtákov na vybraných súboroch, najmä hydiny (obr. 8: 2). Na Gýmeši sú ich kosti početné (20,4 % NISP) a objavujú sa i v meste (5,1 %), zatiaľ čo na Oponickom hrade (3,5 %) a v kláštore pod Zoborom (1 %) sa vyskytli minimálne.

V kláštore sa sortiment druhov zvierat mení v závislosti od kontextu (tabela 3). Podiel divých druhov nie je vo všetkých vzorkách rovnako výrazný. Odlišnosti sú vo vzorkách 6–11, ktoré pochádzajú z exteriéru mníšskych príbytkov. Kontext vzoriek naznačuje, že by mohlo ísť o materiál zo stredovekej fázy osídlenia lokality (pozri kapitolu Materiál a metódy). Odlišnosti sme zaznamenali aj v sortimente

Obr. 10. Nitra-Zoborský kláštor. Anatomická štruktúra v skupine hospodárskych druhov zvierat. Pes a kôň nezapočítaný. 1 – zastúpenie kostí (% NISP) podľa kvalitatívnych kategórií A – top mäsa; B – stredne kvalitné mäso; C – jatočný odpad. 2 – podiel kostí A a B kategórie (% WISP) na celkovej hmotnosti kostí so svalovinou (723,5 g). Legenda: a – hovädzie; b – ovčie/kozie; c – bravčové; d – hydinové.

a zastúpení druhov v rámci dvoch mníšskych príbytkov (obr. 9). Je evidentné, že v rámci sondy 2, z preskúmanej časti príbytku 3 pochádzajú aj kosti bežne nekonzumovaných domácich zvierat, psa (vzorka 1) a koňa (vzorka 3). Vezmúc do úvahy „stravovaciú“ interpretačnú rovinu, tieto kosti indikujú odpad z chronologicky sídliskového horizontu po ukončení pôsobenia kamaldulov. Avšak aj iné vzorky z tejto sondy vykazujú prítomnosť domácich zvierat, no bežne konzumovaných – ovce/kozy, tura, svine (vzorka 3–5), kury (všade okrem vzorky 3), husi (vzorky 4–5) a morky domácej (vzorka 4). Naopak, kosti divo žijúcich druhov, najmä rýb, sa v tejto sonde koncentrujú len vo vzorkách 1, 2 a 4 (obr. 9: 1). Tieto vzorky súbežne vykazujú minimum alebo absenciu domácich druhov. Materiál zo sondy 4 je odlišný (obr. 9: 2). S výnimkou kostí tura, odkrytých v exteriéri (vzorka 9), domáce druhy absentujú. Výnimočnou sa vo vzorke 12 javí koš kury.

Domáce cicavce a hydina

Domáce cicavce v súbore reprezentujú kosti tura (*Bos taurus*), svine (*Sus domesticus*), ovce (*Ovis aries*), koňa (*Equus caballus*) a psa (*Canis familiaris*). Domáce vtáky zahŕňajú kosti kury (*Gallus domesticus*), husi (*Anser domesticus*), morky (*Meleagris domesticus*) a azda aj škrupiny vajec. S výnimkou morky (pozri nasledujúcu kapitolu) ide o bežné hospodárske druhy zvierat obdobia novoveku, ktorých chov a konzumáciu mäsa dokladujú aj archeozoologické nálezy z regiónu Nitry. Temer polovica kostí v tejto skupine zvierat patrila malým prežúvavcom, pravdepodobne ovciam ($n = 63 = 2,6 \% \text{ NISP}$; tabeľa 2). V kláštore nebola identifikovaná jediná koš kozy. Doplnok tvorí hydina ($n = 26 = 1,1 \%$), tur ($n = 26 = 1,1 \%$) a sviňa ($n = 15 = 0,6 \%$). Ovce/kozy prevažujú aj pohľadu minimálneho počtu jedincov (MNI = 16). Nasleduje hydina (MNI = 11), sviňa (MNI = 8) a tur (MNI = 6). Ak zohľadníme hmotnosť nálezov poradie je odlišné. Dominuje tur (28,4 % WISP) a ovce/kozy tvoria zhruba polovicou nálezov (15,3 %). Podiel svine je 6,8 % a podiel hydiny iba 1,5 %.

Podobne ako v celkovom sortimente i v zastúpení domácich druhov zvierat pozorujeme na nitrianskych lokalitách výrazné rozdiely. V meste jednoznačne dominuje tur, doplnený ovčiami/kozími kosťami (Mikliková/Fabiš 2004). Podobne sa javí súbor Oponického hradu, i keď tu je v porovnaní s mestom početnosť tura o polovicu nižšia a vo väčšej miere sú zastúpené ovčie/kozie a bravčové kosti (Repka/Sáter/Šimunková 2017). Z hľadiska stravovania (konzumácia mäsa) sa sortiment kláštora najviac podobá hradu Gýmeš, kde síce evidujeme prevahu kostí svine, no registrujeme vyšší podiel hydiny. Navyše, i na tomto hrade je prítomná morka domáca (Vozák/Bielich, v tlači). Tieto trendy sú založené na porovnaní

Tabela 4. Nitra-Zoborský kláštor. Anatomická skladba súboru kostí domácich druhov zvierat (podľa počtu a hmotnosti v gramoch). * – spolu nálezy *Ovis aries* a *Ovis/Capra*; ** – nález *Sus cf. domesticus* nezapočítaný. Kategórie A, B, C podľa kvality a množstva svaloviny na kostiach (Uerpmann 1973, doplnené o hydinu).

Kvalita mäsa (Uerpmann 1973)	Element	<i>Bos taurus</i>		<i>Ovis/Capra</i> *		<i>Sus domesticus</i> **		<i>Canis familiaris</i>		<i>Equus caballus</i>		<i>Gallus domesticus</i>		<i>Anser domesticus</i>		<i>Meleagris domesticus</i>	
		n	w	n	w	n	w	n	w	n	w	n	w	n	w	n	w
Top (A)	atlas	–	–	3	11,2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	vertebrae cervicales	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	0,2	–	–	–	–
	vertebrae thoracicae	1	6,5	1	2,1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	vertebrae lumbales	1	–	1	5,5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	sacrum	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1,2	–	–	–	–
	pelvis	–	–	2	14,2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	ischium (acetabulum)	–	–	1	2,2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	ilium	2	20,3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	synsacrum	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	0,3	–	–	–	–
	femur	2	27,9	2	7,7	2	14,8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	scapula	–	–	3	11,4	1	5,6	–	–	–	–	2	0,5	1	1,1	–	–
	coracoideum	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	0,2	2	2,9	1	2,1
	sternum	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	0,3	–	–	–	–
	humerus	1	57,0	6	41,0	1	18,6	–	–	–	–	2	4	1	3,1	–	–
	SPOLU (A)	7	111,7	19	95,3	4	39	0	0	0	0	9	6,7	4	7,1	1	2,1
Stredná (B)	radius	1	89,0	6	31,2	–	–	–	–	–	–	2	1,3	1	1	–	132,5
	ulna	–	–	1	2,5	1	10,6	–	–	–	–	1	0,1	1	1,8	–	19
	tibia	3	28,9	15	102,6	2	29,9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	181,4
	tibiotarsus	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	5,5	–	–	–	7,5
	mandibula	2	64,1	2	7,5	3	22,4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	101
	mandibula et dens	–	–	1	6,8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7,8
	vertebrae indet.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	0,6	–	–	–	2,6
	costa	7	41,3	13	14,5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	75,8
	SPOLU (B)	13	223,3	38	165,1	6	62,9	0	0	0	0	7	7,5	2	2,8	0	527,6
Odpad (C)	maxilla et dens	–	–	1	8,3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	9,3
	incisivus 1 superior	–	–	–	–	1	2,3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3,3
	molar	–	–	1	1,2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2,2
	molar 1 superior	–	–	–	–	1	5,3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6,3
	molar 2 superior	–	–	–	–	–	–	–	–	1	45,4	–	–	–	–	–	46,4
	molar 3 superior	1	21,2	–	–	1	3,1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	26,3
	metacarpus 4	–	–	–	–	–	–	1	3,5	–	–	–	–	–	–	–	4,5
	metacarpus 5	–	–	–	–	–	–	1	3,2	–	–	–	–	–	–	–	4,2
	metapodium	1	19,1	–	–	1	3,2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	24,3
	metatarsus	1	113,3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	114,3
	carpometacarpus	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	2	–	–	–	5
	talus	1	18,3	4	12,2	1	9,2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	45,7
	phalanx	1	1,9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2,9
	phalanx 3	1	14,1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15,1
	SPOLU (C)	6	187,9	6	21,7	5	23,1	2	6,7	1	45,4	3	2	0	0	0	309,8
SPOLU		26	522,9	63	282,1	15	125	2	6,7	1	45,4	19	16,2	6	9,9	1	2,1

Tabela 5. Nitra-Zoborský kláštor. Odhad veku v čase smrti (okrem rýb, podľa počtu nálezov).

Relatívny vek	<i>Bos taurus</i>	<i>Ovis aries</i>	<i>Ovis/Capra</i>	<i>Sus domesticus</i>	<i>Canis familiaris</i>	<i>Equus caballus</i>	<i>Gallus domesticus</i>	<i>Anser domesticus</i>	<i>Meleagris domesticus</i>	<i>Lutra lutra</i>	<i>Castor fiber</i>	<i>Glis glis</i>	<i>Erny orbicularis</i>	Rodentia indet.	Mammalia (veľký)	Mammalia (stredný)	Mammalia	Aves	n
veľmi juvenilný	–	–	12	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	14
juvenilný	1	2	17	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	22
juvenilný (?)	6	–	7	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	6	2	–	24
juvenilný/subadultný	2	1	7	2	–	–	3	–	–	–	–	3	–	–	–	5	–	2	25
subadultný	1	–	–	1	–	–	–	–	1	2	–	–	–	–	–	–	–	–	5
subadultný (?)	7	2	2	1	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–	6	–	–	22
subadultný/adultný	3	1	1	3	–	–	3	2	–	1	–	–	1	1	–	1	–	–	17
adultný	1	–	1	–	2	–	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	9
adultný (?)	–	–	–	1	–	1	7	–	–	4	1	–	3	1	1	2	–	2	23
nie juvenilný	1	1	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1	–	–	8
SPOLU	22	7	47	12	2	1	13	6	1	7	1	3	10	2	5	22	2	6	169

počtu identifikovaných fragmentov (NISP) pri jednotlivých druhoch, mení sa ale pri porovnaní hmotnosti fragmentov (WISP), minimálneho počtu jedincov (MNI) a pri použití iných kvantifikačných metód. Hmotnosť kostí najlepšie vystihuje podiel skonsumovanej svaloviny (mäsa). Pri interpretácii týchto výsledkov sa zohľadňuje i anatomická štruktúra súboru, t. j. kvantita i kvalita osvalenia jednotlivých elementov kostry. V analyzovanom súbore (obr. 10: 1; tabela 4) tento spôsob hodnotenia zvyškov ukazuje pri domácich cicavcoch na prevahu kvalitne až stredne kvalitných častí tela (kategórie A a B podľa *Uerpmann 1973*). Podiel jatočného odpadu (kategória C), ktorý zahŕňa kosti tváre, chvosta a koncových častí končatín, je v skúmanom súbore celkovo nízky (15,4 % NISP; 24,5 % WISP). Ak porovnáme tura a ovcu/kozu, u tura registrujeme vyšší podiel jatočného odpadu (tur 35,9 % WISP a ovca/koza 7,7 % WISP; obr. 10: 2) Pre posúdenie kvality a množstva mäsa domácich zvierat skonsumovaných v kláštore je dôležitý aj vek jedincov v čase smrti (tabela 5). Výsledky svedčia o prevahe zvierat v nedospelom veku (86,9 % NISP), čo platí najmä pre ovčie/kozie (94,3 % NISP) a hovädzie (81 %). Stav výmeny a opotrebovania zubov i uzatváranie štrbín epifýz dlhých kostí informácie o veku spresňujú. Nálezy svedčia o tom, že ovce/kozy boli porážane vo veku do dvoch (MNI = 2), šiestich (MNI = 10), 12 (MNI = 2), 12–24 mesiacov (MNI = 1). Ojedinele je zaznamenaná porážka vo veku 3 rokov (MNI = 1). Nízky jatočný vek sme zistili aj u turov. Dáta ukazujú na zvieratá vo veku do šesť (MNI = 2), 24–30 (MNI = 1) až 42 mesiacov (MNI = 1). K porážke ošípanej máme len pár dát, ktoré indikujú nedospelé a mladé zvieratá: 1–3 mesiace (MNI = 1) a 1–1,5 roka (MNI = 1). Žiaľ, pohlavie jatočných zvierat nebolo možné stanoviť vzhľadom na vysoké zastúpenie nedospelých jedincov a absenciu diagnostických kostí príp. zubov.

Čo sa týka hydiny, kosti kury, husi a morky z kláštora reprezentujú kvalitne osvalené časti vtáčieho skeletu. Prevažujú nedospelé jedince (tabela 4; 5). Výnimkou je kura, u ktorej registrujeme aj výskyt menej osvalených elementov (*carpometacarpus*) a dospelých jedincov, čo môže indikovať rozdiely v jej exploatacii (možno lokálny chov sliepok na vajcia) alebo iné spracovanie a úprava mäsa v kuchyni. Škrupiny vajec (n = 5), ktoré sme identifikovali medzi nálezmi vo vzorke 12 neboli zatiaľ druhovo určené, no vzhľadom na ich hrúbku odhadujeme, že patrili druhu veľkosti domácej kury. Konzumácia vajec bola v rámci diétného stravovania mníchov tolerovaná, ba predstavovala významnú zložku kláštornej kuchyne (napr. *Moreno-García/Detry 2010*). Kontext našich nálezov svedčí jasne o ich konzumácii v príbytku 9.

V súbore boli identifikované aj dve metakarpálne kosti psa (vzorka 1) a zub koňa (vzorka 3). O konzumácii mäsa týchto druhov zvierat však v kontexte kamaldulského kláštora neuvažujeme. V prípade vzorky 3, nálezy korelujú s obdobím výstavby kláštora. Kontext i kosti rýb vo vzorke 1 však naznačujú súvis s obdobím fungovania barokového kláštora.

Tabela 6. Nitra-Zoborský kláštor. Výskyt mäsiarskych/kuchynských zásahov (okrem rýb, podľa počtu nálezov).

Mäsiarske/kuchynské zásahy	<i>Bos taurus</i>	<i>Ovis aries</i>	<i>Ovis/Capra</i>	<i>Sus domesticus</i>	<i>Canis familiaris</i>	<i>Equus caballus</i>	<i>Gallus domesticus</i>	<i>Anser domesticus</i>	<i>Meleagris domesticus</i>	<i>Lutra lutra</i>	<i>Castor fiber</i>	<i>Glis glis</i>	<i>Ermys orbicularis</i>	Rodentia indet.	Mammalia (veľký)	Mammalia (stredný)	Mammalia	Aves	n
rozseknuté	2	–	3	1	–	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–	2	–	–	10
rozseknuté (ťažšia ostrá čepel/sekáč?)	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
odseknutie	1	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	5
odseknutie malej časti	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	1
zásek pri rozseknutí	2	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	5
asi odseknuté	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
asi rozseknuté	1	2	4	–	–	–	1	–	–	–	–	–	4	–	–	2	1	–	15
jemný zárez	–	1	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
asi zárez	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	3
orezávanie kosti	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
asi rozštiepené	2	1	4	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	9
zásah (?)	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
SPOLU	11	4	15	4	0	0	3	1	1	0	1	0	8	0	1	4	3	0	56

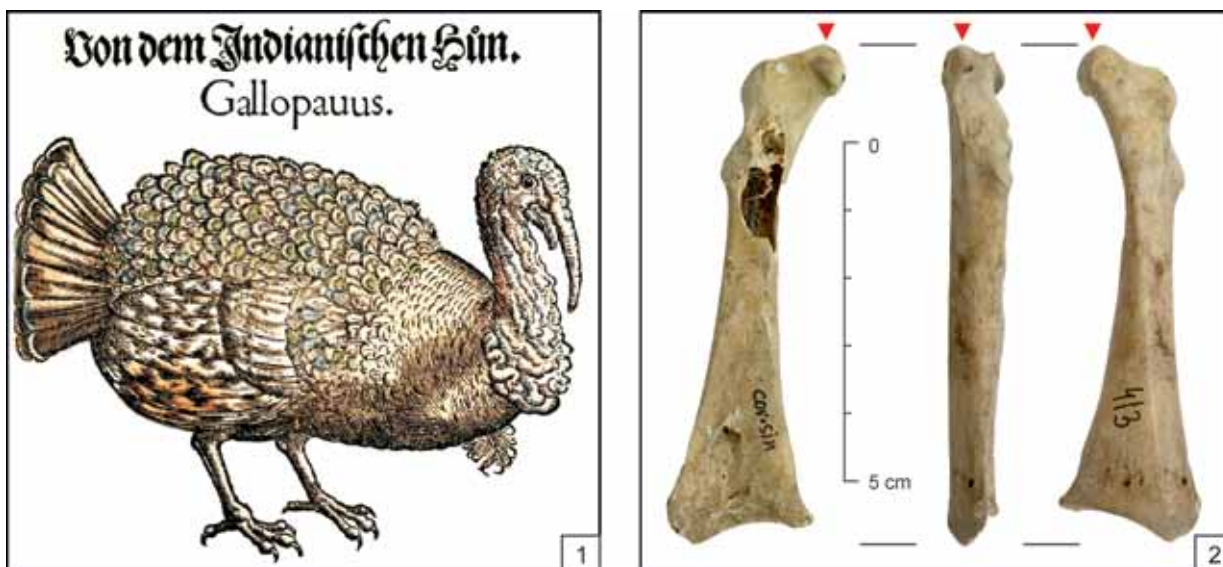
Modifikácie štruktúry a tvaru kostí domácich zvierat, ktoré vznikli ako dôsledok ľudskej činnosti, evidujeme u všetkých druhov okrem psa a koňa (tabela 6). Záseky, zárezy a intencionálne lámanie/štiepenie registrujeme najmä na u oviec/kôz (48,7 %¹⁵ NISP) a tura (28,2 %). Menej časté sú u ošípanej (10,3 %), kury (7,7 %), husi (2,6 %) a morky (2,6 %). Ich lokalizácia a smer zásahu súvisí so sekundárnym porciovaním tela zvierat, t. j. s kuchynským spracovaním a konzumáciou mäsa. Nálezy nesú stopy po delení končatín v kĺbe, orezávaní mäsa/šliach i lámaní za účelom konzumácie špiku. Stopy opálenia kostného tkaniva registrujeme v jedinom prípade – na prstovom článku tura, ktorého povrch je čiastočne sfarbený dočierna. Táto kosť pochádza zo vzorky 11, ktorá súvisí so stredovekým horizontom osídlenia a preto ju nemožno interpretovať v kontexte stravovania kamaldulov. Stopy po hryzení kostí mäsožravcom (pes a mačka) sú v hodnotenom súbore zriedkavé (5,3 %), avšak prítomné. Predpokladáme, že k odpadu z mníšskych príbytkov mali predátori iba obmedzený prístup. Odpad zo stravovania a kuchyne bol likvidovaný iným spôsobom, v iných častiach kláštora. Ohryz, ktorý sme zaznamenali na kostiach tura, ovce/kozy a kury vo vzorkách 3 až 5 možno spájať s prítomnosťou psa a mačky na lokalite v iných obdobiach. Tieto nálezy zrejme súvisia s výstavbou barokového kláštora, počas ktorého sa hromadil odpad zo stravovania robotníkov. Veľkorysé úpravy terénu spôsobili jeho premiešanie so starším materiálom.

Morka domáca

V stredoeurópskom kontexte je významný objav zvyškov morky domácej (*Meleagris gallopavo* f. domestica), nakoľko neporušená krkavčia kosť (*os coracoideum sinistra*) predstavuje jeden z prvých dokladov chovu tohto vtáka na území horného Uhorka (obr. 11). Ďalšie archeologické doklady pochádzajú jedine z neďalekého hradu Gýmeš (*Vozák/Bielich, v tlačí*). Morky patria medzi kurotvare vtáky (Galliformes) s výrazným pohlavným dimorfizmom. Ich veľkostná variabilita, ovplyvnená domestikáciou, komplikuje stanovenie pohlavia a veku kostrových pozostatkov. Nálezy z oboch slovenských lokalít sú však výnimočne dobre zachované a vhodné k osteometrickej analýze. Získané poznatky svedčia o tom, že morka z kláštora bola výrazne menšia ako súčasné plemená tohto druhu.¹⁶ Jej rozmery nedosahujú ani

¹⁵ Vypočítané z celkového počtu zásahov registrovaných na kostiach domácich druhov zvierat (n = 39).

¹⁶ Porovnanie s recentným dospelým jedincom (neznáme pohlavie a plemeno).

Obr. 11. Morka domáca (*Meleagris gallopavo* f. domestica). 1 – morka na ilustrácii z *Historiae Animalium* (16. stor.) od C. Gessnera. Zdroj: <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-1946> (upravené); 2 – os coracoideum morky domácej zo Zoborského kláštora (ventrálly, laterálny a dorzálny pohľad). Šípka – lokalizácia drobného zárezu. Foto Z. Bielichová.

parametre nálezu z hradu Gýmeš¹⁷ a porovnanie s pôvodnou divou formou z Mexika naznačuje, že kosť z kláštora zrejme patrí nedospelému jedincovi, pravdepodobne samici (Bocheňski/Campbell 2006, 72, tab. A5). Zaujímavosťou je tiež evidencia stôp po ľudskom zásahu. Plytký, krátky a voľným okom temer nepostrehnuteľný zárez ostrým predmetom (nožikom?) sa nachádza na proximálnej kĺbovej ploške *facies articularis clavicularis*, v oblasti úponu *ligamentum acrocoracohumeralis*. Indikuje manipuláciu človeka s telom mŕtveho vtáka, zrejme s cieľom oddeliť krídlo od trupu. Kosť pochádza zo vzorky 4, spod podlahy v eremitke 3, ktorá obsahovala aj kosti inej hydiny a domácich cicavcov. Jej presné chronologické zaradenie ku kamalduskému kláštoru zostáva otáznе, no je pravdepodobné, že súvisí s úpravou terénu počas výstavby kláštora. Doterajšie poznatky o čase importu moriek na európsky kontinent jednoznačne vylučujú jej súvislosť so starším stredovekým obdobím.

Morka patrí k bažantovitým vtákom (čeleď Phasianidae) a jej domáca forma sa vyvinula z jedného či viacerých poddruhov morky divej (*Meleagris gallopavo*), ktorá bola rozšírená v strednej Amerike a Mexiku (Serjeantson 2009). Genetické analýzy svedčia o tom, že domestikácia prebehla vo viacerých oblastiach a obdobiach, pričom sa morka stala dôležitým lokálnym zdrojom mäsa, najmä miestnych elit (napr. mayskej civilizácie; Speller a i. 2010; Thornton a i. 2012). Na európsky kontinent bola privezená začiatkom 16. stor. v súvislosti so zámorskými objavmi v Novom svete a rýchlo sa udomácnila (Bennecke 1994a, 392–394).¹⁸ Bádania uvádzajú, že v porovnaní s kurou, ktorá prenikala z Ázie rýchlosťou asi 1,5–3 km/rok, morka postupovala v Európe rýchlosťou 40–50 km/rok (Crawford 1992, 307). K jej šíreniu prispeli hromadné importy a vysoká ekologická či potravná adaptabilnosť. V Amerike ju prikrmovali najmä kukuricou, ktorú doviezli Španieli na kontinent v rovnakom čase (Rebourg a i. 2003). Podľa reformátora a vzdelanca Konrada de Heresbach, boli morky ešte pred rokom 1530 prakticky neznáme, no už v roku 1571 sa chovali vo veľkých krdľoch (Zeuner 1963, 459). Archeozoologické nálezy sú vzácne a pochádzajú najmä z mestských, kláštorných a hradných lokalít (Kunst/Galik 2000; Kyselý 2002; Pucher 1991; Vörös 2003). Najstaršie kosti sú datované do konca 15. a prvej polovice 16. stor. (Bennecke 1994b, 381, tab. 51).

O výhodách moriek pri výťažnosti mäsa nemožno pochybovať. Má mohutné telo a niektoré jej formy dnes dosahujú hmotnosť až 15–25 kg, čo pri odchove 50 mláďat od jednej samice umožňuje získať aj 500 kg vysoko nutričného a pritom nízko energetického mäsa (Čuban/Kálal/Bureš 1955). Poskytujú i chutné

¹⁷ Rozmery os coracoideum (podľa Bocheňski/Campbell 2006, 60, obr. A2-II) z kláštora sú A = 76,19; B = 71,33; C = 9,81; E = (9,13); D = 26,32; F = 18,95; G = 6,30. Rozmery os coracoideum z hradu Gýmeš sú E = 10,33; G = 8,05.

¹⁸ Crawford (1992, 310, 311) uvádza dátum najstaršej písomnej zmienky 24. október 1511, kedy na príkaz valencijského biskupa mala každá loď prichádzajúca do španielskej Sevilly doviesť 10 živých vtákov.

vajcia a kvalitné perie. Jej mäso predstavovalo nielen nový gurmánsky zážitok, ale spĺňalo aj parametre pôstnej potraviny. V novoveku rýchlo preniklo do mestského, aristokratického a kláštorného jedálneho (Jeřábek 2004). Pod názvom „indická sliepka“, „indický kapún“ alebo „morský kohút“ sa však začala častejšie vyskytovať v uhorských urbároch až v druhej polovici 17. stor. (Duchoňová/Lengyelová 2016, 199). Historické pramene ukazujú, že väčšie chovy sa udržiavali na majeroch Nádasdyovcov, Thökölyovcov, Rákoczyovcov, Thurzovcov a Zrínskych. Nové archeologické doklady ukazujú na chov/konzumáciu aj u Forgáčovcov (hrad Gýmeš) a v mníšskom prostredí (Zoborský kláštor).

Divo žijúce cicavce

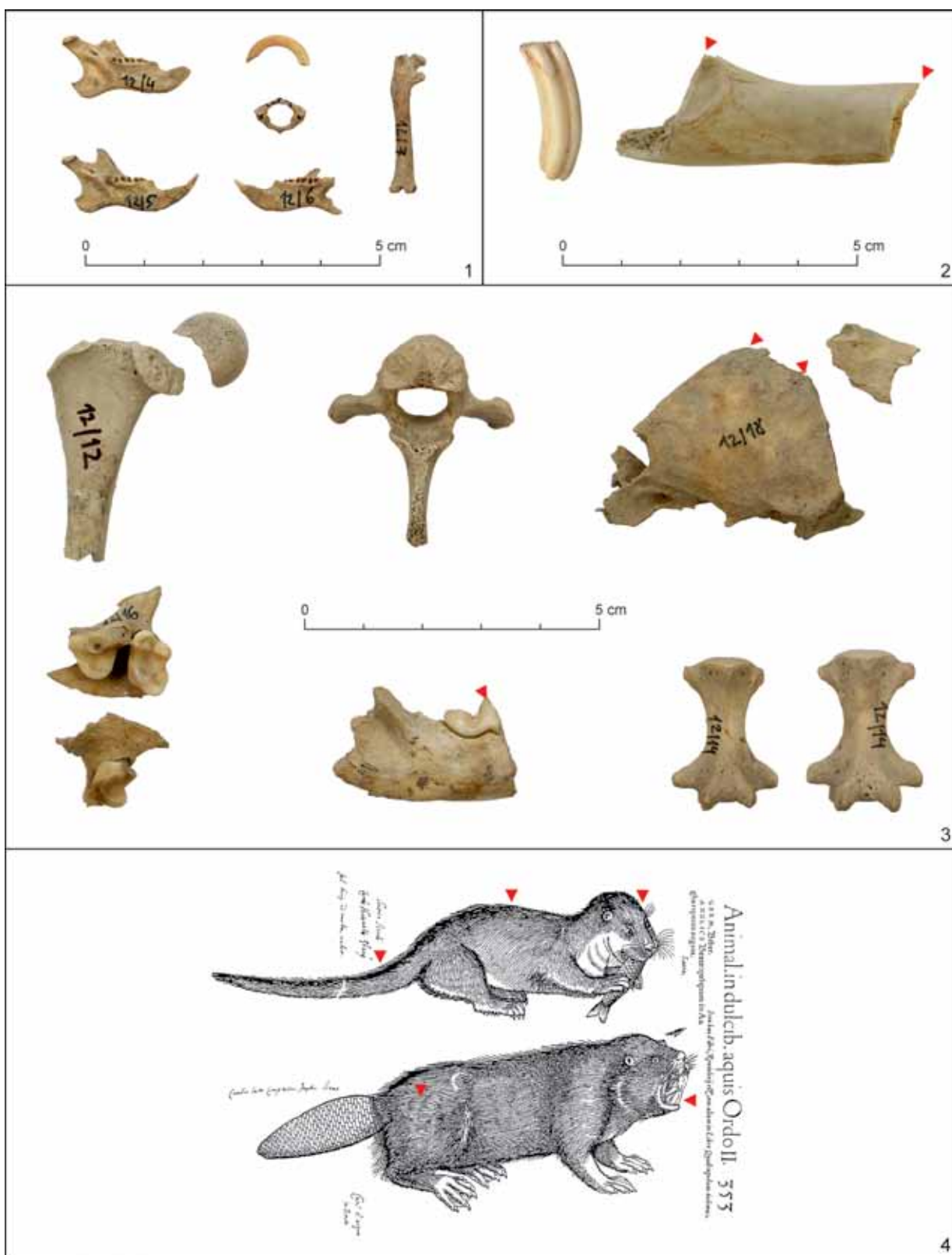
Kosti divo žijúcich cicavcov sa v súbore vyskytujú sporadicky ($n = 12 = 0,5 \% \text{ NISP}$). Identifikovali sme jeden terestriálny a dva semi-akvatické druhy (tabeľa 2). Kosti prvého boli určené ako plch sivý (*Glis glis*). V súbore je zastúpený dolnými čelustami a voľným rezákom, azda i stehnovou kosťou s neprirastenou dolnou epifýzou a kompletne zachovaným krčným stavcom, atlas (obr. 12: 1). Jedná sa o pôvodný, dnes vzácny druh listnatých a zmiešaných lesov hornatých regiónov Slovenska (Krištofik a i. 2012). Okrem lesa osídľuje jaskynné, podzemné alebo záhradné biotopy. Má úzku, myši podobnú hlavu, zavalité telo a mäkký, pomerne hustý kožuch popolavej farby. Zviera hniezdi a zimuje najčastejšie v dutinách stromov, podzemných norách, jaskyniach, ale aj v ľudských príbytkoch či maštaliach. Samica vrhá každoročne štyri mláďatá, ktoré sa osamostatňujú po prezimovaní (Krištofik a i. 2012, 65). Aj naše nálezy zo vzorky 12 (pivnica príbytku 9) reprezentujú nedospelých jedincov ($\text{MNI} = 2$). Hoci zachovalosťou a sfarbením ich kosti korešpondujú s ostatnými nálezmi, nevykazujú stopy po ľudských zásahoch. Domnievame sa preto, že aj keď mohli byť súčasné, pravdepodobne prirodzene osídlili ruiny pivnice až po zániku kláštora. Zimujúce mláďatá tu zrejme uhynuli bez pričinenia človeka. Hypoteticky však nemožno vylúčiť ani scenár, keď sa mláďatá plcha dostali do objektu počas fungovania príbytku. Treba spomenúť i správy o využití plšieho či veвериčieho mäsa v minulosti (napr. Poštulka 2011; Zíbrt 2012) a jeho anglický názov „edible dormouse“ alebo „jedlá izbová myš“. Podľa A. E. Brehma človek prenasledoval plcha pre mäso a kožu už v rímskom období (Beerden 2012; Brehm 1904–1905?). Biblia však zakazuje jesť „myši“ (Leviticus 11: 29)¹⁹, a tak považujeme pôvod kostí mladých plchov v priestore pivnice za viac menej objasnený.

Na druhej strane kosti bobra a vydry ($n = 9 = 0,4 \% \text{ NISP}$) jasne zapadajú do kontextu stravovania v kláštore (obr. 12: 2–4). Tieto druhy sú viazané na biotopy tečúcich alebo stojatých vôd a mokradí. I keď vezmeme do úvahy existenciu rybníka v okolí kláštora, nepatria (na rozdiel od plcha) k prirodzenej faune Zoborských lesov. Bobor aj vydra migrujú hlavne v rámci povodí rieky, no dokážu prežiť aj v zajatí, preto mohli byť do kláštora dovezené živé. Ich chov však vylučujeme, hoci A. E. Brehm dobové pokusy podrobne opisuje: „kníže Švarcenberg vystavil pár bobrů ještě na vídeňské výstavě světové, od té doby nepěstuje bobrů nikdo, ač jest to zaměstnání právě tak příjemné jako včelčné. Že má ovšem pěstování bobrů také své potíže, toho dokladem jsou četné zkušenosti na témž panství. První pár bobrů usídlen byl v červeném dvoře r. 1773; za 6 roků činila rodina bobří 14, a za 10 let na to již 25 členů“ (Brehm 1904–1905?, 85) alebo „vydry v útlem mládí z hnízda vybrané, mlékem a chlebem krmené, krotnou velice“; Brehm 1904–1905?, 477, 478).

Bobor eurázijský (*Castor fiber*) patrí medzi najväčšie európske hlodavce s dĺžkou tela do 100 cm a hmotnosťou až 30 kg. Živí sa hlavne rastlinnou potravou a pletivami drevín, pričom preferuje vrby a topole (Valachovič/Hanzelová/Špakulová 2012). Napriek obmedzeniam lovu (tzv. bobrovníci a strážci vôd s bobrami) bola jeho populácia značne zdevastovaná už v stredoveku. Na Slovensku bol lokálne vyhubený v 19. stor. pričom jeho výskyt dodnes pripomínajú názvy obcí, najmä na Liptove (Valachovič 2008). V súčasnosti opäť osídľuje vhodné biotopy dolných častí tokov riek a nevyhýba sa ani mestskému prostrediu (Valachovič/Hanzelová/Špakulová 2012, 84). Nedávno sa objavil aj v Nitre, na jazerách v mestskom parku.²⁰ Vydra riečna (*Lutra lutra*) prirodzene osídľuje riečne toky, mokrade a vodné plochy s dostatkom potravy. Domov jej poskytujú brehové rastlinné štruktúry, no prežíva napr. aj na povalách starých domov (Urban/Kadlečík/Kadlečíková 2012, 444). Podobne ako bobor sa vydra vyskytovala v minulosti na celom území Slovenska s výnimkou vrcholových častí vysokých pohorí. Dnes v nížinách takmer absentuje (Hlôška 2015). Už najstaršie lovecké zákony nariaďovali jej hubenie, čo sa týkalo hlavne rybárov, ale aj špecializovaných lovcov vydier (Brehm 1904–1905?, 479). Rozsiahle zabíjanie bobrov a vydier kvôli kožušine, ale aj pôstnemu mäsu v povodí Hrona opisuje napríklad Matej Bel v práci *Notitiae Hungariae Novae Historico-Geographica* (Maliniak 2009, 179).

¹⁹ Biblia, Kniha Leviticus, Kapitola 11, 1–47.

²⁰ <http://nitra.dnes24.sk/foto-bobor-sa-udomacnil-v-mestskom-parku-na-sihoti-prezradili-ho-popadane-stromy-257553>.

Obr. 12. Divo žijúce cicavce. 1 – plch sivý (*Glis glis*); 2 – rezák a časť rozseknutej panvovej kosti bobra eurázijského (*Castor fiber*) zo Zoborského kláštora; 3 – femur a stavec nedospelého jedinca a fragmenty neurokráňa, hornej a dolnej čeľuste, dvoch chvostových stavcov dospelého jedinca vydry riečnej (*Lutra lutra*) zo Zoborského kláštora; 4 – vydra a bobor na ilustrácii z *Historiae Animalium* (16. stor.) od Conrada Gessnera. Zdroj: <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-1946> (upravené). Ľudské zásahy vyznačené šípkou. Foto Z. Bielichová.

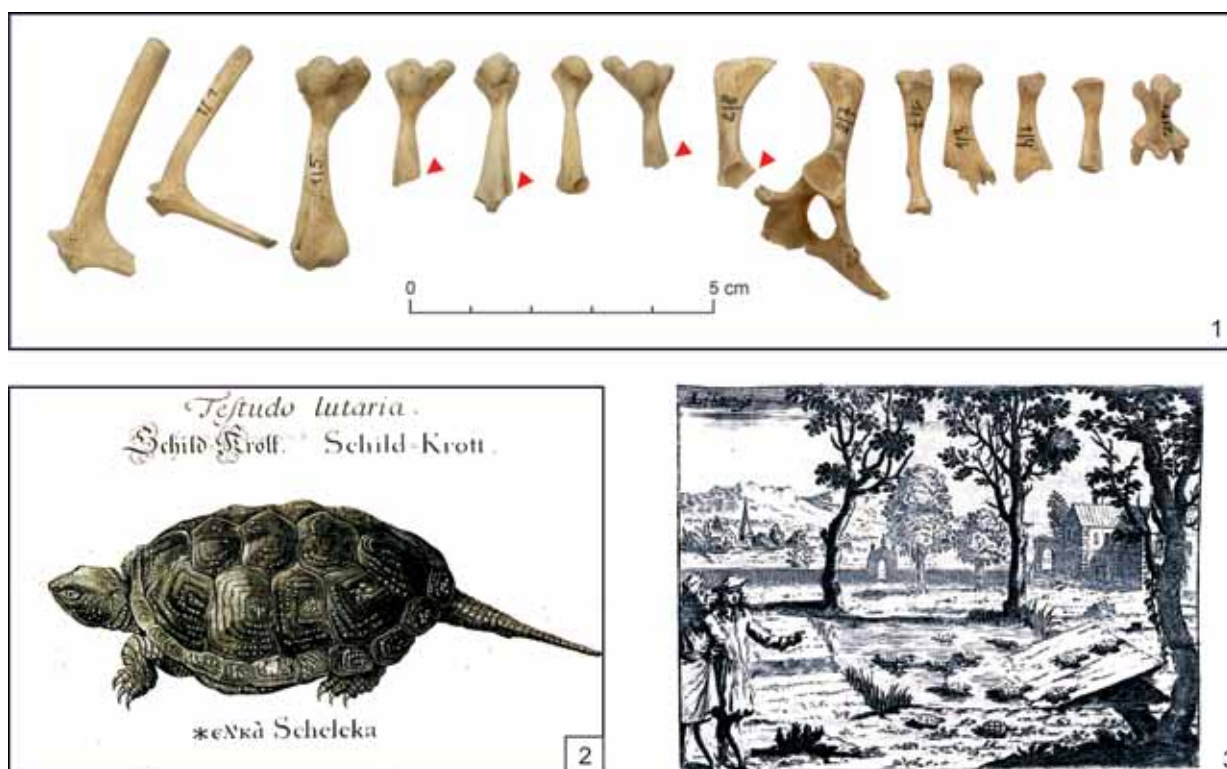
V archeozoologických súboroch z obdobia novoveku doposiaľ kosti bobra a vydry absentovali (Bielich/Bielichová/Šimkovic 2018; Miklíková 2007; Miklíková/Fabiš 2004; Repka/Sater/Šimunková 2017; Šimunková/Beljak Pažinová 2017; Vozák 2014; Vozák/Bielich, v tlači). Kontext nálezov i intencionálne zásahy na kostiach ukazujú, že v súbore sa vyskytli v súvislosti s konzumáciou mäsa. Všetky zvyšky pochádzajú z interiéru príbytkov 3 a 9 (tabela 3). Nálezy zo vzorky 4 tvorí telo panvovej kosti (*corpus ossis ischii dx.*) a zub (*molar sup./inf.*), ktoré reprezentujú minimálne jedného, azda dospelého jedinca (obr. 12: 2). Telo panvovej kosti je na oboch koncoch presekuté nástrojom s ostrou a azda ťažšou čepelou, čo svedčí o porciovaní zadnej časti trupu. Kosti vydry zo vzorky 12 predstavujú pozostatky minimálne dvoch jedincov (obr. 12: 3). Nedospelú vydru (*subadultus*) reprezentuje proximálna časť stehnovej kosti s voľnou epifýzou a pravdepodobne krčný alebo hrudný stavec s nezrasteným *corpus vertebrae*. Dospelého jedinca reprezentujú fragmenty lebky so zubami (*parietale sin., maxilla et dens sin. et dx., mandibula et dens dx.*) a dva chvostové stavce (*vertebrae caudalis*). Uvedené nálezy vykazujú len nejasné indicie o možných zásahoch človeka – staré zlomové línie na fragmentoch lebky a sánky, ktoré by mohli súvisieť s kuchynským spracovaním, prípadne samotnou konzumáciou vnútorného mozgového tkaniva a svaloviny jazyka.

V kontexte stredovekého a ranonovovekého stravovania sa považovalo mäso bobra, najmä z chvosta, za lahôdku i pôstne jedlo (Beranová 2007; Hlavačková 2015; Tomčík 2008). Uvádza sa, že mäso má najlepšiu chuť ak sa zvieratá krmí lekmi (Brehm 1904–1905?, 80). Bobor ale poskytuje aj inak využiteľné produkty: „úžitok, jehož bobří poskytují, vyváží téměř škodu jaké nadělají; kromě toho třeba uvážit, že obývají bobří nejraději krajiny neobydlené a že porážejí hlavně mlázi, které opět záhy dorůstá a že zaplatí koží, masem a zvláště bobřím strojem všecku škodu a vynahradí nad to mnohonásobně veškeré svízele a obtíže lovu“ (Brehm 1904–1905?, 86). Tzv. bobří stroj, *castoreum*, je výrazne páchnuci výlučok z podchvostovej žľazy, ktorým si bobor vytyčuje teritórium. Má tmavo červenohnedú až žltkastohnedú farbu, konzistenciu masti a horkú chuť. Používal sa ako prostriedok na tíšenie kŕčov či pri výrobe parfumov (Baláž a i. 2013, 34). V liečiteľstve, ktorému sa venovali aj kamaldulskí mnísi, sa využíval aj bobří tuk, krv, zuby a kosti, napr. pri bolestiach nôh. A. E. Brehm zhromaždil tiež zaujímavé dobové informácie o vydrách (Brehm 1904–1905?, 479–480). Najcennejšou bola ich koža, ktorú v 18. a 19. stor. predávali rybári. Z chlupov na chvoste sa zhotovovali maliarske štetce, z podsady klobúky. Krv, tuk a niektoré vnútornosti sa tiež používali v liečiteľstve. Mäso sa predávalo najmä do kláštorov ako obľúbený pôstny pokrm: „libra po zlatém, kdežto za dnešních dnů platí se sotva třetina, neboť vydrovina je těžce stravitelná a může teprve rozličným uměním kuchařským učiniti se chutnou a záživnou“ (Brehm 1904–1905, 497).

Sladkovodné korytnačky

Kosti korytnačiek tvoria veľmi malú časť hodnotených nálezov ($n = 14 = 0,6 \% \text{ NISP}$). Pochádzajú z podláh príbytku 3, vzorky 1 a 2 (obr. 13: 1; tabela 3). Ide výlučne o elementy vnútornej kostry živočíchov, čo nepochybne súvisí s odpadom jedla mníchov. Pancier bol odstránený už v kuchyni počas príprav zvierat na konzumáciu, a preto sa v materiáli jeho časti neobjavili. Vzorka 1 obsahovala kosti hornej končatiny a pletenca (*scapula, coracoideum, humerus*) a jediná kosť dolnej končatiny (*tibia*). Sú to pravdepodobne zvyšky najmenej dvoch jedincov v dospelom, azda odlišnom veku (*adultus?*). Vzorka 2 zahŕňa pozostatky najmenej troch jedincov. Prítomné sú ramenné kosti (*humerus*), krčný stavec (*vertebrae*) a panvové kosti (*pelvis*). Títo jedinci boli zabití v odlišnom veku, čo naznačuje rozdielna veľkosť i porézna štruktúra povrchu niektorých kostí (nedospelý jedinec vo vekovej kategórii *juvenis/subadultus*). Presnejší vek korytnačiek možno odhadnúť iba na základe kostených štítkov vypuklého panciera, tie však v súbore chýbajú. V sumáre bolo identifikovaných 14 fragmentov reprezentujúcich zvyšky minimálne štyroch jedincov. Kosti nevykazujú stopy hryzenia ani opálenia, niektoré však mohli byť zámerne rozlámané (prítomnosť „starých“ zlomov). Dôležitým dokladom ich kuchynského spracovania sú zásahy človeka registrované na štyroch ramenných kostiach. Na dvoch evidujeme zárezy (azda nožikom) vedené priečne/šíkmo cez diafýzu dlhej kosti poniže proximálnej epifýzy (vzorka 1). Prvá kosť bola rozdelená na dve polovice, pričom v súbore sa zachovala jej distálna časť. Na druhej väčšej ramennej kosti evidujeme rez v oblasti proximálnej (priečne na os) a distálnej epifýzy (pozdĺžne), pravdepodobne dôsledok delenia končatiny v kĺbe. Podobne umiestnené boli aj zárezy na tretej ramennej kosti zo vzorky 2 (obr. 13: 1). Je teda pravdepodobné, že telá korytnačiek boli porciované pred alebo v rámci tepelnej kuchynskej úpravy.

Sladkovodná korytnačka močiarna (*Emys orbicularis*) reprezentuje jediný pôvodný druh korytnačiek žijúcich na území Slovenska (obr. 13: 2). Patrí k menším druhom s dĺžkou panciera zvyčajne do 20, max. 30 cm (Oliva/Hrabě/Lác 1968, 321–323). Dožívajú sa 120 rokov. Jej prirodzeným biotopom sú stojaté a mierne tečúce vody, zarastené slepé ramená riek, rybníky a jazerá. Druhotným stanoviskom môže byť

Obr. 13. Korytnačka močiarna (*Emys orbicularis*). 1 – kosti zo Zoborského kláštora z minimálne štyroch jedincov odlišnej veľkosti a veku; 2 – korytnačka močiarna na ilustrácii z Danubius Pannonico-Mysticus (1726) od L. F. Marsigli, Zdroj: www.europeana.eu, upravené; 3 – chov korytnačiek na ilustrácii z Georgica curiosa (1682) od W. H. Hohberga, Zdroj: <http://digital.bibliothek.uni-halle.de> (upravené). Ľudské zásahy vyznačené šípkou. Foto Z. Bielichová.

umelá vodná nádrž alebo rybník s bohatým zárastom, ktorý týmto plazom poskytuje úkryt a potravu. Často sa vyskytovala v inundačnom území riek, pričom ešte v druhej polovici 20. stor. je registrovaná aj v mŕtvych ramenách rieky Nitry (Bartová 2000; Čaputa/Holčík/Berger 1982; Kánya 2015; Randík a i. 1971). Dlhodobý výskyt v regióne potvrdzujú aj archeozoologické nálezy (Fabiš/Miklíková 2002). Ako každá korytnačka aj tento druh môže hladovať niekoľko mesiacov, odchov nie je náročný. Hoci je mäsožravá, s obľubou konzumuje aj rastlinnú potravu a nepohrdne ani uhynutými živočíchmi. Držanie (chov?) živých korytnačiek mohlo prebiehať i v areáli Zoborského kláštora. Ich zimovanie v rybníku však muselo byť problematické, nakoľko sú citlivé na mráz. Napriek tomu existujú zmienky, že tomu tak bolo, ba dokonca že chov korytnačiek bol zdrojom príjmov tunajšej rehole (neznámy autor 1939).

Poznatky o chove vodných korytnačiek v 17. a 18. stor. v Čechách zozbieral M. Záleský (1922; 1925). Venoval sa mu hlavne rod Schwarzerbergov „na Třeboňsku a Hlubocku ve zvláštních rybnících a dosti se rozmnožili i rozšířili“ (Záleský 1927, 140). Za hlavné dôvody tohto typu akvakultúry možno považovať potrebu zabezpečenia pôstnej potraviny (obr. 13: 3). Do rovnakého obdobia spadajú i prvé pokusy chovu nepôvodných druhov, napr. korytnačky zelenkastej (Kunst/Gemel 2000; Záleský 1927). Podľa niektorých autorov bola v Uhorsku korytnačka veľmi rozšírená a na mnohých miestach aj prikrmovaná konským mäsom. Ako potravina sa vyvážala do Belgicka, Holandska i Anglicka (Bartová 2000, 204). Pod Karpatami ju nazývali „korytnica“ a podľa povery ju držali v korytách s vodou pre ošípané, aby ich chránila pred chorobami. Cigánske obyvateľstvo si z nej s obľubou pripravovalo polievku (Babor 1943). Historik Č. Zíbrt, autor diela *Česká kuchyně za dob nedostatku před sto lety* z roku 1917, príprave jej mäsa venoval náležitú pozornosť a uvádza, že patrila medzi „oblíbené jídlo na měšťanských a panských stolech“ (Zíbrt 2012, 163–166). Opis usmrtenia a kuchynského spracovania plaza zahŕňa prikladanie žeravého železa alebo uhlia na pancier korytnačky, aby zviera vystrčilo hlavu, končatiny a chvost. Tie sa usekli (Zíbrt 2012, 163). S týmito fázami spracovania korytnačky by sa dali dať do súvisu aj nami registrované zásahy.

V kontexte archeozoologických nálezov z územia Slovenska ide o prvé evidentné doklady konzumácie korytnačiek (v Čechách napr. Kyselý a i. 2016). Najpočetnejšie doposiaľ registrované kolekcie kostí

korytnačiek pochádzajú práve z kláštorného prostredia, napr. z kartuziánskeho kláštora v rakúskom Mauerbachu (17. stor.). Tu sa okrem korytnačky močiarnnej podarilo identifikovať aj zvyšky nepôvodného druhu, suchozemskej korytnačky zelenkastej (*Testudo hermanni*), ktorej mäso mníši tiež konzumovali. Vysoká početnosť nálezov ukázala, že práve korytnačky a ryby tvorili základ mäsitej potravy rehoľníkov (Galik/Kunst 2000; 2004; Kunst/Galik/Kroh 1999). Pomerne nízky počet nálezov tohto druhu v Zoborskom kláštore azda súvisí s menším rozsahom preskúmaných plôch na lokalite.

Ryby

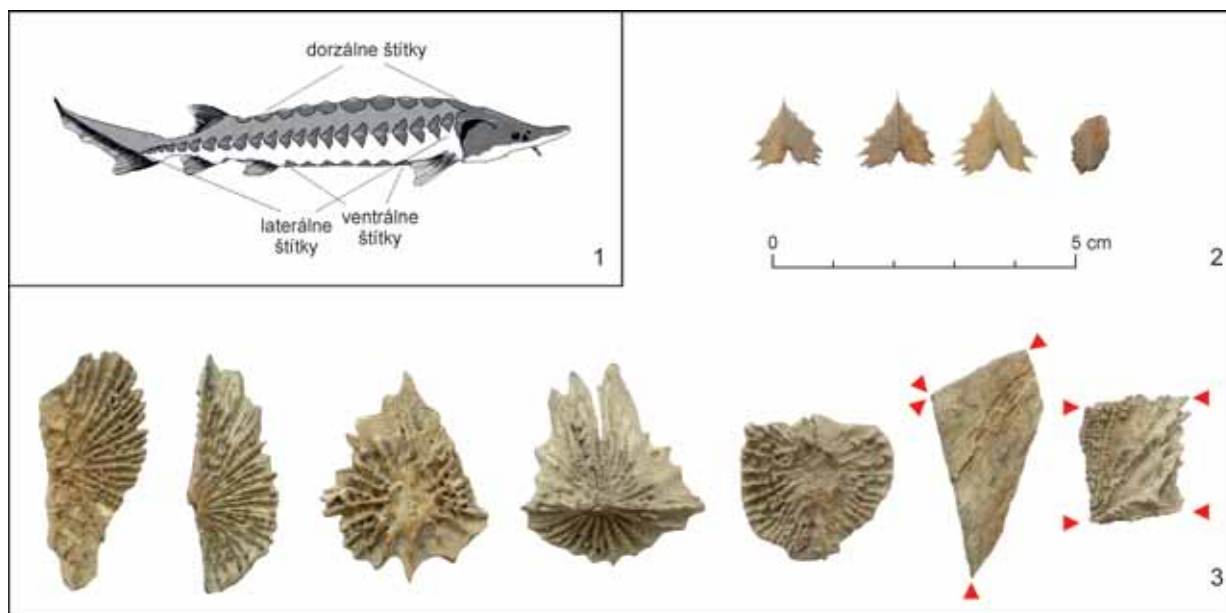
Kosti rýb tvoria najväčšiu časť nálezov z kláštora na Zobore ($n = 4824 = 91,5 \%$ NISP). S výnimkou dvoch fragmentov pochádzajú z interiéru mníšskych príbytkov, zo vzorky 1 ($n = 266 = 9,2 \%$ NISP), vzorky 2 ($n = 330 = 1,2 \%$ NISP) a vzorky 12 ($n = 4226 = 81,2 \%$ NISP). Identifikovať sa zatiaľ podarilo asi polovicu nálezov ($n = 2608 = 67,6 \%$ NISP). V súbore sú zastúpené výlučne sladkovodné druhy rýb, a to jeseter (*Acipenser* sp.), kapor rybníčný (*Cyprinus carpio*), jalec maloústý (*Leuciscus leuciscus*), belička európska (*Alburnus alburnus*), lieň sliznatý (*Tinca tinca*), sumec veľký (*Silurus glanis*) a šfuka severná (*Esox lucius*). S výnimkou jalca reprezentujú tieto druhy hospodársky preferované ryby s výbornou kvalitou mäsa. Časť nálezov ($n = 580 = 24 \%$ NISP) zostala druhovo nešpecifikovaná a je zaradená do kategórie kaprovité ryby (Cyprinidae) a kapor alebo sumec (cf. *Cyprinus/Silurus*).

Jeseter

Jeseterovité ryby (*Acipenseridae*) patria medzi starobylé chrupkokostnaté ryby (*Chondrostei*), ktorých telo pokrýva päť radov skostnatých štítkov (obr. 14: 1). Jesetery (*Acipenser* sp.) sú ťažné alebo polotŕažné ryby s paleoarktickým rozšírením, ktoré žijú pri dne no v čase neresenia tiahnu vyššie proti prúdu (Oli-va/Hrabě/Lác 1968, 29–40). Sú to všežravce a dravce, ktoré dosahujú vysoký vek a značné rozmery. V slovenských riekach dnes trvalo žije iba jediný druh – jeseter malý (*Acipenser ruthenus*), no historické prame- ne dokladajú výskyt ďalších jeseterov, *A. nudiiventris*, *A. stellatus*, *A. guldenstaedtii* i najväčšej jeseterovitej ryby, vyzy (*Huso huso*). Zo sledovania zarybnenia rieky Nitry v 60. rokoch 20. stor. pochádza záznam o výskyte jesetera malého (*A. ruthenus*) a jesetera ruského (*A. guldenstaedtii*; Sedlár 1969). Oba druhy sa podobajú vzhľadom, no *A. guldenstaedtii* dorastá do väčšej dĺžky (priemerne 80–160, max. 200–250 cm; 4–30, max. 100–130 kg) ako *A. ruthenus* (priemerne 40–60, max. 80–125 cm; 0,5–1,5, max. 3–17 kg). Archeozoologické nálezy jeseterov z územia Slovenska sú doposiaľ výnimočné (Miklíková 2010), no tam kde ichteoarcheologický výskum pokročil je doložená ich exploatácia od najstarších čias (Galik a i. 2015; Makowiecki 2003b). Neobmedzený rybolov spôsobil ich úbytok na Pobaltí už v 11.–12. stor. (Makowiecki 2003b, 196). Na slovenskom úseku Dunaja je výraznejšie zaznamenaný až v 16. stor. (Bartosiewicz/Bonsall 2008; Bartosiewicz/Bonsall/Šišu 2008; Hensel/Holčík 1997).

V súbore je zastúpený neidentifikovaný druh jesetera (*Acipenser* sp.) iba vo vzorke 12 ($n = 23 = 1 \%$ NISP). Zachované štítky z povrchu tela ryby sú na jednej strane hladké a na druhej výrazne granulované. Štyri exempláre pochádzajú z menšieho jedinca a/alebo druhu (obr. 14: 2). Ostatné sú výrazne väčšej veľkosti a ich tvar napovedá, že reprezentujú ventrálne i laterálne štítky. Na upresnenie konkrétneho druhu jesetera však nateraz nedisponujeme relevantnou porovnávacou zbierkou.²¹ Predpokladáme zastúpenie najmenej dvoch jedincov (MNI = 2). Väčšina štítkov je zachovaná vcelku (najväčší má priemer 40,7 mm), zvyšné predstavujú úlomky rozličnej veľkosti. Na viacerých registrujeme ľudské zásahy, priečne rezy paralelné alebo na viacerých častiach kosti, v jednom či viacerých smeroch (obr. 14: 3). Ide o dôsledky porciovania trupu rýb v kuchyni, hoci nemôžeme vylúčiť ani to, že takéto zásahy vznikli ešte v procese primárneho spracovania rýb v mieste odchyty, ilustrované napr. v diele „Danubius Pannonico-Mysticus“ od L. F. Marsigliho (1726). Tieto ryby poskytujú okrem mäsa i kvalitný „čierny“ kaviár. V. Tomčík uvádza, že: „rybie ikry tvorili zložku potravy tých najchudobnejších obyvateľov mesta, dokonca ich neraz vyhadzovali alebo používali ako krmivo ošipané. Ich prednosťou však bolo, že sa mohli konzumovať i v čase pôstu“ (Tomčík 2008, 14, 15). Výťažnosť kaviáru bola najväčšia u obrovských výz a menšie jesetery sa cenili pre chutnejšie mäso (Bartosiewicz/Bonsall 2008). Kosti jeseterov sú preto časté v kláštornom prostredí (Kunst/Galik 2000). Ich výskyt v kláštore pod Zoborom možno hodnotiť ako prejav gurmánstva a azda sezónnej (lokálnej?) dostupnosti. Nie

²¹ Stanovenie dĺžky tela jesetera na základe rozmerov štítku je problematické, nakoľko ich morfológia sa rôzni aj v rámci tela jedinca a strany tela (viac Thieren/Van Neer 2016).

Obr. 14. Nitra-Zoborský kláštor. Jeseter (*Acipenser* sp.). 1 – schematické znázornenie lokalizácie radov kostných štítkov na tele ryby. Zdroj: Thieren/Van Neer 2016, 17, obr. 1, upravené; 2 – dorzálne štítky z malého jedinca; 3 – výber kompletne alebo čiastočne zachovaných štítkov z rôznych častí tela ryby. Ludské zásahy vyznačené šípku. Foto Z. Bielichová.

je vylúčený ani vlastný odchov v rybníku. Výrazne nižšie zastúpenie kostí jesetera v súbore môže reflektovať vyššiu cenu ryby, ale i celý rad biologických a tafonomických faktorov pôsobiach na ich zachovanie v archeologickom kontexte. Absencia ostatných skeletových elementov, ktoré u jeseterov kostnatej (napr. kosti hlavy)²² môže indikovať, že sa konzumovali sporadicky, azda sezónne.

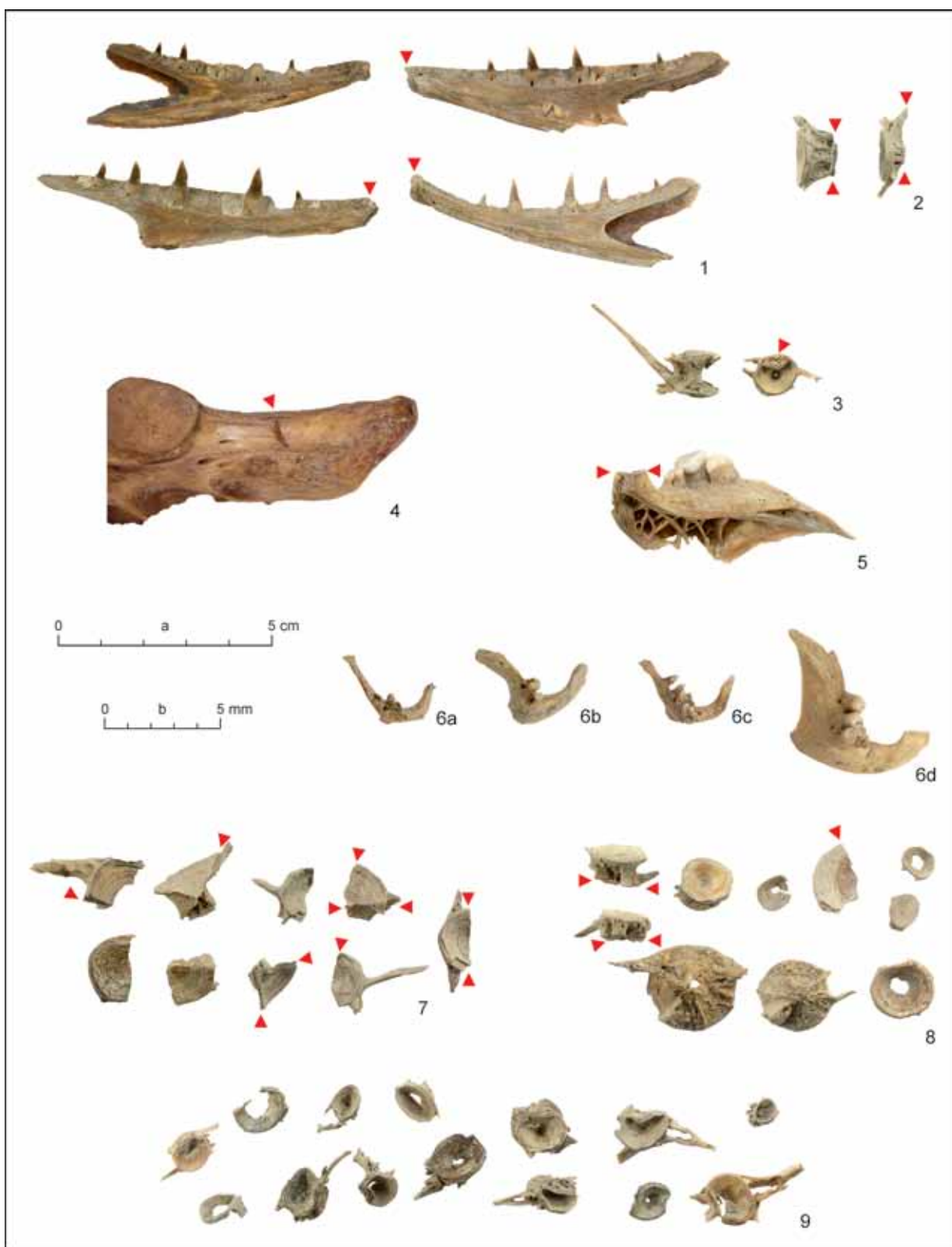
Šfuka

Dominantným druhom v materiáli je jednoznačne šfuka ($n = 893 = 36,9 \% \text{ NISP}$) i keď podľa minimálneho počtu jedincov je po kaprovi až druhou najčastejšie konzumovanou rybou ($\text{MNI} = 32$). Šfuka je dravá, stredne veľká až veľká ryba so širokým pyskom. Kým v dolnej čeľusti má veľké ostré dozadu ohnuté zuby slúžiace k uchyteniu koristi (obr. 15: 1), medzičelúšť a zvyšok ústnej dutiny je posiaty početnými ostrými zúbkami. Tento druh má európske rozšírenie a prirodzene sa vyskytuje v jazerách, pri zarastených brehoch mrenového a pleskáčového pásma vrátane rieky Nitry (Sedlár 1969). Celkový tvar tela, veľkosť i sfarbenie je ovplyvnené prostredím a ak je priaznivé, šfuka je kratšia a zavalitejšia. Pri dostatku potravy rýchlo rastie a koncom prvého vegetačného obdobia dosahuje dĺžku 20 až 40 cm. Maximá sa pohybujú v rozmedzí 100–150 cm a 12–35 kg (Oliva/Hrabě/Lác 1968, 77). V tečúcich vodách Slovenska dosahuje v priemere 3–5 kg (Sedlár 1954), pričom veľké rozdiely vo veľkosti boli zaznamenané aj v rámci jedného rybníku. Medzi šfukami skonzumovanými v kláštore boli identifikované najčastejšie jedince s celkovou dĺžkou tela 30–40 cm a 40–50 cm (spolu $n = 84,4 \%$), čo je veľkosť, ktorú tieto ryby dosahujú vo veku 2–3 rokov (obr. 16: 1). Sú to jedince poniže súčasnej hospodárskej miery 60 cm.²³ Vo veku 2 až 3 rokov šfuka zvyčajne dosahuje hmotnosť 100 až 1000 g (Sedlár 1954, 111) a takéto parametre mali i jedince konzumované v kláštore (tabela 7). V súbore sme identifikovali aj päť rozmerných (kaudálnych) stavcov, ktoré indikujú jedinca/jedincov s dĺžkou tela 90–110 cm a hmotnosťou 7–11 kg.

Na rozdiel od jesetera má šfuka zastúpené takmer všetky elementy kostry a ich početnosť je pomerne vyvážená (tabela 8). Svedčí to o tom, že šfuky sa do kláštornej kuchyne dostávali vcelku. V súbore prevažujú abdominálne stavce nad kaudálnymi, čo môže odrážať kulinárske a gastronomické preferencie mäsa z trupu. Ťažko identifikovateľné elementy (napr. rebrá) u šfuky chýbajú, no ich prezencia

²² U jeseterov kostnatej len niektoré kosti hlavy a štítky, ktoré zvonka pokrývajú hlavu a trup tela. Ostatné elementy kostry (napr. stavce a rebrá) zostávajú počas celého života chrupavčité, a preto sa medzi archeologickými nálezmi nezachovávajú.

²³ Vyhláška 381/2018 Z. z. Ministerstva životného prostredia Slovenskej republiky z 29. novembra 2018, ktorou sa vykonáva zákon č. 216/2018 Z. z. o rybárstve, paragraf 12.

Obr. 15. Nitra-Zoborský kláštor. Štika (*Esox lucius*) a kaprotvité druhy rýb (Cyprinidae). 1 – *Esox lucius*, dolná čeľusť (os dentale) veľkých jedincov; 2 – *Esox lucius*, dva rozseknuté stavce v smere priečne na os tela ryby; 3 – *Esox lucius*, deformované stavce; 4 – *Cyprinus carpio*, detail na os hyomandibulare so zárezom; 5 – *Cyprinus carpio*, priečny rez os pharyngeale; 6 – os pharyngeale so zuboradím, a – *Alburnus alburnus*; b – *Tinca tinca*; c – *Leuciscus leuciscus*; d – *Cyprinus carpio*; 7 – cf. *Cyprinus/Silurus*, stavce s rezmi pozdĺžne na os tela; 8 – cf. *Cyprinus/Silurus*, stavce s rezmi priečne na os tela; 9 – cf. *Cyprinus/Silurus*, deformované stavce. Ľudské zásahy (výberovo) vyznačené šípkou. Foto Z. Bielichová. Mierka: a – 1–3, 5–9; b – 4.

Tabela 7. Nitra-Zoborský kláštor. Štatistické parametre konzumovaných rýb. Legenda: n – počet; TL – celková dĺžka tela; TW – celková hmotnosť.

Štatistické parametre veľkosti rýb	<i>Esox</i> (TL)	<i>Esox</i> (TW)	<i>Cyprinus</i> (TL)	<i>Cyprinus</i> (TW)	<i>Tinca</i> (TL)	<i>Tinca</i> (TW)	<i>Silurus</i> (TL)	<i>Silurus</i> (TW)
Aritmetický priemer	43,016	0,744	42,390	1,689	26,028	0,231	95,288	10,640
Smerodajná chyba	0,915	0,103	1,310	0,210	3,061	0,067	6,874	3,047
Medián	40,317	0,439	38,967	0,904	27,210	0,229	93,470	5,516
Modus	34,434	0,269	28,595	0,362	–	–	–	–
Smerodajná odchýlka	12,030	1,358	15,665	2,516	6,845	0,150	45,595	20,213
Rozptyl	144,728	1,844	245,379	6,332	46,851	0,022	2078,939	408,571
Rozpätie hodnôt	82,281	10,727	92,722	19,200	16,329	0,351	225,894	123,021
Minimum	27,472	0,131	16,938	0,077	16,789	0,056	38,244	0,381
Maximum	109,753	10,858	109,660	19,277	33,119	0,406	264,138	123,401
Sum	7441,773	128,642	6061,767	241,540	130,141	1,157	4192,686	468,164
n	173	173	143	143	5	5	44	44
Koeficient spoľahlivosti (95 %)	1,805	0,204	2,590	0,416	8,499	0,186	13,862	6,145

v súbore je zaznamenaná. Veľmi nízke zastúpenie majú aj kosti apendikulárneho skeletu, z oblasti medzi hlavou a trupom ryby, napríklad *cleithrum*, *postcleithrum* alebo *scapulare*. Hypoteticky by sa to dalo vysvetliť kuchynskými zásahmi, ktoré mohli najviac poškodiť práve túto oblasť tela. S najväčšou pravdepodobnosťou sú kulinárskeho charakteru aj zárezy a záseky zdokumentované na ostatných častiach skeletu. Evidujeme najmenej 34 zasiahnutých kostí (obr. 15).²⁴ Priechne (transverzálne) zárezy na piatich bližšie neurčených stavcoch sú jasným indikátorom delenia trupu ryby na väčšie či menšie porcie (obr. 15: 2). Iné priečne alebo šikmo orientované rezy boli zaznamenané na štyroch *os dentale* veľkých rozmerov v oblasti symfýzy, t. j. spojenia dolnej čeľuste v strednej mediálnej rovine tela (obr. 15: 1). Podobné modifikácie bývajú interpretované ako pozostatok snahy rybára vytiahnuť hlboko prehĺtnutý a uviaznutý háčik (Wheeler/Jones 1989, 66). Ako alternatíva pripadá do úvahy tiež kuchynské spracovanie, napr. delenie hlavy. Nejasnej etiológie sú drobné zárezy, ktoré evidujeme na *os supramaxillare* a *radi branchiostegi* (n = 2). Niektoré telá stavcov vykazujú umelé deformácie (n = 7; obr. 15: 3, 9) a v literatúre sa spájajú so žuvaním potravy, ktorej odpad pochádzal zo sedimentov z fekálnych jám (por. Wheeler/Jones 1989, 75, obr. 5.2). Známkys natrávenia, hryzenia (zvieratom/hlodavcom) či opálenia na kostiach šfuky neregistrujeme.

Kapor a kaprovité druhy rýb

Kosti kaprovitých rýb (Cyprinidae) patria medzi druhé najfrekvencovanejšie v súbore (n = 659 = 27,2 % NISP). Nachádzajú sa vo všetkých vzorkách s kosťami rýb, pričom vo vzorke 1 počtom prevyšujú i šfuku. Časť Cyprinidae nebolo možné bližšie identifikovať (n = 24 = 1 % NISP). V súbore počtom nálezov dominuje kapor rybníčný *Cyprinus carpio* (n = 627 = 25,9 % NISP). Na základe možnosti existencie rybníkov pod kláštorom predpokláame, že skôr ide o kosti rybníčných, t. j. domestikovaných jedincov. Pôvodná divá forma má podlhovasté a nízke torpédovité telo. Na priereze je takmer okrúhle, zatiaľ čo rybníčný kapor je charakteristický kratším a vysokým telom, často variabilne ošupeným. Prírodná dunajská forma, tzv. sazan, patrí ku kriticky ohrozeným druhom a na Slovensku už prakticky vyhynul. V minulom storočí však bol jeho výskyt zaznamenaný aj v rieke Nitre (Sedlár 1959). Rýchly rast, vysoká plodnosť, dobré zužitkovanie potravy i nenáročnosť na životné prostredie predurčil tento druh pre chov v rybníkoch. Ichtyológ E. K. Balon (1995) kladie počiatky domestikácie dunajského kapra do doby rímskej

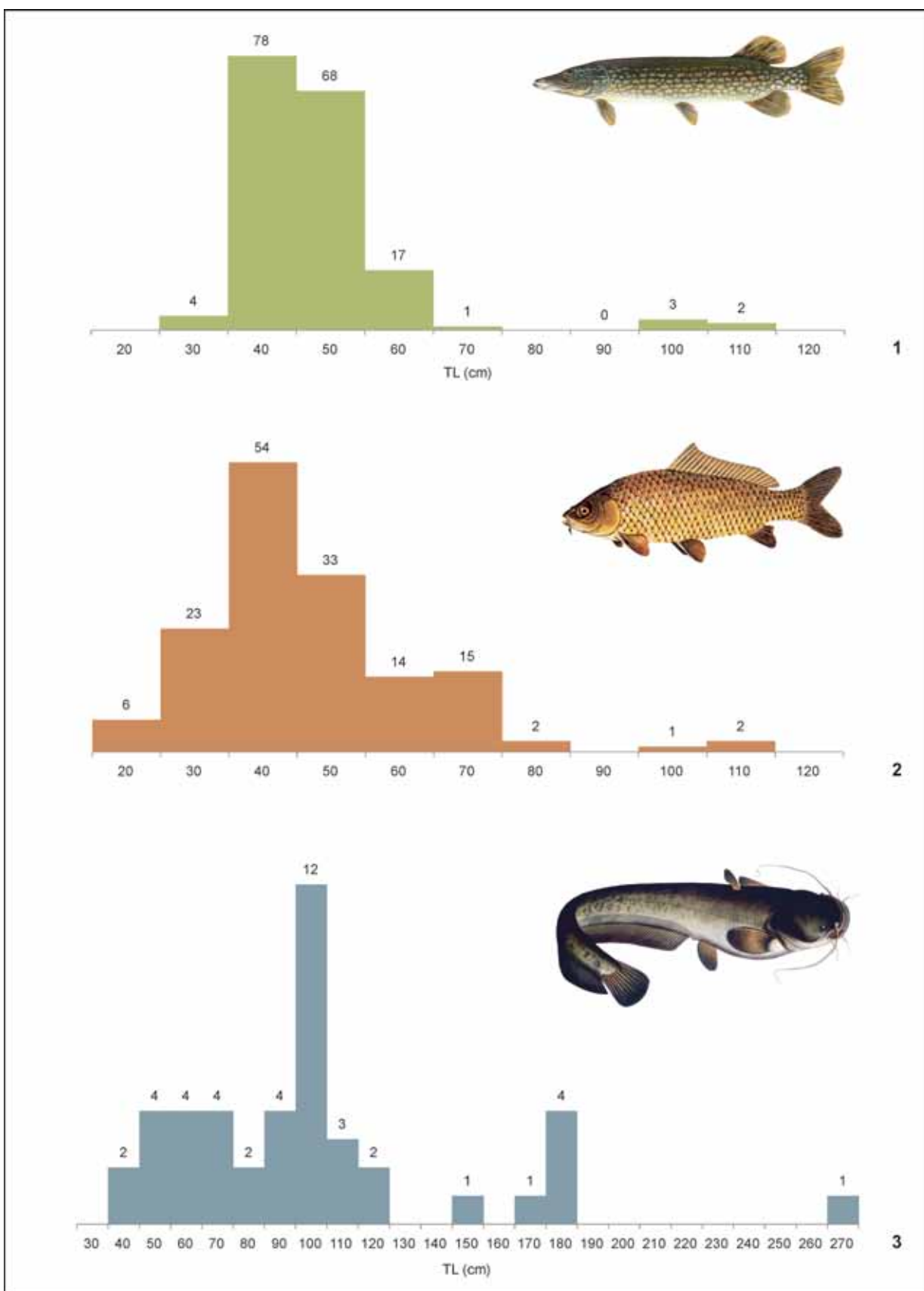
²⁴ Počet modifikovaných kostí.

Tabela 8. Nitra-Zoborský kláštor. Anatomická skladba v nálezoch kostí rýb (podľa počtu).

Časť kostry		Anatomický element	Acipenser	Cyprinus	Tinca	Leuciscus	Alburnus	Esox	Silurus	cf. Cyprinus/Silurus	Cyprinidae	Pisces indet.	n
NEUROCRANIUM		praeovomer	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	5
		lacrimale	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3
		suborbitale	-	16	-	-	-	-	-	-	-	-	16
		frontale	-	8	-	-	-	23	-	-	-	-	31
		prooticum	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
		pteroticum	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
		exoccipitale	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
		supraoccipitale	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3
		basioccipitale	-	12	-	-	-	-	9	-	1	-	22
		parasphenoideum	-	11	-	-	-	-	8	1	-	-	-
VISCEROCRANIUM	arcus mandibularis	dentale	-	19	-	-	-	96	5	-	1	-	121
		retroarticulare	-	2	-	-	-	-	3	-	-	-	5
		anguloarticulare	-	-	-	-	-	46	-	-	-	-	46
		hyomandibulare	-	47	-	-	-	41	1	-	-	-	89
	palatoquadratum	palatinum	-	-	-	-	-	52	-	-	-	-	52
		ectopterygoideum	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	6
		metapterygoideum	-	7	-	-	-	-	1	-	-	-	8
		qadratum	-	20	-	-	-	11	1	-	2	-	34
	arcus maxillaris	maxillare	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	6
		praemaxillare	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4
		supramaxillare	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2
	arcus hyoideus	epihyale	-	-	-	-	-	18	-	-	3	-	21
		ceratohyale	-	-	-	-	-	25	2	-	1	-	28
		urohyale	-	8	-	-	-	-	-	-	6	-	14
		branchiostegale	-	9	-	-	-	60	-	-	-	-	69
	opercularia	praeoperculare	-	37	-	-	-	12	-	-	-	-	49
		operculare	-	76	-	-	-	9	1	-	5	-	91
		interoperculare	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	10
		suboperculare	-	8	-	-	-	-	-	-	1	-	9
	arcus branchialis	pharyngeum	-	75	5	2	1	-	-	-	-	-	83
		epibranchiale/pharyngobranchiale	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	12
		epibranchiale	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	12
ZONOSKELETON		cleithrum	-	17	-	-	-	2	8	-	-	-	27
		postcleithrum	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	8
		scapulare	-	3	-	-	-	-	2	-	-	-	5
SPOLU HLAVA			0	438	5	2	1	411	39	0	20	0	916

Tabela 8. Pokračovanie.

Časť kostry	Anatomický element	<i>Acipenser</i>	<i>Cyprinus</i>	<i>Tinca</i>	<i>Leuciscus</i>	<i>Alburnus</i>	<i>Esox</i>	<i>Silurus</i>	<i>cf. Cyprinus/Silurus</i>	<i>Cyprinidae</i>	<i>Pisces indet.</i>	n
COLUMNNA VERTEBRALIS	<i>vertebrae cervicales</i>	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2
	<i>vertebrae thoracicae</i> (1.)	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
	<i>vertebrae thoracicae</i> (1.–5.)	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2
	<i>vertebrae abdominales</i>	–	–	–	–	–	321	–	189	–	–	510
	<i>vertebrae abdominales</i> (?)	–	–	–	–	–	–	7	–	–	–	7
	<i>vertebrae abdominales</i> (1.)	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2
	<i>vertebrae abdominales</i> (2.–5.)	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
	<i>vertebrae abdominales</i> (3.)	–	9	–	–	–	–	–	–	–	–	9
	<i>vertebrae abdominales</i> (7.–8.)	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	3
	<i>vertebrae abdominales</i> (9.–10.)	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–	5
	<i>vertebrae abdominales</i> (12.–13.)	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2
	<i>vertebrae abdominales</i> (14.?)	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
	<i>vertebrae abdominales</i> (14.–19.)	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	3
	<i>vertebrae abdominales</i> (16.–18.)	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
	<i>vertebrae caudales/abdominales</i>	–	–	–	–	–	56	–	127	–	–	183
	<i>vertebrae caudales</i>	–	–	–	–	–	71	–	137	–	–	208
	<i>vertebrae</i>	–	–	–	–	–	34	–	103	–	44	181
	<i>urostyl</i>	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	5
	<i>processus spinosus vert. III</i>	–	7	–	–	–	–	–	–	–	–	7
	<i>costa</i>	–	–	–	–	–	–	–	–	–	152	152
SPOLU TRUP		0	21	0	0	0	482	30	556	0	196	1285
PINNAE	interspinale	–	20	–	–	–	–	–	–	–	–	20
	interspinale/interhaemale	–	39	–	–	–	–	–	–	–	–	39
	lepidotrich D3	–	8	–	–	–	–	–	–	–	–	8
	lepidotrich P1	–	–	–	–	–	–	15	–	–	–	15
SPOLU PLUTVY		0	67	0	0	0	0	15	0	0	0	82
Iné	scvama	23	–	–	–	–	–	–	–	–	–	23
	tripus	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	10
Neurčené		0	91	0	0	0	0	1	0	4	2412	2508
SPOLU		23	627	5	2	1	893	85	556	24	2608	4824

Obr. 16. Nitra-Zoborský kláštor. Veľkosť konzumovaných rýb (histogramy). 1 – *Esox lucius* (NISP = 173); 2 – *Cyprinus carpio* (NISP = 150); 3 – *Silurus glanis* (NISP = 44). TL – celková dĺžka tela ryby vrátane chvosta.

a spája ich s prítomnosťou Rimanov na strednom Dunaji. Okrem širokej dostupnosti v záplavových zónach v čase neresenia za doklady počiatkov chovu kaprov na Slovensku považuje aj archeozoológické nálezy z rímskeho kastela Kelemantia v Iži. Na tieto tradície potom nadviazali kresťania v stredoveku budovaním rybníkov (napr. Hoffman 1995).

Kapor je teplovodnou rybou a rast jeho tela závisí od teploty vody (vyžaduje asi 18–30 °C). Pre umelý chov poskytujú optimálne podmienky eutrofné plytšie rybníky, ktoré sa dobre prehrievajú a disponujú dostatočnou vrstvou úrodného bahna na dne. V takých prípadoch nie sú vyše 20 kg jedince výnimkou. Súčasná lovná miera je 40 cm. Merateľné kosti z kláštora poukazujú na preferovanie stredne veľkých až veľkých jedincov, s dĺžkou tela v rozmedzí 30–40 cm a 40–50 cm (obr. 16: 2; tabeľa 7). Prevažuje prvá veľkostná kategória (36 % NISP), čo môže, podobne ako u šľuky, ukazovať na hospodársku selekciu rýb s cieľom čo najväčšej výťažnosti mäsa. V priemere boli konzumované kapry dlhé 42,4 cm a vážili 1,7 kg. Takúto veľkosť dosahujú rybníčné kapry medzi druhým a tretím rokom života, v závislosti od príjmu potravy (Oliva/Hrabě/Lác 1968, 154, 155). V súbore sa vyskytli aj zvyšky veľkých kusov s dĺžkou tela 90–110 cm a max. hmotnosťou približne 19 kg. Anatomické zastúpenie kostí kapra svedčí o prítomnosti všetkých skeletových elementov v súbore s výnimkou ťažko identifikovateľných stavcov a rebier (tabeľa 8). Na rozdiel od šľúk registrujeme u kaprov výraznejšiu prevahu kostí hlavy v porovnaní s ostatnými časťami tela. Hoci toto skreslenie mohlo byť spôsobené už exkaváciou a ponechaním istej časti materiálu na lokalite (pozri Materiál a metódy), súvisí pravdepodobne s problémami identifikácie stavcov a rebier. Tak ako pri šľuke však možno konštatovať, že kapor sa do kláštornej kuchyne dostával vcelku najskôr živý. Mohlo ísť o lokálne rybníčné kapry či úlovky, ale aj jedince dopravené z väčšej vzdialenosti, nakoľko kapry nie sú náročné na kyslík. Dobové pramene uvádzajú možnosť skladovania živých jedincov vo vlhkom machu v pivniciach (Zeuner 1963, 481, 482).

Kulinárske úpravy kapra sme zdokumentovali len na niekoľkých kostiach hlavy a plutiev ($n = 7$). Krátky drobný zárez nožíkom evidujeme na dvoch *os hyomandibulare*, v anatomickej oblasti *arcus mandibularis* (obr. 15: 4). Evidentný je aj priečny rez koncovej časti *os pharyngeum* (oblasť *arcus branchialis*) a rez cez *os parasphenoideum* (oblasť *neurocranium*). Priečny rez cez proximálnu časť trňa plutvy (*interspinale*), predelenie *praeoperculare* (oblasť *opercularia*) ako aj staré zlomy alebo poškodenia iných kostí na hlave ryby (najmä *cleithrum*, *postcleithrum*, *operculum*, *praeoperculum*) sú viac nejasné a definovanie príčin problematické (viac napr. Willis/Eren/Rick 2008). Vzhľadom na kontext predpokladáme, že väčšina zachytených modifikácií súvisí s porciovaním väčších jedincov počas kuchynskej úpravy. Zaznamenaný bol evidentný rez cez pažerákovú kosť u veľkého kapra (obr. 15: 5) súvisiaci azda s porciovaním hlavy ryby. Početné boli zásahy na nerozlíšených kaprích/sumčích stavcoch (cf. *Cyprinus/Silurus*). Sledujeme jasné stopy po priečnych ($n = 22$) a pozdĺžnych ($n = 10$) rezoch telom stavcov (obr. 15: 7, 8), pozostatky delenia trupu rýb na väčšie či menšie porcie mäsa. Značná časť stavcov ($n = 80$) vykazuje rozličné deformácie tvaru a obvodu artikulačných plôch, kompresie, zlomy, sploštenia, zvlňenia línií (obr. 15: 9), podobne ako u šľuky. Na viacerých stavcoch sa tieto typy modifikácií vyskytujú spolu so zárezmi vedenými priečne na os tela stavca. Niektoré z deformovaných stavcov ($n = 12$) vykazujú aj odlišnosti vo sfarbení, a to z maslovožltej na sivočiernu, makroskopicky však nevieme stanoviť ich presnú príčinu. Môžu súvisieť s rôznymi tafonomickými faktormi, vrátane sfarbenia okolitého sedimentu. Ak by súviseli s úpravou jedla, v prípade sivo-čiernych stavcov by bolo mäso v okolí stavcov zuhoľnatené a teda znehodnotené (Lyman 1994, 385, 386). Úpravu niektorých porcií na otvorenom ohni ale nemožno vylúčiť. Ako už bolo uvedené vyššie, niektoré práce dávajú deformácie tiel stavcov rýb do súvislosti s konzumáciou (prežúvanie) alebo prechodom cez tráviaci trakt cicavca vrátane človeka (Butler/Schroeder 1998; Jones 1984). Zostáva otázne, nakoľko sa podobná interpretácia môže uplatniť pri väčších stavcoch.

Medzi ostatné druhy kaprovitých rýb, ktoré sa nachádzajú v súbore patrí lieň sliznatý (*Tinca tinca*), jalec maloústý (*Leuciscus leuciscus*) a belička európska (*Alburnus alburnus*). Registrujeme ich v minimálnom množstve ($n = 8 = 0,3$ % NISP), nakoľko boli identifikované iba na základe pažerákovkej kosti, ktorej morfológia a zuby patria medzi spoľahlivé diagnostické znaky u Cyprinidae. Zatiaľ čo pažeráková kosť (*os pharyngeale*) má u kapra tri rady zubov, lieň má zuby jednoradové, jalec a belička dvojradové (obr. 15: 6a–d). Najpočetnejším druhom je lieň ($n = 5 = 0,2$ % NISP). Ide o rybu so širokým európskym rozšírením, ktorá obľubuje tiché ramená a jazierka v inundácii s bahnistým dnom, stálou mäkkou vodnou vegetáciou. Bežne sa vyskytuje aj v povodí Nitry (Sedlár 1969) a po kaprovi ide o najbežnejšiu nedravú rybu vysádzanú do teplovodných rybníkov. Živí sa rovnakou potravou ako kapor. Hoci je lieň tolerantnejší k niektorým parametrom vody (kyslosť, čistota), chýba mu jeho rastová schopnosť. Konzumnú váhu (250–300 g; 23–33 cm) dosahuje až v treťom roku (Sedlár 1954, 107, 108). Telo je dlhé 30 cm, vzáčne 70 cm, vážiace 2 i viac kg (do 7,5 kg; Oliva/Hrabě/Lác 1968, 106). Súčasná lovná miera je 30 cm. Pažerákové zuby

identifikované medzi nálezmi z pivnice príbytku ukazujú, že veľkosť štyroch jedincov skonsumovaných v kláštore sa pohybovala v rozmedzí 20–28 cm a 578–820 g (tabela 7). Lieň má veľmi chutné mäso a menšie jedince nie je nutné pri spracovaní čistiť od šupín. Tie sú totiž veľmi drobné a tenké, pri tepelnom spracovaní sa rozpustia.

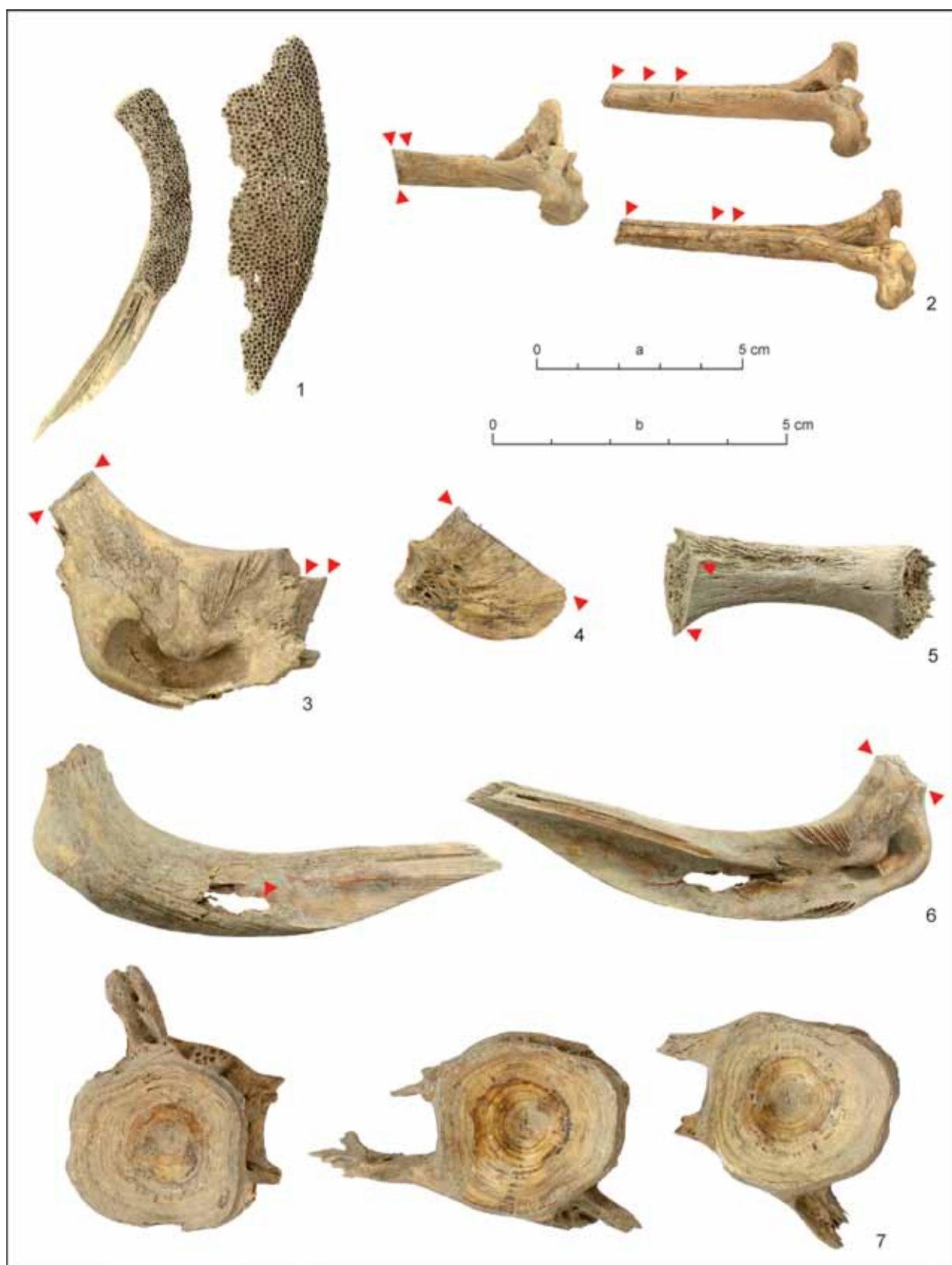
Ďalšie dva druhy predstavujú menej hospodársky významné kaprovité ryby a azda aj preto boli zachytené v zanedbateľnom počte (spolu $n = 3 = 0,1 \% \text{ NISP}$). V súčasnosti je jalec maloústý (*Leuciscus leuciscus*) niekde hojný, inde vzácny, pričom nebol registrovaný ani v rámci sledovania zarybnenia rieky Nitry (Sedlár 1969). Patrí medzi reofilné²⁵ malé ryby s max. dĺžkou tela 20–25 cm a hmotnosťou do 0,2 kg. Považuje sa za sprievodný druh v akvakultúre (Oliva/Hrabě/Lác 1968, 88–90). Nálezy dvoch pažerákových kostí naznačujú, že jedince z kláštora dosahovali dostatočnú konzumnú veľkosť (odhad 19 a 21 cm). Belička (*Alburnus alburnus*) je menšia ryba s pretiahnutým telom a je rozšírená vo všetkých slovenských riekach (Oliva/Hrabě/Lác 1968, 127–129). Jej telo je 15 cm dlhé, vzácne 17 cm. Je najčastejšou obeťou dravých druhov, najmä šfuky a v rybolove sa používa ako nástražná rybka. Zo šupín beličky sa tiež získava umelá perleť (*essence d'Orient*). Rozmery jedincov z kláštora zatiaľ nevieme presne stanoviť, ale v porovnaní s ostatnými kaprovitými je zrejme, že sa pohybovali v maximálnych hodnotách pre daný druh.

Sumec

Tretím najfrekvencovanejším druhom ryby v súbore je sumec veľký *Silurus glanis* ($n = 85 = 3,5 \% \text{ NISP}$). Je to veľká dravá ryba s telom bez šupín, ktorá po vyze predstavuje druhú najväčšiu rybu vôd Slovenska. Žije vo väčších riekach a priehradných jazerách v hlbokéj vode pri dne, vo výmloch, pod haťami. Živí sa menšími hospodársky nevýznamnými rybami, najmä beličkami (Oliva/Hrabě/Lác 1968, 167–170). Dospelí sú všežraví. Neresí sa v apríli až júni v blízkosti brehov. Samice hniezda upravujú a samce po istý čas chránia ikry. Rozmnožuje sa i v umelých podmienkach, v rybníkoch (Sedlár 1954). Sumce dospievajú vo veku 4 až 5 rokov a pre veľkú žravosť rýchlo rastú. Vo veku 20–30 rokov dosahujú dĺžku 2 m a hmotnosť 40–60 kg. Jedince do 100 kg sú vzácnosťou, no v minulosti tomu tak nebolo. Najvyššia známa hmotnosť sumca uloveného v Oudre v roku 1761 je až 375 kg (Mohr 1957). Súčasná lovná miera je 70 cm. Metrická analýza kostrových nálezov (obr. 16: 3; tabela 7) svedčí o tom, že v zoborskej kláštornej kuchyni sa spracovávalo mäso veľkých jedincov s odhadovanou dĺžkou tela 80 cm a viac (63,6 % hodnotených kostí). V súbore nie sú ojedinelé ani staršie a mohutnejšie kusy s dĺžkou tela v rozmedzí 140–180 cm ($n = 6$). Unikátom je nález časti vomeru (obr. 17: 1), na základe ktorého možno odhadnúť kapitálny úlovok či odchov sumca s dĺžkou tela 264 cm a hmotnosťou 123 kg. Ide o jedného z najväčších historicky zdokumentovaných sumcov v slovenských riekach vo veku približne 33–35 rokov (por. Hensel 2004). Hmotnostné parametre naznačujú, že konzumované jedince mali v priemere 10,6 kg (tabela 7). Mäso sumca je veľmi chutné bez zbytočných drobných kostičiek, najmä pokiaľ pochádza z ľahších kusov do 5–6 kg (Sedlár 1954, 115). Veľká časť kostí korešponduje s týmto kulinárskym poznatkom, indikujúc najväčšie zastúpenie jedincov v hmotnostnej kategórii 5–7 kg (41 % zo 44 hodnotených).

U sumcov sledujeme vyrovnané zastúpenie elementov jednotlivých častí kostry, hlavy, trupu a plutiev (tabela 8). Podobne ako u šfuky a kapra najväčšie skreslenie výsledkov spôsobujú nerozlíšené (cf. *Cyprinus/Silurus*) a neurčené stavce i rebrá (*Pisces indet.*). Prítomnosť kostí hlavy a plutiev indikuje, že sumce sa rovnako ako ostatné ryby dostávali do kuchyne celé, pravdepodobne čerstvé. Podobne však nevieme na základe makroskopického výskumu stanoviť ich zdroj (rybníčné sumce? prírodné?, dovoz?), no za predpokladu zachovania čerstvosti najskôr pochádzali z blízkeho okolia. Antropogénne zásahy registrujeme na všetkých častiach tela týchto rýb ($n = 22$). Najčastejšie ide o priečne a pozdĺžne rezy/záseky cez centrum vertebralis u stavcov a pinna pectoralis P1 prsnej plutvy (obr. 17: 2). Azda súvisia so sekundárnym porciovaním trupu rýb na menšie časti, v prípade pinna pectoralis možno i oddeľovaním prsnej plutvy a hlavy od trupu. Experimentálne práce potvrdzujú, že oba elementy patria spolu s rebrami k najčastejšie zasiahnutým v rámci kuchynského spracovania mäsa sumcov (Willis/Eren/Rick 2008). Pomerne často evidujeme priečne rezy cez os cleithrum ($n = 4$; obr. 17: 3), ojedinele os operculare, ceratohyale alebo quadratum ($n = 1$; obr. 17: 4–5). Lokalizácia týchto zásahov svedčí o porciovaní hlavy, príp. oddeľovaní hlavy a trupu, najmä u veľkých jedincov. Na jednej z os cleithrum sa nachádza aj umelý centrálny umiestnený otvor (obr. 17: 6, 7). Má nepravidelný okraj a radiálne zo stredu vychádzajúce zlomové línie. Časť úlomkov je vta-

²⁵ Jeseter a jalec obyčajný patria k prúdomilným rybám (reofilné). Ostatné identifikované druhy rýb sú schopné prežívať a rozmnožovať sa v rôznych biotopoch (eurytopné). Z pohľadu rozmnožovania patria identifikované ryby k fytofilnej a fyto-litofilnej ekologickej skupine (Kírka 1997).

Obr. 17. Nitra-Zoborský kláštor. Sumec veľký (*Silurus glanis*). 1 – *os dentale* (vľavo) a fragment *os vomere* (vpravo); 2 – *pinnæ pectorales* s mnohopočetnými zárezmi a odseknutými hrotmi; 3 – rozmerné *os cleithrum* s rezmi na oboch koncoch; 4 – *os operculum*; 5 – *os ceratohyale*; 6 – *os cleithrum* s umelým otvorom, ventrálny a dorzálny pohľad; 7 – tri *vertebrae abdominales* (asi 14.–19.) ryby s veľkosťou približne 175 cm/35 kg a veku 17–18 rokov. Ľudské zásahy vyznačené šípkou. Foto Z. Bielichová. Mierka: a – 1, 3–7; b–2.

Obr. 18. Nitra-Zoborský kláštor. Fragmenty panciera klepiet, hlavohrude a bruška jedného alebo viacerých jedincov raka riečneho (cf. *Astacus astacus*). Foto Z. Bielichová.

čená smerom do vnútra hlavy ryby. Pokiaľ by išlo o zranenie počas života, kosť by vykazovala známky hojaceho procesu. Ich absencia ale svedčí o tom, že zásah bol spôsobený posmrtno, buď počas lovu (ako dôsledok použitia bodavého rybárskeho náčinia používaného pri love v plytších vodách; Mjartan 1984), pri výlove ryby alebo počas kuchynských úprav. Sortiment zásahov dopĺňajú početné zárezy, registrované a opísané vyššie na nerozlíšených kaprích/sumčích stavcoch (obr. 15: 7–9).

Raky a mäkkýše

Medzi vzácné archeozoologické nálezy radíme zvyšky bezstavovcov, fragmenty vápenatých schránok tiel kôrovcov (*Crustacea*). Časti karapaxu pochádzajú výlučne zo vzorky 12 ($n = 45 = 1,9 \% \text{ NISP}$) a boli deponované v zásype pivnice spolu s riadom, rybami a kosťami vydry. Reprezentujú predné končatiny (klepetá), hlavohruď a bruško jedného alebo viacerých jedincov raka (obr. 18). I keď fragmentárnosť zvyškov nedovoľuje ich jednoznačné odlíšenie od iných autochtónnych druhov, raka bahenného (*Astacus leptodactylus*) a raka riavového (*Austropotamobius torrentium*; Kozák a i. 1998), predpokladáme, že zvyšky pochádzajú z raka riečneho (cf. *Astacus astacus*), nakoľko v minulosti patril k najrozšírenejším (Novikmec/ Svitok 2015; Stloukal/Vitázková/Janák 2013). Vo voľnej prírode žije v tečúcich vodách a rybníkoch s bahniatým dnom. Patrí medzi najväčšie raky. Dorastá až do dĺžky 18 cm a dožíva sa 20 rokov. Najmä samci majú mohutné klepetá. Sfarbenie panciera je červenohnedé až čierne, no známe sú aj červené a modré varianty (Stloukal/Vitázková/Janák 2013, 234).

Historické a ojedinelé archeozoologické doklady svedčia o tom, že jemné mäso z rakov tvorilo súčasť jedálňička človeka od najstarších čias (Patoka a i. 2014). V novoveku patril medzi sezónnu potravinu, najmä v období pôstu v kláštoroch (Beranová 2007; Stoličná-Mikolajová 2001). V obľube bol v kláštoroch, u bohatých mešťanov a aristokracie (Duchoňová/Lengyelová 2016; Patoka/Kocánová/Kalous 2016; Pucher 1991). Veľký dopyt po tomto kôrovcovi, spolu s račím morom, dovezeným v 19. stor. zo severnej Ameriky, značne zredukoval ich populáciu v Európe i na Slovensku (napr. Stloukal 2008; Urban 2007). Zákaz chytania rakov pre ľudové vrstvy Uhorska platil aj začiatkom 19. stor. (Botík/Slavkovský 1995, 101). Raky sa upravovali napr. dusené na smotane, v rizote, nákypoch alebo sa mäso mlelo aj do klobás (Tomčík 2008,

18). Nálezy z kláštora ukazujú na zastúpenie všetkých častí tela kôrovca, a tak možno predpokladať, že jedlo, servírované v príbytku 9, pozostávalo z celých rakov bez zbavenia schránok. Raky mohli mníši zaobstarávať z lokálnych zdrojov, no mohli ich chovať aj v rybníku. *Ottův slovník naučný* z roku 1904 opisuje chov rakov ako špeciálnu odnož rybného hospodárstva, v rámci ktorého fungovalo v Čechách a na Morave až 468 fariem (Patoka/Kocánová/Kalous 2016, 4). Uvádza sa, že živočíchy exportovali živé alebo konzervované aj do zahraničia.²⁶

Raky nachádzali široké uplatnenie v rámci pôstneho stravovania spolu s rybami, mäkkýšmi, korytnačkami alebo žabami, a to aj napriek tomu, že v biblii sa konzumácia kôrovcov neodporúča (*Leviticus* 11: 42)²⁷. Presvedčivé doklady o konzumácii mäkkýšov zo Zobora zatiaľ materiál neposkytol, no vo vzorke 12 registrujeme i úlomky z ulity suchozemského slimáka. Náznač tmavých pásov na povrchu ulity naznačuje, že by mohlo ísť o niektorý z druhov rodu *Cepaea*, s najväčšou pravdepodobnosťou o pásikavca lesostepného *Cepaea vindobonensis*. Ide o xerothermný druh, prirodzenú súčasť malakofauny Zobora a jeho predpolia (Ložek 1955, 337; Lučivjanská 1991). Vzhľadom na nízky počet úlomkov i absenciu dokladov manipulácie človekom je pravdepodobné, že slimák sa dostal do deštrukcie pivnice náhodou. Nemožno ale vylúčiť, že i mäkkýš tvoril súčasť stravovania v kláštore, nakoľko ich konzumácia i chov bol ešte v nedávnej dobe rozšírený (Čubán/Kálal/Bureš 1955). Recepty na úpravu slimačej svaloviny s príjemnou mäsitou chuťou boli súčasťou stravovania najmä v časoch núdze, dostupnosti alebo v rámci pôstu (napr. Zibrť 2012).

ZÁVER

Analýza archeozoologických nálezov z výskumu kamaldulského kláštora sv. Jozefa (1693–1782) Zoborského kláštora priniesla nový pohľad do stravovania a sortimentu pôstnej stravy kamaldulskej rehole pôsobiacej pri Nitre na sklonku 17. a v 18. stor. V súbore boli zaznamenané prevažne zvyšky akvatických a semi-akvatických druhov zvierat – ryby, raky, vydra, bobor a korytnačka. V jedálničku rehoľníkov jednoznačne dominujú ryby o čom svedčia nálezy z jednoznačne datovaného (okolo 1760–1782) uzavretého kontextu – pivnice eremitky 9. Tento materiál poukazuje na prísne dodržiavanie svätej regule a dlhodobý príjem pôstnej stravy jej obyvateľom. Zo živočíšnych potravín sme v konkrétnej eremitke zaznamenali okrem rýb konzumáciu mäsa vydry, kôrovcov, kury a vajec. Nálezy z výskumu eremitky 3 a jej blízkosti naopak naznačujú menej striednu potravu. Okrem kostí rýb sa tu našli kosti korytnačky a bobra, ale i potraviny nesplňajúce regule kláštora – hovädzie, ovčie/kozie, bravčové a hydinové kosti so stopami kuchynského spracovania. Ich výskyt však vysvetľujú nálezové situácie z ktorých pochádzajú. Ide o vrstvy ktoré vznikli počas výstavby kamaldulského kláštora, resp. po jeho zániku a odrážajú prítomnosť „laikov“ v spomínaných obdobiach, teda medzi zánikom benediktínskeho kláštora (koniec 15. stor.) a začiatkom pôsobenia kamaldulských mníchov (1695). Je zrejme, že aj počas niekoľko rokov trvajúcej výstavby rozsiahleho areálu kláštora vzniklo mnoho odpadu zo stravovania, ktorý sa mohol dostať do vrstiev pod podlahami mníšskeho príbytku 3. Podobne po zrušení kláštora sv. Jozefa (1782), keď na lokalite existovala textilná manufaktúra a neskôr výletný hostinec, vznikol priestor na to, aby sa do rozpadávajúcich príbytkov dostali zvyšky „laickej“ stravy či kosti hospodárskych zvierat. Jednoznačné porušovanie prísnych pravidiel stravovania, o akom referujú písomné pramene z kláštora v Lechnici, teda na základe našich analýz nemožno konštatovať (istým náznakom je kosť kury z mníšskeho príbytku 9).

Nami uskutočnená taxonomická analýza ukázala, že v kláštore sa konzumovali len sladkovodné druhy rýb, najmä štika, kapor a sumec, v menšej miere jeseter, lieň, jalec a belička. Do kuchyne sa najčastejšie dovážali alebo upravovali ekonomicky výhodné veľké jedince, ktoré naplňovali požiadavky na organizované stravovanie a adekvátny výťažok mäsa pre nasýtenie obyvateľov kláštora. Anatomická analýza získaného súboru svedčí o vyváženom podiele kostí hláv, trupu i plutiev rýb, čo značí, že do kuchyne sa dostávali vcelku, zrejme živé. Dočasné uskladnenie a prechovávanie v nádržkách na nádvorí hospodárskej budovy svedčí zachovaný plán kláštora. Žiadne stopy po upravovaní rýb konzerváciou, prípadne importe nepôvodných druhov sme v súbore neidentifikovali. V kuchyni sa porciovali a tepelne upravené sa servírovali do pustovníckych domčekov v rámci individuálneho stravovania (stopy porciovania, žuvania). Kláštor mohol ryby a ostatné potraviny pôstneho charakteru obstarávať nákupom,

²⁶ Na Slovensku sa objavujú ojedinelé pokusy o oživenie tohto odvetvia rybného hospodárstva, naposledy pri obci Sebedražie. <https://myhornanitra.sme.sk/c/6524657/pri-sebedrazi-otvorili-prvu-raciu-farmu-na-slovensku.html> [11. 07. 2018].

²⁷ Biblia, Kniha Leviticus, Kapitola 11.

v rámci darov, ale aj prostredníctvom vlastného chovu v rybníkoch, o ktorých existencii pri areáli svedčí viacero dobových prameňov i pamäť najstarších Zoborčanov (Točka 2017, 111). Zdá sa, že korytnačky a ryby chované v rybníkoch pod kláštrom, boli aj predmetom obchodu a príjmov Zoborského konventu (neznámy autor 1939, 202). Doteraz však presne nevieme ako intenzívne boli kamaldulskou reholou využívané. Identifikované jedince rýb, často veľmi veľkých rozmerov, sa skôr prihovárajú za nákup rýb. Nemôžeme však vylúčiť ani odchov istého počtu väčších rýb v dobre obhospodarovanom rybníku, v priaznivých klimatických a hydrologických podmienkach. Je zrejmé, že bližší pohľad do tejto časti hospodárskych dejín kláštora môže poskytnúť ďalší výskum archívnych prameňov.

LITERATÚRA

- Babor 1943
Baláž a i. 2013
Balon 1995
Bartosiewicz 1990
Bartosiewicz/Bonsall 2008
Bartosiewicz/Bonsall/Šišu 2008
Bartová 2000
Beerden 2012
Benecke 1994a
Benecke 1994b
Beranová 2007
Bielich/Bielichová/Šimkovic 2018
Bocheňski/Campbell 2006
Botík/Slavkovský 1995
Braje/Rick 2013
Branecký 1945
Brehm 1904–1905?
Brikhuizen 1989
- F. Babor: *Slovenská fauna. Slovenská vlastiveda I.* Bratislava 1943.
I. Baláž/C. Ambros/F. Tulis/T. Veselovský/P. Klimant/T. Augustiničová: *Hlodavce a hmyzožravce Slovenska*. Nitra 2013.
E. K. Balon: The common carp, cyprinus carpio: its wild origin, domestication in aquaculture, and selection as colored nishikigoi. *Guelph Ichthyology Reviews* 3, 1995, 1–55.
L. Bartosiewicz: Osteometric studies on the skeleton of pike (*Esox lucius* L. 1758). *Aquacultura Hungarica* 6, 1990, 25–34.
L. Bartosiewicz/C. Bonsall: Complementary taphonomies: Medieval sturgeons from Hungary. In: P. Béarez/S. Grouard/B. Clavel (ed.): *Archéologie du poisson: 30 ans d'archéo-ichthyologie au CNRS. Hommage aux travaux de Jean Desse et de Nathalie Desse-Berset, XXVIIIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*. Éditions APDCA. Antibes 2008, 35–45.
L. Bartosiewicz/C. Bonsall/V. Šišu: Sturgeon fishing in the Middle and Lower Danube region. In: C. Bonsall/V. Boronean/I. Radovanovi (Eds): *The Iron Gates in Prehistory: new perspectives*. BAR International Series 1893. Oxford 2008, 39–54.
J. Bartová: Možnosti reštitúcie korytnačky močiarnnej (*Emys orbicularis*) v prírodnej rezervácii Torozlín. *Rosalia* 15, 2000, 203–208.
K. Beerden: Roman dolia and the Fattening of Dormice. *Classical World* 105, 2012, 227–235.
N. Benecke: *Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung*. Stuttgart 1994.
N. Benecke: *Archäozoologische Studien zur Entwicklung der in Mitteleuropa und Südskandinavien von den Anfängen bis zum ausgehenden Mittelalter*. Berlin 1994.
M. Beranová: *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*. Praha 2007.
M. Bielich/Z. Bielichová/M. Šimkovic: Prvá sezóna archeologického výskumu na Plaveckom hrade v Malých Karpatoch. *Zborník SNM* 112. *Archeológia* 28, 2018, 243–255.
Z. M. Bocheňski/K. E. Campbell Jr.: The extinct California Turkey, *Meleagris californica*, from Rancho la Brea. *Comparative osteology and systematics. Contributions in Science* 509, 2006, 1–92.
J. Botík/P. Slavkovský: *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* 2. Bratislava 1995.
T. J. Braje/T. C. Rick: From forest fires to fisheries management: anthropology, conservation biology, and historical ecology. *Evol. Anthropology* 22, 2013, 303–311.
J. Branecký: *Krátké dějiny zoborského kláštera a opátstva*. Žilina 1945.
A. E. Brehm: *Život zvířat. Cicavce*. Podľa Pechuel-Loesche/B. Bauše novo prepracovanom vydaní so stálym zreteľom ku krajinám československým“ upravenej prof. B. Baušem. Svazek I, II. Praha 1904–1905?
D. C. Brikhuizen: *Ichthyo-archeologisch onderzoek: methoden en toepassing aan de hand van Romeins vismateriaal uit Velsen* (PhD thesis, University of Groningen, Nederland). Groningen 1989.

PodĎakovanie

Ďakujeme M. Čurnému zo Šarišského múzea (Prešov) za spoluprácu pri príprave rukopisu a komentár ku kontextu analyzovaných vzoriek. M. Čurný a P. Jelínek z Archeologického múzea SNM (Bratislava) sa v roku 2003 podieľali na výskume Zoborského kláštora a osteologickým nálezom venovali patričnú pozornosť. Naša vďaka patrí R. Kyselému z Archeologického ústavu AV ČR (Praha) a T. Čejkovi z Centra biológie rastlín a biodiverzity SAV (Bratislava) za pomoc pri identifikácii kostí vtákov, hlodavcov a schránok mäkkýšov. Za preklad vybraných archívnych prameňov a literatúru ďakujeme aj P. Prohászko-
vi z Archeologického ústavu SAV (Nitra). P. Červeňovi a L. Hurajtovej z Archeologického ústavu SAV (Nitra) patrí vďaka za pomoc pri fotodokumentácii nálezov a zostavovaní obrazových príloh príspevku.

- Butler/Schroeder 1998 V. L. Butler/R. A. Schroeder: Do digestive processes leave diagnostic traces on fish bones? *Journal of Archaeological Science* 25, 1998, 957–971.
- Crawford 1992 R. D. Crawford: Introduction to Europe and diffusion of domesticated turkeys from the America. *Archivos de zootechnia* 41 (extra), 1992, 307–314.
- Cserenyeyi 1911 Š. Cserenyeyi: Príspevok k dejinám nitrianskych kamaldulov. *Religio*, 1911, 423, 424, 439, 440.
- Čaputa/Holčík/Berger 1982 A. Čaputa/J. Holčík/Z. Berger: *Atlas chránených vodných živočíchov Slovenska*. Bratislava 1982.
- Čubán/Kálal/Bureš 1955 S. Čubán/V. Kálal/J. Bureš: *Chov zvierat. Chov malých hospodárskych zvierat*. Bratislava 1955.
- Driesch 1976 A. von den Driesch: *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Peabody Museum bulletins 1. Harvard 1976.
- Duchoňová/Lengyelová 2016 D. Duchoňová/T. Lengyelová: *Hradné kuchyne a šľachtické stravovanie v ranom novoveku. Radosť slávnosti, strach každodennosti*. Bratislava 2016.
- Eliaš 2010 M. Eliaš: *Forgáchovci. Šľachtický rod z Gýmeša*. Trenčín 2010.
- Fabiš/Miklíková 2002 M. Fabiš/Z. Miklíková: Nálezy korytnačky močiarnnej (*Emys orbicularis* L.) v archeofaunálnych zvyškoch z Nitry a okolia. *Rosalia* 16, 2002, 155–160.
- Galik/Kunst 2000 A. Galik/G. K. Kunst: Weitere Tierknochenuntersuchungen in der Kartause Mauerbach. *Fundberichte aus Österreich* 38, 2000, 409–412.
- Galik/Kunst 2004 A. Galik/G. K. Kunst: Dietary habits of a monastic community as indicated by animal bone remains from Early Modern Age in Austria. In: S. J. O'Day/W. Van Neer A. Ervynck (ed.): *Behaviour Behind Bones: the Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity*. Oxford 2003, 224–232.
- Galik a i. 2015 A. Galik/G. Haivogl/L. Bartosiewicz/G. Guti/M. Jungwirth: Fish remains as a source to reconstruct long-term changes of fish communities in the Austrian and Hungarian Danube. *Aquatic Sciences* 77, 2015, 337–354.
- Gentry/Clutton-Brock/Groves 2004 A. Gentry/J. Clutton-Brock/C. P. Groves: The naming of wild animal species and their domestic derivatives. *Journal of Archaeological Science* 31, 2004, 645–651.
- Grau-Sologestoa 2016 I. Grau-Sologestoa: Socio-economic status and religious identity in medieval Iberia: The zooarchaeological evidence. *Environmental Archaeology* 22, 2016, 189–199.
- Habovštiak 1966 A. Habovštiak: Záchranný výskum pri bývalom kláštore v Nitre na Zobore. *Štúdijské zvesti AÚ SAV* 14, 1966, 227–233.
- Habovštiak 1971 A. Habovštiak: Stredoveké nálezy a pozostatky kamenného vodovodu pri bývalom Zoborskom kláštore. *Zborník SNM* 65. *História* 11, 1971, 97–119.
- Hamming 1986 J. D. Hamming: *Leopoldi Capelln am Kallenberg oder St. Josephskirche der PP Kamaldulenser auf dem Josephsberg? Wo hat Pater Marco d'Aviano vor d. Entscheidungsschlacht am 12. Sept. 1683 die heilige Messe gefeiert?* Wien 1986.
- Hensel 2004 K. Hensel: Find of capital wels catfish *Silurus glanis* (Actinopterygii: Siluridae) in excavations of a Roman military fort in Southern Slovakia. *Biologia* 59. Supplementum 15. Bratislava 2004, 191–203.
- Hensel/Holčík 1997 K. Hensel/J. Holčík: Past and current status of sturgeons in the upper and middle Danube River. *Environmental Biology of Fishes* 48, 1997, 185–200.
- Hlavačková 2015 M. Hlavačková: Ryby a pôstna tradícia. In: D. Dvořáková a kol. (ed.): *Človek a svet zvierat v stredoveku*. Bratislava 2015, 447–460.
- Hlôška 2015 L. Hlôška: Vydra riečna *Lutra lutra* (Linnaeus, 1758). In: M. Janák/J. Černecký/A. Saxa (ed.): *Monitoring živočíchov európskeho významu v Slovenskej republike. Výsledky a hodnotenie za roky 2013–2015*. Banská Bystrica 2015, 294–295.
- Hoffman 1995 R. C. Hoffman: Environmental change and the culture of common carp in medieval Europe. *Guelph Ichthyology Reviews* 3, 1995, 57–85.
- Hoffman 2005 R. Hoffman: A brief history of aquatic resource use in medieval Europe. *Helgolander Marine Research* 59, 2005, 22–30.
- Choyke/Jaritz 2017 A. M. Choyke/G. Jaritz (ed.): *Animaltown: Beasts in Medieval Urban Space*. BAR International Series 2858. Oxford 2017.
- Jeřábek 2004 A. F. Jeřábek: *Klášteří kuchařka aneb Oroděj za nás, domácí kuchař*. Praha 2004.
- Jones 1984 A. K. G. Jones: Some effects of the mammalian digestive system on fish bones. In: N. Desse-Berset (ed.): *2nd fish osteoarchaeology meeting*. CNRS. Centre de recherches archéologiques. Notes et Monographies Techniques 16. Paris 1984, 6–65.
- Judák 1997 V. Judák: Pôsobenie kamaldulov na území Slovenska. In: J. Doruľa (ed.): *O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov*. Bratislava 1997, 71–83.
- Judák 2009 V. Judák: Pôsobenie kamaldulov na Zobore a na celom území Slovenska. *Monumentorum tutela* 21, 2009, 17–28.
- Kánya 2015 M. Kánya: Korytnačka močiarna *Emys orbicularis* (Linnaeus, 1768). In: M. Janák/J. Černecký/A. Saxa (ed.): *Monitoring živočíchov európskeho významu v Slovenskej republike. Výsledky a hodnotenie za roky 2013–2015*. Banská Bystrica 2015, 202, 203.

- Kirka 1997
 Kompánek 1895
 Kozák a i. 1998
 Kraskovská 1942–1943
 Krištofík a i. 2012
 Kunst/Galik 2000
 Kunst/Galik/Kroh 1999
 Kunst/Gemel 2000
 Kyselý 2002
 Kyselý 2005
 Kyselý a i. 2016
 Lacko 1965
 Lacko 1967
 Lepiksaar 1983
 Libois/Hallet-Libois 1988
 Lombardini 1895
 Lorenz 1991
 Ložek 1955
 Lučivjanská 1991
 Lyman 1994
 Makowieczki 2003a
 Makowiecki 2003b
 Maliniak 2009
 Marsigli 1726
 Miklíková 2007
 Miklíková 2010
 Miklíková/Fabiš 2004
 Mikloško 2012
 Mjartan 1984
 Mohr 1957
 Morales/Rosenlund 1979
 Moreno-García/Detry 2010
- A. Kirka: *Atlas rýb vodného diela Gabčíkovo*. Bratislava 1997.
 J. Kompánek: Nitra. Nástin dejepisný, miestopisný a vzdelanostný. *Tovaryšstvo* 2, 1895, 54–114.
 P. Kozák/J. Pokorný/T. Polícar/J. Kouřil: *Základní morfologické znaky k rozlišení raků v ČR*. Vodňany 1998.
 L. Kraskovská: Archeologický výskum na Zobore pri Nitre. *Sborník SNM* 36–37, 217–227.
 J. Krištofík/P. Fend'a/V. Hanzelyová/M. Stanko/M. Špakulová: Plch sivý – Glis glis. In: J. Krištofík/Š. Danko (ed.): *Cicavce Slovenska – rozšírenie, bionómia a ochrana*. Bratislava 2012, 76–81.
 G. K. Kunst/A. Galik: Essen und Fasten in mittelalterlichen Klöstern aus archäozoologischer Sicht. In: H. Adler (ed.): *Fundort Kloster – Archäologie im Klosterreich*. Fundberichte aus Österreich Materialhefte A 8. Wien 2000, 246–258.
 G. K. Kunst/A. Galik/A. Kroh: Reste von Fastentieren und andere bemerkenswertere Tierreste aus der Kartause Mauerbach. *Fundberichte aus Österreich* 37, 1999, 397–402.
 G. K. Kunst/R. Gemel: Zur Kulturgeschichte der Schildkröten unter besonderer Berücksichtigung der Bedeutung der Europäischen Sumpfschildkröte, *Emys orbicularis* (L.) in Österreich. *Stapfia* 69, 2000, 21–62.
 R. Kyselý: Archeozoologický rozbor osteologického materiálu z Náměstí republiky ze sondy 15 (1. polovina 17. století) z areálu bývalých kasáren Jiřího z poděbrad na Náměstí republiky v Praze 1 (zjišťovací výzkum v letech 1998–1999). *Archaeologica Pragensia* 16, 2002, 197–216.
 R. Kyselý: Archeologické doklady divokých savců na území ČR v období od neolitu po novověk. *Lynx* 36, 2005, 55–101.
 R. Kyselý/K. Čuláková/M. Pecinová/P. Šíroky: European Pond Turtles from Obříství (Bohemia, Czech Republic). *International Journal of Osteoarchaeology* 26, 2016, 732–739.
 M. Lacko: Camaldulose Hermits in Slovakia (Zobor, Červený kláštor). *Slovak studies* 5, 1965, 99–204.
 M. Lacko: Kamalduli na Slovensku (Zobor, Červený kláštor). *Most* 14, 1967, 143–168.
 J. Lepiksaar: *Osteologia. I. Pisces. Privately distributed*. Göteborg 1983.
 R. M. Libois/C. Hallet-Libois: Éléments pour l'identification des restes crâniens des poissons dulçaquicole de Belgique et du Nord de la France. 2 – Cypriniformes. In: J. Desse/N. Desse-Berset (ed.): *Fishes d'ostéologie animale pour l'archéologie 4. Série A: Poissons*. Paris 1988, 1–21.
 A. Lombardini: Zoborské opátstvo. *Tovaryšstvo* 2, 1895 115–124.
 H. Lorenz: *Domenico Martinelli und die österreichische Barockarchitektur*. Wien 1991.
 V. Ložek: *Měkkýši československého kvartéru*. Praha 1955.
 V. Lučivjanská: Mäkkýše Zobora a jeho predpolia. *Zobor* 2, 1991, 17–38.
 R. L. Lyman: *Vertebrate taphonomy*. Cambridge 1994.
 D. Makowiecki: The usefulness of archaeozoological research in studies of the „reconstruction“ of the natural environment. *Archaeozoologia* 21, 2003, 103–120.
 D. Makowiecki: *Historia ryb i rybołówstwa w holocenie na Niżu Polskim w świetle badań archeoichtiologicznych*. Poznań 2003.
 P. Maliniak: *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Banská Bystrica 2009.
 A. F. C. Marsigli: *Danubius Pannonicp-Mysticus, observationibus geographicis, astronomis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus. Tomus quartus de Piscibus Danubii*. Hagae Comitum. Amsterdam 1726.
 Z. Miklíková: Archeozoológia. In: G. Březinová/M. Samuel a kol.: *Tak čo, našli ste niečo? Svedectvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre*. Nitra 2007, 127–130.
 Z. Miklíková: Archeozoologické nálezy zo stredovekého sídliska v Bajči. *Slovenská archeológia* 58, 2010, 123–168.
 Z. Miklíková/M. Fabiš: Zvyšky zvierat z mestskej tržnice v Nitre. In: V. Hašek/R. Nekuda/M. Ruttikay (ed.): *Vě službách archeologie V. Brno – Nitra* 2004, 165–172.
 F. Mikloško: Kamalduli. *Impulz Revue* 3, 2012. <http://www.impulzrevue.sk/article.php?858> [05. 05. 2018]
 J. Mjartan: *Ludové rybárstvo na Slovensku*. Klenotnica slovenskej ľudovej kultúry 14. Bratislava 1984.
 E. Mohr: *Der Wels*. Die Neue Brehm Bücherei, Heft 209. Wittenberg Lutherstadt 1957.
 A. Morales/K. Rosenlund: *Fish Bone Measurements; An Attempt to Standardize the Measuring of Fish Bones from Archaeological Sites*. København 1979.
 M. Moreno-García/C. Detry: The dietary role of hens, chickens and eggs among a 17th-century monastic order: the Clarisse of Santa Clara-a-Velha, Coimbra (Portugal). In: W. Prummel/J. T. Zeiler/D. C. Brinkhuizen (ed.): *Birds in Archaeo-*

- logy. *Proceedings of the 6th meeting of the ICAZ Bird Working Group in Groningen* (23. 8. – 27. 8. 2008). Groningen 2010, 45–55.
- Mulitzer 2012 M. Mulitzer: *Die amerikanischen Einsiedeleien der Kamaldulenser von Monte Corona/Camaldolese hermitages of the Congregation of Monte Corona in America/Los yermos de los Camaldulenses de Monte Corona en las Américas*. Salzburg 2012.
- Mulitzer 2014 M. Mulitzer: *Monastion Coronense II. Die Architektur der Kamaldulenser–eremiten von Monte Corona in Europa*. Salzburg 2014.
- neznámy autor 1939 Z kroniky Zoborského kláštora. In: *Hlasy z domova a z misií* 25/7, b. m. v. 1939, 198–203.
- Novikmec/Svitok 2015 M. Novikmec/M. Svitok: Rak riečny *Astacus astacus* (Linnaeus, 1758). In: M. Janák/J. Černeček/A. Saxa (ed.): *Monitoring živočíchov európskeho významu v Slovenskej republike. Výsledky a hodnotenie za roky 2013–2015*. Banská Bystrica 2015, 116, 117.
- O'Day/Van Neer/Ervynck/2003 S. J. O'Day/W. Van Neer/A. Ervynck: *Behaviour Behind Bones: the Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity*. Oxford 2003.
- Oliva/Hrabě/Lác 1968 O. Oliva/S. Hrabě/J. Lác: *Stavovce Slovenska I. Ryby, obojživelníky a plazy*. Bratislava 1968.
- Ottův Malý slovník naučný Kolektiv autorov: *Ottův Malý slovník naučný*. Zvázok I, II. Praha 1904.
- Patoka a i. 2014 J. Patoka/M. Nývltová Fišáková/L. Kalous/P. Škrdl/M. Kuca: Earliest evidence for human consumption of crayfish. *Crustaceana* 87, 2014, 1578–1585.
- Patoka/Kocánová/Kalous 2016 J. Patoka/B. Kocánová/L. Kalous: Crayfish in Czech cultural space: the longest documented relationship between humans and crayfish in Europe. *Knowledge and Management of Aquatic Ecosystems* 417, 2016, 5.
- Pluskowski a i. 2010 A. Pluskowski/G. K. Kunst/M. Kucera/M. Bietak/I. Hein: *Bestial Mirrors. Using Animals to Construct Identities in Medieval Europe. Animals as Material Culture in the Middle Ages 3*. Vienna Institute for Archaeological Sciences. Wien 2010.
- Pomfyová 2015 B. Pomfyová: Kláštor a kapituly. In: B. Pomfyová (zost.): *Stredoveký kostol. Historické a funkčné premeny architektúry*. 1. zvázok. Bratislava 2015, 249–324.
- Poštulka 2011 V. Poštulka: *Labužníkovy historky. 66 příběhů z kulinařské historie*. Praha 2011.
- Pucher 1991 E. Pucher: Der frühneuzeitliche Knochenabfall eines Wirtshauses neben der Salzburger Residenz. In: *Salzburger Museum Carolino Augusteum Jahresschrift* 35/36 – 1989/1990. Salzburg 1991, 71–135.
- Radu 2003 V. Radu: Exploitation des ressources aquatiques dans les cultures néolithiques et chalcolithiques de la Roumanie Méridionale (Thèse de doctorat, Université d'Aix-Marseille I). Aix-Marseille 2003. Nepublikované.
- Randík a i. 1971 A. Randík/J. Voskár/D. Janota/A. Tokarský: Rozšírenie a ochrana korytnačky močiarné (*Emys orbicularis* L.) v Československu. In: *Československá ochrana přírody* 12. Bratislava 1971, 27–59.
- Rebourg a i. 2003 C. Rebourg/M. Chastanet/B. Gouesnard/C. Welcker/P. Dubreuil/A. Charcosset. Maize introduction into Europe: the history reviewed in the light of molecular data. *Theoretical and Applied Genetics* 106, 2003, 895–903.
- Regula sv. Benedikta 2010 Regula sv. Benedikta: *Mníši z rehole sv. Benedikta 2*. Sampor 2010.
- Reitz/Wing 1999 E. J. Reitz/E. S. Wing: *Zooarchaeology*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge 1999.
- Repka/Sater/Šimunková 2017 D. Repka/P. Sater/K. Šimunková: Archeologické nálezy z Oponického hradu. *Študijné zvesti AÚ SAV* 62, 2017, 181–206.
- Samuel 2009 M. Samuel: Nálezy skla z archeologického výskumu Zoborského kláštora. *Študijné zvesti AÚ SAV* 46, 2009, 45–50.
- Samuel 2010 M. Samuel: Najnovšie výsledky archeologických výskumov Zoborského kláštora v Nitre. *Monumentorum Tutela* 22, 2010, 276–287.
- Samuel 2011 M. Samuel: Výskumy v areáli Zoborského kláštora v Nitre. *AVANS* 2008, 2011, 236–238.
- Samuel, v tlači M. Samuel: Architektúra mníšskych príbytkov kamaldulského kláštora sv. Jozefa v Nitre na Zobore. In: M. Bača (ed.): *Zborník k 70. narodeninám Michala Slivku. Pod stromom života*. Bratislava, v tlači.
- Samuel/Čurný 2010 M. Samuel/M. Čurný: Pottery from the cellar of a monastic dwelling at the Kamaldul monastery in Nitra-Zobor. In: J. Žegklitz (ed.): *Studies in Post-medieval Archaeology 4*. Written and iconographic sources in post-medieval archaeology. Praha 2010, 429–452.
- Samuel/Tirpák 2012 M. Samuel/J. Tirpák: Najnovšie výsledky nedeštruktívnej prospekcie zoborského kláštora v Nitre. *Študijné zvesti AÚ SAV* 52, 2012, 51–62.
- Sedlár 1954 J. Sedlár: *Rybárstvo*. Bratislava 1954.
- Sedlár 1959 J. Sedlár: Ryby povodia rieky Nitry. *Poľovníctvo a rybárstvo* 2, 1959, 14, 15.
- Sedlár 1969 J. Sedlár: Súčasný stav zarybnenia povodia rieky Nitry. *Biologické práce* 15, 1969, 5–78.
- Serjeantson 2009 D. Serjeantson: *Birds*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge 2009.

- Schmid 1972
Silver 1969
Speller a i. 2010
Stloukal 2008
Stloukal/Vitázková/Janák 2013
Stoličná-Mikolajová 2001
Šimunková/Beljak Pažinová 2017
Števík/Timková 2004
Takáč 1997
Thieren/Van Neer 2016
Thornton a i. 2012
Točka 2017
Tomčík 2008
Uerpmann 1973
Urban 2007
Urban/Kadlečík/Kadlečíková 2012
Valachovič 2008
Valachovič/Hanzelová/Špakulová 2012
Vozák 2014
Vozák/Bielich, v tlači
Vozár 1997
Vörös 2003
Wheeler/Jones 1989
Willis/Eren/Rick 2008
Záleský 1922
Záleský 1925
Záleský 1927
Zeuner 1963
Zíbrt 2012
- E. Schmid: *Atlas of animal bones*. Amsterdam – London – New York 1972.
I. A. Silver: The ageing of domestic animals. In: D. R. Brothwell/E. S. Higgs (ed.): *Science in archaeology a survey of progress and research* 2. New York 1969, 250–268.
C. F. Speller/B. M. Kemp/S. D. Wyatt/C. Monroe/W. D. Lipe/U. M. Arndt/D. Y. Yang: Ancient mitochondrial DNA analysis reveals complexity of indigenous North American turkey domestication. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA* 107, 2010, 2807–2812.
E. Stloukal: Distribution of native crayfish in Western Slovakia. *Folia Faunistica Slovaca* 13, 2008, 79, 80.
E. Stloukal/Vitázková/Janák: Metodika monitoringu výskytu a stavu populácií raka riečného (*Astacus astacus*) na Slovensku. *Folia faunistica Slovaca* 18, 2013, 233–250.
R. Stoličná-Mikolajová: *Kuchyňa našich predkov*. Bratislava 2001.
K. Šimunková/N. Beljak Pažinová: Konzumácia mäsa na hradoch v novoveku: prípadová štúdia z hradu Dobrá Niva. *Archeologia historica* 42, 2017, 511–521.
M. Števík/M. Timková: *Červený (Lechnický) kláštor*. Stará Ľubovňa 2004.
P. Takáč: Pochúťka s klepetami. Podarí sa obnoviť chov rakov na Slovensku? *Quark* 5, 1997, 18–20.
E. Thieren/W. Van Neer: Scutes for Sturgeon Siye Reconstruction: Traditional and Geometric Morphometric Techniques Applied to *Acipenser sturio* and *A. oxyrinchus*. *Archaeofauna* 25, 2016, 15–32.
E. K. Thornton/K. F. Emery/D. W. Steadman/C. Speller/R. Matheny: *Earliest Mexican Turkeys (Meleagris gallopavo) in the Maya Region: Implications for Pre-Hispanic Animal Trade and the Timing of Turkey Domestication*. PLoS ONE 7(8): e42630. doi:10.1371/journal.pone.0042630 [12. 4. 2018]
I. Točka (zost.): *Spomienky Zoborčanov*. Nitra 2017.
V. Tomčík: *S vareškou dvoma tisícročiami. Kapitoly z dejín bratislavskej kuchyne a receptami našich predkov*. Bratislava 2008.
H.-P. Uerpmann: Animal bone finds and economic archaeology: a critical study of “osteological” method. *World Archaeology* 4, 1973, 307–322.
P. Urban: Rozšírenie raka riečného (*Astacus astacus*) v južnej časti stredného Slovenska. In: J. Galvánek (ed.): *Zborník múzeí Banskobystrického samosprávneho kraja, Stredné Slovensko* 11. Banská Bystrica 2007, 55, 56.
P. Urban/J. Kadlečík/Z. Kadlečíková: Vydra riečna *Lutra lutra*. In: J. Krištofik/Š. Danko (ed.): *Cicavce Slovenska – rozšírenie, bionómia a ochrana*. Bratislava 2012, 440–447.
D. Valachovič: *Program záchrany bobra vodného (Castor fiber Linné 1758)*. Banská Bystrica 2008. http://www.sopsr.sk/cinnost/programy/PZ_Castor_fiber.pdf [06. 04. 2018]
D. Valachovič/V. Hanzelová/M. Špakulová: Bobor eurázijský (európsky, vodný) *Castor fiber*. In: J. Krištofik/Š. Danko (ed.): *Cicavce Slovenska – rozšírenie, bionómia a ochrana*. Bratislava 2012, 81–85.
Z. Vozák: Archeozoologická analýza nálezov z Lietavského hradu z rokov 2008–2010. In: Kol. autorov: *Hrad Lietava 2003–2013. Zborník z vedeckej konferencie konanej dňa 20.–21. júna 2014 na hrade Lietava*. Lietava 2014, 100–103.
Z. Vozák/M. Bielich: Konzumácia mäsa na hradoch v novoveku: porovnávacia štúdia hradu Gýmeš a Lietava. In: M. Bača (ed.): *Zborník k 70. narodeninám Michala Slivku. Pod stromom života*. Bratislava, v tlači.
J. Vozár: Archívy kamaldulských kláštorov zo Slovenska v Budapešti. In: J. Doruľa (ed.): *O prekladoch Biblie do slovenčiny a do iných slovanských jazykov*. Bratislava 1997, 84–93.
I. Vörös: Sixteenth and Seventeenth century Animal Bone Finds in Hungary. In: I. Gerelyes/Gy. Kovács (ed.): *Archeology of the Ottoman Period in Hungary. Papers of the conference held at the Hungarian National Museum, Budapest, 24–26 May 2000*. Opuscula Hungarica III. Budapest 2003, 351–364.
A. Wheeler/A. K. G. Jones: *Fishes*. Cambridge 1989.
L. M. Willis/M. I. Eren/T. C. Rick: Does butchering fish leave cut marks? *Journal of Archaeological Science* 35, 2008, 1438–1444.
M. Záleský: O chovu želv na rybníciach Třeboňska a Hlubocka v XVII. až XVIII. století. *Československý Rybář* 2, 1922, 36–38, 48–49.
M. Záleský: Želvy pana Petra Voka z Rožmberku na Třeboni. *Akvaristické listy* 4, 1925, 61.
M. Záleský: Aklimatisace želv v našich krajích. *Věda přírodní* 8, 1927, 140–143.
F. E. Zeuner: *A History of Domesticated Animals*. New York 1963.
Č. Zíbrt: *Česká kuchyně za dob nedostatku*. Praha 2012.

Fish and Fasting in the Zobor Monastery in Nitra in the Light of Archaeozoological Evidence

Zora Bielichová – Marián Samuel – Karol Hensel

Summary

The Camaldolese monastery of St. Joseph in Nitra, Zobor, was established at the end of the 17th century right at the location where the oldest Benedictine monastery of St. Hypolite (9th/the early 11th century-the end of the 15th century) had been standing (Fig. 1). After almost two centuries, the Bishop of Nitra, Baron Blažej Jaklin from Lefantovce, and his cousin, the Nitra castle captain Baron Nicolas Jaklin decided to revive the monastery life. On 28 June 1691, they elaborated a document in Nitra in which they were expressing their will to fund construction and functioning of the monastery equally for an unlimited period. The monastery was built for 12 monks of the Camaldolese order. The founders announced their plan to King Leopold I, who allowed use of rents from the Pilis Abbey to provide for the functioning of the monastery in his letter of recommendation from 5 September 1691. After the negotiation and approval of the project by the General Chapter of the Camaldolese order in 1692, the Cardinal Leopold Kolonič officially confirmed the establishment of a *hermitage* of St. Joseph on the hill of Zobor by a decree from 14 March 1693. It was finished in 1695 or 1697, however, the monks' dwellings were also built later, according to needs and available funds; their final number is 18. The monastery on Zobor was one of the first five Camaldolese monasteries in the Austrian monarchy. They all belonged to the reform congregation of Monte Corona. The first – and the only for a long time – Camaldolese *hermitage* built to worship St. Joseph similarly to the one in Nitra was initiated by Emperor Ferdinand II less than 8 km from the centre of Vienna, on the hill of Kahlenberg in 1628. Construction of the second monastery in the Austrian part of the monarchy dedicated to Archangel Michael on the hill near Lánzsér in the Sopron County was funded by Palatine Paul Esterházy and his wife Eva Thököly in 1700. There were three monasteries in the Hungarian part of the monarchy. The Monastery of St. Joseph in Nitra, on Zobor hill, was first. Founding of another was initiated by Ladislav Maťašovský, the Bishop of Nitra, the successor of Blažej Jaklin. In 1705, he donated a former Carthusian monastery in the Lechnická dolina valley in Spiš to the Camaldolese order. The third Camaldolese monastery in Hungary – devoted to John of Nepomuk – was established near the extinct Carthusian monastery by count Joseph I Esterházy in 1733 in the Komárom County, near the village of Majk. These five monasteries made an organizational unit called *Hermitages of the German-Hungarian nation* (*Eremitae Nationis Germano-Hungaricae*). It was one of the five *nations* into which the Camaldolese congregation of Monte Corona was divided in the 18th century. Other *nations* were: church, or papal (in Central Italy, in the territory of the former papal state), Neapolitan, Venetian and Polish. All Camaldolese monasteries in the Austrian monarchy were abolished by a decree of Joseph II in 1782. Since then, the monastery on Zobor has been disintegrating, only a part of the main outbuilding of the convent, a ruin of the monastery church and parts of walls enclosing the monastery's terraces have been preserved. The design of the monastery is known only thanks to several preserved iconographic sources (Fig. 2) and – partly – thanks to the previously executed archaeological investigations. They revealed that the monastery on Zobor was a considerably large (162 x 165 m) structure built on several man-made terraces. The inner area of the monastery delineated by a masoned enclosure and buildings occupied an area of almost 2.3 ha. The central part of the area was symmetrically composed; in the middle, there was the monastery church – three naves of basilica type with a tower erected in the middle of the southern nave. Double lines of monks' dwellings were arranged along the sides of the church. The third line of small dwellings was standing east of the church, on the highest terrace of the monastery. On the western side, two inner lines of dwellings were attached to the side wings of the convent's main outbuilding. The outbuilding had two above-ground floors and three wings creating a U-shaped groundplan. North of this building, a smaller one-floor outbuilding with two wings was standing, other utility buildings were situated near the enclosure walls. A complex technical structure – a stone aquaduct – was part of the monastery since 1704. It brought water to the monastery from the so-called Svorad's spring and distributed it to rooms of the monastery, laundry rooms, fountains and tanks by multiple branches. Unused water filled two ponds below the monastery. The preserved plan of the monastery contains information on location of several buildings associated with food (refectory, kitchen, two meat kitchens, cook's room) and storage of foodstuffs (storage of fat and oil, fruit, wine) and their production (bakery, vegetable and fruit gardens, greenhouses, hotbeds, pigsties; Fig. 3).

Several rescue and evaluation archaeological excavations have been carried out at the site. During the first excavation in 1940, a couple of Baroque monk dwellings were uncovered together with a small part of a medieval monastery. Unfortunately, documentation and finds from this research were burnt during the bombing of Bratislava at the end of WWII and a short informative article on the results of the research does not mention any finds related to the topic of monks' alimentation. The successive rescue research in 1960–1961 paid no attention to this topic either.

A few evaluation excavations were carried out as late as 2001–2003 and 2008, when it was possible to study part of the former monasteries' areas more systematically, especially the area south of the ruins of the St. Joseph Church (Fig. 5). There, remains of three monk dwellings were partially uncovered. With regard to the studied topic, finds from dwellings 3 and 9 were particularly important. A considerable part of our assessed material (82.5 %) comes

from dwelling 9 and its housekeeping room. The room was used mainly for storing wood and it was divided into two parts (Fig. 6). The smaller part was made by a sunken, originally vaulted, masoned space with a ventilation (?) shaft and earthen floor. It could have been a small cellar or a waste shaft (cesspit?) of a toilet (Fig. 7). A large amount of archaeological material including a collection of pottery and glass vessels well representing the scale of products associated with dining and alimentation was discovered in the backfill of this area. Other samples come from monk dwelling 3 and its immediate surroundings. There are samples of disturbed floors, from layers below them and other postmedieval contexts. One sample comes from a medieval feature and two come from layers representing the horizon of disintegration of the medieval monastery.

The obtained collection comprises 5,201 archaeozoological finds including bones, teeth and egg shells. Their taxonomic analysis revealed mammals (Mammalia), birds (Aves), reptiles (Reptilia), fish (Osteichthyes), crustaceans (Crustacea) and molluscs (Mollusca). 20 animal species were identified – 12 wild and 8 domestic (Tab. 2). Wild animals prevail by their number (94.2 %), mass of finds (50.8 %) as well as the minimum number of individuals (69.9 %). Unlike the assortment including common farm and wild species from the region, their representation among the bones in the studied collection is considerably different from the previously studied archaeological sites from the Early Modern period in Nitra and its wider surroundings (Fig. 8).

Among domestic animals, all common farm species – with the exception of goat – are represented: cattle (*Bos taurus*), pig (*Sus domesticus*), sheep (*Ovis aries*), horse (*Equus caballus*), dog (*Canis familiaris*), chicken (*Gallus domesticus*), goose (*Anser domesticus*) and turkey (*Meleagris domesticus*). Almost half of the finds of the domestic fauna comprises bones and teeth of sheep/goat ($n = 63 = 2.6 \% \text{ NISP}$), followed by poultry ($n = 26 = 1.0 \% \text{ NISP}$), cattle ($n = 26 = 1.1 \% \text{ NISP}$) and pig ($n = 15/16 = 0.6 \% \text{ NISP}$). From the aspect of the species early occurrence, the find of an *os coracoideum sinistra* from turkey ($n = 1 = 0 \% \text{ NISP}$) is interesting. It represents a first record of keeping of this species of bird in the studied area, which was part of the Hungarian Kingdom in the 18th century (Fig. 11: 2). Comparison of the find with populations of the original wild turkey from Mexico showed that the bone most probably comes from a non-adult female. A trace of human activity (a cut) indicated manipulation with the bird's body by a human, probably with the aim to separate a wing from the body. Thus, we assume that turkey meat was part of the diet, although exact chronological classification to the Camaldolese monastery is disputable. This find comes from a non-clearly dated context – from sample 4 obtained from under the floor in hermitage 3 and was accompanied by other bones from poultry and domestic mammals. Our knowledge of the time of import of turkey to Europe, however, excludes possible association of the find with the older medieval period, thus, consumption of turkey meat and other domestic animal species could possibly be associated with the numerous ancillaries and servants in the monastery who were not tied by the strict rules of the monks' diet (pigsties were also part of the monastery's area, according to the preserved plan).

The assortment of wild animals includes groups of terrestrial (2), semi-aquatic (3) and aquatic species (7). Bones and a tooth of a small rodent ($n = 3 = 0.1 \% \text{ NISP}$) were identified as edible dormouse (*Glis glis*). Although meat from dormouse or squirrel was a natural part of human diet as late as the Postmedieval period, it is more than probable that in our situation, the individuals found in sample 12 (Fig. 12: 1) are a result of natural settlement and death after the extinction of the cellar in hermitage 3. On the other hand, finds of bones from beaver and otter ($n = 9 = 0.4 \% \text{ NISP}$) clearly correspond with the context of the diet in the monastery. The Eurasian beaver (*Castor fiber*) – similarly to the Eurasian otter (*Lutra lutra*) – became extinct in Slovakia in the 19th century. The pond near the monastery could have attracted them to settle there if there was enough fish and vegetation. Both species have been absent in the regional archaeozoological records from the Postmedieval period and were probably imported to the monastery in association with providing maigre meat. Remains of these species come from the interior of dwellings 3 and 9 (Tab. 3). Beaver is represented by the ischium (*corpus ossis ischii dx.*) and a tooth (*molar sup./inf.*) of at least one, probably adult, individual (Fig. 12: 2). The body of the ischium was cut through by a human hand on both ends (by a tool with a sharp blade), possibly during butchering/cooking. Otter bones represent remains of at least two individuals (Fig. 12: 3). A non-adult otter is represented by the proximal part of a femur and a vertebra, an adult individual is represented by fragments of a skull with teeth (*parietale sin., maxilla et dens sin., et dx., mandibula et dens, dx.*) and two tail vertebrae (*vertebrae caudalis*). Parts of the skull and mandible bear old fracture lines which could be related to processing of meat in the kitchen, maybe with consumption of the brain tissue and the tongue muscle. In the context of these finds of animals in the monastery, we can also consider other benefits, e. g. castoreum from the castor sacs of beavers which was used to reduce spasms or make perfumes. In healing practised also by the Camaldolese monks, beaver and otter fat, blood, teeth and bones were used as well.

Another group of finds ($n = 14 = 0.6 \% \text{ NISP}$) contained bones of the European pond turtle (*Emys orbicularis*). Not long ago, this reptile occurred in inundation areas of Slovak rivers, including the Nitra. Bibliographical as well as archaeozoological sources document also its breeding in Baroque monasteries (e. g. in Austrian Mauerbach), where they were an important part of meaty food of monks, together with fish. It can be assumed that they were part of the diet at the Zobor monastery as well. Evidence for this can be seen in the visible traces of human activity (cuts, division of bones) on the preserved parts of skeletons (Fig. 13: 1). In the context of archaeozoological finds from the territory of Slovakia, this is very rare evidence of consumption of pond turtles in the past.

The most numerous group of assessed finds ($n = 4824 = 91.5 \% \text{ NISP}$) from the Zobor monastery contains fish bones (Fig. 14–17). With the exception of two fragments, they all come from interiors of monk dwellings. Exclusive presence of local freshwater fish species was detected, such as the northern pike (36.9 %), common carp (27.2 %), wels catfish (3.5 %), sturgeon (1 %) and common bleak (0.1 % in total). Some of the found bones confirm consumption of rather large individuals (e. g. pike of 90–110 cm/7–11 kg, carp of 90–110 cm/12–20 kg, catfish of 140–180 cm/35–40 kg). The find of a bone from a 33–35-year-old catfish with estimated body length of 264 cm and weight of 123 kg is absolutely

unique (Fig 16; Tab. 7). It is one of the largest historically documented catfish from the territory of Slovakia (the current European record is 274 cm).

Rare archaeozoological finds include fragments of a shells of probably European crayfish (cf. *Astacus astacus*) that used to be consumed in monasteries but also by rich noblemen and aristocracy in the time of fasting (Fig. 18).

The anatomical composition of the discovered bones (Tab. 8) confirms that whole fish arrived in the kitchen, most of them still alive, and the two tanks at the courtyard of the convent's main building were used to keep them alive. Metrical analysis of the remains showed that larger individuals were processed most often, fulfilling the requirements for organized catering and adequate benefit of meat. Fish and other foodstuffs of animal origin could have been obtained by the Camaldolese monks by purchase, as gifts, or by means of their own keeping of farm animals and cultivation of ponds whose existence and location on Zobor hill is proved by several contemporary sources. Large catfish, on the other hand, point to purchase and import of fish. Cooked meat was served in hermits' dwellings as part of individual diet. Finds from an enclosed context – the cellar of hermit dwelling 9 – point to the strictly followed rules and long-term consumption of maigre food by its inhabitant. As for animal food, fish was documented there; meat of otter, shellfish, chicken and egg were the complements. Further finds from other sites, on the contrary, suggest less restrained food. They are evidence of consumption of the “allowed” meat from pond turtles and beaver, but also of the “forbidden” meat of cattle, sheep, or pig and chicken. However, the contexts in which they were found are important. Moreover, we must take the following into consideration – besides monks following the strict rules of diet, a considerable number of people who did not follow them were present in the monastery. It was not only the numerous servant staff, but also other people from outside the monastery either visiting or spending the rests of their lives there, as mentioned by the preserved written sources. A large number of samples of “non-maigre” food is probably related to the period of the monastery's construction and the period after the end of its functioning. New, more detailed information related to the topic of diet, processing and production of foodstuffs in the Camaldolese monastery of St. Joseph in Nitra, on Zobor hill, could be brought by further investigation of other parts of the monastery as well as unprocessed archival sources, e. g. books of accounts.

Fig. 1. Location of the Zobor monastery on the map from 1st military mapping (1782-1784).

Fig. 2. Nitra-Zobor monastery. Oil painting from the second half of the 18th century depicting the area of the Camaldolese Monastery of St. Joseph. Nitra Gallery, an unknown Central European artist. Inv. no. 0-81. Photo by M. Samuel.

Fig. 3. Digitalized plan of the Camaldolese monastery of St. Joseph in Nitra, Zobor hill, from the 18th century with indicated location of monk dwellings 3 and 9 and functions of individual rooms and spaces. Bold – spaces related to alimentation, large-sized numbers – monk houses mentioned in paper. According to the plan by Cristoph Schlegel, digitalized by M. Samuel. The original of the plan is deposited at the Magyar Országos Levéltár Budapest, sign. S12. Div. 9, No. 60: 1-2. Translation of the text addendum to the plan by R. Ragač.

Fig. 4. From the life of Camaldolese monks in Bielany (Poland). Archive photos from 1930 and 1934. Source: www.krakow.naszemiasto.pl/artykul/klasztor-na-bielanach-przed-wojna-zdjeca,3157653,artgal,t,id,tm.html (edited).

Fig. 5. Plan of the studied areas south of the line of monk dwellings from investigations in 1942 and 2001–2003; a – uncovered medieval masonries of the Benedictine monastery of St. Hypolite and their assumed line; b – medieval features; c – uncovered/assumed line of masonries of the Camaldolese monastery of St. Joseph; d – Baroque stone aqueduct with a fountain; e – borders of studied areas in 1942 and 2001–2003. Plan by M. Samuel.

Fig. 6. Groundplan of monk dwelling 9 and profiles of the “cellar”: A – chapel; B – hallway; C – the main residential room; D – office; E – housekeeping room with the “cellar” space; 1 – exterior stone tiles; 2 – brick floor of the hallway; 3 – above-ground stone masonry; 4 – assumed line of the masonries of the monk dwelling; 5 – wooden plank of a treshold; 6 – incompact remains of the brick floor; 7 – brick plinth of a heating device; 8 – brick floor; 9 – incompact mortar floor; 10 – earthen floor of the cellar; 11 – mortar tongue; 12 – pole pits; 13 – ventilation shaft; 14 – remains of brick vault; 15 – mortar floor; 16 – brick plinth of the altar; 17 – profiled ledge of the altar plinth; 18 – pit (medieval?). Plan by M. Samuel.

Fig. 7. Northern view of the “cellar” space of the housekeeping room of monk dwelling 9. Photo by M. Samuel.

Fig. 8. Representation of taxons (% NISP) in the material from the Zobor monastery and other postmedieval sites from the region of Nitra. 1 – complete assortment; 2 – domestic species.

Fig. 9. Nitra-Zobor monastery. Representation of taxons in trenches (% NISP). 1 – trench 2/03 (Σ = 375; dwelling 3); 2 – trench 4/04/03 (Σ = 2025; dwelling 9).

Fig. 10. Nitra-Zobor monastery. Anatomic structure in the group of farm animal species. Dog and horse not included. 1 – share of bones (% NISP) according to qualitative categories. A – top quality meat; B – medium quality meat; C – butcher waste; 2 – share of bones of A and B categories (% WISP) in the total weight of bones with flesh (723.5 g). Legend: a – cattle; b – sheep/goat; c – pig; d – poultry.

Fig. 11. Turkey (*Meleagris gallopavo* f. domestica). 1 – a turkey on an illustration from *Historiae Animalium* (16th century) by C. Gessner. Source: <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-1946> (edited); 2 – os coracoideum of a turkey from the Zobor monastery (ventral, lateral and dorsal view). Arrow – localization of a miniature cut. Photo by Z. Bielichová.

Fig. 12. Wild mammals. 1 – edible dormouse (*Glis glis*), 2 – incisor and part of cut ischium of Eurasian beaver (*Castor fiber*) from the Zobor monastery; 3 – femur and vertebra of a non-adult individual and fragments of neurocranium, maxila and mandibula, two tail vertebrae of an adult individual of Eurasian otter (*Lutra lutra*) from the Zobor monastery; 4 – otter and beaver on an illustration from *Historiae Animalium* (16th century) by Conrad Gessner. Source: <http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-1956> (edited). Human activity indicated by the arrow. Photo by Z. Bielichová.

- Fig. 13. The European pond turtle (*Emys orbicularis*). 1 – bones from the Zobor monastery of at least four individuals of different size and age; 2 – pond turtle on an illustration from *Danubius Pannonico-Mysticus* (1726) by L. F. Marsigli. Source: www.europeana.eu, (edited); 3 – breeding of turtles on an illustration from *Georgica curiosa* (1682) by W. H. Hohberg. Source: <http://digital.bibliothek.uni-halle.de> (edited). Human activities indicated by the arrow. Photo by Z. Bielichová.
- Fig. 14. Nitra-Zobor monastery. Sturgeon (*Acipenser* sp.). 1 – schematic representation of localization of rows of osseous plates on a fish body. Source: *Thieren/Van Neer* 2016, 17, fig. 1 (edited); 2 – dorsal plates from a small individual; 3 – completely or partly preserved plates from various fish body parts; human activities indicated by the arrow. Photo by Z. Bielichová.
- Fig. 15. Nitra-Zobor monastery. Pike (*Esox lucius*) and Cyprinidae fish. 1 – *Esox lucius*, *os dentale* of large individuals; 2 – *Esox lucius*, two vertebrae cut transversally to the axis of the fish body; 3 – *Esox lucius*, deformed vertebrae; 4 – *Cyprinus carpio*, detail of the *os hyomandibulare* with the cut; 5 – *Cyprinus carpio*, cross-section of *os pharyngeale*; 6 – *os pharyngeale* with a row of teeth, a – *Alburnus Arburnus*; b – *Tinca tinca*; c – *Leuciscus leuciscus*; d – *Cyprinus carpio*; 7 – cf. *Cyprinus/Silurus*, vertebrae with cuts parallel with the body axis; 8 – cf. *Cyprinus/Silurus*, vertebrae with cuts transversal to the body axis; 9 – cf. *Cyprinus/Silurus*, deformed vertebrae. Human activities (selected) indicated by the arrow. Photo by Z. Bielichová.
- Fig. 16. Nitra-Zobor monastery. Size of consumed fish (histograms). 1 – *Esox lucius* (NISP = 173); 2 – *Cyprinus carpio* (NISP = 150); 3 – *Silurus glanis* (NISP = 44). TL – total length of the fish body including tail.
- Fig. 17. Nitra-Zobor monastery. Wels catfish (*Silurus glanis*). 1 – *os dentale* (lef) and fragment of *os vomere* (right); 2 – *pinnæ pectorales* with multiple cuts and cut off tips; 3 – large *os cleithrum* with cuts on both ends; 4 – *os operculum*; 5 – *oc ceratohyale*; 6 – *os cleithrum* with an artificial opening, ventral and dorsal view; 7 – three *vertebrae abdominales* (approx. 14.–19.) of fish with the size of approx. 175 cm/35 kg and 17–18 years old. Human activities indicated by the arrow. Photo by: Z. Bielichová.
- Fig. 18. Nitra-Zobor monastery. Fragments of the shell from pincers, cephalothorax and abdomen of one or several individuals of the European crayfish (cf. *Astacus astacus*). Photo by Z. Bielichová.

Tab. 1. Nitra-Zobor monastery. List of analyzed samples from 2003.

Tab. 2. Nitra-Zobor monastery. Assortment and representation of animal taxa in the collection.

Tab. 3. Nitra-Zobor monastery. Representation of taxa in the samples (by numbers).

Tab. 4. Nitra-Zobor monastery. Anatomic composition in the group of domestic animals (by the number and weight in grams).* – total of *Ovis aries* and *Ovis/Capra*; ** – *Sus cf. domesticus* not included. Categories A, B and C indicate top, medium and poor quality and amount of flesh on bones (after *Uerpman* 1973, complemented with poultry).

Tab. 5. Nitra-Zobor monastery. Estimated age at the time of death (without fish, by number of finds).

Tab. 6. Nitra-Zobor monastery. Occurrence of butchering/kitchen activities (without fish, by number of finds).

Tab. 7. Nitra-Zobor monastery. Statistical parameters of length and weight of consumed fish. n – number, TL – total body length, TW – total weight.

Tab. 8. Nitra-Zobor monastery. Anatomic composition within the group of fish bones (by number).

Translated by Mgr. Zora Bielichová (abstract) and Mgr. Viera Tejbusová (summary)

Mgr. Zora Bielichová
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
zora.miklikova@savba.sk

RNDr. Mgr. Marián Samuel
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nrausamu@savba.sk

Prof. RNDr. Karol Hensel, CSc.
Prírodovedecká fakulta UK Bratislava
Mlynská dolina B–1
SK – 84215 Bratislava
hensel1@uniba.sk

NÁLEZY HLINENÝCH FAJOK ZO SPIŠA

Mário Bielich – Marián Soják

Key words: Spiš Region, Modern Times, 17th to 20th Century, Clay Pipe

Clay Pipes from Spiš Region

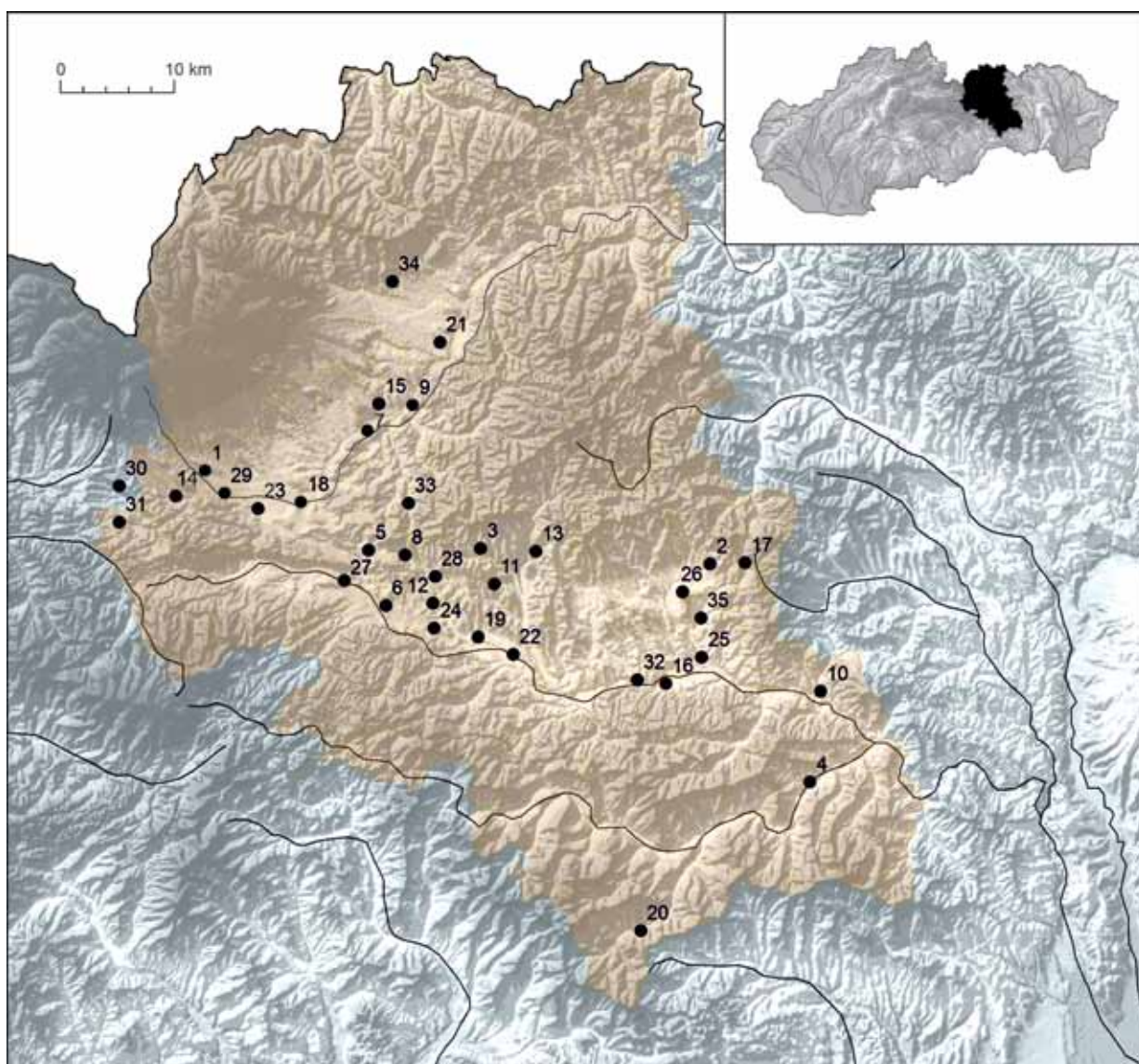
The contribution was created by processing the collection of clay pipes finds from the depository of the Spiš branch of the Archaeological Institute in Nitra. In the present text, 127 fragments of clay pipes are discovered, which were discovered on Spiš. Clay pipes are described on the basis of a formalized description that we used in 2013 (Čurný/Šimčík/Bielich 2013). In the studied ensemble are dominated pipes from 17th–18th century. Hungarian production. In the Spiš Castle was discovered clay pipes manufacture in the 70s of the 20th century by A. Vallašek (1983). Some clay pipes fragments can come directly from this workshop. From the pipes from 19th–20th century we meet the producers of pipes from Banská Štiavnica, Kremnica, Miskolc and Male Ozorovce. We have succeeded in identifying several new brands whose producers have not yet been known. Analysis of individual files from different regions of Slovakia gradually shows certain regional differences. In recent years, interest in processing this attractive kind of material culture has increased, resulting in conferences and seminars dedicated to the history, archaeology of pipes, smoking and tobacco.

ÚVOD

Cieľom príspevku je priblížiť podrobnosti o archeologických nálezoch fajok na Spiši. Nadväzujeme pritom na články publikované v Študijných zvestiach AU SAV (Bielich 2016; Čurný et al. 2013; Čurný/Šimčík/Bielich 2013). Pre účely tohto príspevku sa na zhodnotenie dostala väčšina fajok zo zbierky pobočky Archeologického ústavu SAV v Spišskej Novej Vsi. V stručnosti predstavujeme lokality (obr. 1), z ktorých fajky pochádzajú. Všeobecne možno povedať, že väčšina je zo zberov a nálezové okolnosti nám pri datovaní nepomohli. Pri zaraďovaní a datovaní fajok vychádzame z ich morfológie a výzdoby v spojení s analogickými nálezmi najmä z územia Slovenska, Maďarska a Poľska. Identifikujeme aj výrobcov podľa značiek. Na základe dostupnej literatúry sme ich priradili k jednotlivým fajkárskym dielňam, ktoré pôsobili v Uhorsku. V úvode analýzy neobídeme ani najstaršiu doloženú fajkársku dielňu na Slovensku, ktorá bola preskúmaná A. Vallaškom (1983) na Spišskom hrade v 70. rokoch 20. stor. Počas výskumu bolo objavených množstvo fajok (okolo 150 ks), kadluby na ich výrobu a fajka s vyrytým letopočtom.

STAV ARCHEOLOGICKÉHO BÁDANIA O HLINENÝCH FAJKÁCH NA SPIŠI

Problematika archeologických nálezov hlinených fajok a histórie fajkárstva na Spiši doposiaľ nepatri-la medzi bádateľské priority. Primát v tejto oblasti má „nestor“ archeológie stredoveku B. Polla (1971, 115, obr. 100), ktorý ako jeden z prvých autorov venoval spracovaniu nálezov fajok samostatnú stať v publikácii o výsledkoch historicko-archeologického výskumu hradu v Kežmarku. Dôležitým okamihom bol rok 1975, kedy bola objavená fajkárska dielňa na Spišskom hrade (Fiala/Vallašek 1975). Nálezy z tohto výskumu publikoval A. Vallašek (1983). Hlinené fajky zo Spišského hradu a Kežmarku zapracoval do prvej slovenskej monografie o fajkách Š. Holčík (1984, 25). Významnou osobnosťou archeológie druhej polovice min. stor. na Spiši bol pracovník pobočky Archeologického ústavu SAV v Spišskej Novej Vsi F. Javorský,

Obr. 1. Lokalizácia nálezov fajok na Spiši (mapa M. Bartík a M. Bielič).

ktorý v rámci svojich terénnych aktivít v rokoch 1967–2000 zozbieral množstvo hlinených fajok. Žiaľ, tieto novoveké nálezy nepublikoval. Na sklonku 20. a začiatkom 21. stor. si na Spiši nálezy fajok z archeologických výskumov a prieskumov všimli P. Roth a M. Soják, z ktorých niektoré aj publikovali (*Roth 1991a; 1991b; Roth/Mišenko 2001; Soják 1995; 2000; 2001; 2002; Soják/Suchý 2006*). Najnovším nálezom fajok z kežmarského hradu sa venovali M. Čurný a M. Kučerová (2017).

METODIKA A KATALÓG NÁLEZOV

V príspevku sú predstavené lokality s nálezmi hlinených fajok. Okrem stručného historického kontextu bola pozornosť venovaná aj skutočnosti, či sa v dostupných písomných prameňoch vyskytli aj zmienky o miestnej fajkárskej výrobe alebo iných činnostiach zviazaných s fajčením (napr. o pestovaní tabaku). Väčšina hlinených fajok pochádza z povrchových prieskumov. Fajky z archeologických výskumov evidujeme iba na troch lokalitách (Spišská Nová Ves, Spišský Štvrtok a Vítkovce). V ďalšom kroku sme jednotlivé fajky opísali podľa aktuálneho databázového zápisu (*Čurný/Šimčík/Bielich 2013*). V poslednej fáze sme sa snažili fajky chronologicky rozdeliť podľa tradičného delenia a vyvodiť závery zovšeobecňujúce nové informácie o fenoméne fajčenia na Spiši v minulosti. Zaujímavosťou štúdia nálezov

fajok zo Spiša je možnosť, či sa osobitné postavenie regiónu Spiša v novoveku mimo Uhorska, počas tzv. poľského zálohu, odrazilo aj v štruktúre nálezov fajok. Najnovšie publikácie z juhovýchodného Poľska (okolia Krakova) naznačujú, že tamojšia skladba nálezov fajok bola pod vplyvom západných jednodielnych fajok, no objavujú sa aj fajky tureckého typu (*Puziuk 2015, 73, obr. 1*).

Lokality a katalóg nálezov

1. Batizovce, okr. Poprad

Obec sa prvýkrát spomína v písomných prameňoch z roku 1264. Založil ju na zakupnom práve komes Botyz, syn Marka z Markušoviec, ktorému daroval v roku 1264 Belo IV. les Chetene. Neskôr patrila obec Máriássyovcom. Obyvatelia sa zaoberali poľnohospodárstvom, lesnými prácami, pálením uhlia, chytaním pstruhov, hrnčiarstvom a tkaním ľanového plátna. Bola tu tehelňa, ktorú zrušili v roku 1965 (*Kropilák 1977a, 150*). Fragmenty siedmich hlinených dvojdielnych fajok pochádzajú z povrchového zberu M. Sojáka a A. Suchého z roku 2005 v katastri obce, poloha Výšné Lošy II, Malé pole a Pánske zahumnie (tab. I: 1–7; *Soják/Suchý 2006, 188–190*).

2. Bijacovce, okr. Levoča

Obec je v písomných prameňoch prvýkrát doložená z roku 1258 ako (terra) Bech. Patrila spišskému hradu. Po tatárskom vpáde ju panovník odobral štyrom tamojším zemanom a v roku 1258 dal spišským Nemcom. V 15. stor. Bijacovce pripojili Zápoľskovci znova k hradu. Odvtedy boli majetkom Zápoľskovcov, Thurzovcov a Csákyovcov. V rokoch 1749–1780 sa tu uvádza soľný sklad. Obyvatelia sa živili poľnohospodárstvom, povozníctvom a službami hradu (*Kropilák 1977a, 164*). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky pochádza z povrchového prieskumu M. Sojáka, poloha Pod kaštieľom z roku 2002 (tab. I: 8).

3. Dlhé Stráže, okr. Levoča

Obec je spomínaná prvýkrát v písomných prameňoch v roku 1278 ako Bicere. V roku 1317 bola majetkom Levoče, v roku 1360 ju kúpili Iliášovce. Po zmene niekoľkých majiteľov sa v 16. stor. znova stala vlastníctvom Levoče. V roku 1667 mala šesť poddaných a šesť želiarov. Obyvatelia obce sa zaoberali hlavne poľnohospodárstvom (*Kropilák 1977a, 321*). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky bol objavený pri povrchovom prieskume F. Javorského v roku 1984, poloha Kaplnka pri križovatke (tab. I: 9).

4. Gelnica, okr. Gelnica

Prvá písomná zmienka o Gelnici (Gylnychbanya) sa datuje do roku 1246 a ako vyvinuté mesto sa spomína do roku 1276. V 15. stor. význam mesta poklesol, v rokoch 1465–1838 bolo príslušenstvom Spišského hradného panstva. V 18. a 19. stor. sa tu dolovala meď a spracovávala ortuť. Remeselníci sa podieľali na údržbe baní a v 19. stor. boli známi najmä ako klinčiari a reťaziari. V roku 1892 bola postavená elektráreň (*Kropilák 1977a, 386*). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky bol získaný povrchovým zberom F. Javorského z neznámej polohy v katastri mesta Gelnica (tab. I: 10).

5. Hôrka-Ondrej, okr. Poprad

Chotár svätého Ondreja bol vymedzený už v roku 1273, ale s prvou písomnou zmienkou o dedine sa stretávame až v roku 1315. Z katastra obce pochádzajú z povrchových zberov F. Javorského a M. Sojáka tri fragmenty dvojdielnych hlinených fajok z polôh Kratiny (tab. I: 11, 12) a Komárovce (tab. I: 13).

6. Hrabušice, okr. Spišská Nová Ves

Prvá písomná zmienka o Hrabušiciach pochádza z roku 1279, kedy sa nazývala Compositi.

Patrila do Spoločenstva spišských Sasov, v roku 1465 sa stala majetkom panstva Spišského hradu. V rokoch 1582–1638 užívala jarmočné právo. Bol tu mlyn, píla a výroba piva. Obyvatelia sa zaoberali poľnohospodárstvom aj povozníctvom. Csákyovci tu postavili hámre a vysokú pec (*Kropilák 1977a, 450*). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky bol získaný povrchovým zberom F. Javorského z neznámej polohy v katastri obce Hrabušice (tab. I: 14).

7. Huncovce, okr. Kežmarok

Obec je prvýkrát doložená v písomných prameňoch z roku 1257 ako Supch. Od konca 18. stor. tu bola známa rabínska škola. Začiatkom 19. stor. tu prevažovalo židovské obyvateľstvo, ktoré sa zaoberalo poľnohospodárstvom, plátenníctvom, remeslom a obchodom (*Kropilák 1977a, 473, 474*). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky bol získaný povrchovým zberom F. Javorského v roku 1986, poloha Feldscheid II v katastri obce (tab. I: 15).

8. Jánovce, okr. Poprad

Obec je v písomných prameňoch prvýkrát spomínaná v roku 1261 ako Belcella. V roku 1427 mala 20 port. Obyvatelia sa zaoberali poľnohospodárstvom, výrobou dreveného náradia a kolovrátkov. V 19. stor. tu mali majetok Dessewffyovci (*Kropilák 1977a, 510*). Fragmenty ôsmich dvojdielnych hlinených fajok z katastra obce pochádzajú z povrchových zberov F. Javorského v roku 1983, poloha Pod hradiskom a M. Sojáka v roku 2000, poloha Pri machalovskej križovatke (tab. I: 16–24).

9. Kežmarok, okr. Kežmarok

Mesto Kežmarok vzniklo v 13. stor. spojením troch osád, a to slovenskej rybárskej osady, osady kráľovských pohraničných strážcov a nemeckej osady. Prvá písomná zmienka o Kežmarku sa nachádza v darovacej listine kráľa Bela IV. z roku 1251. Mesto získalo mestské výsady v roku 1269 a v roku 1380 sa stalo slobodným kráľovským mestom. V 15.–19. stor. tu pracovalo vyše 40 cechov. Fragmenty troch dvojdielných hlinených fajok pochádzajú z povrchového zberu F. Javorského v roku 1974 a 1975 v blízkosti rímsko-katolíckeho kostola (tab. I: 25–27).

10. Kluknava, okr. Gelnica

Prvá písomná zmienka o Kluknave sa datuje do roku 1304, kedy sa nazývala Plichnow. Patrila Richnavskému hradnému panstvu, v roku 1693 ju dostali Csákyovci a stala sa sídlom jednej vetvy rodiny. V obci boli bane na železo, ortuť a meď (*Kropilák 1977a*, 34, 35). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky, získaný povrchovým zberom F. Javorského v roku 1982, pochádza z neznámej polohy v katastri obce (tab. I: 28).

11. Kurimany, okr. Levoča

Obec je doložená prvýkrát v písomných prameňoch v roku 1258 ako Sanctus Quirinus. Patrila do Spoločenstva spišských Sasov a v roku 1465 pripadla Spišskému hradnému panstvu (*Kropilák 1977a*, 120). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky bol získaný v roku 1982 povrchovým zberom F. Javorského, poloha Pod Rambergom (tab. I: 29).

12. Letanovce, okr. Spišská Nová Ves

Obec Letanovce je v písomných prameňoch doložená v roku 1250 ako Lethon. V roku 1259 ju Belo IV. daroval spišskému prepoštom aj s dávkami. V rokoch 1305–1307 postavili na Skale útočišťa kláštor, známy vynikajúcim skriptóriom. V roku 1436 kláštor vyhorel a v 1543 ho Levočania zborili. Letanovce tak pripadli Spišskej Kapitule (*Kropilák 1977b*, 145). Z povrchového prieskumu M. Sojára, poloha Severný svah Čertovej, pochádza mosadzné kónické viečko fajky (tab. I: 30).

13. Levoča, okr. Levoča

Levoča vznikla z troch pôvodných slovanských osád a osady nemeckých kolonistov, ktorí sa tu usídlili v roku 1241 po tatárskom vpáde na pozvanie Belu IV. Najstarším písomným dokladom, v ktorom sa prvýkrát vyskytuje pomenovanie Levoče ako „Leucha“, je listina kráľa Bela IV. z roku 1249. V roku 1271 sa Levoča stala hlavným mestom Spoločenstva spišských Sasov. V roku 1317 sa už spomína výslovne ako kráľovské mesto. Vývoj mesta prerušil v 16. stor. rozsiahly požiar a v 17. stor. protihabsburské povstania. Napriek tomu Levoča v tomto období zostala centrom Spiša. Fragmenty fajok pochádzajú z viacerých polôh v meste. Staršie nálezy dvojdielných hlinených fajok pochádzajú zo zberov F. Javorského, a to v polohe dvor OSC (tab. II: 4) a výkop pre plynovod (tab. II: 2, 3). Novšie nálezy sú zo zberov M. Sojára v priestore mestského opevnenia – hradieb (tab. II: 1), SV bašty (tab. II: 7) a parkánového múra (tab. II: 6).

14. Lučivná, okr. Poprad

Obec je prvýkrát v písomných prameňoch doložená v roku 1321 ako Lutzina. V 16. stor. patrila Kežmarku, v roku 1753 ju kúpila rodina Várady-Rakmáry, majetok tu mali aj Máriássyovci. V 18. stor. tu bola poštová stanica, tridsiatkový úrad a ťažil sa vápenec (*Kropilák 1977b*, 200). Fragmenty troch dvojdielných hlinených fajok pochádzajú z povrchového zberu F. Javorského v roku 1984, poloha Nad skalami (tab. II: 8–10).

15. Malý Slavkov, okr. Kežmarok

Obec je v písomných prameňoch prvýkrát spomínaná v roku 1251 ako Zolok. Malý Slavkov patrila medzi poddanské obce Kežmarku (*Kropilák 1977b*, 227). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky pochádza z povrchového zberu M. Sojára v roku 2010, poloha Pri ošipárni (tab. II: 11).

16. Olcnava, okr. Spišská Nová Ves

Obec sa spomína v písomných prameňoch prvýkrát v roku 1312 ako Altnow, quaevilla alibi Detriciappellatur. Jej zakladateľom bol Detre. Patrila Richnavskému panstvu a v roku 1693 sa dostala do majetku Csákyovcov (*Kropilák 1977b*, 343). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky pochádza z povrchového zberu M. Sojára z roku 2010, poloha Starý cintorín (tab. II: 12).

17. Poľanovce, okr. Levoča

Poľanovce sa prvýkrát v písomných prameňoch spomínajú v roku 1270, keď ich dal Štefan V. Urovmu synovi Fiókovovi výmenou za vežu na Spišskom hrade. Od 18. stor. patrili rodine Jancsovcov, Almássyovcov a iným (*Kropilák 1977b*, 415). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky pochádza z povrchového zberu M. Sojára v roku 2014, poloha Sihof (tab. II: 13).

18. Poprad, okr. Poprad

V roku 1256 sa prvý raz objavuje písomná zmienka o Poprade ako o samostatnej obci osídlenej nemeckými prisťahovalcami. V polovici 14. stor. sa Poprad spolu s ďalšími spišskými obcami stal súčasťou provincie 24 spišských miest, s ktorou sa v roku 1412 dostal do tzv. poľského zálohu. Po skončení zálohu v roku 1772 patrila Poprad do provincie

16 spišských miest, kde zostal až do roku 1876. Z katastra Popradu evidujeme z povrchových zberov M. Sojáka nálezy šiestich dvojdielných hlinených fajok z viacerých polôh, a to Zadné rovne (tab. II: 14, 15), Pri chodníku (tab. II: 16), Pod lesom (tab. II: 17), areál Whirlpool (tab. II: 18) a Vyšné záhradky (tab. II: 19).

19. Smižany, okr. Spišská Nová Ves

Prvá písomná zmienka o obci Smižany sa datuje do roku 1246, kedy sa nazývala Micha. Stará obec patrila kráľovským psovodom zo Spišského hradu. Časť pozemkov odkúpili v roku 1254 od pôvodných obyvateľov Nemci. Obec v roku 1293 prijali do spoločenstva spišských Sasov. V 2. polovici 15. stor. sa stala poddanským mestekom Spišského hradu. Do roku 1815 malo soľný sklad, v 18. stor. sa tu ťažil žltý a hnedý mramor. Csákyovcom patrila výnosná ťažba dreva a v 19. stor. tri vysoké pece. Posledná pracovala do roku 1886 (*Kropilák 1978, 58*). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky pochádza z povrchového zberu M. Sojáka v roku 2012 z polohy Smižianska roveň (tab. II: 20).

20. Smolník, okr. Gelnica

Prvá písomná zmienka o Smolníku sa datuje do roku 1327, kedy sa nazýval Semelnech. Starú banícku obec osídlili v 13. stor. Nemci z Gelnice. V polovici 15. stor. pripadlo mesto panstvu Spišského hradu, ktoré prenajímalo miestne medené a strieborné bane a hámre. Baníctvo sa začalo rozvíjať najmä v 18. stor. Od začiatku 18. stor. tu pôsobila mincovňa, ktorá zanikla v roku 1816. V meste sa vyrábala modrá a zelená skalica až do roku 1918. Koncom 19. stor. bola zriadená veľká tabaková továreň. Pri požiari v roku 1905 obec z dvoch tretín vyhorela. Po roku 1918 pracovali obyvatelia v miestnej tabakovej továrni, v továrni na plech, v baniach, lesoch, na pilách (*Kropilák 1978, 61*). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky pochádza z povrchového zberu F. Javorského v roku 1988, v ryhe pri katolíckom kostole (tab. III: 1).

21. Spišská Belá, okr. Kežmarok

Obec je v písomných prameňoch prvýkrát doložená v roku 1263 ako Bela. V 17. stor. bolo mesto známe týždennými a výročnými trhmi (v roku 1607 získalo jarmočné právo). V 18. stor. bolo strediskom kožiarskych remesiel, kožušníkov, obuvníkov a čižmárov. Tunajšie lanové plátno sa vyvážalo aj do Turecka. V roku 1778 vznikol liehovar (belianska borovička) a konzerváreň. V 18. stor. tu pracovala vysoká pec a hámre. Začiatkom 19. stor. začala remeselná výroba upadať. Vznikla tu veľká píla, škrobáreň, v roku 1898 tabaková továreň (*Kropilák 1978, 70*). Dva fragmenty dvojdielných hlinených fajok pochádzajú z povrchového zberu M. Sojáka z polohy Medvedisko z roku 2003 (tab. III: 3, 4).

22. Spišská Nová Ves, okr. Spišská Nová Ves

Prvá písomná zmienka o Spišskej Novej Vsi je z roku 1268, kedy sa spomína ako „Villa Nova“. V roku 1632 Ferdinand II. udelil Spišskej Novej Vsi právo pečatíť svoje písomnosti červeným voskom, čo bolo veľkým vyznamenaním pre mesto. V období rokov 1672–1684 malé družiny povstaleckých Thökölyho vojsk dvanásťkrát vydrancovali mesto. V rokoch 1709 až 1712 zúril po krutých bojoch povstania Františka Rákoczyho v meste mor, ktorému padlo za obeť viac ako 2 000 ľudí. 5. novembra 1772 bolo mesto Spišská Nová Ves pri veľkej slávnosti vrátené uhorskému kráľovi z poľského zálohu. Z katastra mesta pochádza 34 fragmentov dvojdielných hlinených fajok. Najviac nálezov pochádza z archeologického výskumu kostola Nanebovzatia Panny Márie z roku 2003 (tab. IV: 2, 9–13, 15, 16; V: 1–3, 7–12, 14, 16, 17; *Soják 2004, 344, 345*). Ďalšie nálezy pochádzajú z povrchových zberov z polôh Kapustnice I (tab. IV: 1; V: 4–6), Letná ulica (tab. V: 13), Smižianska roveň (tab. IV: 14), Otex (tab. IV: 5), sídlisko Východ (tab. IV: 4), Pri Ferčekovciach (tab. IV: 3), Námestie (tab. IV: 6–8) a Múzeum Spiša (tab. V: 15).

23. Spišská Teplica, okr. Poprad

Obec je v písomných prameňoch prvýkrát doložená z roku 1280 ako Toplica. Bola zemepanským mestekom cisterciánskeho opátstva v Spišskom Štiavniku. V roku 1530 ju panstvo založilo Levoči, v roku 1697 ju vykúpili jezuiti. Od roku 1776 patrila Spišskému biskupstvu. Od stredoveku sa tu konali týždenné trhy a od roku 1755 dva výročné jarmoky. V 18. stor. sa obyvateľstvo živilo poľnohospodárstvom, drevárstvom, pálením liehu (*Kropilák 1978, 75*). Z katastra obce pochádza sedem fragmentov dvojdielných hlinených fajok, ktoré boli objavené počas povrchových prieskumov M. Sojáka a V. Habaja v rokoch 2001–2002, poloha Pod kameňom (tab. III: 5–9), Kríž pri bývalej papierni (tab. III: 11) a Ždiarec (tab. III: 10).

24. Spišské Tomášovce, okr. Spišská Nová Ves

Prvá písomná zmienka o Spišských Tomášovciach sa datuje do roku 1229, kedy sa nazývala Villa Thome. V roku 1415 získali časť obce kartuziáni zo Skaly útočiska, neskôr im patrila celá obec. V roku 1550 ju Ferdinand I. daroval Spišskej kapitule, čoskoro sa ale dostala do vlastníctva šľachty (*Kropilák 1978, 76*). Tri fragmenty dvojdielných hlinených fajok pochádzajú z povrchového zberu F. Javorského, poloha Pod hradiskom, v roku 1979 (tab. III: 12–14).

25. Spišské Vlachy, okr. Spišská Nová Ves

Prvá písomná zmienka o Spišských Vlachoch sa datuje do roku 1243, kedy sa nazývala Olazi. Obec patrila v roku 1317 do Spoločenstva spišských Sasov a vyvíjala sa ako mesto. Do 18. stor. sa v chotári dobývala medená ruda a pracovala medená huta. Koncom 18. stor. tu bol významnejší farbiarsky cech. V roku 1876 založili Spišskovlašská-krompašská sporiteľňa, tehelňu, neskôr parnú pílu. Obec silne poškodil požiar v roku 1924 (*Kropilák 1978, 79*). Päť fragmentov dvojdielných hlinených fajok pochádza z povrchových prieskumov M. Sojáka, poloha JZ od kóty 446 (tab. III: 15) a Plantal v roku 2008 (tab. III: 16–19).

26. Spišský Štiavnik, okr. Poprad

Obec vznikla na mieste starého benediktínskeho kláštora z 10.–11. stor. Prvýkrát je doložená v písomných prameňoch z roku 1246 ako Scinik. Obec i opátstvo v roku 1260 zhoreli. Kláštor v roku 1531 vypálili Levočania. Štiavnické panstvo dostal v roku 1539 Hieronym Laský, nakrátko Thurzovci, po nich Ján Rueber. V roku 1579–1674 boli pánmi Tőkőlyovci, do roku 1773 jezuiti a od roku 1776 patrilo Spišskému biskupstvu (*Kropilák* 1978, 80). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky pochádza z povrchového zberu M. Sojáka, poloha Nad rybníkom (tab. VI: 2).

27. Spišský Štvrtok, okr. Levoča

Obec je doložená z roku 1263 ako Villa Sancti Ladislai. Obec dosídľovali Nemci, v roku 1336 panovník potvrdil jej príslušnosť grófovi Spoločenstva Spišských Sasov a Spišský štvrtok sa vyvíjal ako mestečko (*Kropilák* 1978, 81). Dva fragmenty dvojdielných hlinených fajok pochádzajú z povrchových zberov M. Sojáka, poloha Ovsisko III a Balistarií-Stelce. V roku 1999 prebiehal archeologický výskum v polohe Smykanec, ktorý viedol F. Javorský. Počas výskumu bolo objavených sedem fragmentov dvojdielných hlinených fajok (tab. VI: 3–9).

28. Svit, okr. Poprad

V roku 1934 vybudovala firma Baťa západne od Popradu továreň na syntetické vlákna. Postupne tu vyrástlo sídlisko Svit. V roku 1946 sa stalo samostatnou obcou. Dva fragmenty dvojdielných hlinených fajok pochádzajú z povrchového prieskumu M. Sojáka v roku 2002 z polohy Pod skalkou (tab. VI: 10, 11).

29. Štrba, okr. Poprad

Obec je v písomných prameňoch prvý raz doložená v roku 1280 ako Chorba. Patrila Szentiványiovcom, Szmrecsániovcom, Baanovcom a trom vetvám Bohumírovho potomstva. V roku 1580 je doložená tunajšia píla (*Kropilák* 1978, 140). Dva fragmenty dvojdielných hlinených fajok pochádzajú z povrchového prieskumu M. Sojáka v roku 2013, poloha Šoldov (tab. VI: 12, 13).

30. Šuňava, okr. Poprad

Obec Nižná Šuňava je doložená prvýkrát v písomných prameňoch v roku 1321 ako Schonaw. Patrila cisterciáskemu opátstvu v Spišskom Štiavniku. V 14. stor. ju vlastnili Szentiványiovci, ktorí ju v roku 1346 poručili kartuziánom zo Skaly útočiska. Potom patrila Červenému kláštoru, jezuitom a napokon študijnej základine (*Kropilák* 1978, 320). V roku 1974 sa Nižná a Vyšná Šuňava zlúčili do obce Šuňava. Fragment dvojdielnej hlinenej fajky pochádza z povrchového prieskumu M. Sojáka v roku 2001, poloha za Michalkom (tab. VI: 14).

31. Vítkovce, okr. Spišská Nová Ves

Prvá písomná zmienka o obci Vítkovce sa datuje do roku 1279, kedy sa nazývala Vytka. Neskôr obec patrila Spišskej kapitule (*Kropilák* 1978, 272). V roku 1979 prebiehal archeologický výskum v polohe Tureň, ktorý viedol F. Javorský (1980, 119). Počas výskumu hradiska z neskorej doby bronzovej bol v objekte 10 objavený fragment dvojdielnej hlinenej fajky (tab. VI: 16).

32. Vlková, okr. Kežmarok

Obec je v písomných prameňoch prvýkrát doložená v roku 1278 ako Farcasfolwa. V 18. stor. bola železiarskou obcou (*Kropilák* 1978, 276). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky pochádza z povrchového zberu M. Sojáka v roku 2009, poloha Pod Okružlou (tab. VI: 17).

33. Výborná, okr. Kežmarok

Obec Výborná je doložená prvý raz v písomných prameňoch v roku 1289 ako Birburn (*Kropilák* 1978, 292). Fragment dvojdielnej hlinenej fajky pochádza z povrchového zberu M. Sojáka, poloha Dlhé Výhony I. (tab. VI: 15).

34. Žehra, okr. Spišská Nová Ves

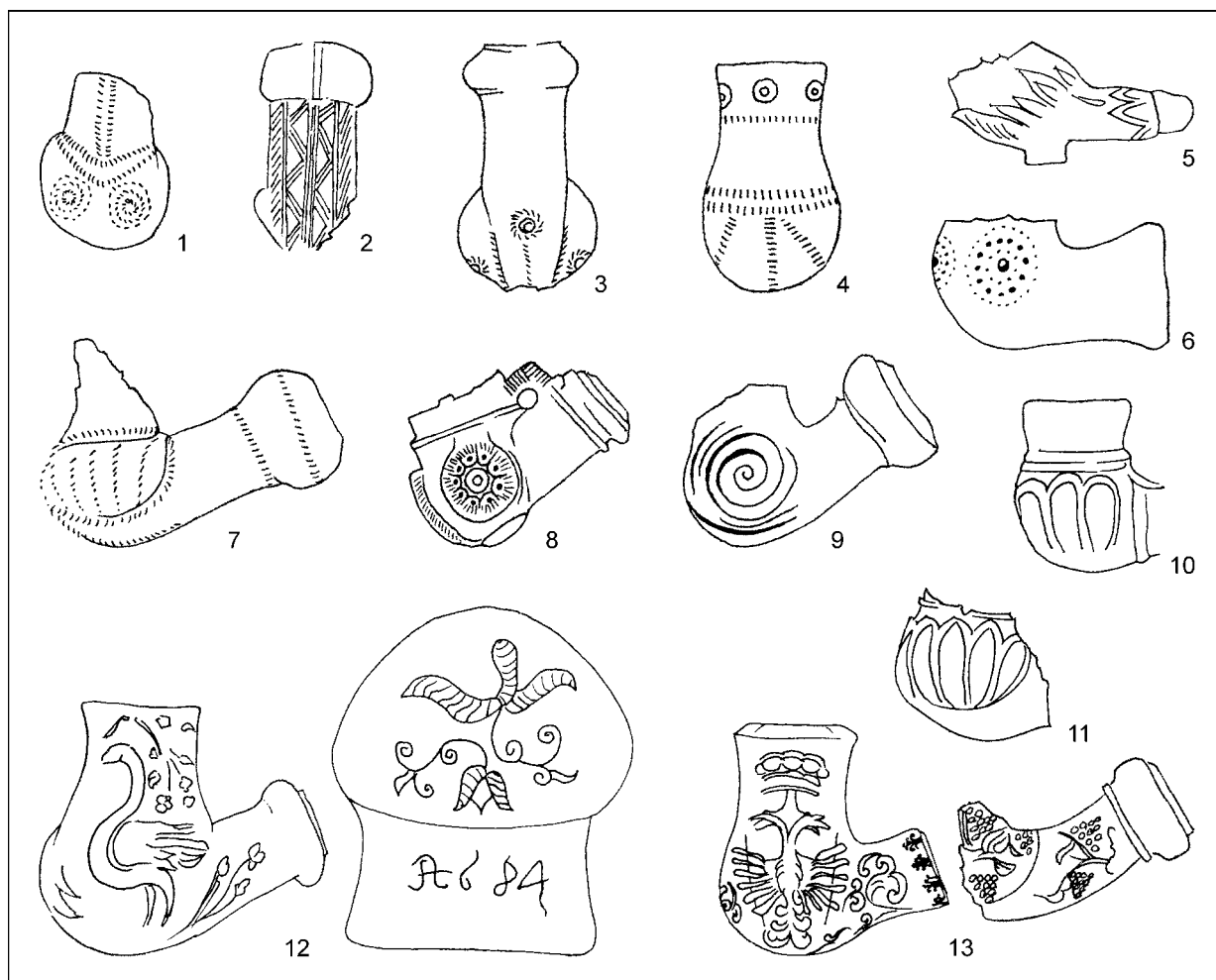
Prvá písomná zmienka o obci Žehra sa datuje do roku 1245, kedy sa nazývala Sygura.

Comes Ján zo Žehry dostal povolenie postaviť tu kostol. Patrila Zsigrayovcom, no po ich vymretí Spišskému hradnému panstvu. V 18. stor. sa tu nachádzal mlyn, píla a veľké rybníky (*Kropilák* 1978, 376–378). Päť fragmentov dvojdielných hlinených fajok pochádza z povrchových zberov F. Javorského v roku 1988, v bezprostrednom okolí Spišského hradu (obr. 2; tab. VI: 18–21).

Do katastra obce patrí aj Spišský hrad, ktorý sa prvý raz spomína v roku 1120. Jeho výstavba pokračovala po

Obr. 2. Keramická fajka zo Žehry. Foto M. Bielich.

Obr. 3. Spišský hrad. Výber fajok (Vallašek 1983).

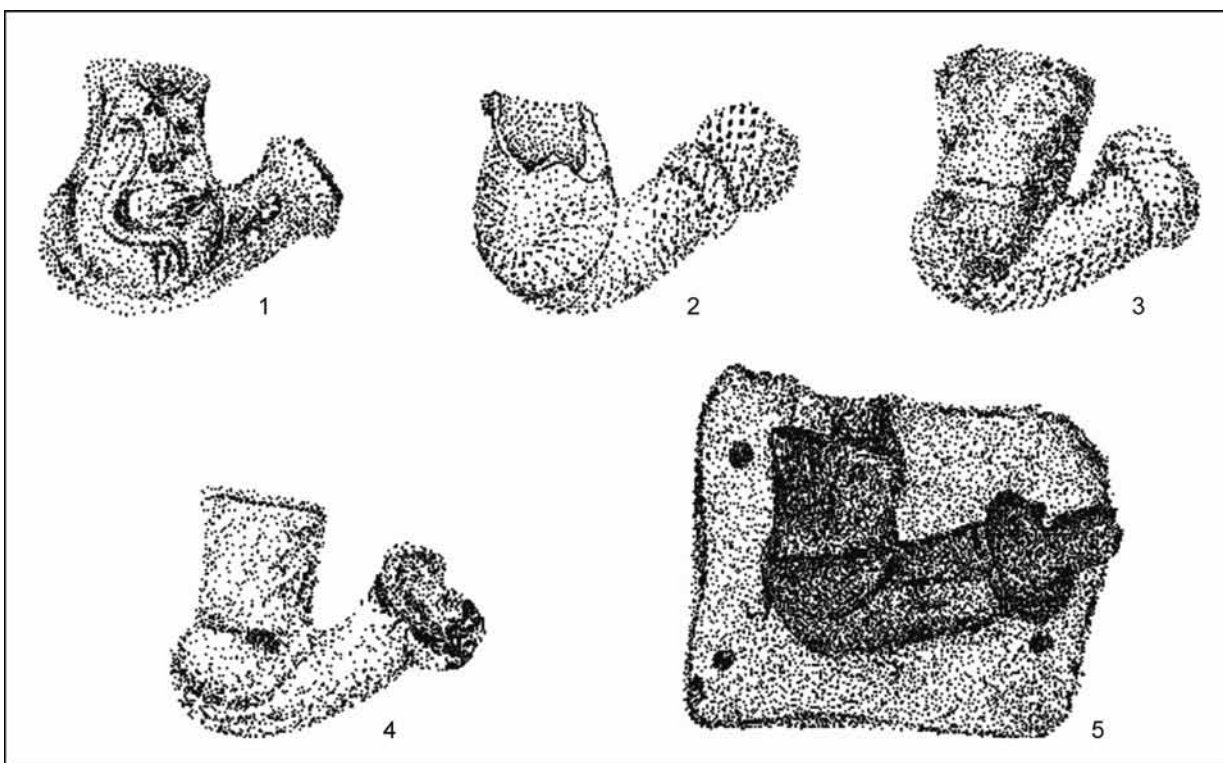
roku 1249, keď dal Belo IV. spišskému prepoštovi na hrade miesto pre postavenie paláca a veže. Pôvodne bol hrad kráľovský, neskôr bol sídlom spišských županov. Hrad bol obývaný do roku 1710, posádka ho opustila po požiari v roku 1780 (Kropilák 1978, 376–378). Päť fragmentov dvojdielných hlinených fajok pochádza z povrchového zberu M. Sojája v okolí Spišského hradu (tab. III: 20–24).

VYHODNOTENIE

Pri vyhodnocovaní archeologických nálezov fajok a ich presnejšom časovom zatriedňovaní nám chýbajú širšie nálezové kontexty. Takmer výhradne ide o nálezy z povrchových prieskumov, výnimočne z archeologických výskumov (Spišský Štvrtok, Vítkovce, Spišská Nová Ves). V skúmanom súbore bolo vyhodnotených 127 hlinených (keramických) fajok. Pri ich triedení a datovaní sa v najväčšej miere stále môžeme opierať o poznatky ich morfológiu úprave povrchu, výzdobe a v neposlednom rade aj o značkovanie. Doterajšia suma poznatkov, ktorá vyplýva z množstva najmä v zahraničí publikovaných nálezov, umožňuje predbežne stanoviť dobu vzniku predmetných výrobkov aspoň podľa storočí.

Dielňa na Spišskom hrade

Najstaršia fajkárska dielňa, ktorá je zároveň jediná archeologicky skúmaná na území Slovenska, je doložená na Spišskom hrade. V roku 1975 sa uskutočnil výskum románskeho predhradia Spišského hradu, pri ktorom bola v priestore bránovej veže zachytená fajkárska dielňa (Fiala/Vallašek 1975;

Obr. 4. Spišský hrad. Výber fajok (Vallašek 1983).

Vallašek 1979), tú potom samostatne spracoval A. Vallašek (1983). Miestnosť s tehlovou pecou na vypaľovanie fajok sa nachádzala v budove, ktorá vznikla na prelome 16.–17. stor. (obr. 6). V miestnosti boli objavené hotové fajky, nepodarky a forma na výrobu fajok (obr. 3; 5). Spolu bolo objavených až 150 fajok (Vallašek 1983, 236). Fajky boli vyrobené z jemne plavenej hliny. Farba fajok bola rôzna. Boli objavené čierne, červené a glazované fajky (hnedá transparentná a transparentná bezfarebná glazúra). Pred vypálením boli zdobené rytou výzdobou. Objavujú sa zvieracie (obr. 3: 9, 11), rastlinné (obr. 3: 12) a rastlinno-geometrické motívy (obr. 3: 6; Vallašek 1983, 238). Je zjavné, že nie všetky fajky, ktoré boli publikované, sú produktmi hradnej dielne. Zaujímavý je najmä fragment jednodielnej fajky (obr. 3: 15), ktorý je určite importom v súbore fajok z hradu (Vallašek 1983, 237, obr. 7: 15). Fajka s vyrytým letopočtom 1684 (obr. 3: 10) datuje existenciu dielne až na koniec 17. stor. Kadlub na dvojdielne fajky s valcovitou hlavičkou a zosilneným ukončením kľčka (obr. 5) datuje produkcie fajok do 17.–18. stor. Doteraz ojedinelým dokladom výroby fajok v prostredí hradov je nález z výskumu Koháriho paláca na hrade Muráň, kde sa medzi viacerými fajkami objavil aj jeden hlinený nepodarok (Malček/Mitáš 2016, 55). Na rozdiel od Spišského hradu tu nemožno hovoriť o dielni na výrobu fajok, skôr iba o individuálnej výrobe pre vlastnú potrebu, azda vynútenú okolnosťami. S podobnými nálezmi, ktoré súvisia s výrobou, sa stretávame aj v Maďarsku pri výskume hradu v Szegede (Kondorosy 2008, 356). Výroba fajok ako „pekelného náčinia“ v druhej polovici 17. stor. sa pravdepodobne ukrývala aj v priestore hradov, ale hlavne v prostredí anonymných

Obr. 5. Spišský hrad. Forma na výrobu fajok. Foto M. Čurný.

Obr. 6. Spišský hrad – lokalizácia fajkárskej dielne (<https://www.youtube.com/watch?v=GUF3d9AuD2U> [6. 5. 2019]).

hrnčiarskych dielní. Hrady v tomto období strácali svoju obrannú funkciu. V ich priestoroch sa pohybovali žoldnieri zo západu Európy a aj vojaci, ktorí boli v kontakte s Osmanmi, hlavnými konzumentmi tabaku. Tí priniesli fajčenie do Karpatskej kotliny.

Fajky z konca 17.–18. stor.

Najväčšia časť fajok zo Spiša pochádza zo 17.–18. stor. Ide o obdobie, kedy sa fajkárska produkcia u nás postupne legalizovala. Fajky boli na začiatku považované za pekelný nástroj a boli zakazované. S fajčením priamo súvisí pestovanie a predaj tabaku, ktorého monopol v Habsburskej monarchii patril panovníkovi. Fajky až do konca 18. stor. vyrábali najskôr malí domáci výrobcovia. Najstaršia dielňa, produkujúca od 17. stor. do roku 1780, bola archeologicky preskúmaná na Spišskom hrade (Vallašek 1979, 236–240; 1983, 236, 238). V období okolo prelomu 18. a 19. stor. sa domáca výroba fajok sústredila hlavne do miest (Banská Štiavnica, Bratislava, Nitra, Zvolen, Pukanec) alebo ich blízkosti (okolie Lučenca atď.). Do konca 18. stor. sú nálezy zo Slovenska bez značiek, čo sťažuje ich datovanie a identifikáciu výrobcov. Hlinené dvojdielne fajky z tohto obdobia boli vyrábané v drevených alebo kovových formách a zdobené technikami, ktoré používali keramikári.

Hlavičky sú vo väčšine prípadov obyčajného valcovitého tvaru a na krčok nasadajú v ostrom uhle. Pre krčok týchto fajok je typické prstencovité zosilnenie otvoru pre pipasár, manžety (tab. IV: 7, 8; VI: 1). Výzdoba sa v tomto období vyskytuje v dvojakom prevedení. Buď ide o plastickú výzdobu umiestňovanú v prevažnej miere po stranách hlavičky, ktorá vznikla v matrici, alebo je to výzdoba rytá, resp. odtlačovaná za mokra do vylisovaného polotovaru fajky, a to najčastejšie pomocou radielka alebo iného typára. Plastickú výzdobu predstavujú najčastejšie drobné pupákovité výčnelky usporiadané do geometrického tvaru, kosoštvorca (tab. VI: 3). Rytá a radielkovaná výzdoba bývajú umiestnené zväčša na manžete krčka (tab. V: 2) a na samotný krčok (tab. III: 1, 11). Motív výzdoby radielkom je mnohokrát jednoduchý štvorčekovaný (tab. VI: 5, 6) alebo ide o drobný vruborez, ktorý pozostáva z pozdĺžnych a oblúkovitých línií

(tab. V: 2). Samostatnú skupinu predstavuje nález zlomku hlavičky fajky v tvare „hlavy Turka“ (tab. V: 1). Tento typ fajky je charakteristický pre obdobie 18. až začiatok 19. stor. a objavuje sa v Prahe (Námestie republiky) aj vo Vroclavi (*Vyšehrad* 2009, 981, obr. 19). Vo výnimočných prípadoch sa na fajkách vyskytuje aj transparentná žltá glazúra (tab. III: 8; IV: 3; V: 9). Opísaný typ dvojdielných fajok sa začal vyskytovať pravdepodobne ešte v 17. stor. a pravdepodobne reflektoval na potreby odberateľov týchto výrobkov, tureckých a žoldnierskych vojsk v Uhorsku, preto možno hovoriť aj o tureckom type fajok (*Harman/Šteffek* 2008, tab. IV; XV). V skúmanom súbore sa nachádza veľká skupina fajok tzv. tureckého typu, ktoré sa vyskytujú najmä v priebehu 18. stor. (tab. I: 24; IV: 5; V: 10; VI: 12, 19). Vyznačujú sa geometricko-rastlinou výzdobou na hlavičke fajky. Vďaka vypáleniu v oxidačnom prostredí je farba týchto fajok svetlohnedá, červená a oranžová.

Fajky z 19.–20. stor.

V súbore sa podarilo na základe značiek identifikovať výrobky z ôsmich fajkárskeho dielni pôsobiacich počas 19.–20. stor. na území habsburskej monarchie. Je veľmi zaujímavé, že v skúmanom súbore je menší počet fajok z oblasti Banskej Štiavnice. Veľký počet zostáva neurčený, a to najmä z dôvodu ich slabej zachovalosti, kedy sa stretávame iba s malými fragmentmi, na ktorých sa nezachovali výraznejšie morfológické či iné identifikačné prvky. Pri dvojdielných fajkách bola najcitlivejšou časťou práve hlavička, ktorá podstupovala najväčšie tepelné výkyvy pri fajčení. Ďalšiu skupinu nálezov predstavujú inak poškodené fajky, ktoré navyše prešli určitou fázou archeologickej transformácie, teda k dispozícii sú často iba amorfné torzá fajok.

Aj v nálezovom fonde fajok z 19. stor., pochádzajúcim z výskumných aktivít pobočky Archeologického ústavu SAV v Spišskej Novej Vsi, nezaberajú najväčšie percento fajky banskoštiavnickej proveniencie a iba v ojedinelých prípadoch ide o domácie a rakúsko-uhorských, resp. neidentifikovaných výrobcov.

Samostatnú skupinu nálezov tvoria dva kovové vrchnáčky. Počas spracovania nálezov sme skúmali jedno ihlanovité viečko z Letanoviec (tab. I: 30) a polkruhovité viečko zo Spišskej Novej Vsi, ktoré boli vyrobené z farebného kovu (medzi, resp. mosadze; tab. IV: 11). Výroba vrchnáčikov a kovaní tvorí samostatnú a uzavretú časť výroby hlinených fajok, ktorá sa mohla a obvyčajne aj realizovala formou subdodávok pre fajkársku výrobu. Hoci z hľadiska celkového hodnotenia ich úspešnosti bolo rozhodujúce vyhotovenie vlastnej hlinenej fajky, predsa výroba kovových súčasti tvorila veľkú časť sumárnej výroby. Svedčí o tom napr. i pomerne rozsiahle technické zariadenie úseku pri Zacharovej dielni v Banskej Štiavnici (*Sprušanský* 1968, 229).

Značky výrobcov fajok zo Spiša

1. ROTHMAN W. KREMNITZ

V skúmanom súbore sú dve fajky s týmto kolkom z Popradu (tab. II: 19) a Spišskej Novej Vsi (tab. V: 8). Pochádzajú pravdepodobne od doposiaľ neznámeho výrobcu z Kremnice. Žiadne informácie o tomto fajkárovi sa nepodarilo zatiaľ doložiť (*Šteffek* 2007, 15–17). Na základe technického prevedenia je možné túto dielňu datovať na koniec 19. stor. Skúmaná fajka je čiernej farby s osemhrannou hlavičkou a mušlovito vyformovaným krčkom fajky. Na ľavej strane sa nachádza kolok so zobrazením erbu Uhorska, na pravej strane je autorský kolok ROTHMAN W. KREMNITZ.

2. E. STIASNY SCHEMNITZ

Na dvore farskej záhrady v Spišskej Novej Vsi bola objavená ďalšia fajka z produkcie mesta Kremnica (tab. V: 14). V polovici 19. stor. pracovali v Kremnici tri fajkárske dielne, z ktorých sa najznámejšou stala neskoršia manufaktúra E. Štiasneho (*Štiaszny, Štiassny; Harman/Šteffek* 2008, 42). Vo výrobe fajok pokračoval jeho syn Štefan s matkou, kým na ňu, nakoľko boli židovského pôvodu, v súvislosti s arizáciou majetkov nestratili právo. To sa im nepodarilo uplatniť ani po skončení druhej svetovej vojny. Fajky z dielne E. Štiasného spočiatku zachovávali tvar podobný štiavnickým fajkám, mladšie formy už boli tvarovo pestrejšie. Najviac sa tu vyrábali čierne neglazované dvojdielne fajky. Tvarovo sa nevelmi odlišuje od štiavnických fajok, najmä Hönigových a Zacharových. Má šesťhrannú hlavičku s dnom mušlovitého

tvaru a krátky krčok zakončený ostro vyformovanou manžetou. Na pravej strane trúbky je značka výrobcu E. STIAASNY KREMELITZ, na ľavej strane má ďalšiu ochrannú značku v podobe banskoštiavnického mestského znaku. Pri Štiasného fajkách bolo celkom bežné, že pri ich označovaní používal znak Banskej Štiavnice, nakoľko sa tu vyučil za fajkára a neskôr sa osamostatnil. Táto fajka je datovaná do druhej polovice 19. stor. (Solčaniová 2016, 30–41).

3. K. AZAR

V polohe Brehy, kataster obce Lučivná, bola objavená čierna fajka s kolkom K. AZAR, čo znamená Kis Azar, teda maďarská verzia názvu obce Malé Ozorovce, okr. Trebišov. V prvej polovici 19. stor. ich tu vyrábala Vamossy, ktorý sa po čase presunul do Blatného Potoka (Sárospatak), kde pokračoval s výrobou pod dovtedajším značením (maď. KIS AZAR). Fajky ozdoboval malým motýľom a boli striebornej alebo popolavošedej farby (Čaplovič 1997, 167). Fajka je na hlavičke bohato geometricky zdobená, pod krčkom fajky sa nachádza mušľovite vyformovaná postava (tab. II: 9). Maďarský bádateľ Z. Nagy túto značku mylne zaraďuje do skupiny maďarských fajok produkovaných v meste Körmendv Zadunajsku (Nagy 2000, 47). Mohlo by ísť o napodobniteľa výrobcu, ktorý pôsobil v Körmende a používal označenie KAZAR (Nagy 2012, 289).

4. HÖNIG: WTE SCHEMNITZ

Na dvore farskej záhrady v Spišskej Novej Vsi bola objavená fajka z dielne A. a M. Hönigovcov z Banskej Štiavnice (tab. V: 6). Z fajky je zachovaný krčok s mušľovito vyformovanou podstavou. Na ľavej strane fajky sa nachádza kolok HÖNIG: WTE SCHEMNITZ, na pravej strane erb Banskej Štiavnice. Dielňa vyrábala fajky s týmto kolkom v prvej štvrtine 19. stor. (Lovássová 2014, 32).

5. HÖNIG: WTE SCHEMNITZ

V polohe Smykanec, v katastri obce Spišský Štvrtok, sa našla fajka banskoštiavnickej produkcie (tab. VI: 9). Po smrti A. Höniga chvíľu vyrábala fajky dielňa jeho manželky (vdova), predtým ako vo výrobe pokračoval jeho syn Michal (Nagy 2000).

Doposiaľ identifikované značky tejto dielne: HÖNIG W: SCHEMNITZ, M. HÖNIG: W SCHEMNITZ, HÖNIGWc SCHEMNITZ, M. HÖNIG W WE SCHEMNITZ, HÖNIG WE SCHEMNITZ, HÖNIG We: SCHEMNITZ. Dielňa vyrábala fajky s týmto kolkom v rokoch 1838–1860 (Harman/Šteffek 2008, 116; Lovássová 2014, 32).

6. L. SCHMIDT SCHEMNITZ

V polohe Pri bývalej papierni, v katastri obce Spišská Teplica, bola objavená trojdielna fajka z dielne banskoštiavnického výrobcu J. Schmidta (tab. III: 11). Dielňu J. Schmidta prebrala jeho dcéra Ľudmila a začala od roku 1860 vyrábať fajky so svojim kolkom. Fajky boli ocenené pamätnou medailou na výstave v Budapešti v roku 1885.

Doposiaľ identifikované značky tejto dielne: L. SCHMIDT SCHEMNITZ, L SCHMIDT SCHEMNITZ. Dielňa vyrábala fajky s týmto kolkom v rokoch 1860–1890 (Harman/Šteffek 2008, 121; Lovássová 2014, 33).

7. MIHALIK SELMECZ

Na dvore farskej záhrady v Spišskej Novej Vsi bola objavená ďalšia fajka z produkcie mesta Banská Štiavnica (tab. IV: 16). Dielňa I. Mihalika sa nachádzala v Banskej Štiavnici na Dolnej Resli. O jej existencii píše v roku 1867 Z. Nagy (2000). Neskôr Mihalik výrobu fajok zanechal a stal sa kníhtlačiarom. Doposiaľ identifikované značky tejto dielne: S. MIHALIK SCHEMNITZ, MIHALIK SELMETZ. Dielňa vyrábala fajky s týmto kolkom v rokoch 1860–1867 (Harman/Šteffek 2008, 118; Lovássová 2014, 39).

8. SVARTZ ISAK

V skúmanom súbore sa nachádza fajka zo Spišského hradu s kolkom na ľavej strane SVARTZ ISAK (tab. III: 20). Fajka pochádza pravdepodobne od doteraz neznámeho výrobcu zo Spiša a žiadne informácie o fajkárovi sa nepodarilo doložiť. Na základe technického prevedenia je možné dielňu datovať na začiatok 19. stor.

9. SELMEC STEINGUT

Pri povrchovom prieskume v polohe Dlhé hony, v katastri obce Výborná, sa našiel zlomok fajky so slabo čitateľným kolkom SELMEC STEINGUT na ľavej strane. Fajka je sivej farby menšieho rozmeru (tab. VI: 15). Dielňa vyrábala fajky s týmto kolkom pravdepodobne v druhej polovici 19. stor. približne do roku 1918.

10. MONART

Väčší fragment dvojdielnej fajky bol objavený v polohe Smykanec, kataster obce Spišský Štvrtok. Na ľavej strane krčku sa zachoval oválny kolok s nápisom MONART. Typologicky ide o fajky z 19. stor. (tab. VI: 6). Žiaľ, kolok, ktorý sa na fajke nachádza, sa nepodarilo bližšie určiť. Fajka má krčok s mušlovito vyformovanou podstavou. Na povrchu sa nachádzajú zvyšky zelenkavej transparentnej glazúry s perleťovým leskom. Farba hliny na lome je červená. Proveniencia výrobcu je neznáma.

11. OV... MISKOLC

Počas povrchového prieskumu v polohe Dolné rovne, v katastri mesta Poprad, bola objavená menšia sivá fajka so silne poškodeným pravostranným kolkom. Z vrchného radu sme identifikovali druhé a tretie písmeno OV a z druhého radu slovo MISKOLC (tab. II: 15). Ide pravdepodobne o výrobcu fajok z východného Maďarska z 19. stor. Bohužiaľ, v písomných a archeologických prameňoch sa nám nepodarilo nájsť informácie o tejto fajkárskej dielni.

12. Fajky typu CAFE

Biele fajky typu Cafe alebo tiež tzv. gypsovky súvisia s módnym trendom záveru 19. a začiatku 20. stor., ktoré sa viažu na kaviarne a kaviarenský život. Boli vyrábané zo špeciálnej sadrovej zmesi lisovaním vo formách a vypaľované v bežných hrnčiarskych peciach. Najčastejšie sa vyskytujú vysoké valcovité alebo typické hranolovité hlavičky s relatívne krátkou trúbeľkou. Poznáme však aj gypsovky s malými polguľovitými hlavičkami. Výzdoba sa viazala najmä na hlavičky fajok a vznikala odtlačením vo forme. Najčastejšie išlo o rôzne geometrické lineárne vzory doplnené o figurálne a iné motívy (prekřížené žrde, vázy, kvety, korunky a pod.). Relatívne často sa na nich vyskytuje aj výzdoba aplikovaním hustého perlovca. Podľa M. Harmana a J. Šteffeka (2008, 43) vychádzali tieto fajky z nemeckých a rakúskych (viedenských) vzorov, odkiaľ ich prevzali napr. v českom Kolíne. Tu sa ich výrobou preslávil M. Mahler (Martínek 2006). Ich výroba na Slovensku v Kremnici nie je vylúčená, nakoľko sa v depozitári tamojšieho Múzea mincí a medailí nachádza niekoľko takýchto fajok so signatúrou Körmöcz a HONI IPAR (Harman/Štefek 2008, 42). Výrobcov tzv. gypsoviek však muselo byť omnoho viac. V skúmanom súbore sa vyskytujú tri fajky typu Café. Sú bielej farby s bohatou geometrickou výzdobou na hlavičke (tab. I: 27; II: 6; IV: 13). Na fajke z Levoče (tab. II: 6) je pravostranná značka EL alebo EI. Pochádzajú z povrchového prieskumu z miest Kežmarok, Levoča a Spišská Nová Ves.

ZÁVER

Cieľom príspevku bolo priblížiť nálezy fajok zo Spiša. Skúmaný súbor 127 kusov fajok pochádza zo 17. až 20. stor. Analyzované fajky môžeme chronologicky rozdeliť do dvoch skupín. Staršia skupina fajok pochádza z konca 17.–18. stor. a mladšia skupina z 19.–20. stor. V skúmanom súbore dominujú hlavne fajky z 18. stor. Na Spišskom hrade je archeologickým výskumom doložená najstaršia dielňa na výrobu fajok na Slovensku (Vallašek 1983). Medzi nálezmi zo Spišského hradu sa vyskytuje aj jeden fragment jednodielnej fajky (obr. 3: 5), ktorý je importom zo západu. Individuálna výroba fajok v čase núdze bola pravdepodobne sústredená do hradov, čo dokazuje aj nový nález „fajkárskej dielne“ na Muránskom hrade (Malček/Mitáš 2016).

Fajkám z 19. stor. nedominujú fajky z okruhu banskoštiavnického fajkárstva, ale stretávame sa tu aj s hojným zastúpením fajok z produkcie z Kremnice, Sárospataku, Miškolca a Körmendu. Pri veľkom počte nálezov fajok pochádzajúcich z 19. stor. nebolo z dôvodu ich slabej zachovalosti možné určiť ich autorstvo. Najcitlivejšou časťou fajky bola práve hlavička, ktorá podstupovala najväčšie teplotné zmeny pri fajčení. Medzi značkovými fajkami sme identifikovali výrobky desiatich výrobcov. V súbore sa nachádzajú fajky od niekoľkých výrobcov z Banskej Štiavnice (A. Hóniga, L. Schmidtovej a I. Mihálíka) a niekoľko fajok pochádza aj od napodobovateľov z blízkej Kremnice (E. Štiasneho a W. Rothmana) a z Malých Ozoroviec (K. Azar). Zaujímavým nálezom je fragment trojdielnej fajky z dielne L. Schmidtovej

(tab. III: 11). Výrobu fajok prebrala po svojom otcovi Jozefovi a v roku 1885 získala v Budapešti ocenenie (Šteffek 2009, 251). Fajka objavená v Spišskej Teplici by mala patriť práve k výrobkom z 80. rokov 19. stor. Z Kremnice pochádza aj jeden zlomok fajky z konca 19. stor., ktorý sa zaraďuje k typu CAFE. Produkciu z východného Maďarska zastupuje zlomok fajky z Miškolca, bohužiaľ, bez identifikácie výrobcu. Podarilo sa nám doložiť pravdepodobne aj miestneho spišského výrobcu I. Svarca. Tento typ sa objavuje na Slovensku prvýkrát a súvisí s miestnou výrobou v 19. stor. na Spiši. Ďalšími bližšie neidentifikovanými výrobkami sú silne poškodené fajky s kolkami MONART a SELMEC STEINGUT. Kým v prvom prípade ide o doposiaľ úplne neznámu značku, druhá je ochrannou značkou kvality niektorej z banskoštiavnických dielní alebo jej napodobovateľa.

Samostatnú skupinu fajok, ktoré sa v 19. stor. vyrábali na Spiši, tvoria drevené fajky. Vyrábali sa v Hrabušiciach a predávali sa na trhoch v Košiciach a Kežmarku. Fajky boli vyrábané z borievkového koreňa (Čaplovič 1997, 162).

Prezentovaný príspevok je katalógovým spracovaním zbierky fajok z pobočky AÚ SAV v Spišskej Novej Vsi, ktorá by z hľadiska novovekej archeológie mohla prispieť k poznaniu tohto zaujímavého a pre Slovensko hlavne v 19. a 20. stor. významného odvetvia výroby.

LITERATÚRA

- Bielich 2016
 Čaplovič 1997
 Čurný/Kučerová 2017
 Čurný et al. 2013
 Čurný/Šimčík/Bielich 2013
 Fiala/Vallašek 1975
 Harman/Šteffek 2008
 Holčík 1984
 Javorský 1980
 Kondorosy 2008
 Kropilák 1977a
 Kropilák 1977b
 Kropilák 1978
 Lovásová 2014
 Malček/Mitáš 2016
 Martínek 2006
 Nagy 2000
 Nagy 2012
 Polla 1971
 Puziuk 2015
 Roth 1991a
 Roth 1991b
 Roth/Mišenko 2001
- M. Bielich: Nálezy fajok zo Šale a okolia. *Študijné zvesti AÚ SAV* 59, 2016, 125–149.
 J. Čaplovič: *Etnografia Slovákov v Uhorsku*. Bratislava 1997.
 M. Čurný/M. Kučerová: *Súbor fajok z Kežmarského hradu*. Príspevok prednesený na konferencii „História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku“. Tekovské múzeum v Leviciach, 29. 9. 2017. Levice 2017.
 M. Čurný/V. Mitáš/P. Šimčík/M. Žáčik: Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku. II. *Študijné zvesti AÚ SAV* 54, 2013, 189–210.
 M. Čurný/P. Šimčík/M. Bielich: Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku I. *Študijné zvesti AÚ SAV* 53, 2013, 85–102.
 A. Fiala/A. Vallašek: *Spišský hrad. Románske predhradie*. Nálezová správa a dielče PPU (Archív ŠUPS Bratislava). Bratislava 1975. Nepublikované.
 M. Harman/J. Šteffek: *Fajka velebená, fajka zatracovaná*. Tlmače 2008.
 Š. Holčík: *Fajky*. Bratislava 1984.
 F. Javorský: Výskumy a prieskumy výskumnej expedície Spiš Archeologického ústavu SAV. *AVANS* 1979, 1980, 108–123.
 Sz. Kondorosy: A szegedi vár pipái I. *A Móra Ferencz múzeum Évkönyve* 6, 2008, 331–364.
 M. Kropilák (ed.): *Vlastivedný slovník obcí* 1. Bratislava 1997, 526.
 M. Kropilák (ed.): *Vlastivedný slovník obcí* 2. Bratislava 1997, 517.
 M. Kropilák (ed.): *Vlastivedný slovník obcí* 3. Bratislava 1978, 532.
 E. Lovásová: *Štiavničky 1796–1959*. Hlinené fajky z Banskej Štiavnice. Banská Štiavnica 2014.
 R. Malček/V. Mitáš: Keramické fajky z archeologického výskumu na Muránskom hrade. Gemer-Malohont 12. In: *Zborník Gemersko-malohontského múzea v Rimavskej Sobotě*. Rimavská Sobota 2016, 42–59.
 J. Martínek: *Tajemný svět dýmek*. Betliar 2006.
 Z. Nagy: Transdanubian Pipe Manufacturers Associated with Selmechánya. In: E. Haider/A. Orgona/A. Ridovics (ed.): *The History of the Hungarian pipemaker's craft. Hungarian history through the pipemaker's art*. Keszthely – Debrecen – Budapest 2000, 45–55.
 Z. Nagy: Szemfényvesztés. Agyagpipa Hamisító Műhelyek Körmenden a 19. század első felében. *Savaria* 35, 2012, 279–299.
 B. Polla: *Kežmarok. Výsledky historicko archeologického výskumu*. Bratislava 1971.
 J. Puziuk: Nowozytne fajki z badań archeologicznych w Krakowie. *Materiały archeologiczne* 40, 2015, 51–85.
 P. Roth: Prieskumy v okrese Stará Ľubovňa. *AVANS* 1989, 1991, 86, 87.
 P. Roth: Výskum hradu Ľubovňa. *AVANS* 1989, 1991, 87.
 P. Roth/P. Mišenko: Záchranný výskum na námestí v Starej Ľubovni. *AVANS* 2000, 2001, 166, 167.

- Soják 1995 M. Soják: Nálezy z prieskumov a záchranných exploatacií na Spiši. *AVANS* 1994, 1995, 114–119.
- Soják 2000 M. Soják: Nálezy z prieskumov a záchranných exploatacií na Spiši. *AVANS* 1999, 2000, 110–120.
- Soják 2001 M. Soják: Terénny prieskum na Spiši. *AVANS* 2000, 2001, 175–185.
- Soják 2002 M. Soják: Zaviata minulosť Spišskej Teplice. In: M. Soják (zost.): *Dejiny obce Spišská Teplica*. Spišská Teplica 2002, 34–64.
- Soják 2004 M. Soják: Výskum na nádvorí kostola Nanebovzatia Panny Márie v Spišskej Novej Vsi v roku 2003. In: G. Fusek (zost.): *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Nitra 2004, 341–346.
- Soják/Suchý 2006 M. Soják/A. Suchý: Prieskum chotára Batizoviec. *AVANS* 2004, 2006, 188–190.
- Solčaniová 2016 V. Solčaniová: Kremnické fajky z produkcie rodiny Šťasný (pôvodne Šťiasny). In: J. Dano (ed.): *História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku II*. Zborník príspevkov z II. medzinárodnej konferencie konanej 13. 9. 2013 a z III. medzinárodnej konferencie konanej 10.–9. 11. 9. 2015 v Tekovskom múzeu v Leviciach. Levice 2016, 30–41.
- Sprušanský 1968 S. Sprušanský: Výroba banskoštiavnických hlinených fajok. *Zborník SNM* 62. *Etnografia* 9, 1968, 217–237.
- Šteffek 2007 J. Šteffek: Typológia kremnických hlinených fajok (Typology of claypipes from Kremnica region). *Kremnický letopis* 2, 2007, 15–17.
- Šteffek 2009 J. Šteffek: Pamätná medaila L. Schmidtovej výrobcovi štiavnických zapekačiek. *Zborník Slovenského banského múzea* 22, 2009, 251.
- Vallašek 1979 A. Vallašek: Niekoľko novších poznatkov z výskumu Spišského hradu. *Pamiatky a príroda* 1, 1979, 3–7.
- Vallašek 1983 A. Vallašek: Dielňa na výrobu hlinených fajok na Spišskom hrade. Eine Werkstatt zur Herstellung tönerner Pfeifen auf der Burg Spišský hrad (Zipserburg). *Archaeologia historica* 8, 1983, 233–241.
- Vyšohlid 2009 M. Vyšohlid: keramické dýmky v archeologických nálezoch a jejích vypovídacích možnosti. *Archeologie vo středních Čechách* 13, 2009, 965–1000.

Tab. I. Nálezy keramických fajok zo Spiša. 1–7 – Batizovce; 8 – Bijacovce; 9 – Dlhé Stráže; 10 – Gelnica; 11–13 – Hôrka-Ondrej; 14 – Hrabušice; 15 – Huncovce; 16–24 – Jánovce; 25–27 – Kežmarok; 28 – Kluknava; 29 – Kurimany; 30 – Letanovce. Foto M. Bielich.

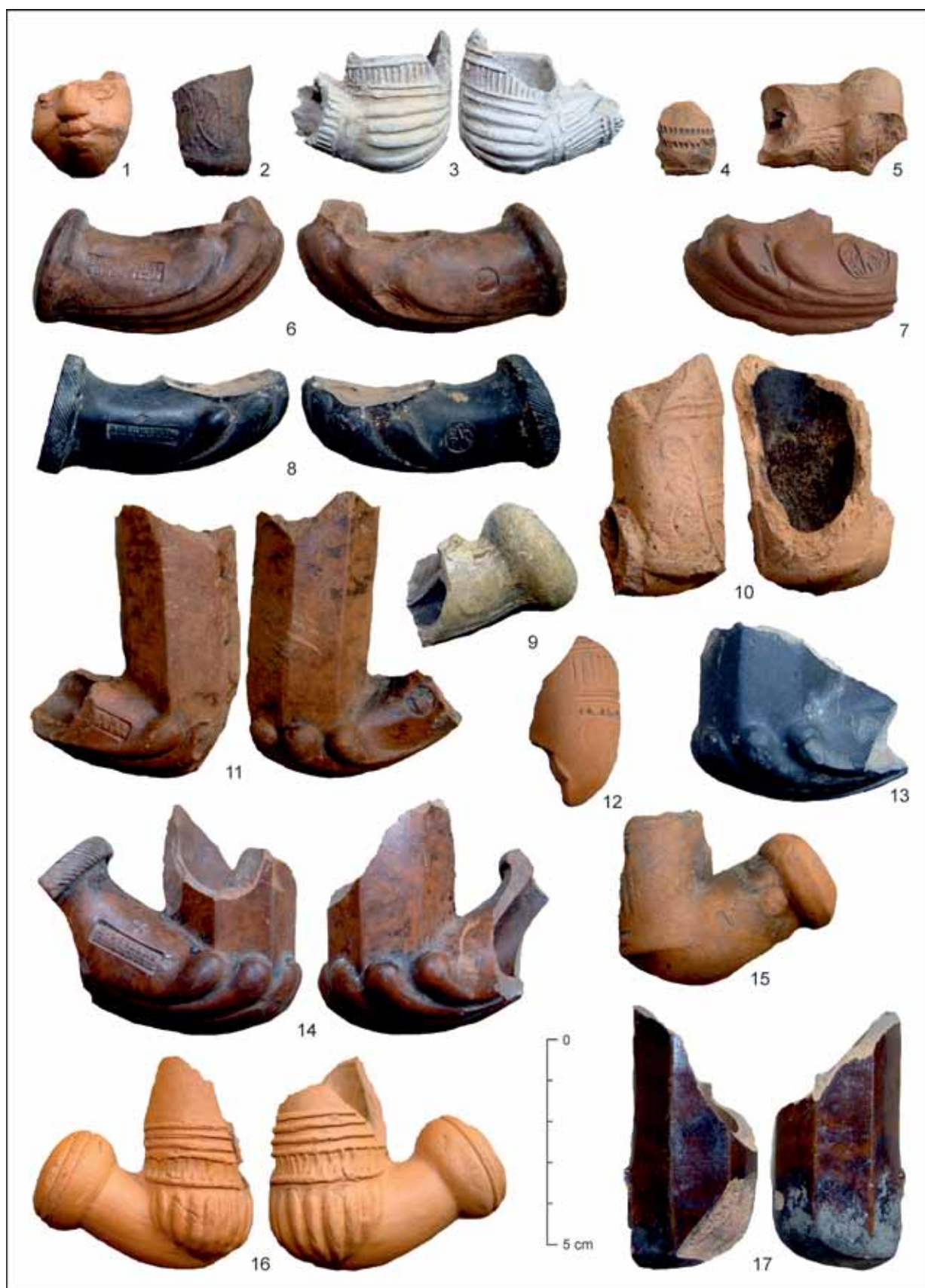
Tab. II. Nálezy keramických fajok zo Spiša. 1–7 – Levoča; 8–10 – Lučivná; 11 – Malý Slavkov; 12 – Olcava; 13 – Poľanovce; 14–19 – Poprad; 20 – Smižany. Foto M. Bielich.

Tab. III. Nálezy keramických fajok zo Spiša. 1 – Smolník; 2 – neznáma lokalita zo Spiša; 3, 4 – Spišská Belá; 5–11 – Spišská Teplica; 12–14 – Spišské Tomášovce; 15–19 – Spišské Vluchy; 20–24 – Spišský hrad. Foto M. Bielich.

Tab. IV. Nálezy keramických fajok zo Spiša. 1–16 – Spišská Nová Ves. Foto M. Bielich.

Tab. V. Nálezy keramických fajok zo Spiša. 1–17 – Spišská Nová Ves. Foto M. Bielich.

Tab. VI. Nálezy keramických fajok zo Spiša. 1 – Spišská Nová Ves; 2 – Spišský Štiavnik; 3–9 – Spišský Štvrtok; 10, 11 – Svit; 12, 13 – Štrba; 14 – Šuňava; 15 – Výborná; 16 – Vítkovce; 17 – Vlková; 18–21 – Žehra. Foto M. Bielich.

Tabela 1. Nálezy fajok zo Spiša. Použité deskriptory podľa M. Čurného, P. Šimčíka a M. Bielicha (2013, 90, 91).

1	2	2a	3	4	5				6				7	8	9	10	11			12		13	14	15		
					5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d					11A	11B	11C	12a	12b					
1.	Batizovce	Vyšné Lósy II	2	2				3					7a	8c	9a		11b	11i	vodorovné ryté línie na hlavičke fajky					tab. I: 1	17.–18. stor.	
2.	Batizovce	Vyšné Lósy II	2	2				3					7a	8c	9a		11b, 11d	11i	vodorovné ryté línie a radielko na spodnej časti hlavičky a na krčku fajky					tab. I: 2	17.–18. stor.	
3.	Batizovce	Malé pole	2	2				20	10	5		15	7	4	7a	8d	9a	11b	11i	vodorovné a vertikálne ryté línie na hlavičke fajky					tab. I: 3	17.–18. stor.
4.	Batizovce	Malé pole	2	2						4				7a	8b	9a	11a	11h	plastická rastlinná výzdoba na hlavičke fajky					tab. I: 4	17.–18. stor.	
5.	Batizovce	Veľké záhumnia	2	2				20	12	4	45	20	10	5	7a	8b	9a	11b	11i	vodorovné ryté línie na hlavičke fajky					tab. I: 5	17.–18. stor.
6.	Batizovce	Vyšné Lósy II	2	2								20	10	5	7a	8b	9a	11b	11i	vertikálne záseky na krčku fajky					tab. I: 6	17.–18. stor.
7.	Batizovce	Panské záhumnie	2	2								25	10	7	7a	8c	9a	11b	11i	vodorovná línia na krčku fajky					tab. I: 7	17.–18. stor.
8.	Bijacovce	Pod kaštieľom	2	2						5				5	7a	8c	9a	11b	11i	vodorovné ryté línie na hlavičke fajky					tab. I: 8	17.–18. stor.
9.	Dlhé Straže	Kaplnka pri križovatke	2	2				20	15	2				7a	8c	9a	11b, 11d	11i	vodorovná radielková výzdoba na hlavičke fajky, krčok zdobený rytou výzdobou					tab. I: 9	17.–18. stor.	
10.	Gelnica	Neznáma	2	2				22	15	2		15			7a	8g	9b								tab. I: 10	19.–20. stor.
11.	Hôrka-Ondrej	Kratiny	2	2							40	20	10	5	7a	8c	9a	11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou, hlinené uško na zachytenie poklopu fajky, resp. zavesenie fajky					tab. I: 11	17.–18. stor.
12.	Hôrka-Ondrej	Kratiny	2	2							40	20	10	5	7a	8c	9a	11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou					tab. I: 12	17.–18. stor.
13.	Hôrka-Ondrej	Komárovce	2	2								20	10	5	7a	8g	9a	11b	11i	rytá výzdoba na hlavičke a krčku fajky					tab. I: 13	17.–18. stor.
14.	Hrabušice	Pod Oľšavkou III	2	2										6	7a	8g	9a	11a	11i	manžeta krčku fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou					tab. I: 14	17.–18. stor.
15.	Huncovce	Feldscheid II	2	2							45	20	10	5	7a	8c	9a	11d	11j	manžeta krčka fajky zdobená radielkovou výzdobou					tab. I: 15	17.–18. stor.
16.	Jánovce	Pod hradiskom	2	2						3				4	7a	8g	9a	11b	11i	vodorovné a vertikálne ryté línie na hlavičke fajky					tab. I: 16	17.–18. stor.
17.	Jánovce	Pod hradiskom	2	2						3			8	4	7a	8b	9a			fragment krčka fajky					tab. I: 17	17.–18. stor.
18.	Jánovce	Pod hradiskom	2	2								20	10	5	7a	8b	9a	11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou					tab. I: 18	17.–18. stor.
19.	Jánovce	Pod hradiskom	2	2							55	22	10	5	7a	8b	9a	11d	11j	manžeta krčka fajky zdobená radielkovou výzdobou					tab. I: 19	17.–18. stor.
20.	Jánovce	Pod hradiskom	2	2							45	18	10	4	7a	8c	9a	11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou					tab. I: 20	17.–18. stor.

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3	4	5				6				7	8	9	10	11			12		13	14	15	
					3	4	5a	5b	5c	5d	6a	6b					6c	6d	7	8	9				10
21.	Jánovce	Pri machalovskej križovatke	2	2					3					7a	8b	9a			malý fragment havičky fajky				tab. I: 21	17.–18. stor.	
22.	Jánovce	Pri machalovskej križovatke	2	2									5	7a	8b	9a	11c, 11d	11i	vodorovná radielková výzdoba na havičke fajky, krčok zdobený kolkovou výzdobou				tab. I: 22	17.–18. stor.	
23.	Jánovce	Pri machalovskej križovatke	2	2					3					7a	8b	9a			malý fragment havičky fajky				tab. I: 23	17.–18. stor.	
24.	Jánovce	Pod hradiskom	2	2		22	15	3	40	20	10	5	7a	8b	9a		11a	11i	plastická výzdoba na havičke fajky				tab. I: 24	17.–18. stor.	
25.	Kežmarok	Rímskokatolícky kostol	2	2					4					7a	8g	9a	11d	11h	radielková výzdoba na havičke fajky				tab. I: 25	17.–18. stor.	
26.	Kežmarok	Rímskokatolícky kostol	2	2					3					7a	8g	9a			malý fragment havičky faky				tab. I: 26	17.–18. stor.	
27.	Kežmarok	Rímskokatolícky kostol	2	2			30	15	6		20	10	5	7a	8a	9a		11a	typ CAFE				tab. I: 27	18.–19. stor.	
28.	Kluknava	Kruh	2	2									4	7a	8c	9a	11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou				tab. I: 28	17.–18. stor.	
29.	Kurimany	Pod Rambergom	2	2								10	5	7a	8d	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky				tab. I: 29	19.–20. stor.	
30.	Letanovce	Severný svah Čertovej	2	2		20			1					7e					ihlanovitý bronzový vrchnáčik fajky				tab. I: 30	19.–20. stor.	
31.	Levoča	Podkova, dvor OSC	2	2					3					7a	8c	9a	11a	11h	havička fajky zdobená plastickou rastlinnou výzdobou				tab. II: 1	17.–18. stor.	
32.	Levoča	Podkova, dvor OSC	2	2								20	10	5	7a	8d	9a	11b	11i	manžeta krčka fajky zdobená lineárnou rytou výzdobou				tab. II: 2	17.–18. stor.
33.	Levoča	Podkova, dvor OSC	2	2									20	10	5	7a	8f	11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou				tab. II: 3	17.–18. stor.
34.	Levoča	Podkova, dvor OSC	2	2							40	25	10	7	7a	8c	9a	11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou				tab. II: 4	17.–18. stor.
35.	Levoča	Podkova, dvor OSC	2	2	48	25	19	3	45	20	10	5	7a	8c	9a		11a, 11c, 11d	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou, pod havičkou odtlačené vzory kolku a na havičke vertikálna plastická výzdoba				tab. II: 5	17.–18. stor.	
36.	Levoča	Podkova, dvor OSC	2	2		25	17	4	50	25	10	5	7a	8a	9b		11a	11i	typ CAFE				tab. II: 6	19.–20. stor.	
37.	Levoča	Výkop pre plynovod	2	2	80	25	20	2	45					7a	8g	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky		 M		tab. II: 7	19.–20. stor.	
38.	Lučivná	Nad skalami	2	2						40	20	10	5	7a	8c	9a	11a	11i	radielková a plastická výzdoba po celom krčku fajky				tab. II: 8	17.–18. stor.	

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3	4	5				6				7	8	9	10	11			12a	12b	13	14	15		
					5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d					11A	11B	11C							
39.	Lučivná	Brehy	2	2					40	23	13	5	7a	8f	9b		11a	11i	lineárna plastická výzdoba na manžete fajky		KAZAR			tab. II: 9	19.–20. stor.	
40.	Lučivná	Brehy	2	2					45	20	10	5	7a	8c	9a		11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou					tab. II: 10	17.–18. stor.	
41.	Malý Slavkov	Pri ošipárni	2	2								10	4	7a	8c	9a		11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou radieľkovou výzdobou					tab. II: 11	17.–18. stor.
42.	Olcova	Starý cintorín	2	2						20	10	5	7a	8c	9a		11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou					tab. II: 12	17.–18. stor.	
43.	Pofanovce	Sihot'	2	2				3					7a	8c	9a		11a	11h	fragment hlavičky fajky s plastickou rastlinnou výzdobou					tab. II: 13	17.–18. stor.	
44.	Poprad	Zadné rovné	2	2				5					7a	8a	9a				malý fragment krčka fajky					tab. II: 14	17.–18. stor.	
45.	Poprad	Zadné rovné	2	2				4				4	7a	8g	9a		11b	11i	rytá línia na krčku fajky		OV . . MISKOLC			tab. II: 15	19.–20. stor.	
46.	Poprad	Pri chodníku	2	2				3		20	10	5	7a	8f	9a		11b	11i	horizontálna rytá línia na dotyku hlavičky a krčka fajky					tab. II: 16	17.–18. stor.	
47.	Poprad	neznáma	2	2						25	10	7	7a	8c	9a		11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou					tab. II: 17	17.–18. stor.	
48.	Poprad	Areál Whirlpool	2	2					35	18	10	4	7a	8b	9a		11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou					tab. II: 18	17.–18. stor.	
49.	Poprad	Výšné záhradky	2	2					50	25	10	7	7a	8g	9b		11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky		ROTHMAN W KREMINCZ			tab. II: 19	19.–20. stor.	
50.	Smižany	Smižianska roveň	2	2				3					7a	8e	9b		11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky					tab. II: 20	19.–20. stor.	
51.	Smolník	Pri katolíckom kostole	2	2					60	30	10	10	7a	8a	9a		11a	11i						tab. III: 1	17.–18. stor.	
52.	Spiš	Neznáma poloha	2	2					40	20	10	5	7a	8c	9a		11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou					tab. III: 2	17.–18. stor.	
53.	Spišská Belá	Medvedisko	2	2						20	12	4	7a	8d	9a				fragment krčka fajky					tab. III: 3	17.–18. stor.	
54.	Spišská Belá	Námestie pri MÚ	2	2				3					7a	8d	9a				fragment hlavičky fajky					tab. III: 4	17.–18. stor.	
55.	Spišská Nová Ves	Kapustnice	2	2						20	10	5	7a	8d	9a		11b	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou rytou výzdobou					tab. IV: 1	17.–18. stor.	
56.	Spišská Nová Ves	Smižianska roveň	2	2					40	20	10	5	7a	8g	9a		11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou					tab. IV: 2	17.–18. stor.	
57.	Spišská Nová Ves	Pri Ferčekovciach	2	2					40	22	10	5	7a	8d	9a	10b								tab. IV: 3	17.–18. stor.	

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3	4	5				6				7	8	9	10	11			12a	12		13	14	15
					5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d					11A	11B	11C		12b				
58.	Spišská Nová Ves	Zimná ulica	2	2						50	20	10	5	7a	8d	9a	11d	11j	radielková výzdoba na krčku a havičke fajky					tab. IV: 4	17.–18. stor.
59.	Spišská Nová Ves	Zimná ulica	2	2	40	22	16	3						7a	8b	9a	11a	11j	plastická výzdoba vo forme guľôčok usporiadaných do kosoštvorca na havičke fajky					tab. IV: 5	17.–18. stor.
60.	Spišská Nová Ves	Letná ul.	2	2				4					5	7a	8b	9a	11a	11j	plastická výzdoba vo forme guľôčok usporiadaných do kosoštvorca na havičke fajky					tab. IV: 6	17.–18. stor.
61.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2				2	40	20	10	5	7a	8b	9a		11b	11j	manžeta krčka a havička fajky zdobená vertikálnou a horizontálnou rytou výzdobou					tab. IV: 7	17.–18. stor.
62.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2				2	40	20	10	5	7a	8b	9a		11b	11j	manžeta krčka a havička fajky zdobená vertikálnou a horizontálnou rytou výzdobou					tab. IV: 8	17.–18. stor.
63.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		25	20	3			20	10	5	7a	8e	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky					tab. IV: 9	19.–20. stor.
64.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2				4						7a	8g	9a	11a	11i	horizontálne usporiadané línie na havičke fajky vo forme pásika					tab. IV: 10	17.–18. stor.
65.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2										7a					bronзовý poklop dvojdielnej hlinenej fajky					tab. IV: 11	19.–20. stor.
66.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		20	15	3				10	5	7a	8e	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky	erb Banskej Štiavnice				tab. IV: 12	19.–20. stor.
67.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		25	20	3	50	25	10	7	7a	8f	9a		11a	11i	plastická výzdoba vo forme guľôčok a línií na krčku fajky					tab. IV: 13	17.–18. stor.
68.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		20	15	3	40	20	10	5	7a	8f	9a		11a	11i	plastická výzdoba pod manžetou krčka fajky					tab. IV: 14	17.–18. stor.
69.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		25	15	3			20	10	5	7a	8e	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky		 CZ			tab. IV: 15	19.–20. stor.
70.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		25	15	5	50	25	10	7	7a	8g	9b		11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky	erb Banskej Štiavnice	MIHALIK SELMECZ			tab. IV: 16	1860-1867
71.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2				2						7a	8c	9a	11a	11m	mušľovitá päťka krčka fajky					tab. V: 1	17.–18. stor.
72.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2				3						7a	8e	9a	11a	11h	plastická rastlinná výzdoba na havičke fajky					tab. V: 2	17.–18. stor.
73.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		20	15	2			15	10	2	7a	8a	9a	11a	11a	geometrická plastická výzdoba na havičke a krčku fajky					tab. V: 3	17.–18. stor.
74.	Spišská Nová Ves	Neznáma poloha	2	2				3						7a	8b	9a	11d	11i	fragment havičky fajky s radielkovou výzdobou					tab. V: 4	17.–18. stor.

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3	4	5				6				7	8	9	10	11			12		13	14	15
			3	4	5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d		10	11A	11B	11C	12a	12b					
75.	Spišská Nová Ves	Kapustnice I	2	2						20	10	5	7a	8b	9a	11b	11i	fragment krčka fajky s radielkovou výzdobou					tab. V: 5	17.–18. stor.
76.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2					50	25	10	7	7a	8e	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky	erb Banskej Štiavnice	M HONIG WTE SCHEMNITZ		tab. V: 6	1. štvrťina 19. storočia	
77.	Spišská Nová Ves	Kapustnice I	2	2							10	7	7a	8d	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky	erb Banskej Štiavnice		tab. V: 7	19.–20. stor.		
78.	Spišská Nová Ves	Neznáma poloha	2	2					45	22	10	5	7a	8g	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky	erb Kremnice	ROTHMAN W KREMINCZ		tab. V: 8	19.–20. stor.	
79.	Spišská Nová Ves	Pri Ferčkovciach	2	2						20	10	5	7a	8b	9a			fragment krčka fajky				tab. V: 9	17.–18. stor.	
80.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		25	20	3			8	5	7a	8b	9a	11a	11h	plastická rastlinná výzdoba na hlavičke fajky				tab. V: 10	17.–18. stor.	
81.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		25	20	3		20	10	5	7a	8b	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky	erb Banskej Štiavnice	 We: SCHEMNITZ		tab. V: 11	19.–20. stor.	
82.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2				3					7a	8c	9a	11b	11i	rytá výzdoba na hlavičke fajky				tab. V: 12	17.–18. stor.	
83.	Spišská Nová Ves	Letná ulica	2	2		25	20	3		20	10	5	7a	8g	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky				tab. V: 13	19.–20. stor.	
84.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		25	20	3	50	20	10	5	7a	8c	9b	11a	11i	mušľovitá päťka krčka fajky	erb Banskej Štiavnice	E. STIASTNY SCHEMNITZ		tab. V: 14	19.–20. stor.	
85.	Spišská Nová Ves	Dvor Múzea Spiša	2	2				3	40	20	10	5	7a	8c	9a	11b	11i	rytá výzdoba na hlavičke fajky				tab. V: 15	17.–18. stor.	
86.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		25	20	2	40	20	10	5	7a	8c	9a	11a, 11b	11i	rytá a plastická výzdoba na hlavičke a manžete fajky				tab. V: 16	17.–18. stor.	
87.	Spišská Nová Ves	Dvor farského kostola	2	2		25	20	2					7a	8b	9b	10d		kvadratická hlavička fajky				tab. V: 17	19.–20. stor.	
88.	Spišská Nová Ves	Neznáma poloha	2	2					40	20	10	5	7a	8c	9a	11b	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou				tab. VI: 1	17.–18. stor.	
89.	Spišská Teplica	Pod kameňom	2	2						20	10	5	7a	8f	9a	11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou				tab. III: 5	17.–18. stor.	
90.	Spišská Teplica	Pri bývalej papierni	2	2					40				7a	8d	9a	11a	11i	fragment krčka fajky				tab. III: 6	17.–18. stor.	
91.	Spišská Teplica	Ždiarec	2	2						20	10	5	7a	8b	9a	11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou				tab. III: 7	17.–18. stor.	

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3	4	5				6				7	8	9	10	11			12		13	14	15
					5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d					11A	11B	11C	12a	12b			
92.	Spišská Teplica	Pod kameňom	2	2							25	10	8	7a	8a	9a	10b	11a	11i	rytá výzdoba na manžete krčka fajky a odličky typária na tele krčka			tab. III: 8	17.–18. stor.
93.	Spišská Teplica	Veľké lúky	2	2				5						7a	8b	9a		11a	11i	fragment hlavičky fajky s plastickou výzdobou			tab. III: 9	17.–18. stor.
94.	Spišská Teplica	Ždiarec	2	2						14	7	3	7a	8b	9a		11a	11i	fragment krčka fajky			tab. III: 10	17.–18. stor.	
95.	Spišská Teplica	Pri bývalej papierni	2	3	40	24	10	7					14	7	3	7a	8e, 8g			trojdielna fajka	PROTO COLIRT, malý reliéf baníka	L. SCHMIDT SCHEMNITZ	tab. III: 11	1860-1890
96.	Spišské Tomášovce	Pod hradiskom	2	2						40	17	10	3	7a	8f	9a	10a	11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou			tab. III: 12	17.–18. stor.
97.	Spišské Tomášovce	Pod hradiskom	2	2						40		10	4	7a	8b	9a		11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou			tab. III: 13	17.–18. stor.
98.	Spišské Tomášovce	Pod hradiskom	2	2							20	10	5	7a	8c	9a		11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou			tab. III: 14	17.–18. stor.
99.	Spišské Vlchy	JZ od kóty 446	2	2									5	7a	8d	9a			fragment krčka fajky			tab. III: 15	17.–18. stor.	
100.	Spišské Vlchy	Plantal	2	2				4						7a	8g	9a		11d	11i	fragment hlavičky fajky			tab. III: 16	17.–18. stor.
101.	Spišské Vlchy	Plantal	2	2				3						7a	8c	9a		11a	11i	fragment hlavičky fajky			tab. III: 17	17.–18. stor.
102.	Spišské Vlchy	Plantal	2	2					3					7a	8g	9a			fragment hlavičky fajky			tab. III: 18	17.–18. stor.	
103.	Spišské Vlchy	Plantal	2	2		20	17	2	40	15	7	3	7a	8f	9a		11b	11i	fragment fajky			tab. III: 19	17.–18. stor.	
104.	Spišské Podhradie	Spišský hrad	2	2						50	20	10	5	7a	8b	9a			erb s vežou (Banská Štiavnica?)		SVARTZ ISAK	tab. III: 20	18.–19. stor.	
105.	Spišské Podhradie	Spišský hrad	2	2									5	7a	8b	9a		11d	11i	fragment manžety krčka fajky			tab. III: 21	17.–18. stor.
106.	Spišské Podhradie	Spišský hrad	2	2						40	15	7	4	7a	8b	9a		11a	11i	krčok fajky zdobený vertikálnou plastickou výzdobou			tab. III: 22	17.–18. stor.
107.	Spišské Podhradie	Spišský hrad	2	2						45	20	10	5	7a	8b	9a		11b	11i	lineárna rytá výzdoba manžety krčka			tab. III: 23	17.–18. stor.
108.	Spišské Podhradie	Spišský hrad	2	2						50	20	10	5	7a	8c	9a		11b	11i	lineárna rytá výzdoba manžety krčka			tab. III: 24	17.–18. stor.
109.	Spišský Štiavnik	Nad rybníkom	2	2						40	20	10	5	7a	8d	9a		11b	11i	krčok fajky zdobený vertikálnou rytou výzdobou			tab. VI: 2	17.–18. stor.

Tabela 1. Pokračovanie.

1	2	2a	3 4				5				6				7	8	9	10	11			12		13	14	15
			3	4	5a	5b	5c	5d	6a	6b	6c	6d	11A	11B					11C	12a	12b					
110.	Spišský Štvrtok	Smykanec	2	2	50	25	19	3						7a	8c	9a		11b	11i	vertikálna rytá výzdoba na hlavičke fajky				tab. VI: 3	17.–18. stor.	
111.	Spišský Štvrtok	Ballistarii-Strelce	2	2									20	10	2	7a	8b	9a	11d	11i	radielkom zdobená manžeta krčka fajky				tab. VI: 4	17.–18. stor.
112.	Spišský Štvrtok		2	2											2	7a	8d	9a	11b	11i	geometrická výzdoba na hlavičke fajky				tab. VI: 5	17.–18. stor.
113.	Spišský Štvrtok	Smykanec	2	2							50	20	10	5	7a	8f	9b	11e				MONART		tab. VI: 6	19.–20. stor.	
114.	Spišský Štvrtok		2	2						3						7a	8c	9a	11b	11i	fragment hlavičky fajky			tab. VI: 7	17.–18. stor.	
115.	Spišský Štvrtok	Smykanec	2	2					4	35	17	7	5	7a	8b	9a				krčok fajky				tab. VI: 8	17.–18. stor.	
116.	Spišský Štvrtok	Smykanec	2	2					3	35	20	10	5	7a	8g	9b						HÖNIG: WWE SCHEMNITZ		tab. VI: 9	1838-1860	
117.	Svit	Pod skalkou	2	2							30	15	7	4	7a	8b	9a			fragment krčka fajky			U. . . TAR SELMETZ	tab. VI: 10	19.–20. stor.	
118.	Svit	Pod skalkou	2	2		20	12	4			15	7	4	7a	8b	9a		11a	11i	fragment krčka fajky s tanierovitou podstavou hlavičky				tab. VI: 11	17.–18. stor.	
119.	Štrba	Šoldov	2	2		20	12	4	35	20	10	5	7a	8b	9a		11a	11i	manžeta krčka fajky zdobená vertikálnou plastickou výzdobou				tab. VI: 12	17.–18. stor.		
120.	Štrba	Šoldov	2	2					30	15	7	4	7a	8c	9a				fragment krčka fajky				tab. VI: 13	17.–18. stor.		
121.	Šuňava	Za Michalkom	2	2					40	20	10	5	7a	8b	9a				fragment krčka fajky				tab. VI: 14	17.–18. stor.		
122.	Vitkovce	Tureň	1	2		15	4	45	25	10	7	7a	8a	9a		11a	11k		neidentifikovaný erb na krčku				tab. VI: 15	17.–18. stor.		
123.	Vlková	Pod okrúhlou	2	2				2					7a	8a	9a				fragment okraja hlavičky fajky				tab. VI: 16	19. storočia		
124.	Výborná	Dlhé hony I	2	2					30	15	7	4	7a	8f	9a				fragment krčka malej fajky		STEINGUTT		tab. VI: 17	18.–19. stor.		
125.	Žehra	Svah Spišského hradu	2	2						25	10	5	7a	8f	9a		11a		fragment manžety fajky s plastickou výzdobou				tab. VI: 18	19.–20. stor.		
126.	Žehra	Svah Spišského hradu	2	2		20	15	2	50	20	10	5	7a	8c	9a		11a	11i	plastická výzdoba vo forme guľôčok usporiadaných do kosoštvorca na hlavičke fajky				tab. VI: 19	17.–18. stor.		
127.	Žehra	Svah Spišského hradu	2	2					40	17	10	3	7a	8c	9a								tab. VI: 20	19.–20. stor.		
128.	Žehra	Svah Spišského hradu	2	2	30	20	16	2					7a	8h	9a	10f			fragment fajky glazovaný hnedou glazúrou				tab. VI: 21	17.–18. stor.		
129.	Žehra	donjon Spišského hradu	2	2	45	25	20	3			15	10	3	7A	8c	9a		11d	11i	fragment hlavičky fajky s vodorovnou radielkovou výzdobou v dolnej časti hlavičky			obr. 2	17.–18. stor.		

Clay Pipes from Spiš Region

Mário Bielič – Marián Soják

Resume

The aim of this contribution is a basic analysis of a miniature postmedieval ceramic artefact – pipe from the region of Spiš. The finds come from the depository of the department of the Institute of Archaeology of SAS in Spišská Nová Ves. There are 127 fragments of bipartite clay pipes and two metal parts of pipes. The pipes arrived in the depository of the IA SAS mainly by means of surface collections of F. Javorský and M. Soják between 1977 and 2015. Finds from 35 sites altogether were analyzed. Simultaneously, we attempted to classify the studied workshop for production of pipes at Spišský hrad castle in the context of finds (Vallašek 1983). The workshop is the oldest evidence of such activity in Slovakia. The collection of finds of pipes from Spiš was described in a formalized way according to the existent database record of M. Čurný from 2013 (Čurný/Šimčík/Bielič 2013).

The analyzed pipes can be chronologically divided into two groups. Pipes from the end of the 17th/18th century and pipes from the 19th/20th century. In the studied collection, mainly pipes from the 17th/18th century occur. Some finds can be directly associated with the workshop at the Spišský hrad castle (Pl. III: 21, 22). The second numerous group of pipe finds comes from the 19th century. It was possible to determine the author only of some pipes due to their poor preservation. The bowl was the most sensitive part of the pipe which was exposed to the greatest changes in temperature during smoking and, thus, was more likely to be destroyed. Products of the then manufacturers were identified among marked pipes. The collection contains pipes from several manufacturers from Banská Štiavnica (A. Hönig, L. Schmidtová and I. Mihalik) and several pipes come from imitators from the nearby town of Kremnica (E. Štiasny and W. Rothman). Another group of pipes occurring in Spiš comes from Malé Ozorovce (K. Azar) and was produced in the first decade of the 19th century (Čaplovič 1997, 167). A fragment of a pipe from the end of the 19th century classified among the pipes of CAFE type comes from Kremnica. Production of pipes in Eastern Hungary is represented by a fragment of a pipe from Miskolc; unfortunately, its author has not been identified. We were able to document also a local Spiš manufacturer Isak Svarc. This type occurs in Slovakia for the first time and is associated with the local production in Spiš in the 19th century. Other unidentified products include strongly damaged pipes with MONART and SELMEC STEINGUT stamps. While the first is a completely unknown label, the second one is a quality mark of one of the workshops in Banská Štiavnica or its imitator.

The catalogue processing of the collection of pipes from the department of the IA SAS in Spišská Nová Ves could – from the aspect of archaeology – contribute to our knowledge of this interesting branch of production which was important for Slovakia mostly in the 19th and 20th centuries.

Fig. 1. Localization of the finds of pipes in Spiš (map M. Bartík and M. Bielič).

Fig. 2. Ceramic pipe from Žehra. Photo by M. Bielič.

Fig. 3. Spišský hrad castle. Selected pipes (Vallašek 1983).

Fig. 4. Spišský hrad castle. Selected pipes (Vallašek 1983).

Fig. 5. Spišský hrad castle. Mould for making pipes. Photo by M. Čurný.

Fig. 6. Spišský hrad castle – location of the pipe-making workshop (<https://www.youtube.com/watch?v=GUF3d9AuD2U> [6. 5. 2019]).

Pl. I. Finds of ceramic pipes from Spiš. 1–7 – Batizovce; 8 – Bijacovce; 9 – Dlhé Stráže; 10 – Gelnica; 11–13 – Hôrka-Ondrej; 14 – Hrabušice; 15 – Huncovce; 16–24 – Jánovce; 25–27 – Kežmarok; 28 – Kluknava; 29 – Kurimany; 30 – Letanovce. Photo by M. Bielič.

Pl. II. Finds of ceramic pipes from Spiš. 1–7 – Levoča; 8–10 – Lučivná; 11 – Malý Slavkov; 12 – Olcnava; 13 – Poľanovce; 14–19 – Poprad; 20 – Smižany. Photo by M. Bielič.

Pl. III. Finds of ceramic pipes from Spiš. 1 – Smolník; 2 – neznáma lokalita zo Spiša; 3, 4 – Spišská Belá; 5–11 – Spišská Teplica; 12–14 – Spišské Tomášovce; 15–19 – Spišské Vlaky; 20–24 – Spišský hrad. Photo by M. Bielič.

Pl. IV. Finds of ceramic pipes from Spiš. 1–16 – Spišská Nová Ves. Photo by M. Bielič.

Pl. V. Finds of ceramic pipes from Spiš. 1–17 – Spišská Nová Ves. Photo by M. Bielič.

Pl. VI. Finds of ceramic pipes from Spiš. 1 – Spišská Nová Ves; 2 – Spišský Štiavnik; 3–9 – Spišský Štvrtok; 10, 11 – Svit; 12, 13 – Štrba; 14 – Šuňava; 15 – Vítkovce; 16 – Vlčková; 17 – Výborná; 18–21 – Žehra. Photo by M. Bielič.

Tab. 1. Finds of pipes from Spiš. Deskriptors after M. Čurný, P. Šimčík and M. Bielič (2013, 90, 91).

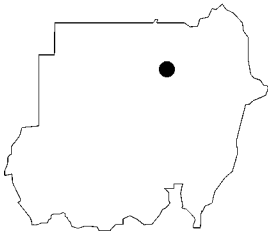
Translated by Mgr. Viera Tejbisová

Mgr. Mário Bielič, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
mariobielič@seznam.cz

PhDr. Marán Soják, PhD.
Archeologický ústav SAV
Mlynská 6
SK – 052 01 Spišská Nová Ves
sojak@ta3.sk

VÝSKUMY LOKALITY DUWEJM WAD HADŽ V SUDÁNE V ROKOCH 2017 A 2018¹

Jozef Hudec – Michal Cheben – Branislav Kovár

Key words: Sudan, Duweym Wad Haj, geophysical research, Islamic architecture, mosque, qubba

Research at Duweym Wad Haj in the Sudan in 2017 and 2018 Seasons

In 2017 and 2018 seasons, archaeological research and geophysical research was made at the Sudanese archaeological site of Duweym Wad Hajj. Research has identified a number of underground structures that, along with discovered pottery material, could be an indication of an older settlement. Previous site surveys predicted the existence of ancient architecture here. In addition to the geophysical survey, the old mosque was documented at the site.

ÚVOD

Sudán stále patrí medzi menej archeologicky preskúmané krajiny, hoci sa tu nachádza viacero pamiatok patriacich k svetovému historickému a kultúrnemu dedičstvu. V snahe vyrovnať túto nerovnosť, tu každoročne báda viacero zahraničných vedeckých expedícií. Od roku 2018 sa k nim pripojil aj slovenský tím. Práca prináša predbežnú správu o prvých výskumných sezónach lokality Duweym Wad Hadž. „Slovenský výskum na sudánskej lokalite Duweym Wad Hadž“ je spoločným projektom Ústavu orientalistiky SAV v Bratislave, Archeologického ústav SAV v Nitre a nadácie Aigyptos.

Obr. 1. Duweym Wad Hadž. Poloha lokality na Google Earth.

Lokalita Duweym Wad Hadž sa nachádza v Severnej provincii (Wilajet aš-Šamalíja), asi 350 km severne od Chartúmu, vo Veľkom nílskom ohybe. Na ľavom brehu Nílu je to asi 30 km juhozápadne, t. j. po prúde od priehrady Merowe, ktorú postavili na štvrtom nílskom katarakte (obr. 1). Oproti Duweymu, cez rieku, sa rozprestiera jedna z najvýznamnejších sudánskych archeologických lokalít Džebel Barkal. Spolu s ďalšími okolitými lokalitami je zapísaná aj v zozname svetového kultúrneho dedičstva UNESCO. V 2. tisícročí pred Kr. tu starí Egypťania adaptovali prírodný skalný útvar ako kultové centrum boha Amona (Kendall 1990), pričom pravdepodobne nadviazali na miestne tradície (Kendall 2002, 6). Nachádzalo sa tu tiež napatské kráľovské sídlo s pohrebiskom a osídlenie pokračovalo aj v merojskom období (Edwards 2004, 16, 154, 155, 181;² 2007, 219, 220).

Vzdialenosť lokality Duweym Wad Hadž od rieky Níl je asi 900 m na juhovýchod od jej ľavého brehu. Po prúde rieky sa nachádza lokalita Sanam s chrámom, ktorý objavil výskum Oxfordskej univerzity v rokoch 1912–1913 (Griffith 1922, 67–124; 1923, 73–171) a osídlením z napatského obdobia (Edwards 2004, 133–135).

¹ Práca vznikla v rámci projektu APVV-17-0579 „Slovenský výskum na sudánskej lokalite Duweym Wad Hadž“. Je skrátenou a upravenou verziou predbežnej správy, ktorá je odovzdaná sudánskej NCAM pre publikovanie.

² Tam aj ďalšia literatúra k lokalite Džebel Barkal.

Obr. 2. Duwejm Wad Hadž. Mladšia mešita a gubba. Foto B. Kovár.

Obr. 3. Duwejm Wad Hadž. Zachovaný severný múr staršej mešity. Foto B. Kovár.

Obr. 4. Duwejm Wad Hadž. Pomaľovaný kamenný kváder na ľavej strane západnej vstupnej brány. Foto J. Hudec.

Lokalitu v Duwejme objavil sudánsky archeológ Faiz Hassan Osman. Spoluriaditeľ misie National Corporation for Antiquities and Museums of the Sudan/NCAM v Džebel Barkale, T. Kendall, opísal lokalitu po svojich prieskumoch v okolí v roku 2009. Predpokladal tu staroveký chrám so vzťahom k lokalite Džebel Barkal (Kendall 2010), nakoľko Duwejm mohol byť východiskom ciest spájajúcich Džebel Barkal cez údolie (wádi) Abú Dom³ a ďalej cez Bajúdsku púšť so sútokom riek Níl, Atbara, resp. s kráľovským sídlom v Meroe. Informácie T. Kendalla zaujali v roku 2015 J. Hudeca a prispeli k rozhodnutiu požiadať NCAM o povolenie archeologického výskumu. V novembri 2017 uskutočnil J. Hudec na lokalite krátky prieskum (Hudec 2017).

Lokalita Duwejm Wad Hadž má charakter menšieho tellu, ktorý sa nachádza na a pod pieskovcovým výbežkom, prevýšeného asi 5–6 m nad okolitým terénom na rozhraní nílскеj nivy a púštnej terasy. Na vyvýšenine sa nachádzajú dve mešity a zaklenutá hrobka typu gubba (qubba, قبة, t. j. kupola) islamského zbožného muža (obr. 2; Trimmingham 1965, 128). Gubba nebola zatiaľ bližšie preskúmaná, nie je presne datovaná, ani zaradená do regionálneho typologického konceptu (Elsadig 2000, 37–43). Stará severnejšia z mešít takisto nie je datovaná a je v dezolátnom stave. Južný múr starej mešity je zrútený a priestor pri jej juhozápadnom rohu zaberá časť novej južnejšej mešity. Východný, severný a časť západného múru sa zachovali do úrovne bývalej strechy (obr. 3), identifikovanej iba v oblasti zastrešenia západnej vstupnej brány. Mladšia (v súčasnosti používaná) mešita je pravdepodobne z konca 20. stor. Západná vstupná brána do starej mešity je na úrovni horného vyústenia schodov z každej strany a zrkadlovo je lemovaná po jednom kvádre z tvrdého kameňa (pravdepodobne čierna žula). Nie je vylúčené, že oba kvádre spolu pôvodne tvorili dlhší hranolovitý celok. Z čelnej strany sú pomaľované zelenou farbou, podobne ako brána mešity (obr. 4). Po ľavej strane brány sa pred obvodovým múrom nachádzal opracovaný blok z rovnakého materiálu, ako vyššie uvedené kvádre. Pravdepodobne ide o torzo chrámového schodiska. Spomínané kamenné kvádre môžu pochádzať buď zo staršej stavby pod mešitou, alebo sem mohli byť transportované z okolitých lokalít (Džebel Barkal, Sanam, ap.).

Okolie aj vnútro starej mešity sú pokryté jemným žltým pieskom. Východne od novej mešity sa nachádza vrstva štrkopiesku so sporadickými drobnými nediagnostickými úlomkami keramiky, ktorá je využívaná na pochovávanie na recentnom moslimskom pohrebisku.

Charakter lokality, jej poloha, publikované informácie a povrchové nálezy jednoznačne indikovali prítomnosť archeologickej lokality.

³ Wadi Abu Dom Itinerary, <http://en.wadi-abu-dom.de/>

Obr. 5. Duwejm Wad Hadž. Geofyzikálny výskum pomocou Ground Penetration Radar. Foto B. Kovár.

Obr. 6. Duwejm Wad Hadž. Priestor geofyzikálneho výskumu. Foto M. Cheben.

GEOFYZIKÁLNY VÝSKUM V ROKU 2018

V dňoch 21. až 25. februára 2018 vykonali na lokalite Duwejn Wad Hadž autori článku (za slovenskú stranu) a inšpektorka Mundžida Chalídová (za sudánsku stranu) geofyzikálny výskum, architektonickú dokumentáciu staršej mešity a archeologickú prospekciu.

Prieskum sa realizoval pomocou georadaru. Cieľom bolo zachytiť pozostatky predpokladanej zaniknutej architektúry. Na prieskum bol použitý Ground Penetration Radar/GPR (RAMAC) systém X3M s 500 MHz anténou. Na vytýčených plochách sa merali jednotlivé profily v rozstupe 0,5 m (obr. 5). Po softvérom spracovaní v programe ReflexW sa získali vertikálne georadarové profily, ktoré sa spojili do horizontálnych časových snímok. Hĺbka dosahu antény na danej lokalite bola zadaná do 3,4 m. Jednotlivé plochy boli po meraní geodeticky zamerané pomocou GPS prístroja TrimbleR2.⁴

Geofyzikálny prieskum bol na výraznej terénnej elevácii, v priestoroch zaniknutej mešity, ako aj východne a severne od nej. Priestor výskumu bol rozdelený na osem plôch (obr. 6). Povrch terénu tvorila vrstva s hlinou premiešaného piesku, ktorý nasadal na pieskovcové podložie. Na plochách 6 a 7 bola situácia rozdielna, vrchná vrstva piesku nasadala na fluvialne hliny rieky Níl.

Po softvérovom spracovaní nameraných dát z jednotlivých plôch a vyhotovení horizontálnych časových rezov sa ukázali viaceré štruktúry indikujúce archeologické situácie, pričom niektoré štruktúry môžu byť zvyškami starších architektur.

Plocha 1

V severnej časti staršej nepoužívanej mešity sa našli viaceré štruktúry, ktoré by mohli naznačovať zaniknutú architektúru, resp. pozostatky po ľudskej činnosti. V hĺbke 0,4 m sa nachádzala štruktúra 1, ktorá bola v blízkosti štruktúry 2. Jej tvar je v tvare písmena L. Celkové rozmery sa nedali určiť, pretože štruktúra nebola v celom rozsahu.

V hĺbke 30 cm sa na horizontálnom časovom snímku plochy 1 nejasne objavila štruktúra 2. Na ďalších časových snímkach sa črtala už zreteľnejšie. Šírka je 3,5 m. Dĺžka nebola určená, pretože nebola celá. Štruktúra sa našla v hĺbke 0,7 m. Mohlo by ísť o pozostatok zaniknutej architektúry.

Na horizontálnom časovom snímku v hĺbke 0,5 m sa objavila štruktúra 3. Jej pôdorys je obdĺžnikovitého tvaru so šírkou okolo 1 m. Dĺžka sa určiť nedala. Štruktúra 3 sa objavuje do hĺbky 0,7 m. Štruktúry 2 a 3 môžu spolu súvisieť. V hĺbke 0,5–0,6 m sa nezreteľne našla ďalšia štruktúra interpretovaná ako základ stavby so šírkou 1 m. Nakoľko sa nenašla na ďalších časových rezoch je pravdepodobné, že radar zachytil len negatív po murive. Samotné podložie sa nachádza v hĺbke 0,8–1,2 m. Štruktúry na ploche 1 by mohli súvisieť so staršími stavbami, prípadne s infraštruktúrou staršej mešity (tab. I: 1).

Plocha2

V juhovýchodnom kvadrante staršej mešity sa našli viaceré štruktúry, ktoré by tiež mohli naznačovať prítomnosť zaniknutej architektúry, resp. pozostatky po ľudskej činnosti. V hĺbke tesne pod povrchom sa objavila líniová štruktúra, ktorá možno indikuje inžiniersku sieť alebo starší výkop. V hĺbke od 0,4 m sa na horizontálnych časových rezoch našla menšia štvorcová štruktúra 4 (tab. I: 2) s rozmermi 1,5 x 1,5 m. Mohlo by ísť o pozostatok zaniknutej architektúry. Samotné podložie sa nachádza v hĺbke 1–1,3 m.

Plocha 3

Priliehajúcej k východnej strane staršej mešity, georadar zaznamenal viaceré štruktúry, ktoré by mohli naznačovať zaniknutú architektúru, resp. pozostatky po ľudskej činnosti. V hĺbke 0,3–1,0 m sa objavila štvorcová štruktúra 5 s rozmermi 2,5 x 2,5 m. Pravdepodobne je to pozostatok zaniknutej architektúry. V hĺbke 0,4 m sa na horizontálnom časovom reze objavila výrazná kruhová štruktúra so štvorcovým výbežkom číslo 6 (tab. I: 3). Táto štruktúra je dobre badateľná do hĺbky 0,7 m. Jej rozmery sú 4 x 4 m. Samotné podložie sa nachádza v hĺbke 1,2–1,6 m.

⁴ Prístroj zapožičal Ing. R. Hrdlovič, konateľ obchodnej spoločnosti Geotronics Slovakia, s. r. o.

Obr. 7. Duwejm Wad Hadž. Zachované zvyšky riváku. Foto J. Hudec.

Obr. 8. Duwejm Wad Hadž. Mihráb, lemovaný na stene ozdobným rámcom medzi oknom a minbarom. Foto J. Hudec.

Plocha 4

Východne od plochy 3 sa objavila jedna štruktúra, ktorá by mohla naznačovať zaniknutú architektúru, resp. pozostatky po ľudskej činnosti. V hĺbke 0,4 m sa na horizontálnom časovom reze našla štvorcová štruktúra 7, pokračuje do hĺbky 0,9 m. Jej rozmery sú asi 1 x 1 m. Mohlo by ísť tiež o pozostatok zaniknutej architektúry (tab. I: 4). Podložie sa v tejto oblasti nachádza v hĺbke približne 1,6–2 m.

Plocha 5a

Na ploche 5a, priliehajúcej k severnej stene nepoužívanej mešity, sa našli viaceré štruktúry, ktoré by mohli naznačovať zaniknutú architektúru, resp. pozostatky ľudskej činnosti. V hĺbkach 0–1 m sa na meranej ploche nenašla súvislá štruktúra, našli sa však viaceré anomálie indikujúce solitérne bloky/kusy pravdepodobne kameňov. V hĺbke 1,3 m bola štruktúra číslo 8 (tab. I: 5) badateľná do hĺbky 1,8 m. Mohlo by ísť o pozostatok základov stavby. V pôdoryse má tvar písmena L. Časť tejto stavby pokračuje pod múrik pri zaniknutej mešite. V juhovýchodnej časti má táto štruktúra tvar akoby štvorca s rozmermi približne 8 x 8 m. V hĺbke 1,9 m sa našla líniová štruktúra číslo 9 s mierne zaobleným tvarom (tab. II: 1). Pokračuje aj na ploche 5b, kde po pár metroch končí. Tak isto by mohlo ísť o zaniknutú architektúru. Samotné podložie sa nachádza v hĺbke asi 2–2,4 m.

Plocha 5b

Na ploche 5b, nadväzujúcej na severný okraj plochy 5a, sa našla jedna štruktúra, ktorá by mohla naznačovať zaniknutú architektúru, resp. pozostatky ľudskej činnosti. V hĺbke 0,2 m sa na horizontálnom časovom snímku objavila štvorcová štruktúra 10 (tab. II: 2) s rozmermi 1 x 1 m. Mohlo by ísť o pozostatok zaniknutej architektúry. Samotné podložie bolo v hĺbke zhruba 1,2–2 m.

Plocha 6

Severne od staršej mešity, na pomedzí tellu a nílскеj nivy, bola jedna štruktúra, ktorá by mohla naznačovať zaniknutú architektúru, resp. pozostatky ľudskej činnosti. V hĺbke od 0,4 do 0,7 m sa objavila líniová štruktúra 11 (tab. II: 3), ktorá by mohla naznačovať pozostatok zaniknutej architektúry. Samotné podložie bolo v hĺbke asi 1,2 m.

Plocha 7

Východne od plochy 6 sa nenašli žiadne štruktúry indikujúce zaniknutú architektúru, resp. pozostatky po staršej ľudskej činnosti. Geofyzikálny prieskum objavil viacero možných architektúr, avšak ich relevantnosť overí až ďalší komplexný archeologický výskum.

DOKUMENTÁCIA STAREJ MEŠITY

Výskumný tím uskutočnil aj základné zdokumentovanie starej mešity. Jej pôdorys je mierne nepravidelný, s rozmermi približne 45,5 m (severný múr, SZ – SV), 36,3 m (východný múr, SV – JV), 44 m (južný múr, JV – JZ, ruina múru sledovateľná v dĺžke asi 23 m) a asi 33 m (západný múr, JZ – SZ, múr zachovaný v dĺžke pravdepodobne 23 m). Paralelne so severnou stenou mešity, vo vzdialenosti asi 11,8 m od steny, sa zachoval zvyšok riváku (*riwāq*, رواق), vnútorná arkáda mešity; obr. 7; Hattstein/Delius 2007, 611) v dĺžke takmer 25 m. Nie je však vylúčené, že ide iba o rakúbu, tieniaci prístrešok, bežný v sudánskych mešitách (Trimingham 1965, 122).

V centre východnej (SV – JV) steny sa zachoval polkruhový výklenok mihráb (*mihrāb*, محراب, Hattstein/Delius 2007, 610) indikujúci kiblu, v sudánskej výslovnosti giblu (*qibla*, قبلة, Hattstein/Delius 2007, 611), t. j. smer modlitby smerom k Mekke (obr. 8). Pri overení orientácie kiblovej steny mešity na googlemaps

Obr. 9. Duwejm Wad Hadž. Zachovaná severná stena starej mešity. Foto J. Hudec.

vykazuje táto stena presné zameranie na saudskoarabskú Kaabu v známej hlavnej mešite islamu (Masdžid al-Harám).

Mihráb, lemovaný na stene ozdobným rámcom medzi oknom a minbarom, však nie je umiestnený symetricky medzi tretím a štvrtým oknom zo šiestich okien kiblovej steny. Toto usporiadanie spôsobil minbar (*minbar*, منبر, t. j. kazateľnica; obr. 8, *Hattstein/Delius 2007*, 610), postavený vpravo od mihrábu.

V severnej (SZ – SV) stene mešity sa zachovalo 10 okien a bočný vchod (obr. 9). S výnimkou vchodu je povrch steny z vonkajšej strany nedekorovaný a architektonicky nečlenený. Vonkajšia strana vchodu je vo výklenku, ktorý je lemovaný z každej strany dvojicou erodovaných polostĺpov a erodovaných polopilierov (?). Vnútorňa strana vchodu je lemovaná z každej strany erodovaným polopilierom (?). Bočný vstup je medzi ôsmym a deviatym oknom, t. j. v blízkosti SV rohu mešity. Prvé okno v JZ rohu je už zhora erodované a jeho horný oblúk je deštruovaný. Na vonkajšej strane steny je nízka podporná (?) stienka, tiahnuca sa od SZ rohu k bočnému vchodu mešity. Asi metrový priestor medzi stenou a stienkou je vyplnený nepravidelnou vrstvou piesku. Na niektorých miestach piesok odkrýva niekoľko vrstiev omietky, najvrchnejšia vrstva je maľovaná ružovou farbou (pravdepodobne s využitím drveného ružového núbijského pieskovca). Pri vonkajšej strane SZ rohu starej mešity stojí tradičný prístrešok (*mazīra*, مزيرة) pre „chladiace“ nádoby na vodu (*zīr*, زير, *Fahmi 2014*, 97).

Vnútorňa strana severnej (SZ – SV) steny je rozčlenená erodovanými polostĺpmi alebo piliermi. Tie sú vyčlenené z muriva steny na polceste medzi jednotlivými oknami, nie však úplne pravidelne. Virtuálne spojnice medzi polostĺpmi/piliermi steny a vnútornou stranou ríváku nie sú v pravidelných rozstupoch a nie sú paralelné. Vzhľadom na vzdialenosť medzi severnou stenou a rívakom by sa dal v medzipriestore očakávať ďalší rad či rady (drevených/surovicových) stĺpov, pilierov, ktoré mohli slúžiť na podopretie predpokladaného zastrešenia ríváku, resp. rakúby.

Vysoké okná mešity sú z vnútornej strany klenuté. Tieto klenby sú na vonkajšej strane preložené drevenými doskami a vyplnené nepálenými tehľami. Okná tak majú z vonkajšej strany obdĺžnikový tvar. V kiblovej stene sú konštruované podobne, ale sú oveľa erodovanejšie.

Západná stena mešity sa zachovala iba od SZ rohu po hlavný západný vchod. V murive vonkajšej strany západnej steny sú plasticky vytvarované dva nepravé vstupy (obr. 10). Na vnútornej strane západnej steny nie sú žiadne stopy ani po vchode, ani po jeho prípadnej tehlovej výplni. Dva ďalšie takéto nepravé vchody sa mohli nachádzať aj na chýbajúcej časti západnej steny. V blízkosti SZ rohu mešity je

Obr. 10. Duwejm Wad Hadž. Nepravý vchod vytvarovaný v murive vonkajšej strany západnej steny. Foto J. Hudec.

Obr. 11. Duwejm Wad Hadž. Prierez tehlovej väzby a múru v juhovýchodnom rohu mešity. Foto J. Hudec.

kmeň palmy, ktorý bol pravdepodobne použitý na stabilizáciu základov starej mešity. Murivo južnej steny je kompletne zrútené, sú však viditeľné zvyšky nepálených tehliel.

Nepálené tehly, surovice, boli v múroch ukladané v krížovej väzbe, t. j. strieda sa rad tehliel kladený dlhšou stranou do líca muriva na (či pod) rade tehliel kladený kratšou stranou do líca muriva, pričom dlhé tehly sú v radoch nad sebou o pol dĺžky posunuté. Prierez tehlovej väzby je viditeľný v JV rohu mešity (obr. 11). Zdá sa, že hrúbka steny bola 2,5 dĺžky tehál (asi 45 cm) až do úrovne parapetov okien. Nad touto úrovňou sú steny tenšie, približne na dĺžku dvoch dlhých tehál (t. j. min. 36 cm).

Podľa vyjadrenia niektorých miestnych obyvateľov bola mešita pravdepodobne postavená v 20. rokoch 19. stor. Toto datovanie by kladlo výstavbu architektúry do začiatku tzv. turkíje, t. j. dobytia Sudánu egyptským vládcom Mohamedom Alím (*Trimingham 1965, 91–93*), ale datovanie by malo byť overené ďalším výskumom a odobratím vzoriek, napr. z drevených prekladov okien mešity.

Stará mešita je pre predpokladané skromné miestne vidiecke podmienky pozoruhodne veľká, má takmer 1600 m². To je väčšia plocha než u mešity Zawijiv starom sudánskom prístavnom meste Suakin (*Greenlaw 2015*), ktoré bolo časťou Osmanskej ríše, alebo je porovnateľná s Veľkou mešitou (Mesdžid al-Kabír) v Chartúme,⁵ ktorá má cez 2000 m². Napriek nedostatku starších príkladov sudánskej islamskej architektúry, kvôli prevažujúcemu využívaniu surovíc, opúšťaniu, rozpadu starších architektúr a jednoduchosť sudánskeho súfizmu (*El-Zein 2000, 34*), má islam v oblasti štvrtého nílkeho kataraktu dlhšiu tradíciu (*Abdelrahman 2014, 201–208*) a o to zaujímavejšiu príležitosť pre architektonický výskum predstavuje stará mešita (*Smith 2013*).

Počas sezóny 2018 misia uskutočnila aj archeologický prieskum lokality a jej okolia. Lokalitu sme zamerali pomocou satelitného prijímača Trimble R2 GNSS.

⁵ Veľká mešita bola postavená v 19. stor. a po mahdistickom povstaní obnovená na začiatku 20. stor. (*Salomon 2016, 46*).

Najviac črepového materiálu sa sústreďuje na severnej strane lokality, pri viditeľných ruinách stavieb z nepálených tehli (surovíc) na rozhraní s nílskou nivou. Skúmané črepy neboli dostatočne diagnostické, a preto ich ani nebolo možné chronologicky zaradiť. Pravdepodobne pochádzajú z viacerých časových úsekov.

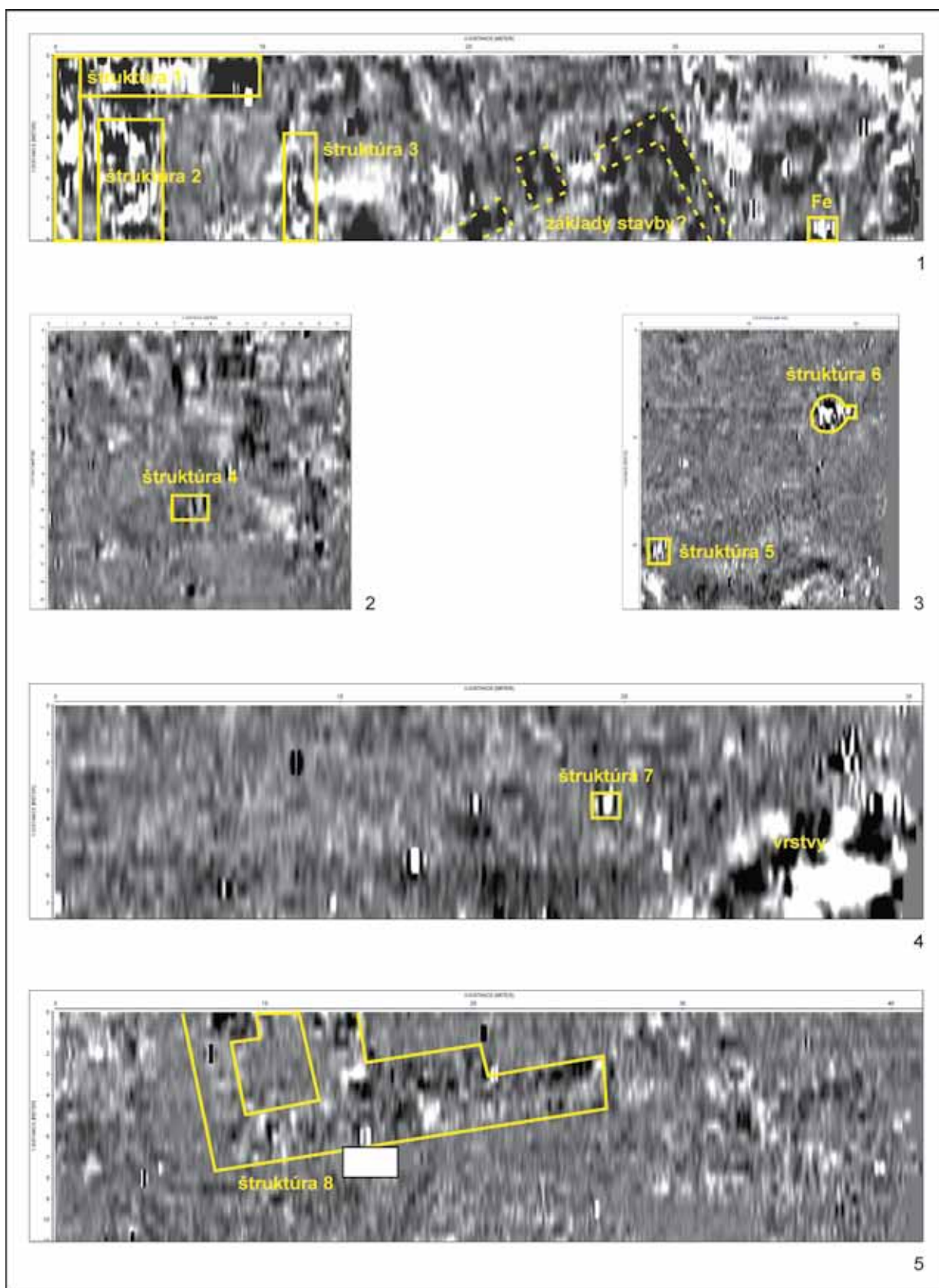
Okrem črepového materiálu prieskum na lokalite identifikoval aj sporadické úlomky alabastru, čiernej, červenej žuly a kamenné úštepky. Dva nálezy čiernej žuly niesli znaky obrusu, pravdepodobne sa mohli používať ako zrnôtierky. Alabaster a žula boli v staroegyptskej tradícii využívané na sakrálné a funerálne účely (Lucas 1959, 66, 72–77, 463, 469 n).

Prieskum v palmovom háji pri severnom okraji lokality odhalil veľký opracovaný triangloidný blok z čiernej žuly, s okrúhlym otvorom v centrálnej časti bloku.

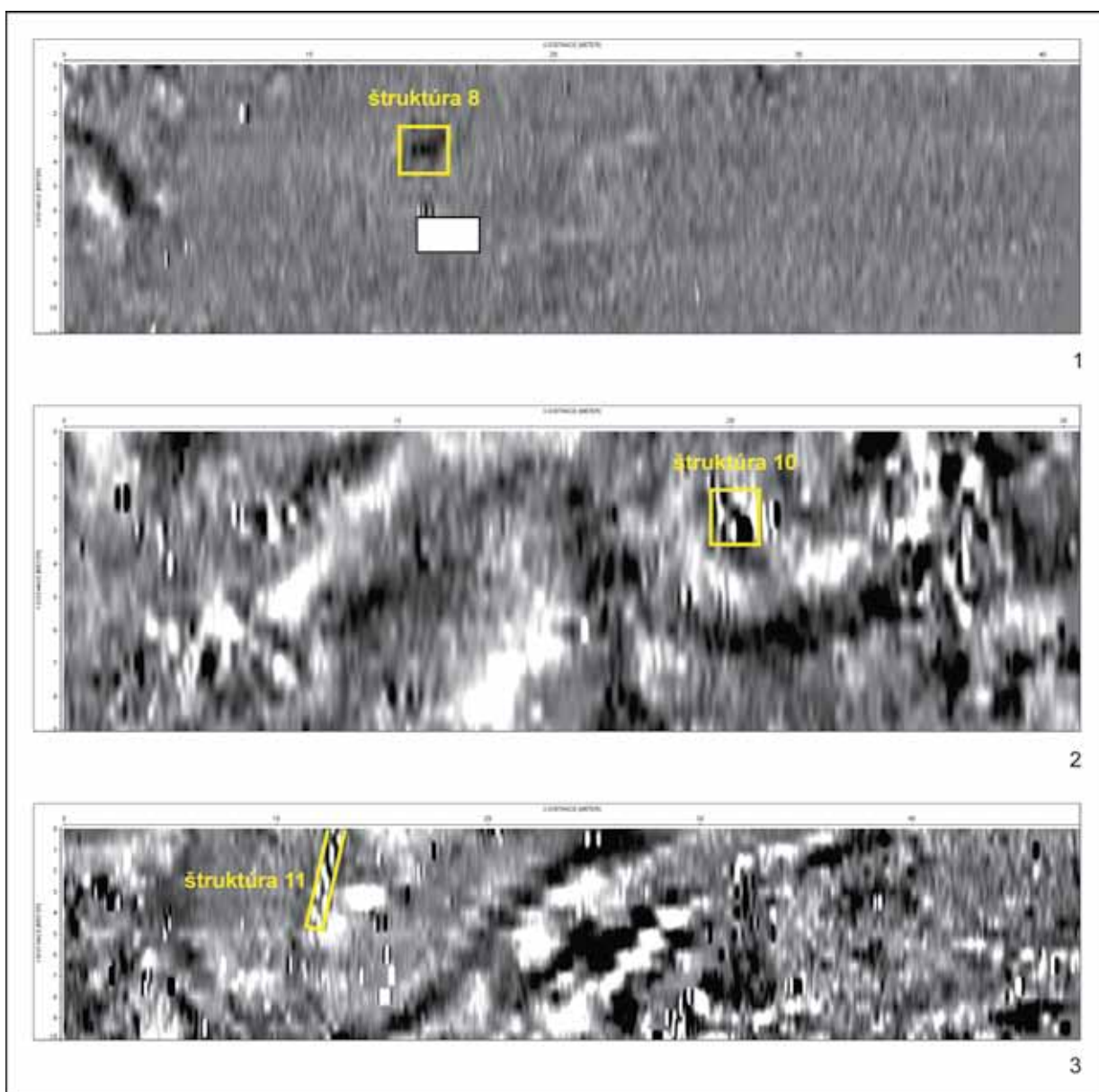
Archeologický výskum na lokalite Duwejm Wad Hadž má naplánované ďalšie bádateľské sezóny. Geofyzikálnymi metódami overí identifikované situácie a zameria sa aj na pokračovanie archeologického prieskumu okolia.

LITERATÚRA

- Abdelrahman 2014 A. M. Abdelrahman: The Islamic Period in the Fourth Cataract. In: J. R. Anderson/D. A. Welsby (ed.): *The Fourth Cataract and Beyond. Proceedings of the 12th International Conference for Nubian Studies*. Peeters: Leuven – Paris – Walpole 2014, 201–208.
- Edwards 2004 D. N. Edwards: *The Nubian Past. An Archaeology of the Sudan*. London – New York 2004.
- Edwards 2007 D. N. Edwards: The Archaeology of Sudan and Nubia. *Annual Review of Anthropology* 36, 2007, 211–228.
- Elsadig 2000 S. O. Elsadig: The Domed Tombs of the Eastern Sudan. In: *Sudan & Nubia*. Bulletin of the Sudan Archaeological Research Society 4. London 2000, 37–43.
- El-Zein 2000 I. S. El-Zein: The Archaeology of the Early Islamic Period in the Republic of Sudan. In: *Sudan & Nubia*. Bulletin of the Sudan Archaeological Research Society 4. London 2000, 32–36.
- Fahmi 2014 W. S. Fahmi: *The Adaptation Process of a Resettled Community to the Newly-Built Environment. A Study of the Nubian Experience in Egypt*. Boca Raton 2014.
- Greenlaw 2015 J. P. Greenlaw: *The Coral Buildings of Suakin*. Routledge, Oxon – New York 2015.
- Griffith 1922 F. L. Griffith: Oxford Excavations in Nubia. *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology* 9, 1922, 67–124.
- Griffith 1923 F. L. Griffith: Oxford Excavations in Nubia. *Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology* 10, 1923, 73–171.
- Hattstein/Delius 2007 M. Hattstein/P. Delius (ed.): *Islam. Art and Architecture*. Cairo 2007.
- Hudec 2017 J. Hudec: *Informácia z návštevy lokality Duwejm Wad Hadž*. Výskumná správa. Bratislava 2017. Nепublikované.
- Kendall 1990 T. Kendall: *Discoveries at Sudan's Sacred Mountain of Jebel Barkal Reveal Secrets of the Kingdom of Kush*. National Geographic Society, New York 1990.
- Kendall 2002 T. Kendall: *Napatan Temples: A Case Study from Gebel Barkal*. rmcisadu.let.uniroma1.it/nubiaconference/kendall.doc [2. 10. 2018].
- Kendall 2010 T. Kendall: *Jebel Barkal History and Archaeology of Ancient Napata*. http://jebelbarkal.org/index.php?option=com_content&view=fullarticle&id=67&Itemid=77 [2. 10. 2018].
- Lucas 1959 A. Lucas: *Ancient Egyptian Materials and Industries*. London 1959.
- Salomon 2016 N. Salomon: *For Love of the Prophet: An Ethnography of Sudan's Islamic State*. Princeton – Oxford 2016.
- Smith 2013 L. Smith et al.: *Archaeological Work at Suakin*. Fondation Max van Berchem. Sudan 2013. <https://maxvanberchem.org/fr/activites-scientifiques/projets/archeologie/11-archeologie/57-archaeological-work-at-suakin> [2. 10. 2018].
- Trimingham 1965 J. S. Trimingham: *Islam in the Sudan. Wadi Abu Dom Itinerary*. Westfälische Wilhelms-Universität Münster. London 1965. <http://en.wadi-abu-dom.de/> [2. 10. 2018].

Tab. I. Duwejm Wad Hadž. Geofyzikálny výskum. 1– plocha 1, horizontálny časový rez pre hĺbku 55 cm; 2– plocha 2, horizontálny časový rez s hĺbkou 55 cm; 3– plocha 3, horizontálny časový rez s hĺbkou 60 cm; 4– plocha 4, horizontálny časový rez s hĺbkou 60 cm; 5– plocha 5a, horizontálny časový rez s hĺbkou 130 cm.

Tab. II. Duwejm Wad Hadž. Geofyzikálny výskum. 1– plocha 5a, horizontálny časový rez s hĺbkou 200 cm; 2– plocha 5b, horizontálny časový rez s hĺbkou 55 cm; 3– plocha 6, horizontálny časový rez s hĺbkou 55 cm.

Research at Duweym Wad Haj in the Sudan in 2017 and 2018 Seasons

Jozef Hudec – Michal Cheben – Branislav Kovár

Summary

The article provides a preliminary report on the first survey and research seasons at the Sudanese site of Duweym Wad Hajj. "The Slovak research at the Sudanese site of Duweym Wad Hajj" is a joint project of the Institute of Oriental Studies, Slovak Academy of Sciences (SAS) in Bratislava, Slovakia, the Archaeological Institute, SAS in Nitra, Slovakia, and the Aigyptos Foundation, Žitavany, Slovakia.

Duweym Wad Haj is located in the Northern State (Wilayet ash-Shamaliya), about 350 km north of Khartoum, in the Great Nile Bend, on the left bank of the Nile River, about 30 km south-west, i.e. downstream from the Merowe Dam, which was built on the Fourth Nile Cataract. Duweym is located close to the well-known ancient archaeological sites of Gebel Barkal and Sanam, and other UNESCO sites of the region.

The site was discovered by an earlier survey made by the Sudanese archaeologist Faiz Hassan Osman and later reported by the U. S. archaeologist Timothy Kendall. J. Hudec accomplished a short survey at the site in November 2017 (Hudec 2017).

Duweym Wad Haj is a small tell on and beside a sandstone ridge. The tell exceeds ca. 5 to 6 m above the surrounding terrain, at the dividing line between the Nile floodplain and the desert terraces. Two mosques and a qubba (tomb of an Islamic pious man covered by a dome) are located on the sandstone ridge. The Islamic architectures are not dated precisely. The older, northern mosque is in a desolate state, mainly retaining parts of its carrying walls. The southwestern corner of the older mosque was demolished and its area is occupied by a new mosque, constructed at the end of 20th century. The southern wall of the old mosque collapsed. The other walls have been preserved to the level of a former roof.

Preserved western entrance to the older mosque is mirror-flanked by hard stone blocks (probably of black granite), one on each side, at the level of the upper stair. It is not excluded that both stones once formed a longer prismatic block. They are both green painted on the frontal sides, much like the gate of the mosque. On the left side of the gate, in front of the carrying wall, there is a worked stone block of the same material as the blocks mentioned above. It might be a torso of a temple staircase. All mentioned stone blocks might come from an earlier building(s) under the mosque, or they could be brought from nearby sites (e. g. Gebel Barkal, Sanam). The old mosque was rudimentary documented in the 2018 season and it will be an object for further researches.

Surroundings and the interior of the old mosque were covered by (drifted-in?) fine yellow sand. There was a layer of gravel, containing few small fragments of ceramics, eastwards of the old mosque.

Potsherds were found mainly concentrated on the northern side of the tell. Discovered fragments were not diagnostic enough to allow chronological classification of the ceramic, which might probably come from several time slots. In addition to ceramic finds, sporadic fragments and pieces of alabaster, black and red granite and stone industry were identified during the site survey. Two pieces of the black granite displayed some abrasion, they might be used as grinders.

Geophysical research, architectural documentation of the older mosque and archaeological prospecting was done at Duweym Wad Haj from February 21 to February 25, 2018.

A geophysical survey was carried out using a georadar. The purpose of the geophysical survey was to identify remains of assumed ancient architecture. The survey used Ground Penetration Radar/GPR (RAMAC) X3M system with 500 MHz antenna. Individual profiles in 0.5 m distances from each other were measured in designated areas. After processing by ReflexW software, the measured vertical georadar profiles were merged into horizontal time slides. The field depth of the antenna's reach was set to 3.4 m. The individual areas were geodetically measured out by GPS Trimble R2 after the geophysical measurements.

The geophysical survey was situated on marked terrain elevation inside the area of the defunct old mosque, as well as eastwards and northwards of it. The area of research was split into 8 areas. On the terrain's surface was a layer of sand (mixed with clay), which was deposited on a sandstone bedrock. The situation was different with two areas (No. 6 and 7), where the upper layer of sand-clay mix was deposited on the fluvial clays of the Nile River.

After a processing of the data measured in the individual areas by the above mentioned software and elaboration of horizontal time slots, several structures appeared on the slots, indicating archaeological situations, some of which might be traces of ancient architectures. Overall, 11 structures were recovered which could indicate ancient settlement.

During a survey of surrounding area a large triangle block of worked black granite with a round hole in its central part was discovered in a palm grove at the northern periphery of the site.

Archaeological research at Duweym Wad Haj is being planning further research seasons. The research will verify the results of geophysical methods and will also continue in the archaeological survey.

- Fig. 1. Duwejm Wad Hadž. Location of the site on Google Earth.
 Fig. 2. Duwejm Wad Hadž. The younger mosque and gubba. Photo by B. Kovár.
 Fig. 3. Duwejm Wad Hadž. Preserved northern wall of the older mosque. Photo by B. Kovár.
 Fig. 4. Duwejm Wad Hadž. Painted stone block on the left side of the western entrance gate. Photo by J. Hudec.
 Fig. 5. Duwejm Wad Hadž. Geophysical survey with Ground Penetration Radar. Photo by B. Kovár.
 Fig. 6. Duwejm Wad Hadž. Area of the geophysical survey. Photo by M. Cheben.
 Fig. 7. Duwejm Wad Hadž. Preserved remains of the riwāq. Photo by J. Hudec.
 Fig. 8. Duwejm Wad Hadž. Mihrab lined with an ornamental frame on the wall between a window and the minbar. Photo by J. Hudec.
 Fig. 9. Duwejm Wad Hadž. Preserved northern wall of the old mosque. Photo by J. Hudec.
 Fig. 10. Duwejm Wad Hadž. False entrance shaped in the masonry of the outer side of the western wall. Photo by J. Hudec.
 Fig. 11. Duwejm Wad Hadž. Cross-section of brick bond and the wall in the southeastern corner of the mosque. Photo by J. Hudec.

Pl. I. Duwejm Wad Hadž. Geophysical survey. 1 – area 1, horizontal chronological cross-section with depth of 55 cm; 2 – area 2, horizontal chronological cross-section with depth of 55 cm; 3 – area 3, horizontal chronological cross-section with depth of 60 cm; 4 – area 4, horizontal chronological cross-section with depth of 60 cm; 5 – area 5a, horizontal chronological cross-section with depth of 130 cm.

Pl. II. Duwejm Wad Hadž. Geophysical survey. 1 – area 5b, horizontal chronological cross-section with depth of 200 cm; 2 – area 5b, horizontal chronological cross-section with depth of 55 cm; 3 – area 6, horizontal chronological cross-section with depth of 55 cm.

Translated by Mgr. Jozef Hudec, PhD., Mgr. Branislav Kovár, PhD. and Mgr. Viera Tejbisová

Mgr. Jozef Hudec,⁶ PhD.
 Ústav orientalistiky SAV
 Klemensova 19
 SK – 813 64 Bratislava
 jozef.hudec@savba.sk

Mgr. Michal Cheben
 Archeologický ústav SAV
 Akademická 2
 SK – 949 21 Nitra
 michal.cheben@savba.sk

Mgr. Branislav Kovár, PhD.
 Archeologický ústav SAV
 Akademická 2
 SK – 949 21 Nitra
 branislav.kovar@savba.sk

⁶ Tiež predseda Správnej rady Nadácie Aiggyptos.